

वैद्यकसारोद्धारः

सम्पादकद्वयम्—

७क.विराज - धर्मनाथतर्कतीर्थः
श्रीप्रतापचन्द्र चौधुरी

बुरञ्जी-पुरातत्त्व-विभाग
असम : गुवाहाटी

Published by the Government of Assam with the Grant-
in-aid from the Union Government of India in the
Department of Historical And Antiquarian
Studies, Assam.

First Edition 1964

All rights reserved

Price Rs 20 00

Printed by Sri K. C Pal at the Nabajiban Press, 66, Grey Street, Cal.-6.

INTRODUCTION

The manuscript volume, preserved at this Department's Library (accession No. 81) in *sāñci* bark leaves (*agaruvalka*), is complete in 120 folios, measuring C.M. 41 × 11 with 10 lines in a page and about 54 letters to a line. There are five extra folios containing a list of the topics (*Sūcīpatra*), discussed in the body of the text. The treatise is styled here *Vaidyasūroddhāra*. The second incomplete copy of the work with 40 folios, 8 lines per page and about 72 letters to a line, written on the same material, however, gives its name correctly as *Vaidyakaśūroddhāra*, though at places it is simply mentioned as *Sāroddhāra* : इति सारोद्दारे ज्वराधिकारः [folio 12-B]. This copy ends with *bhramacikitsādhikāra*. Neither the names of the author and the scribe nor the date of composition or transcription are found inserted in this second copy. The textual matter presents almost similar reading in both the copies.

As regards the edited volume, the name of the scribe at the first sight appears to be one Narasinha, and the date of transcription is *śaka* 1772. The relevant passage runs as follows :

भुजाञ्चिमुनिचन्द्रेषु सारोद्दारप्रवर्तिकाम् ।

प्राखिलन् नरसिंहः (नरसङ्घाषि) श्रीमजनाथस्य पुस्तिकाम् ॥

दुर्गादेव्याः पदद्वन्द्वं प्रणम्य सततं मुदा ।

पक्षाञ्चिमैत्रके शाके श्रीमजनाथशर्मणः ।

आयुर्वेदाद्भृतो ग्रन्थः सारोद्दारः प्रवर्त्तकः ॥

The last two lines seem to have been added later on. This is evident at least from the writing itself, and if that be not so, it can not be explained why two almost similar verses conveying the same sense could have been recorded, and why the same date *śaka* 1772, being the date of transcription inserted in *akṣaras* twice. Or, should we suppose that the expression : भुजाञ्चिमुनिचन्द्रेषु wherein there is no reference to *śaka* stands for A.D. 1772, being the date of compilation, and the latter expression : पक्षाञ्चिमैत्रके शाके for *śaka* 1772, meaning that the copy was made in that date? Alternately may we assume that the work of compilation and transcription was completed in the same year *śaka* 1772? It is equally doubtful whether Narasinha, to be read also as नरसङ्घाषि stands for the scribe at all. It

stands, in all appearance, for the title of Sri Brajanath Sarma, the compiler of the treatise, used by the copyist whose name is not mentioned which means that the manuscript volume, being the essence collected from various earlier texts on Āyurveda, was compiled by Brajanatha, the lion among men **नरसिंह** or the foremost among men **नरसुवामि**. In any case it is evidently clear that this Brajanath Sarma was the compiler, and the present copy, made in *śaka* 1772 by some unknown scribe, is about 115 years old from now.

The publication has been brought out under the joint editorship of Pandita Dharmanath Tarkatirtha, a practising kavirāja of renown, and myself. He was closely associated with the Assam Āyurveda Mahāsabhā, the Board of Ayurvedic Medicines and the Ayurvedic College at Gauhati. He was also a Sanskrit scholar of no mean order. But, he is now no more with us (he expired in March 1962), and, therefore, Assam is poorer today in both Ayurvedic science and Sanskrit studies. In acknowledging with grateful thanks the kind assistance he rendered to the onerous task of editing the volume, I take this opportunity of paying my respectful homage to his memory. I felt rather helpless in his passing away. The editorial work received a set back, was greatly delayed, and it is with difficulties that I have brought it to its present shape. Be that as it may, such a volume on Āyurveda, as far as I know, has not to this day been brought out by any institution or individual in Assam.

In preparing this critical edition of the manuscript volume we have, as far as possible, followed the instructions laid originally by the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, Government of India in their Scheme for editing and publication of manuscripts of rare importance. The Scheme has subsequently been brought under the Ministry of Education. It may be known that the task of editing Sanskrit manuscripts in particular is beset with a number of difficulties, for an editor is required to be well-versed in the subject or topics which a particular treatise deals with, as also because these are found written invariably in old Assamese script, showing affinities to a large extent with Devanāgarī of a mixed type and even with North Indian Brāhmī, the usual characters of the local epigraphs, which after centuries of evolution has undergone changes making it difficult for easy decipherment. The dates are inserted therein not in digits but in *akṣaras*, as in the present volume, presenting doubtful reading in most cases. We have further dealt with copies full of mistakes in words, expressions, grammar and spelling, and unless one is conversant with the contents in detail as occurring in the original texts, and if such all correct and authoritative texts are not available for comparison, he is sure to commit serious errors in editing the treatise concerned. This difficulty has been overcome to a great extent on a comparative study of the original texts.

I know, however, my limitations, and can hardly pretend to be a practising physician (*viśak*), which one must be, in doing such a job rightly. The colophonic and post-colophonic matters again are very scanty in delineating a good picture of the age of the compiler and his works including those of others before his time, in so far as Assam was concerned. We have, however, tried to make good this shortcomings by the presentation of a historical narrative in respect of the study and culture of the science of Ayurveda in this land in the background of the Indian traditional system.

In editing the treatise and explaining certain technical terms we have made use of all the available and best known works on Āyurveda including a few commentaries, both published and unpublished, and variant reading has been noticed in the body of the text and noted under foot-notes. Many authorities are seen quoted by our compiler and appropriately enough the treatise starts with what is called *mānuparibhūṣā* and *Kalinga* and *Māgadhā māna*, attributed to Suśruta and Caraka respectively, for in Āyurveda *mātrā* is considered very essential. This is evident from the following :

मात्रया हीनया द्रव्यं विकारो न निवृत्तये ।

मात्रया अतिवाहुल्याद् व्याधिरन्योऽपि जायते ॥

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।

अतो प्रयोगकार्प्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ [folio : 1]

In order to obtain a good appreciation of the volume, an idea of what is styled *Aṣṭāṅga Āyurveda* will not be out of place here, for with it the history of the Indian system as a whole, including that of Assam is intimately associated. These are : *Kāyacikitsā*, attributed to Ātreya Punarvaṣu ; *Salya* and *Śālākya* of Dhanvantari ; *Agada Tantra* of Kāśyapa ; *Kaumārabhṛtya* of Kāśyapa ; *Bhūtavidyā Tantra*, of Atharvā ; *Rasāyana* of *Sukrācāyya* ; and *Bāṅikaraṇa Tantra*, attributed to Nandi. These were developed by many other later writers, and our compiler has not only quoted a few of them but also noted their differences while discussing the topics concerned. The compilation, in the main, is based on Caraka, Suśruta and Vāgbhaṭa, known as *Bṛhat trayī* in Āyurveda, who laid the foundation of the system of the use of indigenous medicines itself, though the science is much older than these authorities. Caraka wrote his *Samhitā* during the 1st-second century A.D., who, according to traditions, resided at the court of the Kuṣāṇa king Kaniṣka. The next valuable work from which the compiler has borrowed his materials is *Suśruta Tantra* by Suśruta. Vāgbhaṭa's *Aṣṭāṅgasamgraha* and *Aṣṭāṅghṛdaya* are based chiefly on the said previous authorities. Significantly enough, the compiler has noted also their application of medical preparations with variations. A reference

in this connection may be made to such a difference between Caraka and Vāgbhaṭa as occurring in what is called कालिकभेदः (सम्बन्धम्); the relevant text runs thus : चाण्डिकेकगुणं सिद्धं जलम्बैव चतुर्दश । वाग्भट-सतम्बु जकाष्टमागमिति पठन्ति । मया पूर्वत्र चरकानुमतं लिखितम् । [पृ: ३६२-६३]

One Nāgārjunamuni is also quoted in our edited treatise at places (pp 32, 290). Two important medicinal preparations; *rasābhraṇṭikā* in fever and *Bṛhannāgārjunāvaleha* in *bālaroga* attributed to him, may be cited in this regard. One Nāgārjuna is said to have developed Suśruta's work, mentioned above, and named it as *Suśruta Saṁhitā*, incorporating more details on *Aṣṭāṅga Āyurveda*. But, the period of this Nāgārjuna is disputed, a treatment of which is considered essential, as his name is intimately associated with what is called Kāmarūpa Āyurvedic pharmacopoea. Indian, Chinese and Tibetan sources seem to have mixed up traditions with history and do not appear to have distinguished between Nāgārjuna, the propounder of the Mahāyāna with Nāgārjuna, the Āyurvedist and also with the one who was a Tantrik *siddha* and an alchemist mentioned above. According to Weber (*History of Sanskrit Literature*, p. 287) Nāgārjuna, who revived the *Suśruta Saṁhitā*, flourished during the second century B.C. Nagarjuna, the originator of the Mādhyamika philosophy and the author of two noted works: *Mādhyamikakārikā* and *Suḥrillekhā*, was the contemporary of the said Kuṣāṇa king (*Age of Imperial Unity*, pp. 144-47). According to a tradition, recorded in the accounts of Yuan Chwang and confirmed by I-Tsing another Nāgārjuna lived in a monastery built by Aśoka, lying to the southern direction of the capital city of Dakṣiṇa Kośala, ruled by a Sātavāhana ruler who was probably Yajñaśrī Sātakarni whose dates fall during the second century A.D. The Mahāyānist Nāgārjuna, according to a prophecy recorded in Buddhist works, was born some 400 years after the *Mahāparinirvāṇa* of the Buddha, and if this event took place in 483 B.C., the period of activities of the former may be ascribed to the 1st century B.C. This Nāgārjuna was born at Vidarbha and became for sometime the head of the Buddhist samgha at the University of Nālandā. The dates are, therefore, very conflicting, and it is not impossible that the name stands for a dynastic title, for we have mention of another Nāgārjunamuni or a Vajrayāna *siddha*, also a noted alchemist, who, according to Grunwedel and Tucci, was the disciple of Saraha or Rāhula from Kāmarūpa. (*Journal and Pros. of the Asiatic Society of Bengal (NS)*, XXVI, pp. 133-41.) This Nāgārjuna, in the opinion of Alberuni, flourished about one hundred years before his time, i.e. during the eleventh century A.D. He was the author of an important work, entitled *Booddhicittavivaraṇa* (*Ādhanāmālā*, pp. 197f; P. C. Bagchi, *Indian Historical Quarterly*, VII, 1-16; 740-41). Pandit H. P. Sastri found in Nepal a manuscript copy, *Yogaśataka*, a

treatise on medicinal preparations dealing with one hundred prescriptions, the author of which was this Nāgārjuna. His remedies are considered wonderfully efficacious in certain diseases even to-day by the physicians of Assam. Our compiler must have quoted both the earlier and the latter Nāgārjuna in his text.

The latter Nāgārjuna was probably the contemporary of Cakrapāṇi-datta, whose many works on Āyurveda we have extensively used in editing the volume. These are : *Dravyaguṇa* ; *Śubducandrikā* ; *Vyagradaridra-śubhaṅkara* ; *Sarvasārasaṅgraha* ; *Cikitsāsthane Tippanī* ; *Āyurvedadīpikā*, a commentary on Caraka ; *Bhānumatī*, a commentary on Suśruta ; and lastly the most authoritative one, Cakrapāṇi *Āyurveda* or *Cakrapāṇi Saṁhitā*. This noted Āyurvedist was most probably from Kāmarūpa, for his name is not only associated with certain early rulers of Assam but also that our compiler appears to have prepared his treatise on the basis of this Cakra-datta's texts and commentaries by Śivadāsa ; the contents of the folio No. 3 in particular, beginning with सह नागरेण in पञ्चलिङ्गम् and ending with हृति चक्रदत्ते are from his Āyurveda. This folio was found missing. Other important details on medicinal preparations with variant reading at places, as occurring in Cakradatta's works have also been noted under foot-notes just to present a complete picture on the topics concerned. It is very likely, therefore, that a school of Cakrapāṇi was established in Assam and he was very widely known here. So was Mādhavakara of the seventh century A.D., said to have been born at Śilāhrada, to be identified with the present village of Śilā, a centre of Brāhmanical culture, near Barpeta in Kamrup, who was the noted author of a number of texts like *Rugviniścaya* ; *Sahaśra-vidhāna* or *Suśrutaślokavārtika* ; *Āyurvedarasaśāstra* ; *Saṅkikāṭamudgara* ; *Payyāya Ratnamālā* ; *Yogavyākhyā* ; and *Āyurveda Prakāśa*. His *nidāna* is considered to be the best in Āyurveda : निदाने माधवो श्रेष्ठः. A number of commentaries have been written on his works, and we have at this Department not only a copy of what is styled *Nidānanīṭa* or *Mādhavanidāna* but also a commentary on it, called *Ātānkadarpaṇa* by one Vaidya Vācaspati.

Another authority on the subject whose *Saṁhitā* has been referred to is that of Śārangdhara, son of one Dāmodara, who flourished in about the twelfth century A.D., and was also probably from Kāmarūpa, and because of his contributions, he, along with Mādhava and Cakrapāṇi are known as *laughutraṅgī* in Āyurveda. *Rasendrasārasaṅgraha* with its commentary called *Bālavodhinī* by Gopāla Bhaṭṭa is another very valuable treatise we have extensively used in editing the volume. Certain *ślokas*, of which only their Assamese rendering are found given by our compiler, have been cited in the edited volume. Mention in this connection may be made of the original *śloka* on नवज्वराङ्गुणोरसः, as cited under foot-note 15 at page 16. Variant readings at places have also been noted, and details on certain topics, not

treated by our compiler, have also been inserted at their appropriate places. An instance in point are the details **अधिकः पाठः** cited under footnotes 18 at page 23 on the topic of a medicinal preparation, meant for all kinds of fever: **सर्वञ्चरहरलौहम्**. Equally important are the treatises compiled by Śivadāsa of about the fifteenth century A.D., whose works particularly on Cakrapāṇi have been profitably used in explaining important technical terms and in editing the volume. These are : *Carakatattvapradīpikā*, a commentary on Caraka ; *Tattvacandrikā*, a commentary on Cakrapāṇi ; commentary on *Dravyagūṇa* (Cakrapāṇi) ; *Tattvavodhu-tīkā*, being a commentary on Vāgbhāṭa's *Uttara Tantra*. Citations and Varjant reading have also been noted from Bhāva Misra's best-known treatise on *Aṣṭāṅgasamgraha*, entitled *Bhāva Prakāśa*. We have a complete copy of the work with 110 folios and a few extra pages containing *Sūcīpatra*. The other important works, either mentioned in the body of the text or cited under foot-notes bearing on both details on particular topics and variant reading are : *Nāḍī-prakāśa* of Śaṁkarasena ; *Pācūnasamgraha* ; *Ratnapradīpa* ; *Paribhāṣā-pradīpa* of Kṛṣṇadāsa ; *Rasārṇava* ; and the most voluminous recent work : *Āyurveda Samgraha* by Devendranath Sen. There are also references made to Gahananātha, Cadranatha and other traditional Āyurvedists in the body of the text. It is therefore seen that the compiler of our manuscript was well-acquainted with all authoritative treatises on Āyurveda and succeeded in producing a comprehensive work on the subject.

As has already been noted, Brajanāth Śarmā compiled this voluminous treatise, comprising the essence of the various texts relating to different subjects on Āyurveda. This is evident from the last two verses, cited above, as also from the opening lines of the text, which run as follows :

प्रणम्य परमानन्दं नानामयविमुक्तये ।

ग्रन्थानां सारमुद्धृत्य सारोद्धारं निबध्यते ॥

नूतनपाठे विहिते नादरमिह पण्डिता यतः कुर्युः ।

तस्मादार्षवचोभिर्निगद्यते तद्वा (तत्त्व) सामर्थ्यात् ॥

The second copy opens with a slightly different text thus :

श्रीगोविन्दपदाम्भोजमकरन्दमधुव्रतम् ।

सारोद्धारं भणिष्यामि नानाशास्त्रसमुद्धृतम् ॥

If we take *śaka* 1772 as the date of transcription, made by some unknown scribe, it is certain that the volume was compiled by Brajanātha sometime earlier. The colophonic and post-colophonic matters, however, do not give us a clue as to the age and life-work of this noted Āyurvedist, far less his biographical sketch ; nor are we at a position at this stage to gather more

information about him from other sources. But, the contents of the treatise clearly show that Assam had a tradition, long established in the study and culture of the science of indigenous medicines, both *kavirāji* and *āsuri*. While the school of Nāgārjuna was developed and cultivated by what may be called quasi-Ayurvedists and untrained *ojāhs* (medicinememen) and its traditional practice kept alive throughout the centuries, the Indian system, based fundamentally on Caraka, Suśruta and Vāgbhaṭa had been the creation among others of Mādhava, Cakradatta and Śārangdhara, mentioned above, in so far as Assam was concerned.

The antiquity of the system as a whole is borne out by a few local epigraphs as well. For instance, the Nowgong grant of the Kāmarūpa king Balavarman III of the tenth century A.D. mentions *viśaja* as a class of physician, whose functions, as known from the *Brahma Purāṇa*, quoted by Aparārka, included *śalya* (surgery). The word *Vaidya* occurs in the *Śubhañkarapātaka* grant of the *Kāmarūpanṛpati* Dharmapāla of the eleventh century A.D., and the grant itself is found composed by the said person. Like the present day *ojāhs*, the word stands for a professional class, trained or otherwise, rather than a caste name. During the Ahom rule there was a separate State Department under trained physicians to look after diseased persons and animals particularly elephants and horses and, as stated by Ralph Fitch, the Koch rulers of Assam during the sixteenth century A.D. had a similar system. Of the early manuscripts, composed in both Sanskrit and Assamese languages, mention may be made of a few representative ones like the voluminous treatise *Vaidyakalpataru*, complete in 184 folios by Ananga Kavirāja, compiled during the reign of the Ahom ruler Lakṣmī Sinha (*śaka* 1691-1702); *Vyādhiśm̐kara* by Nārāyaṇadāsa Kavirāja; *Pathyā-pathyavivodha* by Keyadeva, based on another volume, *Nāmaratnākara* by the same author; another very useful work is the *Dravyagaṇa* by Nārāyaṇadāsa Kavirāja, composed on the line of Cakradatta's treatise of the same name, but based mainly on another good treatise by the same Kavirāja; *Rājavallabha*. Other valuable compilations are: *Sārātsūra* by Vaidyanātha; *Rasendrakalpadruma* and *Sārāvalī* by Rāmcandra Bhaṭṭa, son of one Nilakaṇṭha, who was probably connected with the family of Gopālacandra Bhaṭṭa, the noted author of *Rasendrasārasaṅgraha*, cited above; *Rusamañjari* by Śālinātha, composed in *śaka* 1655, wherein special stress is seen to have been laid on the efficacy of *mantras*, stated in a Tantrik style; and *Śarīradoṣasaṅgraha*, dealing with both *mahāroga* and *kṣudraroga*, including *kaumārabhṛtya* and *bālaroga*.

We have besides a large number of manuscript volumes of quasi-Ayurvedic type and *mantra* puthis, wherein invocation is made invariably to Kāmarūpa-Kāmākhyā and Dhāt. antari in a Tantrik Style; and in certain texts importance is given to Nāgārjuna, mentioned above. Even in the

present treatise our compiler is found to have given so much importance to Dhanvantari and other traditional Ayurvedists that mere utterance of their names during the time of taking medicines, all kinds of ailment disappear :

धन्वन्तरिर्दिबोदासः काशीराजस्तथाश्विनौ ।

नकुलः सहदेवश्च सप्तैते व्याधिघातकाः ॥ (p 345)

It may be stated that, what according to the *Purānas*, has been Dhanvantari, the very personification of Nārāyaṇa, to Indian Ayurveda, Kāmarūpa-Kāmākhyā, according to the Tantras is to the quasi-Ayurvedic system of the *āsuri* type in Assam. Moreover, the name Kāmarūpa is symbolic of the fused Āryya-anāryya cultural consumation, the soul of Assam's culture complexes, and Kāmākhyā, with her emblem of worship, which is *trikoṇā-kāru* stands symbolically for the geographical unit Assam. It is therefore under-standable that in driving away the demons of illness by uttering *mantras* or curing patients of snake bite, etc., and in all matters relating to the welfare of her inhabitants, the *ojāhs* start with the invocation of the presiding deity of Assam, the Kāmarūpa-Kāmākhyā. As illustrated by the extant manuscripts, therefore, the system of Ayurvedic treatment and the *mantras* were given almost equal importance by the Physicians and *Ojāhs* of Assam. In spite of the extensive use of indigenous herbs and other medicinal preparations, based on the Indian traditional system, major part of the healing of patients is believed to have been done by *mantras*. The fact is not that the *mantras* are all efficacious, but the same in the hands of the medicinemen using indigenous medicines are considered more effective than the *arista* or *vaiikā*, prescribed by a trained *śāsak*.

It seems to us, therefore, that a Kāmarūpī system of indigenous medicines of a mixed type was worked out here. A land of luxuriant flora and *Tantra-mantra*, Assam supplied the needs of the *Ojāhs*. The tradition has been kept alive to this day at least in the villages. Our compiler was also influenced by the Kāmarūpī system. In one place in the text he refers to differences in meaning and use of a particular preparation by the Kāmarūpī and Gauḍīyā thus :

श्वेताश्वत्थुरश्वदेन श्वेतापराजितेति गौरीयाः ।

शुक्लघोटकलुरमसीति कामरूपीयाः ॥ (p. 241).

Mantras invoking Narasiṅha, Garuḍa and other deities particularly in *bālaroga* are seen incorporated in this volume. For easy delivery *Cyavanamantra* is given its particular emphasis and recorded in a Tantrik style thus :

ओम् क्षिप निक्षेप मन्मथ प्रमथं मुञ्च मुञ्च स्वाहा । (p. 279).

The *mantra*, to be uttered for relieving a *bāla* of his fever is also a Tāntrik one: ओम् कुरु कुन्दे अमुकस्य उवरं नाणय नाणय हीं स्वाहा. So is the *Narasimhamantra*, to be read in what is called *मानृकादौ दोषदुष्टौ* (p. 293). The relevant citation is as follows :

नरसिंहस्य मन्त्रस्य सकृदुच्चरितो हरेत् ।

डाकिनी-ग्रहभूतादि-दोषमौतपातिकं तथा ॥

The invocation of Garuḍa for the welfare of a newborn baby is all recorded in Tāntrik mystic syllables thus :

ओम् कं टं वं लं वैनतेयाय नमः ।

ओम् हीं हां क्षः ॥

Notwithstanding these *mantras*, the work of Brajanātha is found to have been fundamentally based on the Indian traditional system. The *bhūta-vidyā* is also a subject of Ayurveda. Whatever it is, the real merit of the volume will be evident from the following treatment.

The manuscript volume is in Sanskrit verses of a simple and lucid style, with their rendering in Assamese or rather mixed Sanskrit-Assamese prose and in Assamese script of the old type. Only a few verses have been left unexplained, stating that these are easy to understand *सुगमं*. The Assamese rendering again are at places a substance of the verses concerned. In editing, we have retained the Assamese form of words and expressions, making them uniformly correct as far as desirable, as these represent a good specimen of old Assamese, rather Kāmarūpi speech, the *lingua franca* of not only Assam of to-day but also of great parts of Bengal, particularly Cooch Behar, Rangpur, Jalpaiguri and Dinajpur for centuries until the coming of the British. The said words and expressions have also their philological significance. The use of certain words, current even to-day in Kamrup district proper clearly shows that the compiler was from this region. It is of utmost importance that Kāmarūpi speech has been rich enough to give its equivalents of the names of hundreds of indigenous medicinal preparations, cited in Sanskrit, in the text all through, and for this credit goes to Brajanāth Śarmā, who, it may easily be deduced, was a reputed Sanskrit scholar, besides being an experienced practising *viśak*.

In editing the volume, the textual arrangement has been disturbed a great deal, and as mentioned above, certain omissions have been filled up and more materials incorporated in the interest of a complete and connected reading and discussion on the topics concerned. The volume does not contain a clear-cut division of the work into chapters. As many as 68 topics bearing on various ailments and remedies thereof have been treated under what is called *adhikāra*, beginning with fever (*ज्वराधिकारः*)

and ending with pain, caused by snake-bite, dog-bite, etc. (विषाधिकारः Towards the end five topics bearing on the fundamentals of Āyurveda have been discussed. These are : सवभेषजद्रव्यमारणशोधनम् ; रसायन-वाजीकरणाधिकारः ; अभावे द्रव्यग्रहणम् ; स्वरसादिकल्पनाध्यायः ; and रोगार्वाकस्त्रोपदेशः । We have regrouped the topics and placed the edited text under 23 *paricchedas* with the common title of *Cikītcopadeśa*. The sections and the para-headings in respect of all the important subjects have been numbered accordingly. The first chapter deals with the treatment of fever of all kinds ; the second with *Udararogāḥikitsā* in the main, with particular reference to cholera, diarrhoea, worms, piles, etc. ; the third with *Fāṇḍu-Kāmalāroga* (jaundice) ; the fourth with *Kāsa-Śvāsuroga* in particular ; the fifth with *Mūrcchapasmādiroga* (epilepsy) ; the sixth with *Vātaroga* (gout of various kinds) ; the seventh with *Śālu-gulma* including painful diseases like enlargement of the spleen and inflammation of the intestine, etc., the eighth with *Hrdroga* or diseases of the heart ; the ninth with the diseases of the urinary tract including kidney ; the tenth with the diseases of the spleen and liver including copulance, elephantitis, etc. ; the eleventh with carbuncle, boils of various kinds, gastric ulcer, etc. ; the twelfth with leprosy ; the thirteenth with *Pitturoga* (biles) of all kinds ; the fourteenth with the diseases of the skin including small-pox ; the fifteenth with *Kṣudraroga* relating to the ailments of the head, mouth, ear, nose, throat, etc., the sixteenth with *Śtrīroga* (female diseases) ; the seventeenth with *Bālaroga* and the eighteenth with *Viṣaroga*, including snake-bite, dog-bite, frog-bite, etc. ; the nineteenth with the procedures for purifying the *aṣṭadhātu* and other useful herbs for their use in medicinal preparation of all kinds ; the twentieth with the twin topics of *Rasāyana-Vājīkaraṇa* ; the twentyfirst with the application of substitutes in place of certain herbs and other medicinal preparation, as prescribed in Ayurvedic treatment ; the twentysecond with what is called *Kalpanādhyaya* i.e. it has laid down rules to be followed particularly by the physicians in the preparation of medicines of different kinds ; and the last one with the observance of certain rules by the patients concerned, and the advice given to the practising *viśak* for doing *nāḍivīāna* of the patients for determining the nature of ailments before the actual treatment is made. Throughout the treatise *tridoṣa*, the real cause of all nature of diseases finds its prominent place, and medicines are prescribed accordingly.

The contents in the text are indicative of the extent of its contribution, made to the subject of indigenous medicines. Except perhaps *Śalya* (surgery) all the eight subjects (*Aṣṭāṅga Āyurveda*) including *Bhūtavidyā* and *Śālākya* have been incorporated in this treatise. And, as we have already stated, certain stress is found to have been made on the efficacy of *mantras* particularly in respect of *Kaumārabhṛtya* (*bālaroga*). But, it is seen that the compiled work has not been divided into clear-cut sections,

and certain topics are found to have been treated under different *adikāra* or *cikitsopadeśa*. There seems to be, therefore, an overlapping of topics at places, nor have the subjects been dealt with in a systematic manner. Notwithstanding this, the volume may undoubtedly be taken as the most exhaustive and authoritative work on Āyurveda, based as it is on all earlier texts on the subjects concerned.

The edited volume contains an analytical *Viśavānukramaṇikā*, which, along with the *Nirghaṇṭa*, appended to the text, containing all technical terms, names of representative herbs and *dhātus* bearing on ailments and the authorities quoted both in the body of the text and under foot-notes, is expected to depict a good picture of its contribution, made to Āyurvedic studies.

The publication, it is to be admitted, could not be brought out earlier not only because of its size but also due in a large measure to the sad and sudden demise of Kavirāja Tarkatirtha as well as to my pre-occupation. Care has been taken for avoiding mistakes in both editing and printing the volume. But, it is feared that a few errors in printing have been committed, and the editorial work itself may not be up to the mark. Responsibility for all these rests entirely with us, and we may please be excused for any act of omission or commission. It is our only satisfaction that the volume has seen the light of day, and we shall deem it a great favour done to us if we find that the publication has succeeded in promoting study and culture of this well-established system of indigenous medicines throughout India. A beginning in the right direction has been made in Assam by the establishment of the Ayurvedic college at Gauhati and providing trained Ayurvedic physicians at certain State hospitals. But, time is yet far off to make it possible for our national Government to place the Science on its position of lost prestige. Responsibility for this rests equally with the Ayurvedists of Assam and with all those, interested in the resuscitation of the science. It is hoped that the present publication will but be a step forward in this direction and accelerate the process of research studies on the subject, prospect for which is so great in Assam.

At the end I have a pleasant duty to acknowledge with sincere gratefulness the financial assistance given towards the editing and printing of this edited volume by the Government of India in the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs under their Scheme of Grant-in-aid to Institutions for the publication of rare Sanskrit manuscripts, as well as by our State Government in the Department of Education, and do hope that such grants would be forthcoming from the Centre for bringing out more such treatises which would help not only in preserving our national heritage but also create the much needed incentive for the revival of Sanskrit studies throughout the country. I take this opportunity of

conveying my thanks to late Saratchandra Goswami, a reputed antiquarian, who was kind enough to hand over the manuscript volume to this Department. My thanks are also due to Professor Binanda Chandra Barman of the Department of Sanskrit, Cotton College, Gauhati for his kind help and co-operation so ungrudgingly extended to the difficult task of proof-reading ; to Sri Jagadish Sarma and other members of the staff of this office for assisting me in the publication of the volume ; and lastly to Sri K. C. Pal, Proprietor of the Nabajiban Press, Calcutta for kindly printing the same.

D.H.A.S., GAUHATI
December 20, 1964

P. C. CHOUDHURY,
Director.
DEPARTMENT OF HISTORICAL AND
ANTIQUARIAN STUDIES, GAUHATI

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठम्
Introduction 3	3
प्रथमः परिच्छेदः	
ज्वरचिकित्सोपदेशः १-३३	१-३३
१। तरुणज्वरे ... ४	४
२। अथ ज्वरे ... ६	६
३। अथ सन्निपाते ... ८	८
४। अथ ज्योर्णज्वरे ... ११	११
५। विषमज्वरे ... १२	१२
द्वितीयः परिच्छेदः	
उदरांचिकित्सोपदेशः ३४-६२	३४-६२
६। अथातिसारे ... ३४	३४
७। अथ ग्रहयथां ... ३८	३८
८। अथार्शाधिकारः ... ४७	४७
९। अथाजोर्णे ... ५३	५३
१०। अथ क्रिमिरोगे ... ५६	५६
तृतीयः परिच्छेदः	
पाण्डुरोगादिचिकित्सोपदेशः ६३-६८	६३-६८
११। अथ पाण्डुरोगाधिकारः ... ६३	६३
१२। अथ कामलायां ... ६५	६५
चतुर्थः परिच्छेदः	
कासरोगचिकित्सोपदेशः ६९-९८	६९-९८
१३। अथ रक्तपित्ते ... ६९	६९
१४। अथ यक्ष्मणि ... ७५	७५
१५। अथ कासचिकित्सा ... ८०	८०
१६। अथ श्वासहृत्कयोः ... ८८	८८
१७। अथ श्वासे ... ९०	९०
१८। अथ स्वरभेदे ... ९२	९२

विषयः	पृष्ठम्
१९। अथारोचके ... ९३	९३
२०। अथ हृदि (वान्ति) चिकित्सा ९५	९५
२१। अथ तृष्णाचिकित्सा ९७	९७
पञ्चमः परिच्छेदः	
मूर्च्छादिरोर्गचिकित्सोपदेशः ९९-१०९	९९-१०९
२२। अथ मूर्च्छाचिकित्सा ... ९९	९९
२३। अथ भ्रमे ... ९९	९९
२४। अथ मदात्ययचिकित्सा ... १००	१००
२५। अथ दाह-चिकित्सा ... १०२	१०२
२६। अथोन्माद-चिकित्सा ... १०३	१०३
२७। अथापस्मार-चिकित्सा ... १०७	१०७
षष्ठः परिच्छेदः	
वातरोगचिकित्सोपदेशः ११०-१३२	११०-१३२
२८। अथ वातव्याधि-चिकित्सा ११०	११०
२९। अथ वातरक्त-चिकित्सा ... १२०	१२०
३०। अथोरुस्तम्भ-चिकित्सा ... १२५	१२५
३१। अथ गमवान-चिकित्सा ... १२७	१२७
सप्तमः परिच्छेदः	
शूल-गुल्मरोगादिचिकित्सोपदेशः १३३-१५१	१३३-१५१
३२। अथ शूलचिकित्सा ... १३३	१३३
३३। अथ परिणामशूल-चिकित्सा १३८	१३८
३४। अथोदावर्त्त-चिकित्सा ... १४३	१४३
३५। अथ गुल्म-चिकित्सा ... १४५	१४५
अष्टमः परिच्छेदः	
हृद्रोगचिकित्सोपदेशः १५२-१५४	१५२-१५४
३६। अथ हृद्रोग-चिकित्सा ... १५२	१५२

नखनः परिच्छेदः

मूत्ररोगचिकित्सोपदेशः	१५५-१७०
३७। मूत्रकृच्छ्र-चिकित्सा	... १५५
३८। अथ मूत्राघात-चिकित्सा	... १५६
३९। अथारमरो-चिकित्सा	... १६१
४०। अथ प्रमेह-चिकित्सा	... १६३

ब्रह्मणः परिच्छेदः

मेदादिव्याधि-चिकित्सोपदेशः	१७१-१९७
४१। अथ मेदरोग-चिकित्सा	... १७१
४२। अथोदर-चिकित्सा	... १७४
४३। अथ प्लोहयकृच्चिकित्सा	... १७६
४४। अथ शोथ-चिकित्सा	... १८१
४५। अथ बुद्धिभ्रम-चिकित्सा	... १८७
४६। अथ भ्रम उच्यते	... १८६
४७। अथ गतगण्ड-चिकित्सा	... १९०
४८। अथ गण्डमाला-चिकित्सा	... १९१
४९। अथ अपचोव्याधौ	... १९२
५०। अथ ग्रन्थिव्याधि-चिकित्सा	... १९२
५१। अथार्बुद-चिकित्सा	... १९३
५२। अथ श्लोपद-चिकित्सा	... १९५

एकाग्रशः परिच्छेदः

विद्रधि त्रणोपदंशचिकित्सोपदेशः	१९८-२१४
५३। अथ विद्रधि-चिकित्सा	... १९८
५४। अथ त्रणशोथ-चिकित्सा	... २०१
५५। अथ दाघत्रणे	... २०३
५६। अथ नाडोत्रण-चिकित्सा	... २०५
५७। अथ भगन्दर-चिकित्सा	... २०७
५८। अथोपदंश-चिकित्सा	... २०९
५९। अथ शूकदोष-चिकित्सा	... २१३

द्वारकाः परिच्छेदः

कुष्ठरोगचिकित्सोपदेशः	२१५-२२४
६०। अथ कुष्ठ-चिकित्सा	... २१५

त्रयोवशाः परिच्छेदः

पित्तरोगचिकित्सोपदेशः	२२५-२३२
६१। अथ शीतपित्तोदरकोष्ठ-चिकित्सा	... २२५
६२। अथाम्लपित्त-चिकित्सा	... २२६

अतुर्हः परिच्छेदः

चर्मरोगचिकित्सोपदेशः	२३३-२३९
६३। अथ विसर्प-चिकित्सा	... २३३
६४। अथ विस्कोट-चिकित्सा	... २३५
६५। अथ मक्षुरिका-चिकित्सा	... २३७

पञ्चवशाः परिच्छेदः

क्षुद्ररोगादिचिकित्सोपदेशः	२४०-२६६
६६। अथ क्षुद्ररोग-चिकित्सा	... २४०
६७। अथ मुबरोग-चिकित्सा	... २४४
६८। अथ दन्तरोग-चिकित्सा	... २४५
६९। अथ जिह्वारोग-चिकित्सा	... २४८
७०। अथ गलरोगे	... २४९
७१। अथ कण्ठरोग-चिकित्सा	... २४९
७२। अथ कर्णरोग-चिकित्सा	... २५०
७३। अथ नासारोग-चिकित्सा	... २५३
७४। अथ नेत्ररोग-चिकित्सा	... २५६
७५। अथ शिरोरोग-चिकित्सा	... २६०

षोडशः परिच्छेदः

स्त्रोरोगचिकित्सोपदेशः	२६७-२८२
७६। अथ स्त्रीरोगे-स्त्रोप्रदरे	... २६७
७७। अथ सोमरोग-चिकित्सा	... २७०
७८। अथ योनिव्याधिचिकित्सा	... २७२
७९। अथ प्रथमार्त्तवे	... २७५
८०। अथ गर्भरक्षाधिः	... २७६
८१। अथ सुखप्रसवोन्मायः	... २७८

सप्तवशाः परिच्छेदः

नालरोगचिकित्सोपदेशः	२८३-२९३
८२। अथ नालरोग-चिकित्सा	... २८३

अष्टावकाः परिच्छेदः

विषरोगचिकित्सोपदेशः २६४-२६६

८३। परिशेषाद्विषरोगमाह ... २६४

ऊनविंशः परिच्छेदः

सर्वभेषजद्रव्यमारण-शोधनोपदेशः

२६७-३२८

८४। अथ स्वर्णाषट्धातूनां शोधनं मारणम् २६७

८५। अथाषट्धातूनाममृतीकरणम् ... ३०६

८६। अथ रससिन्दूरविषानम् ... ३१०

८७। अथ शोधनप्रयोगः ... ३१४

विंशः परिच्छेदः

रसायन-बाजीकरणोपदेशः ३२९-३४०

८८। अथ रसायन-बाजीकरणाधिकारः ३२९

एकविंशः परिच्छेदः

अधात्रे द्रव्यग्रहणोपदेशः ३४१-३४५

८९। अथ अमात्रे द्रव्यग्रहणम् ... ३४१

द्वाविंशः परिच्छेदः

स्वरसादिकल्पनाध्यायः ३४६-३७५

९०। स्वरस-कल्पनामाह ... ३४६

९१। अथ काथ-कल्पना ... ३४८

९२। अथ फायटः ... ३५२

९३। अथ हिमविधिः ... ३५८

९४। अथ कलकः ... ३५५

त्रयोविंशः परिच्छेदः

चिकित्सास्थाने रोगिचिकित्सोपदेशः

३७६-४०३

९५। अथ पञ्चकर्माणि ... ३७६

९६। अथ विधयः ... ३८४

९७। अथ रोगिणः परीक्षा ... ३९८

वैद्यकसारोद्धारः

प्रथमः परिच्छेदः

ज्वरचिकित्सोपदेशः

श्रंगयोगाय नमः ।

प्रणम्य परमानन्दं नानामयविमुक्तये ।
ग्रन्थाणां सारमुद्धृत्य मारोद्धारं निबध्यते ॥
सर्वशास्त्रविहीनाणां वैद्यानामल्पमेधसाम् ।
मुखं चिकित्स विज्ञातुमयमेव भविष्यति ॥
नूतनपाठे विहिते नादरमिह पण्डिता यतः कुर्युः ।
तस्मादार्षवचोभिर्निगद्यते, तद्वा, सामर्थ्यात् ॥

अथ मानपरिभाषा ?

मात्रया हीनया द्रव्यं विकारो न निवृत्तये ।
मात्रया अतिबाहुल्याद्व्याधिरन्योऽपि जायते ॥
न मानेन त्रिणा युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।
अतः प्रयोगकाट्यर्थं मानमत्रोच्यते मया २ ॥

अथ मागध-परिभाषामाह

त्रसरेणुवृधैः प्रोक्तः त्रिंशता परमाणुभिः ।
त्रसरेणुस्तु पठ्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ३ ॥
जालान्तर-गतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ॥

(१) द्विविधं मानं—मागधं कालिङ्गं तथा—कालिङ्गात् मागधं श्रेष्ठम् । कालिङ्गं सौश्रुतं मानम् पञ्चरक्तिकमानतः । दशरक्तिकमानन्तु मागधं चरकोदितम् । तयोर्मगधमानन्तु प्रशंसन्ति मिषगवराः ।

(२) मूले यथा—चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैस्मान्मतं ततः ।

• विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते ॥

(३) ष्वंशीति गद्यते वा ।

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
 यवोऽष्टसर्षपः प्रोक्तो गुञ्जायवचतुष्टयम् ४ ॥
 दशभीरक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यको ।
 माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥
 टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोलमुच्यते ।
 ल्लुद्रमो वटकश्चैव दक्षिणः स निगद्यते ॥
 कोलद्वयस्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिकः ।
 अक्षः पिचुः पाणितल किञ्चित् पाणिश्च निन्दुकम् ।
 विडाल-पदकश्चैव तथा पोर्डाशका मताः ।
 करमध्ये हृत्पदं सुवर्णं कवलग्रहम् ॥
 उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते ६ ।
 स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपल शुक्तिरष्टमिका तथा ॥
 शुक्तिभ्याञ्च पल ज्ञेयं मुष्टिराग्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः षोडशी वित्तवं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥

[पलं कर्षचतुष्टयमिति च श्रुतं ।]

पलाभ्या प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धसरावकः ॥
 अष्टमानश्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका ।
 शरावाष्टपलं तद्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥
 शरावाभ्यः भवेत् प्रथमत्तः प्रस्थैस्तथादकः ।
 माजनं काम्यपात्रञ्च चतुःषष्टि पलञ्च सः ॥
 चतुभिराटकैर्द्रोणः कलशो लल्वनोऽर्धणः ।
 उन्मानञ्च घटो राशिद्रोणपर्य्यायः सञ्चितः ॥

(४) गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् वा ।

(५) दक्षिणं वा । अस्यार्थः—तोलकम्—इति शब्दमाला । तत्र पर्य्यायः—कोलम्—२ ; वटकम्—३ ; कर्षार्द्धम्—४ । इति वैद्यकपरिभाषा ।

(६) पाठान्तरं यथा—

“विडालपदकश्चैव सुवर्णं कवलग्रहः ।
 उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥”
 इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ।

द्रोणाभ्यां सर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
 सर्पाभ्याश्च भवेद्रोणी वाहोद्रोणी च सा स्मृता ॥
 द्रोणी चतुष्टयं खारी कर्षिता सूक्ष्मबृद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पण्णवत्यधिका च सा ॥
 पलानां द्विमहसन्तु भाग एकः प्रकीर्तितः ।
 तुलापलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैष निश्चयः ७ ॥
 इति मागधपरिभाषा ।

अथ कालिक्रमानम्—

यतो मन्दाग्रयो ह्रस्वा हीनमत्वा नराः कलौ ।
 अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते मुञ्जमन्मता ८ ॥

अथ ज्वराधिकारः

सर्वरोगप्राधान्यात् प्रथमं ज्वरो वाच्यः ।
 देहेन्द्रिय—मनस्तापी, सर्वरोगाग्रजो वली ।
 ज्वरः प्रधानो रोगानामुक्तो भगवता पुरा ॥
 नवज्वरे दिवास्वप्न-स्नानाभ्यङ्गात्रमैथुनं ।
 क्रोध-प्रवात-व्यायाम कषायांश्च विवर्जयेत् ॥

- (७) पुनश्च—“भापटक्काच्च विन्वानि कृडवः प्रस्थमादकम् ।
 राशिर्गोपी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कृडवस्त्वितिः ।
 द्रवाद्रंशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणन्तं द्रवाद्रंशुः ।
 मानं तथा तुलायास्तु द्वि-खं न क्वचित् स्मृतम् ॥
 शृङ्खलवेगुलोहादेर्मागदं यन्तुरजुलम् ।
 बिस्तीर्णं च तथोक्तं तन्मानं कृडवं वदेत् ॥”

इति मागधमानं ।

- (८) पुनश्च—“यवो द्वादशमिर्गोरेः सर्षपैः प्रोच्यते बधैः ।
 यवद्वयेन गुञ्जा स्यान्निम्बः स्रो बह्व उच्यते ।
 माषो गुञ्जामिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् ।
 चतुर्भिर्माषकैः शाणः निष्कष्टक एव च ।
 अतिमात्राच्च दोषाय यथा शस्ये बहूदकम् ॥”

इति मानपरिभाषा । इति भाष्यप्रकाशः ॥

वैद्यकसारोद्धारः

अन्नं सिद्धमन्नं, कषायं काथादि, सद्योत्ये ज्वरे ।
 हृद्रोगं श्वासमानाहं, शोषञ्च कुरुते भृशं ॥
 तृष्यते सलिलं चोष्णं, दद्याद्वातकफज्वरे ।
 सद्योत्ये पैतिकेचापि, शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥
 दीपनं पाचनञ्चैव, ज्वरघ्नमुभयन्तथा ।
 स्रोतसां शोधनं पथ्यं, रुचिस्वेदप्रदं शुभम् ॥ १

षडङ्गपानीयम्

मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
 शृतशीतं जलं दद्यात्, पिपासाज्वरशान्तये ॥

मथा, शेतकपरा, विरिणामूल, रक्तचन्दन, बाला, शुयठी, एषां मिलि २ तोला, १॥० सेर ८ टका,
 (८ तोला) अल दि तिजाव ; ॥॥ पोवा ४ टका (४ तोला) राखि चेकि सप्तदिन पर्यन्त खुवाव ।

१ । तरुणज्वरे

मुख्यमेषजसम्बन्धो निसिद्धस्तरुणे ज्वरे ।
 आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ॥
 मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् ।
 सप्ताहात् परं द्वादशरात्रिपर्यन्तं ॥

१ । तत्राच सुश्रुतः—स्वेदावीरोधः सन्तापः, सर्वाङ्गग्रहणन्तथा ।

विकारा युगपद् यस्मिन्, ज्वरः स परिकीर्तितः ॥

दोषैः पृथक् समस्तैश्च, द्वन्द्वैरागन्तुरेव च ।

अनेककारणोत्पन्नाः, स्मृतश्चाष्टविधोज्वरः ॥

मात्रप्रकाशे ज्वरस्य उत्पत्ति, संख्यां, श्रेष्ठत्वे हेतुं साधारणचिकित्सापद्धतिं मात्रमिश्रः सम्यगु-
 ह्छिखितवान् । यथा—

दक्षापनाणसंक्रुद्धद्रनिश्वाससम्भवः ।

ज्वरोऽप्यत्र पृथग्द्वन्द्वसङ्घातागन्तुजः स्मृतः ॥

द्रव्यत्वनेकोल्वनैः षट्स्युर्होममध्याधिकैश्च षट् ।

समस्तैकोविकारास्ते, सन्निपाताख्योदश ॥

जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनाम् ।

अतः सर्वविकाराणामयं राजा प्रकीर्तितः ॥

दोषाः वातपित्तकफाः ।

रुद्रनिश्वाससंस्मृतत्वेन ज्वरः स्वभावात् पैतिक इति बोध्यते । अतः एव प्रधानतः सर्वज्वरेषु
 पित्तोपशमकारिणी चिकित्सा कर्तव्या ।

वातिकः सप्तरात्रेण, दशरात्रेण पैत्तिकः ।

श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकं नियच्छति ॥

पेयायूषमाह—

लाजपेयां सुखजरां, पिप्पलीनागरैः शृतां ।

पित्रेज्ज्वरी ज्वरहरां, लुद्धानल्पाग्निरादितः ॥

पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।

कोष्ठे विवद्धे मरुजे, पिबेत् पेयां शृतां ज्वरी ॥

यवागूमृचिताद्भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत् ।

यवागूः स्यान्निदोषघ्नी, व्याघ्री दुस्पर्शगोक्षुरैः ॥

व्याघ्री, कण्टकारिः, दुस्पर्शी, दुरालभा ।

शस्त एवायं वातं तु, तत्र पित्तेऽप्ययं विधिः ॥

श्रमोपवासानिलजे, हितो नित्यं रमोदनः ।

मुद्गयूषोदनश्चापि, देयः कफममुद्गवे ॥

स एव सितया युक्तः, शीतः पित्तज्वरे हितः ।

मुद्ग, मूलकयूपस्तु, कफवातात्मके हितः २ ॥

निम्बकुलत्थयूपस्तु हितः पित्तकफात्मके ३ ।

यवाग्बोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ४ ॥

मुद्गान् मसृगंश्चनकान्, कुलत्थान समुकुष्टकान् ।

आहारकाले यूपार्थं, ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥

मुकुष्टकं वनमुद्गं ।

पटोलपत्रं वार्त्ताकुं, कूलकं कारवेल्लकम् ।

कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वा-वालमूलकम् ।

पत्रं गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥

कूलकं पटोलफलां, गोजिह्वा, दर्वीशाकः

अत एव एकविंशतिदिनात् परं जीर्णज्वरव्यवहारः ।

ज्वरितं पडहेऽतीतं, लध्वन्नं प्रातिभोजितम् ।

आरम्भात् षड् रात्रात् परं लध्वन्नं भोजितम् ।

पक्कदोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥

(२) वातपित्तात्मके हितः इति चक्रदत्तः ।

(३) निम्बकूलकयूपस्तु इति चक्रदत्तः । मूलकयूप इति कश्चित् ।

(४) रक्तशाक्यादयः शस्ताः, पुराणाः पष्टिकैः सह । इत्यधिकः चक्रदत्ते ।

२ । अथ ज्वरे—

नागरं देवकाष्ठञ्च धान्याकं बृहतीद्वयम् ।

दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहं ॥

आदाशुगठी, देवदारु, धनीया, भेकुरि, कण्टकारी सवेमिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोलाः राखि खुवाव । एवं सर्वत्र कायेषु बोध्यं । इति नागरादि ।

पञ्चतित्तम्

क्षुद्रामृतःभ्यां ५ सह नागरेण, सपीष्करञ्चैव किराततित्तम् ।

पिवेत् कपायन्त्वह पञ्चतित्तं, ज्वरं निहन्यष्टविधं समग्रम् ॥

सशर्करामक्षमात्रां, कटुकासुष्णवारिणा ।

पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥

दीपनं कफविच्छेदि, वातपित्तानुलोमनम् ।

ज्वरञ्च पाचनं भेदि, शृतं धान्यपटोलयोः ॥

अमृताष्टकः

गुडूचीन्द्रयवारिष्ठः पटोलं कटुरोहिणी ।

नागरं चन्दनं सुखं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥

गुडूची, अमरलता, इन्द्रयव, कुटजरगुठी, अरिष्ठ निम्ब, पटोलपत्र, कटकी शुगठी, रक्तचन्दन, मिलि २ तोला, जल ३२ टका (तोला), ८ टका (तोला) राखि खुवाव ।

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेद्भक्षनिर्मितान् ।

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा, नीत्वा पावकमाशयं ॥

हृत्वा वातकफस्तम्भं, स्वेदोज्वरमपोहति ॥

पञ्चकोलं-पिप्पली-पिप्पलीमूलं, चव्यच्चित्रकनागरम् ।

दीपनीयः स्मृतोवर्गः, कफानिलगदापहः ॥

पिप्पली, पिप्पलीमूल, चै, चिता, शुगठी एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला । पिप्पलीमिः शृतं लोमनमिष्यन्दि दीपनं । वातश्लेष्मविकारज्ञं प्लीहज्वरविनाशनं ॥ पिप्पली २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला खाद्यं । इति चक्रदत्ते ।

जवाङ्गः

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः, पञ्चमूलीसमन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्त्याशु, वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥

५ । तृतीयः फलकः नास्ति । पाथोयं चक्रदत्तात् ।

शुण्ठी, गुडूची, मथा, महातिता, शालपर्णि, पृष्णिपर्णि, भेकुरि, कण्टकारी, गोक्षुर, एषामिलि २ टका (२ तोला) जल ३२ तोला, शेष ८ तोला ।

गुडूच्यादि

गुडूचीनिम्बधन्याकं, पद्मक चन्दनानिच ।
 एष सर्वज्वरान् हन्ति, गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
 हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ।
 दाहेतृपि मधुक्षेपः, बद्धके कटुकाह्वयः ॥
 बद्धकोष्ठेऽतिवान्तौ च प्रक्षेपो मधुयष्टिका ।

गुडूची, निमल्लान, धनीया, पद्मकाष्ठ, रक्तचन्दन. एषां मिलि २ टका (तोला) जल, ३२ टका (तोला) शेष ८ टका नृणादाहे मधुक्षेपः । बद्धकोष्ठ कटुकोचूर्ण ४० रति प्रक्षेपः । अतिवान्तत पद्मकाष्ठर स्थानत मधुयष्टि दिव ।

पित्तश्लेष्मणि— सपत्रपुष्पवामाया रमः क्षौद्रमितायुतः ।
 कफपित्तज्वरं हन्ति, साम्लपित्तं ६ सकामलम ॥
 वासकपातर रस २ तोला, मधु ८० रति प्रक्षेपः ।

कण्टकार्यादिः

कण्टकार्यमृताभार्गी, नागरेन्द्र यवासकं ७ ।
 भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥
 कषायं पाययेदेतत् , पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
 दाहनृणारुचिच्छर्दिकगहत् पार्श्वश्लान्त ॥

कण्टकारी, गुडूची, अकलविर, शुण्ठी, इन्द्रयव, यवासक (दुरालमा) माहतिता, रक्तचन्दन, मथा, पटोलपत्र, कटकी एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला ।

धान्यपटोलम्

दीपनं कफविच्छेदि, वार्तापत्तानुलोमनम् ।
 ज्वरघ्नं पाचनं भेदि, शूतं धान्यपटोलयोः ॥

धनीया १ तोला, पटोलपत्र १ तोला, दुइको जल ४ पल (३२ तोला), शेष १ पल (८ तोला) ।

अगृताष्टकः

गुरुचीन्द्रयवारिष्ठ, पटोलं कटुरोहिणी ।
 नागरं चन्दनं मुस्तं, पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥

६ । आलपित्तमिति चक्रदत्ते पाठः ।

७ । यवासकं, दुरालमा इति चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

अमृताष्टक इत्येष, पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

हृत्लासारीचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥

गुडूचो, इन्द्रयव, निमज्जाल, पटोलपत्र, कटकी, श्युठी, रक्तचन्दन, मथा एषामिलि २ तोला, बल ३२ तोला, शेष ८ तोला खुवाव ।

३ । अथ सन्निपाते

लङ्घनं ८ बालुकास्वेदो, नस्यं निष्ठीवनं तथा ।

श्लेष्मनिग्रहमेवादौ, कुर्याद्द्रव्याधौ त्रिदोषजे ॥

पश्चात् श्लेष्मणि संक्षीणे, शमयेत् पित्तमासृते ।

लङ्घन करिव, बालुकास्वेद करिव, औषध नाकेरे उजाव । गलर मुग्वर जिह वार कफ गुचिले पित्त वात शाम्य ह्य । सन्निपात ज्वरर आदिते एह क्रिया आचरिव ।

नस्यम्

मातुलुङ्गाद्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् ।

अन्यद् वा सिद्धिर्विहित तीक्ष्ण नस्यं प्रयोजयेत् ॥

शिरोहृदयकण्ठस्य, पार्श्वं चोपशाम्यति । नस्यकरि कफ गुचाव । सोलङ्कर रस, आद्रकरस, सैन्धव, विट् सौवर्चल मिश्रीकृत्य एभिर्नस्यं ।

सैन्धवं, श्वेतमरिच ६ सर्षपं कुष्ठमेवच ।

वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणं ॥

सैन्धव, बनजालुक, सर्षप, ऊरु छागीमूत्रेण पिष्ट्वा नस्यदेयं ।

निष्ठीवनम्

आद्रकस्य रमोपेतं सैन्धव कटुकत्रयम् ।

आकण्ठ धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनःपुनः ॥

तेनास्य हृदयात् श्लेष्मा मन्या पार्श्वशिरोगलात् ।

लीनोऽप्याकृष्यते शुष्को, लाघवञ्चास्य जायते H

पर्वभीदोऽङ्गमर्द्दश्च, मूर्च्छाकामगलामयाः ।

मुखार्त्तं गौरव जाड्यमृत्कलेशश्चोपशाम्यति ।

सकृद् द्वि त्रि चतुः कुर्याद्द्रष्टुं दोषवलावलम् ।

एतद्वि परमं प्राहुः, भेषजं सान्निपातिके ॥

सैन्धव, त्रिकटु, आद्रकरस कण्ठपर्यन्तं मुरे धारयेत् ।

८ । लङ्घनं त्रिरात्रं पञ्चरात्रम्वा दशरात्रमथापिवा ।

लङ्घन सन्निपातेषु कुर्याद्धारोग्यदर्शनात् ।

दोषानामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।

न हि दोषक्षये कश्चित् सद्यते लङ्घनादिकम् ॥

९ । श्वेतमरिचं, शोभाञ्जनबीजमिति चक्रदत्तटीकायां शिबदासः ।

अष्टाङ्गावलेहिका

कटफलं पोष्करं शृङ्गी, व्योषं, सासश्च कारवी ।
 श्लक्ष्ण चूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥
 आद्रकखरसैर्वापि, सन्निपातज्वरापहम् ।
 ह्रिक्का श्वासञ्च कासञ्च, कण्ठरोगं नियच्छति ॥
 ऊर्द्धगे श्लेष्महरणे, उष्णे स्वेदादिकर्मणि ॥

कटफल, कूर, काकरामृद्धि त्रिकटु, दुरालमा, कालजीरा, एषां मिलि समभागे मधुना लेह्यं । अतिकफे आद्रकरसेन [सन्निपातत जल नेखाव इत्यपि पाठः आदर्श-पुस्तके] ।

अञ्जनम्

शिरीषवीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।
 अञ्जनं स्यात् प्रवीधाय, सरसोनशिलावचैः ॥

शिरोषवीज, पिप्पली, मरिच. सैन्धव, रसोन, मनःशिला, वच एषां समभागं गोमूत्रपिष्टमञ्जनं कार्यम् ।

बृहन्नवाङ्गः

विल्वश्यानाकगाम्भारी, पाटलागणिकारिकाः ।
 दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
 किराततिक्तकं विश्वं गुडूची मुस्तकन्तथा ।
 एतन्नवाङ्गमुदितं गणो योज्यस्त्रिदोषजे ।
 पित्तोत्कटे तु मधुना, कणया वा कफोत्कटे ॥

बेल, मातधिला (शोना), गमारी, पारलि, गणियरी, माहतिता, आदा, गुडूची, मया एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला, शेष ८ टका (तोला) पित्त प्रधानत् मधु प्रक्षेपन । कफ प्रधानत पिप्पलीघूर्णं प्रक्षेपन ।

दशमूलम्

विल्वश्यानाकगाम्भारी, टलागणिकारिकाः ।
 शालपणीं पृष्णिपणीं, बृहतीद्वय गोक्षुरम् ॥
 उभयं दशमूलन्तु, सन्निपातज्वरापहम् ।
 कासे श्वासे च तन्द्रायां, पार्श्वश्ले च शम्यते ।
 पिप्पलीचर्णसंयुक्तं, कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥

बेल, भातबिला, गमारी, पारलि, गणियरी, शालपाणि, पिठानी, कन्टकारो, भेकुरि, गोक्षुरकदा, दशानां मिष्टि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला ।

चतुर्दशङ्गः

चिरज्वरे वातकफोत्त्रने वा, त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।

किराततिकादिगणः प्रयोज्यः, शुद्धयर्थिनेवा त्रिवृताविमिश्रः ॥

दशमूल १०, माहतिता, शुण्ठी, गुड़चो, मथा, पपां मिलि २ तोला, जल ३२ टका (तोला) शेष ८ तोला । बद्ध कोष्ठे त्रिवृत्चूर्णं प्रक्षेप ।

अष्टादशङ्गः

भूमिम्बदारुदशमूलमहौषधान्दतिकेन्द्रबीजघर्निभेककणाकषायः ।

तन्द्राप्रलापकाशानारुचिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशुहन्ति ॥

माहतिता, देवदारु, दशमूल १०, शुण्ठी, मथा, कटुकितिता, इन्द्रयव, धान्याक, गत्रपिप्पली पपां मिष्टि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला ।

स्वेदोद्गमे ज्वरे देयश्रुणोभृष्टबुलत्थजः ।

घर्षेज्जिह्वां जडां सिन्धूच्यूपणैः साम्लवेतसैः ॥

उच्छुष्कां स्फुटितां जिह्वां, द्राक्षया मधुपिष्टया ।

लेपयेत् सघृतञ्चास्थं, सन्निपातात्मके ज्वरे ॥

धर्मयुक्त ज्वरत कुलत्थ माह मात्रि चूर्णा घसिव ।

त्रिकटुचूर्णं सममागे, यैकर चूर्णं, सेन्धवेरे मिहलाङ्ग जिह्वात घसिने ज्वर-जारि गुच्छे ।

गमारीगुठी, यष्टिमधु, सममागे वाटि, धृतेर जिह्वात घसिव । जिह्वा शुकार्क शोषधरे, जिह्वा फुटे, सवे गुच्छे ।

कर्णमूलस्य शोथे तु समग्रक्तस्य मोक्षणम् ।

कुलत्थकटुफले शुण्ठी, कारवी च समाशिकैः ।

मुखोच्चैर्लेपनं कार्य्यं कर्णमूले मुद्गुर्महुः ॥

कुलत्थ, कलार, कटुफल, शुण्ठी, कालजीरा, पमिः सममागेः उष्णैर्लेगः वारम्भार ।

बीजपूरकमूलानि, अग्निमन्थं तथैषच ।

सनागरं देवदारुं राक्ष्वाचित्रकपेपितः ॥

प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं, गलेश्वयथुनाशनं ।

जाय्वर मूल, गणियरी मूल, शुण्ठी, देवदारु, रास्ना, चित्रक मूल सममागे लेप ।

५ । अथ जीर्णज्वरे

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतांपमम् ।

तदेव तरुणे पीतं, विषवद्भ्रन्ति मानवम् ॥

पुरातन ज्वरत कफ नहले क्षीर खाव । कफ हले क्षीर नाखाव, विषतुल्य ।

निदिग्धिकादिः

निदिग्धिकानागरकामृतानां, काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।

जीर्णज्वरारोचककामशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥

कण्टकारी, गुडूची, शुगठी एषां मिलि २ टका (तोला), जल ४ पल (३२ तोला) शेष १ पल (८ तोला) । कफे, पिप्पलीचूर्णं प्रक्षेप, पित्ते मधु प्रक्षेप ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथच्छन्नसहोद्भवः ।

जीर्णज्वरकफध्वंसी, पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥

गुडूची २ तोला, जल ४ पल (३२ तोला), शेष १ पल (८ तोला) पिप्पलीचूर्णं प्रक्षेप ।

एवं --स्त्रल्पपञ्चमूलीजलं कणाचूर्णेन दापयेत् ।

जीर्णज्वरेऽग्निमादे च शम्यते गुडुपिप्पली ॥

पुरातन गुडने कणाचूर्णं लेह्यं ।

भाग्यादिः—भाग्यवदपर्पटकपुष्करशृङ्गरेव, पथ्याकणा च दशमूलयुतः कषायः ।

सद्यो निहन्ति विषमज्वरमन्निपातजीर्णज्वरश्वयथुशीतकमग्निसादान् ॥

अकलविर, मथा, नरनिया, कर, शुगठी, हरिाकी, पिप्पली, वेणु, भातधिला (शोना) गमारा, पारलि, गणियरि, शालानि, पिठानि, भेकुरि, कण्टकारी, गोक्षुर, एषा मिलि २ तोला, जल ४ पल, (३२ तोला) शेष १ पल (८ तोला) ।

दास्यादिः

दामीदासकलिङ्गलोहितलताश्यामाकपाठाशठी ।

शुण्ठ्योशीरकिरातकुञ्जरकणात्रायन्तिकापञ्चकैः ॥

वज्रोधान्यकणा समुस्तकयवा, भूनिर्भसिहीशिवा१० ।

व्याघ्रीपर्पटदर्भमूलकटुकानाममृतापुष्करैः ॥

धातुस्थं विषमं त्रिदोषजनितञ्चैकाहिकं द्वयाहिकं ।

कामैः शोकसमुद्भवञ्च विविधं मूर्च्छादियुक्तं नृणाम्११ ।

१० । वज्रोधान्यकनागराब्दसरलैः शिवग्रन्थसिंहोशिवा । इति पाचनसंग्रहे पाठः ।

११ । यं द्वयदियुक्तं नृणाम् । इति चक्रदत्ते पाचनसंग्रहे च पाठः ।

पीतोहन्ति क्षयोद्भवं सततकं चातुर्थकं भूतजं ।

योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितो जीर्णज्वरे दुस्तरे ॥

नीलफिटि, देवदारु, इन्द्रियव, मजाठि, टुकरीया, पाठा, शठी, शुरठी, बिरिणामूल, माहतिता, गज-
पिप्पली, बाड्याल, पथकाष्ठ, काकरामृङ्गि, धान्याक, कुर्बलता, मथा, नायकल्प, सुगन्धवाला कण्टकारी,
हरीतकी, वासक, शेतकपरा, कुशमूल, कटकी, अनन्तमूल, गुडूची, क्रूर एषां मिलि २ टका, जल ३२ टका
(तोला), शेष ८ टका (तोला) प्रक्षेप मधु ।

५ । विषम ज्वरे

मुस्तादिः—मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाथः ।

प्रातः पीतः सकणाचूर्णः समधुः विषमज्वरं हन्ति ॥

मथा, आमलकी, गुडूची, आदा, कण्टकारी, एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला
प्रक्षेप पिप्पली चूर्णा ।

मधुना सर्वज्वरनुच्छेफालीदलजोरसः ।

अजाजीगुडुंयुक्ता विषमज्वरनाशिनी ॥

शेफाली पातर रस ४ तोला मधु २ सान । कालजीरा चूर्ण २ टका (तोला) पुरातन गुड २ टका
मिश्रयित्वा खाद्यं ।

अग्निमान्द्यं जयेत् सम्यग्नातरोगांथ नाशयेत् ।

पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिबेत् क्षीररसाशनः ॥

मधुकादिः

मधुकं चन्दनं मुस्तं धात्रीधान्यमुशीरकम् ।

छिन्नोद्भवं पटोलञ्च काथः समधुशर्करः ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव, श्लैष्मिकं सान्निपातिकं ।

द्वन्द्वजं चिरजञ्चैव, धातुजं विषमज्वरम् ॥

ज्वरमष्टविधं हन्यात्, सन्तताद्यं सुदारुणम् ।

आमं विपाचयत्याशु, निरामं जनयत्यपि ॥

यष्टिमधु, रक्तचन्दन, मथा, आमलकी, धान्याक, बिरिणामूल, गुडूची, पटोलपत्र, एषां मिलि २ तोला,
जल ३२ तोला, शेष ८ तोला प्रक्षेप मधु शर्करा ।

अथ रात्रिज्वरे चातुर्भद्रवत्, वृहत् पञ्चमूलकाथः ।

निशाज्वरे चतुर्हशाङ्गोऽथवा वृद्धानां सम्मतः परं ॥

चतुर्दशाङ्ग पाचनम् १२

माहतिता, गुडूची, मथा, शुगठी, विल्व, मातघिला (शोना) गमारी, पारलि, गणियरी, एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला ।

मेघनादोरसः

शुद्धयूतं मृतं ताम्रं द्वयोस्तल्यन्तु गन्धकम् ।
 क्वाथेन १३ मेघनादस्य १४ पिष्ट्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥
 षड्भिः पुटे भवेत् सिद्धोमेघनादोज्वरापहः ।
 पर्णखण्डेन मासैकं विषमज्वरनाशनम् ॥
 अस्यमात्रा द्विगुञ्जास्यात् पथ्यं दुग्धौदनं हितम् ।
 नागरातिविषामुस्तं भूनिम्बामृतवतमकैः ।
 सर्वज्वरातिमारम्भं क्वाथमस्यानुपाययेत् ॥
 तरुणम्बा ज्वरं जीर्णं, तृष्णादाहञ्च नाशयेत् ।

द्विगुणस्थरस, मारितताम, दुइरो समान गन्धक । मेघनाद हान्येन पिष्ट्वा रुद्ध्वा षड्भिः पुटे पचेत् ।
 पर्णखण्डेन मामैकं लिहेत् । अपरमनुपानं आदा, आतैस, मथा, माहतिता, गुडूची, कुटज एषां मिलि
 २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला तस्यानुपिचेत् । मात्रा रक्किड्यं ॥

पिचेत् पर्पटकं क्वाथं, गुडूच्या वासकरय च ।
 त्रिफलाया रसं वापि श्लैष्मिके विषमज्वरे ॥

नरनिया २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला, एवं गुडूची २ तोला, जल, ३२ तोला, शेष ८ तोला,
 एवं वासकपत्र २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला एवं त्रिफलाया , सर्वत्र मधु प्रक्षेपः ।

जीरकं गुडसंयुक्तं, किञ्चिन्मरिचसंयुक्तं ।
 जयेदैकाहिकं सद्यो, रणेवीरोरिपुमिव ॥

मोगजीरा चूर्णं १ तोला, गुड १ तोला, मरिच चूर्णं १६ रति, दग्ध (सह) पेयं ।
 समुद्रस्थोत्तरे तीरे द्विविधानामवानरः ।
 ज्वरमैकाहिकं हन्ति लिखित्वा यस्तु पश्यति ॥

द्विविधानाम वानरमूर्तिं दर्शन करिले एकाहिक ज्वर नाशः ।

गुडूच्यामलकं मुस्तं चान्ति चातुर्थकं ज्वरं ।

- १२ । चतुर्दशाङ्गपाचनं—चिरज्वरे वातकफोत्पन्नेना, त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
 किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः, शुद्धयर्थिनेवा विवृतादिमिश्रः ॥ —इति पाचनसंग्रहे ।
 १३ । रसेन, इति रसेन्द्रसारसंग्रहे पाठः ।
 १४ । मेघनादो, रक्तयडुलीयकः ॥ —इति रसेन्द्रसारसंग्रहे ।

गुडूची, आमलकी, मथा, एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला ।

अगस्त्यस्य रसं नस्यं, हन्ति चातुर्यकं ज्वरम् । वक्त्रपुष्पनस्थं ॥

शिरीषपुष्पस्वरसो, रजनीद्वयसंयुतः ।

नस्यं मर्षिः समा योगाश्चातुर्यकज्वरं जयेत् ॥

शिरीष पुष्पर रस, हरिद्राद्वय रस, घृतेरे नम्य करिव ।

कृष्णाम्बरद्वयस्य, गुग्गुलूलूकपुच्छजः ।

धूपश्चतुर्यकं हन्ति, तमः सूर्यं इवोदितः ॥

गुग्गुलू, फेचार पुच्छ, कृष्णवस्त्रेण बद्धा धूपो देयः ।

कालिङ्गकापटोलस्य पत्रं कटुकरोहणी ।

कपायोहन्ति नियतं, ज्वर मन्ततनामकं ॥

इन्द्रयव, पटोलपत्र, कटुकि एषा काथः ।

पटोलं सारिवामुस्त पाठा कटुकरोही ।

ज्वरं सततनामानं हन्ति मद्यो न शशयः ॥

पटोलपत्र, सारिवा, मथा, पाठा, कटुको एषां काथः ।

“निम्बपटोलमृद्विका, त्रिफला मुस्तवत्मकैः” ।

अन्येषुष्कं ज्वरं हन्ति, तमः सूर्यं इवोदितः ।

निमज्जाल, पटोलपत्र, गमारो गुटी, मथा, त्रिफला, कुटज एषां काथः ।

सुदर्शनचूर्णम्

कालियकञ्च रजनी, देवदारुवचाधनम् ।

अभया धन्वधामञ्च, शृङ्गीक्षुद्रामहोषधम् ॥

त्रायन्ती पर्पटीनिम्ब ग्रन्थिक बालकं शठी ।

पुष्करं मागधं मूवी, कुटजं मधुयष्टिका ॥

सिम्रूत्पलञ्चेन्द्रयवं वचा, दार्विन्धचन्दनं ।

पद्मकञ्च बलोशीरं त्वचं मोरास्त्रिका स्थिरा ॥

यवान्यतिविषाविल्वमरिचं गन्धपत्रकम् ।

धात्रीचित्रकमूलञ्च, पटोल पद्मकन्तथा ॥

कटुक कलमिञ्चैव कुण्डली गमभागिकं ।

सर्वद्रव्यस्य चाद्धेन कैरातं सम्प्रदापयेत् ॥

चूर्णं सुदर्शनं नाम ज्वरान् हन्ति न शशयः ।

पृथक् इन्द्रसमुद्भूतान् धातुस्थान् विषमज्वरान् ॥

सन्निपातोद्भवाञ्चापि, साध्यासाध्यान् ज्वरान्तथा ।
ज्वराञ्च विविधान् हन्याद्वारिदोषोद्भवान्तथा ॥
ऐकाहिकादिकान् सर्वान्, नाशयेदविकल्पतः ।
सुदर्शनं यथाचक्रं, दानवाञ्च विनाशयेत् ॥
तद्वज्ज्वरानां सर्वेषामिदं चूर्णं प्रनाशनम् ॥

कृष्णवर्णं आगर, हरिद्रा, उषैकाष्ठ, वच, मथा, हरीतकी, कुञ्जैलता (दुरालमा), काकराभ्यङ्गी
कण्टकारी, आदा, नाथकल्प (बलाडमक) जेतकपरा, निमज्जाल, पिपलीमूल (बाला) बाठ्याल, केओरि,
वनरिहामूल, पथमूल (क्रूर), पिपली, कुटजछाल, यष्टिमत्रु, चजिनाछाल, भेटफुल, इन्द्रियव, आचुकाष्ठ,
रक्तचन्दन, पथकाष्ठ, बृहदाठ्याल, विरिणामूल, दालचिनि. पङ्कपर्पटी, शालपर्णि, यमानी, आतइच, बेलशुयटी,
(अथवा बेलछाल), मरिच, तेजपात (गन्धभेदेली), आमलकी, चितामूल, पटोलपत्र, पथचका, कटुकित्तिता,
पिठानी, गुडूची, सवारो समभागे चूर्णं, सर्वचूर्णं आधा, माहतिनार चूर्णं । दुस्सान ८० रतिके बोले ।
सेह प्रमाणे खाव । शीतलजल अनुपान ।

ज्वरमुरारि

अपरम्—हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं टङ्गनं नागराभया ।
जयपालममायुक्तं मद्योज्वरविनाशनम् ॥

हिङ्गुल, विष, शुगठी, पिपली, मरिच, सोबागा, हरीतकी, शुगठी, सर्वं समं कनकफलम्, सर्वं
पिष्ट्वा, कलाय प्रमाण वटिका मधुना आद्रकरसेन एकां पिवेत् ।

अथ ज्वरे तैलानि—अङ्गारकं तैलम्

मूर्वालाक्षाहरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठामेन्द्रवारुणी ।
बृहतीसैन्धवं बुध्रं, रास्नामांमीशतावरी ॥
आरणालाट्टकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
तैलमङ्गारकं नाम, सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥

वनरिहा, लाक्षा, आचुकाठ, हालधि, मजाठि, वननियह, भेट्टरि, सैन्धव, क्रूर, रास्ना, जटामांसी
शतमूल एषां प्रति ५ तोला १६ रतिके, तिलतैल ३ सेर १६ तोला, ०६ भागत काञ्चि ६ सेर ।

स्वल्पजाक्षादितैलम्

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठा, कल्कैरतैलं विपाचयेत् ।
षड् गुणेनारणालेन, दाहशीतज्वरापहम् ॥

तिलतैल ४ सेर काञ्चिक २४ सेर, कल्कार्थं हालधि, मञ्जिष्ठा एषां मिश्रि २१ तोला २ महा ३ रति ।

बृहत्पलाशादितैलम्

लाक्षारसादके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।

षष्ठादकसमायुक्तं, पिष्ट्वा चात्र समाचरेत् ॥

शतपुष्पं हरिद्राञ्च मूर्वां कुष्ठं हरेणुकं ।

कटुकं मधुकं रास्ना, अश्वगन्धाञ्च दाह च ।

मुस्तकं चन्दनञ्चैव, पृथक् कर्षप्रमाणकैः ॥

द्रव्यैरेतैः सुसंशुद्धमभ्यङ्गान्मारुतापहम् ।

विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वात्राश्वेव प्रशमं नयेत् ॥

त्रिकपृष्ठग्रहं शूलं गात्रानां स्फुटनन्तथा ।

पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम् ॥

तिलतैल ४ सेर, लाक्षारस १६ सेर, दधिमस्तु १६ सेर, नीर १६ सेर । कल्कार्थं शुल्फा, हालधि, बनरिहा, कूर, रेणुका, कटुकि, यष्टिमधु, रास्ना, अश्वगन्धा, दाहहरिद्रा, मथा, रक्तचन्दन, पर्पा २ तोला सिद्ध ।

अथ रसायणम् । त्रिपुरभैरवः

“विषं टङ्कं वनि (श्लेष्म) (हिङ्गुल) दन्तिबीजं क्रमाद्वहु ।

दन्त्यर्द्धमर्दितं यामरमन्त्रिपुरभैरवः ॥

बल्वं व्योषेण चाद्रस्य, रसेन सितयाऽथवा ।

जग्ध्वा नवज्वरं हन्ति वान्त्यामनेन शोथहा ॥

हन्ति शूलं सविष्टम्भमशीमि क्रिमिजान् गदान् ।

पथ्यं तक्रेण भुञ्जीत, रसेऽस्मिन् रोगहारिणि ॥

शुद्ध विष १ तोला, सुवगा २ तोला, गन्धक ३ तोला, हिङ्गुल ४ तोला, दन्तिबीज ५ तोला, दन्तिमूलेन मर्दयित्वा बटिका कार्या दिगुञ्जा ।

नवज्वराङ्गुलीरसः १५

अपरञ्च रस १ तोला, गन्धक २ तोला, हिङ्गुल ३ तोला, जयपालबीज ४ तोला (दन्तिबीज ४ तोला) दन्तिमूल रसेन पिष्ट्वा गुञ्जा प्रमाण बटिका कार्या, आदार रस वा चिनि अनुपान ।

ज्वरकेशरी

शुद्धसूतं विषं व्योषं, गन्धं त्रिफलमेव च ।

जयपालं समं कुर्यात् शण्ठीतोयेन मर्दितम् १६ ॥

१५ । क्रमेण शुद्धान् रसगन्धहिङ्गुलान्, नैकृन्मबीजान्यथ दन्तिवारिषा ।

पिष्ट्वास्य गुञ्जामिर्नवज्वरापहा, जलेन चार्द्रां सितया प्रयोजिता ॥ इति रसेन्द्र सारसंग्रहे ।

१६ । शण्ठीतोयेन इति रसेन्द्रः ।

बटिकां गुञ्जामात्रान्तु कृत्वा वैद्यः प्रयत्नतः ।
 प्रमाणं सर्षपाकारं बालानाञ्च प्रशस्यते ॥
 नारिकेलाम्बुना वापि सर्व्वज्वरविनाशिनी ।
 नारिकेलजलं शस्तं, त्रिकर्षञ्च पिबेदनु ॥
 पित्तया च समं पीत्वा पित्तज्वरविनाशिनी ।
 मरिचेन च पीता सा सन्निपात-ज्वरं जयेत् ।
 पिप्पलीजीरकाभ्यान्तु, दाहज्वरविनाशिनी ॥
 विषमज्वरभूतोत्थ, ज्वरं श्लिहानमेव च ।
 अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च, श्वयथुञ्च सुदारुणम् ।
 शूलाजीर्णं तथा गुल्मं, कुष्ठाष्टादश पित्तजान् ॥
 ज्वरकेशरी नामोऽयं, तरुणज्वरनाशनः ॥

रस १ तोला, गन्धक १ तोला, विष १ तोला, त्रिकटु ३ तोला, त्रिफला ३ तोला, शोधितजयपाल बीज ६ तोला, ज्वरसेन गुञ्जा प्रमाणं बटिका कार्या ।

शीतभञ्जीरसः

रसोहिङ्गुलगन्धञ्च जैपालं सन्मितं त्रिभिः ।
 दन्तीकाथेन संमर्द्दथ, रसो ज्वरहरः परः ॥
 नवज्वरं महाघोरं, नाशयेद्याम मात्रतः ।
 आद्रकस्य रसेनाथ दाण्येद्रक्तिकाद्वयम् ॥
 शर्करादधिभक्तञ्च पत्थं देयं प्रयत्नतः ।
 शीततोर्यं पिबेच्चानु, इत्तुमुद्गरसो हितः ॥
 शीतभञ्जीरसोनाम सर्व्वज्वरकुलान्तकृत् ॥

रस, गन्धक, हिङ्गुल, पप्पां समभाग ३ टका (तोला), जयपालबीज ३ टका (तोला), दन्तीकाथेन रसिकद्रव्य प्रमाण बटिका कार्या ।

हिङ्गुलेश्वरः

तुल्यांशं मर्द्दयेत् खल्ले पिप्पलीहिङ्गुलं विषम् ।
 द्विगुञ्जा मधुना देया, वातज्वरनिवृत्तये ॥

पिप्पली १ टका (तोला), शुद्ध हिङ्गुल १ टका (तोला), शुद्ध विष १ टका (तोला), जलेन पिष्ट्वा द्विगुञ्जा प्रमाण बटिका कार्या ।

महाज्वराङ्कुशोरसः

सूतं गन्धं विषं तुल्यं, धूर्त्तबीजं त्रिभिः समम् ।
 चतुर्णां द्विगुणं व्योषचूर्णं, गुञ्जाद्वयं हितम् ॥
 जम्बीरस्य च मज्जाभिराद्रकस्य रसैर्युतम् ।
 महाज्वराङ्कुशोनाम, ज्वराष्टकनिसूदनः ॥
 ऐकाहिकं द्वयाहिकं वा त्रयाहिकञ्च चतुर्थकम् ।
 विषमञ्च त्रिदोषोत्थं हन्ति सर्वं न संशयः ॥
 रसोदेयोऽनुपानेन. ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ।

रस १ तोला, गन्धक १ तोला, विष १ तोला, धूर्त्तबीज ३ तोला, त्रिकटु १२ तोला, जाम्बीरर
 गुटी, आद्रक रसेन पिष्ट्वा द्विगुञ्जावटिका कार्या । सेह दुहये अनुपान ।

अथ सन्निपाते—

लक्ष्मीविलासोरसः

पलं वज्राभ्रचूर्णस्य, तदर्द्धं रमगन्धके ।
 तदर्द्धमपि कर्पूरं, जातिकोषफले तथा ॥
 वृद्धदारकबीजञ्च, बीजं धुस्तुरकस्य च ।
 त्रैलोक्यविजयाबीजं, विदारिमूलमेवच ॥
 नारायणी, वलामूलं, तथा नागवलापि च ।
 बीजं गोक्षुरकस्यापि, बीजं हिजलकस्य च ॥
 प्रत्येकं कार्षिकं चूर्णं, नागवल्लोरसैः पुनः ।
 निष्पिष्य वटिका कार्या, त्रिगुञ्जा फलमानतः ॥
 निहन्ति सन्निपातोत्थान् गदान् घोरान् सुदारुणान् ।
 वातिकान् पैत्तिकांश्चैव, नास्त्यत्र नियमः कश्चित् ॥
 कुष्ठमष्टादशविधं, प्रमेहान् विशतिन्तथा ।
 नाङ्गीत्रणं व्रणं घोरं, गुदामयभगन्दरान् ॥
 स्त्रीपदं कफवातोत्थं चिरजं कुलसम्भवम् ।
 गलशोथमन्त्रवृद्धिमतिसारसुदारुणम् ।
 मेदोगतं धातुगतं निहन्ति च न संशयः ॥
 कासपिनस्यद्दमार्शः, स्थौल्यं दौर्गन्ध्यवान्तिजित् ।
 आमवातं सर्वरूपं, जिह्वास्तम्भं गलग्रहम् ॥

उदरं कर्णनासाक्षिमुखवैजाड्यमेव च ।
 सर्वशूलं शिरःशूलं, स्त्रीणां गर्दनिःसूदनम् ॥
 गुटिकां प्रातरैकैकां, खादेन्नित्यं यथाबलम् ।
 अनुपानमिदं प्रोक्तं, मांसं पिष्टं पयोदधि ॥
 वारिभक्तं सुरासिधु, सेवनात् कामरूपधृक् ।
 वृद्धोऽपि त्त्त रुणस्पद्धौ, न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥
 न च लिङ्गस्य शैथिल्यं, न केशा यान्ति पक्कताम् ।
 नित्यं गच्छेत् शतं स्त्रीणां, मत्तवारणविक्रमः ॥
 द्विलक्षयोजनदृष्टिर्जायते पौष्टिकः परः ।
 रसोलक्ष्मी विलासस्तु, वासुदेव जगत्पतौ ॥
 प्रोक्तः प्रयोगराजोऽयं नारदेन महात्मन, ।
 अभ्यासादस्य भगवान्, लक्ष्मिनारीषु वल्लभः ।

मृताभ्र १ पल (८ तोला), रस ४ टका (तोला), गन्धक ४ टका (तोला), कपूर ४ टका, (तोला), जायपत्री ४ टका (जायफल ४ टका), टुकरियाबीज २ टका, धुस्तुरबीज २ टका (तोला), माङ्गबीज २ तोला, भूमिकुष्माण्ड २ टका (तोला), शतमूल २ टका (तोला), वाट्याल २ तोला, गोक्षुरबीज २ टका (तोला), गोरख चाकुला २ टका (तोला), हिजलबीज २ तोला, पर्णरसेन मर्दयित्वा त्रिगुञ्जाप्रमाण वटिका कार्या ।

अथात्र ग्रन्थान्तरे—

लक्ष्मीविलासः

गृहीत्वा शुभनक्षत्रे, पलं वज्राभ्रचूर्णकम् ।
 रसगन्धककपूरजातिकोषफलेतथा ॥
 पृथक् द्विकार्षिकं ग्राह्यमन्येषां कार्षिकं मतम् ।
 वृद्धदारकबीजञ्च, बीजमुन्मत्तकस्य च ।
 श्रैलोक्यविजयाबीजं, विदारिकन्दमेव च ॥
 नारायणी तथा नागवह चतिवला तथा ।
 बीजं गोक्षुरकस्यापि हिजलं बीजमेव च ॥
 एतेषां ऋद्धनचूर्णानि, घृष्ट्वा पर्णरसे पुनः ।
 निष्पिष्य वटिका कार्या, त्रिगुञ्जासममानतः ॥
 निहन्ति सन्निपातोत्थान् गदान् घोरान् सुदारुणान् ॥

वैद्यकसारोद्धारः

भैरवेश्वरोरसः

द्वौ भागौ मरिचस्यापि, भागैकममृतस्य च ।
 अर्द्धभागं वराटञ्च जलेन वटिकां कुरु ॥
 भैरवेश्वरनामायं श्लेष्मणां कुलनाशनः ।
 शिरःश्लेष्णु सर्वेषु, नस्यं दद्याद् विचक्षणः ॥
 सन्निपाते महाघोरे पिप्पलीचूर्णसयुताम् ।
 वटिकां दत्तमात्रेण मुक्तो भवति नान्यथा ॥

मरिच २ टका, विष १ टका, वराटकमष्म ॥० टका, जलेन पिष्ट्वा गुञ्जाप्रमाण वटिका कार्या ।

त्रिदोषनीहाररस अथवा ज्वरविजास-सूर्य्यम्

रसेन गन्धं त्रिगुणं कृशानुरमैर्विंशत्यष्टदिनानि घस्मं ।
 रसाद्धभागंत्वमृतञ्च दत्त्वा, विमर्दयेद्द्वह्निजलेन किञ्चित् ॥
 पित्तैस्तु सम्भावित एष देयस्त्रिदोषनीहारविनाशसूर्य्यः ॥

रस १ टका, गन्धक ३ टका, चित्रकमूल रमेनाष्टदिनानि रौद्रेण शोषणायं, ततो विष ४ महा पुनः चित्रकमूलरसेन मर्दयेत् । ततो रोहित मत्स्यपित्तैर्मावना देया, गुञ्जाप्रमाण वटिका कार्या । आद्रकरसानुपानम् ।

उदकमञ्जरीरस

सूतो गन्धष्टङ्गनः सोपणस्यादेतैस्तुल्या शर्करामत्स्यपित्तैः ।
 भूयोभूयो भावयेत्तु त्रिरात्र वल्ली देयः शृङ्गवेरस्य वारा ॥
 सिञ्चेत्तोयं वारिणा तक्रधुक्तं, वृन्ताक'ढ्यं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
 अग्नेरुग्रं हन्ति सामप्रभावात्, पित्ताधिक्ये मुर्ध्निवारिप्रयोगः ॥

रस, गन्धक, सुवागा, मरिच, प्रत्येक १ भाग एवं विष ४ भाग रौमाञ्जर पित्तेवे ३ बार भावना दि —२ रति प्रमाणे आदार रमेरे खाव

अथ विषमज्वरे—

बृहज्ज्वराङ्कुशः १७

पारदं गन्धकं ताम्रं हिङ्गुलं तालमेव च ।
 वङ्गं लौहं माहिकञ्च, खर्परञ्च मनःशिला ॥

मृताभ्रकं गैरिकञ्च टङ्गनं दन्तिबीजकम् ।
 सर्वान्येतानि तुल्यानि, चूर्णयित्वा विभावयेत् ॥
 जम्बीरतुलसीचित्रजयादन्तीरसैस्तथा ।
 एभिर्दिन त्रयं भाव्यं निज्जले (निज्जने) रौद्रसङ्कुले ॥
 चनमात्रां वटीं (कुर्याच्छाया) कृत्वा छायाशुष्काञ्च कारयेत् ।
 मन्दाग्निदीपनञ्चैव, सर्वज्वरविनाशनः ।
 द्वन्द्वजं सर्वजञ्चैव, चिरकालसमुद्भवम् ।
 ऐकाहिकं द्वयाहिकञ्च, ज्वरन्तु सान्निपातिकम् ।
 चातुर्थकं तथा भुक्त्वा (तथात्युग्रं) जलदोषसमुद्भवम् ॥
 मर्वान् ज्वरान् निहन्त्याशु, भास्करस्तिमिरं यथा ।
 बृहज्ज्वराङ्कुशोनाम (महाज्वराङ्कुशोनाम) रसोऽयं मुनिभाषितः ॥

रस १ टका, गन्धक १ टका, शुद्ध हरिताल १, राङ्ग १ टका, लोहा १ टका, स्वर्गमासिक १ टका, सेतुज्वर, १ टका, शुद्ध मनःशीला १ टका, मृताभ्र १ टका, गेरु १ टका, सुवगा १ टका, दन्तीबीज १ टका, एभिर्भावनैः । जम्बीर, तुलसी, चित्रक, दन्तीमूलरस एभिर्दिनत्रयं भाव्यं चनक प्रमाण बटिकाकार्या ।

चन्दनाद्यलौहम्

रक्तचन्दनद्वीवैर, पाठोशीर कणा शिवा ।
 नागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदेन समन्वितः ॥
 लौहं निहन्ति विविधान् समस्तान् विपमान् ज्वरान् ॥

रक्तचन्दन १. सुगन्धवाला १, पाठा १, विरिणा १ पिपेलो १, हरीतकी १, शृण्ठी १, भेटमूल १, आमलकी १, विडङ्ग १, चितामूल १, मठा १, एषामिलि १२ तोला, जारित लौह १२ तोः चनकमात्रा बटिका कार्या । मधुना मद्धया ।

सूचिकाभरणोरसः

विषं पलमितं सूतं, सानैकं चूर्णयेद् दृढम् ।
 तच्छूर्णं मग्नुटे धृत्वा मृदालिप्तशरावयोः ॥
 मुद्रां कृत्वा च संशोष्य ततश्चूल्लय्यां विनिक्षिपेत् ।
 वह्निं शनैः शनैः कुर्यात्, प्रहरद्वयसंख्यया ॥

यावत् सूक्ष्मामुखे नम्रं (लम्रं) कुप्या निर्याति भेषजम् ।
 तावन्मात्रो रसो देयो, मूर्च्छिते सन्निपातिनि ॥
 क्षुरेण मुण्डिते मुग्धिं, तत्राङ्गुल्याच घर्षयेत् ।
 तत्र भेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि स जीवति ॥

विष १ पल, रस ४ महा, मिलित्वा द्रव्यं चूणयेत् । तच्छूर्गां शरावेन धृत्वा, मृतकपर्पटकैः मुखं
 रूद्ध्वा, बालुकायन्त्रे चूर्ण्य दत्त्वा, अल्पमल्पमग्निं प्रहरद्वयं दद्यात् । औषधे शीते उद्घाट्य रसो प्राणः ।
 सूक्ष्मा मुखेन नम्रं लम्रं द्रव्यं, सन्निपातिने दद्यादाद्रक रसेन क्वचिन् मूर्च्छिते सन्निपातिनि, क्षुरेण मुग्धिं
 मुप्ययित्वा क्षतं कृत्वा दद्यात्, अङ्गुल्यग्रेण मूर्च्छितोऽपि जीवति ।

श्रीवेतालकोरसः

रसगन्धामृतं तालं भरिचञ्च समांशकं ।
 मर्द्दयेत् शिलया तावद्यावज्जायेत कज्जलं ॥
 गुञ्जाद्रयप्रमाणेन, चाद्रकस्य रसेन च ।
 साध्यासाध्यं निहन्त्याशु सन्निपातं त्रिदोषजं ॥
 ईशेनीकोन्त गुह्यतमो, वेतालाख्यो महारसः ।
 चलिते चेन्द्रियग्रामे, विधिना विनियोजयेत् ॥
 स्थाने स्वदोषदुष्टेषु, मोहग्रस्थेषु रोगिषु ।
 एष वेतालकोनाम यमदूतनिवारकः ॥

रस १ टका, गन्धक १ टका, विष १ टका, शुद्ध हरिताल १ टका, मरिच १ टका, गोलान्ते
 मर्द्दयित्वा, कज्जलतुल्यं कृत्वा ततो दिग्गुञ्जा प्रमाण वटिका कार्या ।

सर्व्वञ्जरहरलौहम्

चित्रकं त्रिफला व्योषं विडङ्गं मुस्तकन्तथा ॥
 श्रेयसी पिप्पलीमूलमुशीरं देवदारुकं ।
 किरातविक्तकं वालं (पाठा) कटुकि कण्टकारिका ॥
 शोभाञ्जनस्य वीजानि मधुकं षट्सकं समम् ।
 लौहतुल्यां गृहीत्वा तु वटिकां कारयेद् भिषकः ॥
 सर्व्वञ्जरहरं लौहं, सर्व्वञ्जरविनाशनम् ।

वातिकं पैत्तिकञ्चैव, श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 द्वन्द्वजं विषमाख्यन्तु, धातुस्थञ्च ज्वरं जयेत् ॥
 शीतकम्प विषं दाहं, घर्मञ्चैव तथा वलिं ।
 हृल्लासावचितन्द्रा च कामश्वासज्वरं जयेत् १८ ॥

चितामूल, त्रिफला, त्रिकटु, विडम्ब, मथा, हरीतकी, पिपलीमूल, विरिणामूल, उषैकाठ, कटुकिसिता, माहतिता, सुगन्धवाला, कण्टकारी, चजिनागुटी, यष्टिमधु, कुटजगुटी एषां मिलि समभागे चूर्णा, सर्वसमं लौहः, चनकमात्रा वाटि जलेन पिष्ट्वा, मधुना देया ।

पञ्चाननोरसः

शम्भोः कण्ठविभूषणं ममरिचं दैत्येन्द्ररक्तं रविः ।
 पक्षी सागरलोचनौ शशियुतं (युगं) भागेर्कं संख्यान्वितः ।
 खल्वेतत् परिमद्दितं रविजलैर्गञ्जैकमात्रं ददेत् ।
 सिद्धोऽयं (मिहोयं) ज्वरदन्तिदर्पदलनः पञ्चाननाख्योरसः ॥

शुद्ध विष २ टका, मरिच ७ टका, हिङ्गुल २ टका, तामजारण १ टका, अर्कमूलरसेन, गुञ्जा प्रमाण वटिका कार्या ।

ज्वराशनिरसः

गन्धं रसं सैन्धवञ्च, विष ताम्रं मम समं ।
 सर्वचूर्णसमं लौहं तत् समं शुद्धमभ्रकम् ॥
 लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्डथाः स्वरसेन च ।
 मर्दयेद्यत्नतः पश्चान्मरिचं सुततुल्यकम् ॥

१८ ।

शीतं कम्पं तुषा दाहं घर्मश्रुतिवमिभ्रमान् ।
 रक्तपित्तमतीसारं मन्दाग्निं कासमेव च ।
 प्लीहानं यकृतं गुल्मं क्षामवातं सुदारणम् ।
 अर्शांसि घोरसुहरं मून्त्र्यां पारं हलीमकम् ॥
 अजीर्णं ग्रहणीञ्चैव यक्ष्माणं शोधमेव च ।
 बल्यं वृष्यं पुष्टिकरं सर्वरोगनिस्सदनम् ॥
 सर्वज्वरहरं लौहं चन्द्रनाथेन मापितम् ॥ •

रमेन्द्रसारसंग्रहे इत्यधिकः पाठः ।

पर्णेन सह दातव्यं, रसं रक्तिकसान्निभं ।
 सर्व्वज्वरहरः श्रेष्ठः ज्वराशानिरुदाहृतः ॥
 कासश्वाममहाघोरं, विषमाख्यज्वरं वमिम् ।
 धातुस्थं ज्वरसन्दाहं, जयेद्दोषत्रयोद्भवम् ।

रस १ टका, गन्धक १ टका, विष १ टका, ताम्र १ टका, सर्व्वसमं लौहं मारिताम्रं लौहसमं, मरिच चूर्णं रसतुल्यं लौहपात्रे लौहदण्डेण मर्दयित्वा निर्गुण्ड्या स्वरसं दत्त्वा गुञ्जाप्रमाण वटिका काव्यां पर्णेन दातव्यं ।

चण्डेश्वरोरसः

रसं गन्धं विषं ताम्रं, मर्दयेदेकयामतः ।
 आद्रकस्य रसेनैव, मर्दयेत् सप्तवारकं ॥
 निर्गुण्ड्याः स्वरसैः पश्चात् मर्दयेत् सप्तवारकं ।
 गुञ्जोकाद्ररसेनैव, दत्तो हन्ति ज्वरं क्षणात् ।
 वातजं पित्तजं श्लैष्मं, त्रिदोषमपि तत्क्षणात् ॥
 सुशेतलजले स्नानं तृषात्तै क्षीरभोजनम् ॥
 आम्रञ्च पनमञ्चैव, चन्दनागुलेपनम् ।
 एतत् मर्मा रसो नास्ति, वैद्यस्य हृदयङ्कषः ।
 एम चण्डेश्वरो नाम सर्व्वज्वरकुलान्तकृत् ॥

रस १, गन्धक १, अमृत १, ताम्र १, समभाग करि भादा रसेन मावना दिव ७ बार, पचतीयार रसेरे ७ बार परति प्रमाणे वरि, आदारस अनुपान ।

मृतसञ्जीवनी

विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्गनं मृतशूलत्वकं ।
 धुस्तुरस्य च बीजानि, हिङ्गलं नवमं स्मृतं ॥
 एतानि समभागानि, दिनैकं विजयाद्रवैः ।
 मर्दयेच्चनकाकारा, कर्त्तव्या वटिका शुभा ॥
 भक्षयित्वानुपातव्यं रविमूलकपायकं ।
 मृतसञ्जीवनी नाम, सन्निपात ज्वरान्तकृत् ॥
 मृतसञ्जीवनी*वटिका सन्निपातज्वरे रसः ।

त्रिकटु, विष, गन्धक, सुवगा, ताम, धुतरागुटी, हित्तुल एह नवरस समभागे चूर्णा, भाङ्गर रसेरे मर्दन चनक प्रमाण वरि । अर्कमूलर काथ अनुपान ॥

इशोरसः १६

रसगन्धे २० सटक्कमरिच विष धुस्तुररसद्रवैः ।
दिनं शुष्कं ममर्दितं पञ्चवक्त्रोरसो भवेत् ॥
आद्रकस्य रसेनैव, दातव्यो रक्तिकामितः ।
सन्निपातं ज्वरं घोर नाशयेन्नात्र मशयः ॥

एह पञ्च द्रव्य धुतरा गुटीर रसेरे १ दिन मर्दी शुकाइ १ रति प्रमाण वरि, आद्रकर रस अनुपान ।

सौभाग्यवटी

सौभाग्यामृतजीरपञ्चलवणव्योपाभयक्षामल ।
निश्चन्द्राभ्रकशुद्धगन्धकरसानेकीकृतान् भावयेत् ॥
निर्गण्डी, युगभृङ्गराजकवृषापमार्गपत्रोल्लसत् ।
प्रत्येक स्वरसेन सिद्धगुडिका हन्ति त्रिदोषोदयम् ॥
येषा शीतमतीव दाहविपुल (देहमखिलं) स्वेदद्रवाद्भीकृत ।
निद्राघोरतरा समस्तकरणव्यामोहमुग्धं मनः ॥
शूलश्वासवलासकामसहितं मूर्च्छार्कचिस्तुट् ज्वरं ।
तेषां वै परिकृत्य जीवितममो गृह्णाति मृत्योर्गृन्वात् ॥ २१

सुवगा १, विष १, जीरा १, पञ्चलवण ५, त्रिकटु ३ त्रिफला ३, अम्र १ गन्धक १, रस १—एह सकल समभागे लै एकत्र करि निगुगुठी स्वरसेरे भावना दिन ७ दिन, केशराजर रसेरे ७ बार, भृङ्गराजर रसेरे ७ बार, वासकर रसेरे ७ बार, अपामार्गर रसेरे ७ बार ; १ रति प्रमाणे खुवाव । दानत २ रतिके खुवाव ।

१६ । रसेन्द्रसारमंथहे पञ्चवक्त्रो रस ।

२० । रसो गन्धटङ्गनः शाषणोऽय ,
फणो पिप्यलीत्येष धुस्त्रपिष्ठः ॥
जयेत सन्निपातं दिगुक्ता प्रमाणं
मवेदाद्रकमूलाम्बुसव्योषचूर्णं ॥

२१ । तेषां वै परिहृत्य मृत्युवदनात् प्रत्यानयेज्जीवनम् ॥ इति रसेन्द्रः ।

विषमज्वरे— यः स्यादनियतः कालाच्छीतोष्णाभ्यान्तथैषच ।
 वंगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥ इति ।
 सन्ततं सततान्येषु स्मृतीयकं चतुर्थकौ ॥
 ...श्लेष्माधिक्यात् प्रायः सन्निपातजा एव चरके ।
 अजाजीगुडसंयुक्ता विषमज्वरनाशिनी ।

कालजीरा २ तोला, गुड ४० रति दि खान ।

अपराजितधूपः

पुरध्याम^{२२} वचासर्जनिम्बार्कागुरुदार्काभिः ।
 सर्व्वज्वरहरोधूपः काथ्योऽयमपराजितः ॥

वच, गुग्गुलु, धुना, निमज्जान, आगर सवारे समभागे वाटि धूप करि लव । अपराजिता धूप बोले ।

अष्टाङ्गधूपः

पलङ्कषा^{२३}निम्बपत्रं वचाकुष्ठं हरीतकी ।
 सर्षपाः सयवाः सर्पिर्घृपनं ज्वरनाशनं ॥

(गुग्गुलु) निमपात, वच, कूर, शिलिल्ला, सेवासरियह, यबधान, घृत सवारे समभाग करि धूप करिब ।

अपामार्गजटाकथ्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः ।
 वद्धा वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥

वनषटर शिपाक ७ गह्व रङ्गासूतारे कटित बान्धिव रविवारे ।

मूलं जयन्द्याः शिरसा घृतं सर्व्वज्वरापहम् । सुगमं ।
 काकमाच्यास्तु मूलन्तु कर्णे वद्धा निशाज्वर ।
 निहन्ति नात्र सन्धेहो, यथा सूर्य्योदये तमः ।

२२ । पुरो गुग्गुलुः, ध्यामं गन्धद्रवम् । इति रसेन्द्रदीपायां ।

२३ । पलङ्कषा, गुग्गुलुः ।

अष्टादशाङ्गचूर्णम्

द्राक्षाभृताशटीशृङ्गी, मुस्तकं रक्तचन्दनं ।
नागरं कटुकापाठाभूनिम्ब सदुरालभा ।
उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कन्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमर्हश्च, दशाष्टाङ्गमिदं शुभं ॥
जीर्णज्वरारुचिश्वास, कासश्चयथुनाशनं ॥

गमारीगुटी, गुड़ूची, केतुरी, काकाराशृङ्गी, मथा, रक्तचन्दन, शुगठी, कटुकि, पाठा, माहतिता, कृभैलता, उशीर, पद्मकाष्ठ, धनीया, सुगन्धबाला, कगटकारी, कूर, निमपात समभाग चूर्णा ।

कणादिमोदकः

कणाचूर्णं कणाशुण्ठी त्रिवृद्दन्ती पलं पलं ।
चित्रकञ्जाभृतासत्त्वं, समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
कर्षकं शुद्धलौहस्य, शिवधात्री च तोलकं ।
शर्करामधु संयुक्तं, कुर्यादक्षममान् गुडान् ॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च, विष्टम्भे विषमज्वरे ।
ऐकाहिकं त्रयाहिकञ्च, चातुर्थकमथापिवा ॥
श्लेष्माणं पाण्डुरोगञ्च, स्त्रीहशोथोदराणि च ।
नवज्वरहरो वह्नि, वृद्धिकारिणी मोदकः ॥
महाबलामूलमहौषधाभ्या ।
काथो निहन्यादावषमं ज्वरं हि ॥
सान्तं मकच्चं परिदाहयुक्तं ।
विनाशयेत् द्वि-त्रिदिनप्रयोगात् ॥

महाबला, बरवरियाल, महौषध शुगठी ।

चन्दनादिलौहम्

रक्तचन्दनहीवेरपाठोशीरकणाशिवा ।
नागरोत्पलधात्रीभिः त्रिमदेन समन्वितं ।
लौहं निहन्ति विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥

रक्तचन्दन, सुगन्धबाला, विरिणा मूल, पिप्पली, हरीतको, शुगठी, कूर, धात्री, चिता, मथा, विडङ्ग,
पृ १२ द्रव्यर सप्तमागे लौह १२ भाग ।

वैद्यकसारोद्धारः

अथ जीर्णज्वरः

त्रिसप्ताहव्यतीते तु, ज्वरोयस्तनुतां गतः ।

श्लोहामिसादं कुशते न जीर्णज्वर उच्यते ॥

एकैश दिनर पर यि ज्वर उद्धृति हय, श्लोहा, अग्निमन्द हय ताके जीर्णज्वर बोले ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः, काथः छिन्नरुहोद्भवः ।

जीर्णज्वरकफध्वंसी, पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥

भामरि (अमर) लतार काथ करि पिप्पली चूर्ण दि खाब । भेकुरि, कगटकारो, शालनी, पिठानी गोल्लुरकटा, एह पञ्च ।

बृहद्गुडपिप्पली

विडङ्गं त्रिकटुहिङ्गु, कुष्ठ लवणपञ्चकं ।

द्विद्वारं फेनकं वह्निः श्रेयसी कृष्णजीरकं ॥

तालपुष्पोद्भवं चारं, नाड्याः कुष्माण्डकस्य च ।

गुडतुल्यं प्रदातव्यं, चूर्णञ्चैव कणोदभवं ॥

अश्विभ्यां निर्मितं ह्येतन्मर्दनाद् गुडपिप्पली ।

खादेदनुदिनं नित्यं, श्लोहानं हन्ति दुर्जयं ॥

यकृतं पञ्चगुल्मंश्च, नानाव्याधिहरन्तथा ।

जीर्णज्वरं तथा शोथं, कासं पञ्चविधन्तथा ॥

कामलां पाण्डुरोगञ्च, अग्निमान्द्यहरं परं ।

ग्रहणीजञ्च यद्रोगं वालाञ्चापि शक्यते ॥

विडङ्गं, त्रिकटु, हिङ्गु, कूर, पञ्चलवण, मञ्जिग्वार, यवग्वार, समुद्रफेन, चिता, शिलिखा, कालकीरा, तालफुल्लर ग्वार, कोमीरारठारिर ग्वार, बनपटर ग्वार सबारे मममागे चूर्ण यतेक, पुरण गुड ततेक । गुडर तुल्य पिप्पली चूर्ण मिश्रिन करि २ तोलाके खाब । उष्ण जनेंग ।

जीरकाद्यमोदकः

टङ्गनं वारिवाहञ्च, महता जीरकद्वयं ।

गुडची सत्वकञ्चैवं भागं वृद्धं यथोत्तरम् ॥

गुडेन मधुनामिश्रं, मोदकं परिकल्पयेत् ।

जीरकाद्य मोदकोऽयं महादेवेन निर्मितः ॥

जीर्णज्वरं चिरभवं, म्नीहानं पाण्डूकामलां ।
हन्ति पित्तं तथा वातं, बलवर्णाभिवर्द्धन ॥

मृगगा १, अन्न २, जीरा ४, गुर्चासख ८, गुठ सर्व्वगम, मोदकबन्धनयोग्य मधु ।

वृहज्जीरकाद्यमोदकः

जीरकं कृष्णजीरक, कृष्ट शुण्ठी च पिप्पली ।
मरिचं त्रिफलात्वक् च, पत्रमेला च केशरं ॥
शुभालवङ्गशैलेयं, चन्दनं श्वेतचन्दनं ।
काकोलीक्षीरकाकोली, जातिकोषफले तथा ॥
यष्टीमधुरिकामासी, मुदगं, शैलेयकं वचा ।
धान्यकं, देवताङ्गु, सुराद्राक्षाशठी तथा ।
शतपुष्पा पद्मकञ्च, मेथिका सुरदारु च ।
मजलं नालूकाचैव, सैन्धवं गजपिप्पली ।
कुन्दः प्रियङ्गुः कर्पूरं, ममभागं विचूर्णयेत् ॥
लौहं वङ्गञ्जाभ्रकञ्च, द्विगुणं तत्र दापयेत् ।
एतेषां सर्व्वचूर्णानां जीरकञ्च समं मतं ॥
सिता च द्विगुणा देया, मोदकार्थं भिषग्वरैः ।
क्षीरं सिताममं देय, युक्तया च वटिवर्द्धनं ॥ (बन्धन)
ततः पाकक्रमं ज्ञात्वा मोदकं कर्षमानतः ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं, दुग्धञ्चैव सशर्करं ।
अशीतीन् वातजान् रोगान्, चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
प्रदर नाशयत्याशु, वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
नानावर्णमतीसारं, विशेषादामसम्भवं ।
शूलमष्टविधं हन्येदर्शोरोगं चिरोद्भवं ॥
जीर्णज्वरञ्च सततं, विषमज्वरमेव च ।
स्त्रीनाञ्चाप्यनपत्यानां, दुर्व्वलानाञ्च देहिना ॥
पुत्सुकृत् पुष्टिकृच्चैव, बलवर्णाभिवर्द्धनं ।

दुग्ध जीरा, कूर, पिप्पली, शुण्ठी, मरिच, त्रिफला, दालचिनि, तेजपत्र, पलाचि, नागकेशर, बंशलोचन, लवङ्ग, शैलज रसैचन्दन, काकोली, क्षीरकाकोली, जाशफल, मधुयष्टि, गुवामरि, सुरामांती,

मुगमाह, बचाशैलज, भनीया, देउतरा मूत्र, द्राक्षा, केतुरी, शुलफा, पशरचका, मिथि, देवदारु, सुगन्धवाजा नालुका, सैन्धव, गजपिप्पली, कुन्दुरखुटो, प्रियङ्गु काफूर, सबारे सममाने चूर्णा, लौहा, राज्ञ, अन्न एव तिनिर दुमाग, सर्व्वसम जोराचूर्ण, सबारे दिग्गुण चिनि, गोक्षीर चिनिर तुल्य, कर्पप्रमाण मोदक । अनुपान— दुग्ध, चिनि विशेषेण मन्दासौ प्रशस्तः ॥

बृहत्षट्कट्ट रतैकम् २४

कृष्णाचित्रकषड्ग्रन्था, वामकं विकषायनः ॥
 ग्रन्थिकैले चातिविषा, रेणुकञ्च कटुप्रयम् ।
 यवानीगोस्तनीद्राक्षाभूनिम्बं विल्वचन्दनं ॥
 भागीश्यामोशीरं मूर्वा, स्थिराधात्री सजीरका ।
 सर्षपं हिङ्गुकटुका, विडङ्गञ्च समांशकं ॥
 एष कृष्णादिकोनाम, गणोज्जरविनाशकः ॥

पिप्पली, चिता, बच, वासक, मञ्जिष्ठा, मथा, एलाचि, पिप्पली मूल, आतनच, रेणुका, त्रिकटु, यमानी, द्राक्षा, चिराहता, बेलशुगठी, रक्तचन्दन, भकलविरर मूल, श्यामलता, विरिणामूल, वनरिहा, गालनी, आमलखी, भोगजीरा, सेवासरियह, हिङ्ग, कटकोनिता, विडङ्ग, एषां प्रति २ तोलाने तिल तैल ३ मेर, तक्र ४ सेर २ पोवा जल १२ सेर दि सिद्ध करिब ।

पिप्पल्याद्यतैकम्

पिप्पलीमुस्तधान्याकं, सैन्धवं त्रिफलान्यथ ।
 यमानी चाजमोदाच, चन्दनञ्च पुराणि च ॥
 पठीद्राक्षागवाक्षि च, शालपर्णीत्रिकण्टकं ।
 भूनिम्वारिष्टपत्रञ्च, महानिम्बं निदिग्धिका ॥
 गुडूची पृश्नीपर्णी च, बृहतीदन्ति चित्रकौ ।
 वृक्षाम्लञ्च हरिद्रे द्वे पर्पटं गजपिप्पली ॥
 एतेषां कार्षिकैर्भागैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दधिकार्क्षिकतत्रैश्च, मातुलुङ्गरसैरथ ॥
 प्रस्थं पृथक् समेतैश्च, शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यं, चिरज्वरं व्यपोहति ॥
 एकजं द्वन्द्वजञ्चैव दोषत्रय समुद्भवम् ।
 सततं सन्ततं हन्ति तृतीयक-चतुर्थकौ ॥

२४। तथा च चक्रवर्ते—“द्वन्द्वः स सारकस्यात्र, तक्रं कट्टरमिष्यते ।

धृतषट् तैलपाकोऽभि तैले फेवोऽधिकः परः ॥

मासर्जं पक्षजञ्चैव, चिरज्वरं समूर्ध्वितम् ।
सततं नाशयत्याशु पिप्पल्याद्यमिदं शुभं ॥

पिप्पली, मथा, धनीया, सैन्धव, त्रिफला, यवानी, आजन, रक्तचन्दन, केतुरी, द्राक्षा, गुडूची, शालपाणि, गोखुर कटा, माहतिता, निम्बपत्र, महानिम, कगटकारो, पिठानी. मेकुरि, तेतेली, दुग्हरिद्रा, पर्पट, गजपिप्पली, प्रत्येके २ तोलाकै तिल नैल १ प्रस्थ, दधि १ प्रस्थ, काञ्जि १ प्रस्थ, तक्र १ प्रस्थ दिव । सोलेजर रस १ प्रस्थ दि, मृदु अग्नि परे पाक करि सिद्ध हले चेकि घृहिव ।

माहतिता, मुगन्धबाला, कुटज छाल, इन्द्रयव एषा मिल ७ टका, जल ३० टका, गण ८ टका ।

पञ्चमूल्यादि २५

व्योषादिचूर्ण

व्योष वत्सकवीजञ्च, निम्बभूर्निम्बमार्कवं ।
चित्रकं रोहिणी पाठा, दाव्वीमतिविषा समाम् ॥
ऋक्ष्णचूर्णीकृतान् सर्वां स्तत्तुल्या वत्सकत्वचम् ।
सर्व्वमेकत्र संयुज्य, प्रपिपेत्तुलाम्बुना ॥
सक्षौद्रं वा लिहेदेतत्, पाचन ग्राहिभेषजं ।
तृष्णाश्चिप्रशमनं, ज्वरातीमारनाशनं ॥
क मला ग्रहणीदोषान्, गुल्मं स्त्रीहानमेव च ।
प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥

त्रिकटु, इन्द्रयव, निमल्लाल, माहतिता, शृङ्गराज, चितामूल, कटुकि, आकणादि, दाख्हरिद्रा, आतश्च, (एषा मिलि २ तोला जल ३० तोला) मृटजल्लाल चूर्णं सर्व्वमेकीकृत्य तण्डुल दकेन मधुना भक्षणीयं लेष्टम् ।

२५ । तथा च पाचनसंग्रहे पञ्चमूल्यादि—

पञ्चमूलषलाविरवगुडू वीमस्तनागरैः ।
पाठाभूर्निम्बहीवेर, कुटजत्वक्फलेः श्रुत ॥
हन्ति सर्व्वान्तीसारान्, ज्वरदोषं वमि तथा ।
सशूलोपद्रवं श्वासं, कासं हन्यात् सुदारणम् ॥
पञ्चमुली तु सामान्या, योज्या पैत्ते कनीयसी ।
महती पञ्चमूली तु वातश्लेष्मातुर्गृहिता ॥

वैद्यकसारोद्धारः

दशमूलशुण्ठी

दशमूलीकषायेण विश्वमक्षसमं पिबेत् ।

ज्वरे चैवातिसारे च, मशोथे ग्रहणीगदे ॥

दशमूल मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला प्रक्षेप शुगठीचूर्ण २ महा ।

रसाभ्रवटिका

कर्षं सूतस्य शुद्धस्य, गन्धकस्याभ्रकस्य च ।

ततः कज्जलिकां कृत्वा, व्योषचूर्णं प्रदापयेत् ॥

केशराजभृङ्गराजनिर्गुण्डीचित्रकस्य च ।

ग्रीष्मसुन्दरकस्याथ, जयन्त्याः स्वरसस्तथा ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरमः, तथा शक्राशनस्य च ।

श्वेतापराजितायाश्च, स्वरमः पर्णमम्भवः ॥

रमतुल्यं प्रदातव्यं, चूर्णं मरिचमम्भवं ।

देयं रमार्द्धभागेन, चूर्णं टङ्गनमम्भवं ॥

शुद्धे पाषाणपात्रे च, घर्षणीयं प्रयत्नतः ।

शुष्कमातपसंयोगाद्गुटिकां कारयेद्भिषक् ॥

कलायसम्मितामेवं, खादेत् तां प्रत्यहं नरः ।

हन्ति कामं तथा श्वासं, वातश्लेष्मभवं रुजं ॥

एतद्वाजीकरं श्रेष्ठं, वलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।

ज्वरे चैवातिसारे च, मिद्ध एष प्रयोगराट् ॥

नातः परतरं श्रेष्ठं, विद्यते च रसायनम् ।

चातुर्थकज्वरे श्रेष्ठं, सूतिकातङ्गनाशनं ।

दध्यवश्यं सदापथ्यं, प्राह नागार्जुनोर्मुनिः ।

रस २ टका, गन्धक २ टका, अभ्र २ टका, त्रिकटु ६ टका, आतपे, पमिः द्रव्यैरसैर्मावयेत् ।
केशराज ७, भृङ्गराज ७, पचतीया ७, श्वेत अपराजिता ७, जयन्ती ७, मानिसुनि ७, माङ्ग ७, पर्णरस ७,
पृथक् मावयित्वा, मरिच चूर्ण २ तोला, मुवगा १ तोला एतैश्च चूर्णा, कलायप्रमाणा बटिका कार्या ।

कनकसुन्दरोरसः

हिङ्गुलं मरिचं गन्धं, पिप्पलीटङ्गनं (गगन) विषं ।

कनकस्य च बीजानि, समाशं विजयाद्रवैः ॥

मर्हयेषाममात्रन्तु, चनमात्रावटीकृता ।
 भक्षणादग्रहणीं हन्ति, रसः कनकसुन्दरः ॥
 अग्निमान्द्यं ज्वरं तीव्रमतीसारञ्च नाशयेत् ।
 दध्यम्बुं दापयेत् पथ्यं, यद्वा तक्रौदनं हितं ॥

हिङ्गुल, बिष, मरिच, गन्धक, पिप्पली, अन्न, धुस्तूर बीज, एषां प्रति समभाग चूर्णां कृत्वा मात्रार-
 रसेरे मर्दन करि चनक प्रमाण बटिका कार्या ।

ग्रहणीकपाटः

जातिफलं टङ्गनमभ्रकञ्च, धुस्तूरबीजं समभागचूर्णं ।
 भागद्वयं स्यादहिफेनकस्य, गन्धालिकापत्ररसेन मर्हयं ॥
 चनप्रमाणां वटिकां प्रकुर्यात्, तां छागीदुग्धैर्ग्रहणीगदेषु ।
 मामेषु रक्तेषु सशूलकेषु, पक्केष्वपक्केषु गुदामयेषु ॥
 पथ्यं सदध्योदनमत्र देय रसोत्तमोऽयं ग्रहणीकपाटः ।
 हन्यादतिमारगदं ममग्रं कामज्वरं तीव्रमतिप्रवृद्धं ॥
 असाध्यरोगग्रहणीं प्रवृद्धां शोथं तथा पाण्डुरोगं निहन्ति ।

जातीफल १ टका, सुवगा १ टका, अन्न १ टका, धुस्तूर बीज १, काफिकः (आफि) २ टका, गन्ध-
 भेदेलो रसेन मर्हयित्वा, चनक प्रमाणा बटिका कार्या ॥

॥ इति वैद्यकसारोद्दारे ज्वरचिकित्सोपदेशः ॥

द्वितीयः परिच्छेदः
उदरचिकित्सोपदेशः

६ । अथातिसारे—धान्यपञ्चकम्

धान्यकं बालकं मुस्तं नागरं विल्वमेव च ।

[धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विल्वमेव च] ।

आमशूलविवद्वज्रं, पाचनं वह्निदीपनम् ॥

धान्यक, बाला, मया, आदा, विल्वशुगठी एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, ११
८ तोला ।

केषाञ्चिन्मते धान्यचतुष्कमिति ।

इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पित्ते शुण्ठीं विना पुनः ।

शुण्ठ्याः स्थानेऽभयादेया, विट्ग्रहे पित्तपाण्डुजे ॥

धनिया, शिलिका, मया, वाठ्याल, विल्वशुगठी एषां मिलि २ तोला, जल ३० तोला, शप
८ तोला ।

कृत्वा लवालं सुदृढं, पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।

आद्रकस्य रसेनाशु, पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥

नदीवेगोपमं घोरमतिसारं [निरोधयेत्] विनाशयेत् ।

आमलकी कल्केन नामौ मण्डलाकारं कृत्वा आद्रकरसेन नामि पूरयेत् ।

आम्रस्य बल्कलं पिष्टं काञ्जिकेन प्रयत्नतः ।

नाभिं सलेपयेत्तेन, कल्केन मतिमान् भिषक् ॥

नदी वेगोपमं घोरमतिसारं विनाशयेत् ।

आम्रबल्कलं काञ्जिकेन पिष्ट्वा नामौ लेपयेत् ।

कुटजादिकाथः

कुटजत्वक् फलं मुस्तं, काथयित्वा जलं पिबेत् ।

अतिसारं जयत्याशु शर्करामधुयोजितं ॥

कुटजद्वाल, इन्द्रयव, मया एषां मिलि २ टका, जल ३२ टका, शेष ८ टका, प्रक्षेप मधुशर्करा ।

कुटजावलेहः

कुटजत्वक्कृतः काथो घनीभूतः सुशोभनः ।

लोहितोऽति विषायुक्तः, सर्वातिसारनाशनः ॥१

कुटजछाल १६ पल, जल ६४ पल, शेष १६ पल, वस्त्रेण चालयित्वा, पुनः पक्त्वा घनीभूते, अवलेह रूपं कार्यं आतैच चूर्णं तयदुलोदकेन, किञ्चिन्मधुना मोक्तव्यं ।

कुटजपाचनम्

कषायो मधुनापीतस्त्वचो दाडिमवत्सवात् ।

सद्यो जयत्यतोसारं, मरक्तं दुर्निवारण ॥

दाडिमछाल, कुटज छाल २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला ।

विल्वाद्यवलेहः

गुड्रेण खादयेद् विल्वं रक्तातिसारनाशनं ।

अग्निदग्धं विल्वं पुरातनगुड्रेण मिश्रयित्वा ग्वाथं ।

विल्वं छागपयःसिद्धं सिताभाच रसान्वित ।

कलिङ्गचूर्णसयुक्तं, रक्तातिसारनाशनम् ॥

विल्वं शुगठी २ टका, छागदुग्ध ८ टका, जल ३२ टका, दग्धावशेषं कार्यं प्रदेशे शर्करा, शिमल आठा, इन्द्रयव चूर्णं प्रक्षिप्य पेयं ।

कुटजपुटपाकः

स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तु जग्ध-

मादाय तत्क्षणमतीव च पीथयित्वा

जम्बुपलाशपुटतण्डुलतौर्यसिक्तं,

वद्धं कुशेन च वहिर्धनपङ्कलिप्तं,

सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं यक्षित्वा,

चौद्रेण युक्तमतिसारवातप्रदद्यात् ॥

१ । तथाच चक्रदत्त ॥ आमपक्कर्म हित्वा नातिसारे क्रियायतः ।

अतः सर्वातिसारेषु, ह्येवं पक्वामलक्षणम् ॥

कृष्णाग्निपुत्रमतपूजित एष योगः,
सर्व्वीतिसारहृनान् स्वयमेव राजा ॥

काचा कुटज छाल ४ टका, तगडुल जलदि खुन्दि, जाम्बु (पलास) पातेरे मेराइ, कुशेरे बान्धि,
बोकालिपि पुरिब, पाचे चेपि रस लव, मधुदि खुवाव ।

कुटजाष्टकः

तुला२मथाद्रा गिरिमल्लिकायाः, संक्षुद्य पक्ता रसमाददीत ।
तस्मिन् सुपुते पलसन्मितानि, श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन ॥३॥
पाठा समङ्गातिविषां समुस्तां, विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां ।
प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्त तावद्, दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ॥
पीतस्त्वसौ कालविदाजलेन, मण्डेन वाऽजापयसाद्यवापि ।
निहन्ति सर्व्वन्त्वतिसारमुग्रं, कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा ॥
दोषं ग्रहण्या विविधञ्च रक्तं शूलं तथाशांसि मशोणितानि ।
असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं, निहन्त्यवश्यं, कुटजाष्टकोऽयं ॥

कुटजछाल १०० पल १२।० सेर, जल ६४ सेर, शेष १६ सेर बस्त्रेण गालयित्वा, पुनःपक्व
घनीभूते, शिमलु आठा, पाठा, बराहकान्ना, मजाठि, आतेच, मथा, विल्वशुगडी, धाइफुल एषां मिलि
तोला, एतानि निक्षिप्य लेहवत् पाकं कृत्वा, तोलक प्रमाणे मक्षणं कार्य्यं ।

जातीफलादिः

जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च,
जीरं सटङ्गनयुतं, चनकप्रमितं ।
एतानि माक्षिक-मितासहितानि लिढा ;
ह्यामातिसारमखिलं विनिहन्ति शूलं ॥

जातीफल १ टका, लवङ्ग १ टका, भोगजोरा १ टका, टङ्गन १ टका, चनक प्रमाणा वटिका कार्य्य
मधुना खाषं ।

- २ । तुलाद्रव्ये जलं द्रोणो, द्रोणे द्रव्यतुलामता ॥ इति चक्रदत्तः
३ । स्वरसस्य गुस्त्रेण, पुटपाकपर्लं पिबेत् ।
पुटपाकस्य पाकोऽथ, बहिरारक्तमर्षला ॥ इति चक्रदत्तः ।

लघु गङ्गाधरचूर्णम्

मुस्तमिन्द्रयवो विल्वं लोघ्नमोच रसस्तथा ।
धातकीं चर्णयेत् श्लक्ष्णं, गुडाढ्यं पाययेत् सुधीः ॥
सर्व्वीतिसारशमनं विरुणद्धि प्रवाहिकां ।
लघुगङ्गाधरचूर्णं, ग्रहणीनाशनं परं ॥

मथा, इन्द्रयव, बेलशुगठी, भूमलति ज्वाल, शिमलु आठा, धातकी, एषां प्रति समभाग चूर्णं, तगड्ल-
जलमनुपाणं ।

बृहद्गङ्गाधरचूर्णम्

मुस्तको विल्वशुण्ठीभिः, धातकीलोघ्नवासकैः ।
विश्वामोचरसाभ्याञ्च, पाठेन्द्रयववत्सकैः ॥
आम्रवीजमतिविषालजालुरिति चूर्णितैः ।
क्षौद्रतण्डुलपानीयपीतैर्य्याति प्रवाहिका ।
सर्व्वीतिसारग्रहणीपीतैर्य्याति प्रवाहिका ॥
बृहद्गङ्गाधरं चूर्णं, सरिद्वेगोऽपि बन्धनं ॥

मथा, बेलशुगठी, धातकुल, भूमलति, वासक, यादा, शिमलु आठा, पठा, इन्द्रयव, कुटज ज्वाल,
आम्रगुटो, आतैच, नागिनी, मुरवन्धा, आलु एषा प्रति समभाग चूर्णं तगड्लजल मधुमिश्रित्वानुपेयं ।

आमन्वभैरवः

दरदं मरिचं कृष्णावत्सनाभञ्च टङ्गनं ।
चूर्णयेत् समभागेन, रसोह्वानन्दभैरवः ॥
गुञ्जैकां वा द्विगुञ्जाम्वा, बलं शात्वा प्रयोजयेत् ।
मधुना लेहयेच्चानुकुटजस्य फलत्वचौ ॥
रसोऽयं दत्तमात्रेण, त्रिदोषानातिसारजित् ।
दध्यन्नं दापयेत् पथ्यं, सच्चञ्जं तक्रमेव वा ॥
पिपासायां जलं पीतं, विजय चाहिताशिनी ।

शुद्ध शिङ्गुल, शुद्ध विष, मरिच, टङ्गन, पिप्पली, एषां समभागं जलेन पिष्ट्वा, गुञ्जा प्रमाण वटिका
कार्प्यां । तक्रमेण मर्ष्यं ।

उदरतिसारोक्तं जातीफलाद्या अत्र योज्याः ।

वालं विल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजं ।
लिह्याद्वाते प्रतिहते, सशूलः सप्रवाहिकः ॥

विल्व, पुरणि गुड, तिलतैल, पिप्पली, शगठीचूर्णं समभागं कृत्वा लेहयेत् ।

पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।
त्रयहात् प्रवाहिकां हन्ति, चिरकालुबन्धिनीं ॥

दुग्ध ८ टका, पिप्पलीकल्क १ टका, अथवा मरिचचूर्णं १ टका मिश्रयित्वा स्वाध

खानावगाहमभ्यङ्गगुरुस्निग्धातिभोजनं ।
व्यायाममग्निमन्तापमतिमारी विवर्जयेत् ॥

॥ इति वैद्यकसारोद्दारे अतिसाराधिकारः ॥

७ । अथ ग्रहण्यां

ग्रहणीरोगिणं तक्रं, दीपनं ग्राहिलाघवं ।

ग्रहणीरोगतो तक्रहित, अग्नि बाधे, मल संग्रह करे, तत्काले आहार जीर्ण करे ।

नागरातिविषामुस्तक्वाथः सामविपाचकः ।

आदा, आतैच, मथा एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला ।

श्रीफलादिः

श्रीफलशलाटुकल्को, नागरचूर्णेण मिश्रितः सगुडः ।

ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रमुजाशीलितो जयति ॥

विल्वशुण्ठीचूर्णं २ तोला, आदाशुगठीचूर्णं २६ रति पुरणिगुड २४ रति दि ग्वाव ।

कुटजावलेहः

गिरिमल्ल्याः पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

तेन पादावशेषेण, शर्करापलविशति ॥

दत्त्वा पक्त्वा लेहपाकं, चूर्णानि च विनिक्षिपेत् ।

पाठासमङ्गाविल्वञ्च, धातकीमुस्तकन्तथा ।

दाडिमातिविषाविश्वं, लोभ्रं शाल्मलीवेष्टकं ॥

रसाञ्जनं धान्यकञ्च उशीरं बालकन्तथा ।
 प्रत्येकमेषान्तु पलं, निक्षिपेत् पाकविद्भिषक् ॥
 शीते च मधुंश्चात्र, कुड्बार्द्धं विनिक्षिपेत् ।
 सर्व्वरूपमतिसारं ग्रहणी सर्व्वरूपिणी ॥
 रक्तश्रुति ज्वरं शीथं वमिमशो गदन्तथा ।
 अम्लपित्तं तथा शूल, चाग्निमान्द्यं नियच्छति ॥

कुटजद्वाल १०० पल, जल २४ सेर, ज्येष्ठा ६ सेर, चेनि १० पल लेहपाकार्ये, प्रक्षेप, पाठा, बराहक्रान्ता, वेलशुपठी, धाडफुल, मथा, डाडिमवाकलि, आतैच । शुगठी, भूमलति द्वाल, शिमलु आठा रसाञ्जन धनिया, विरिणामूल, बाला एषां प्रतिचर्पा १ पल, शीते मधु १ पल प्रक्षेपः ।

महागङ्गाधरचूर्णम्

विल्वं मोचरसं पाठाघातकीधान्यमेव च ।
 समङ्गानागरं मुस्तं तथैवार्तविपासमभ ॥
 अहिफेनं लोध्रकञ्च डाडिमं कुटजन्तथा ।
 पारदं गन्धकञ्चैव, समभागं विचूर्णयेत् ॥
 तत्रेण भक्षयेत् प्रातः, चूर्णं गङ्गाधरं महत् ।
 ज्वरमष्टविधं हन्यादतिसारं सुदुस्तरं ॥
 ग्रहणी विविधञ्चैव, कोष्ठव्याधिहरं पर ।

विल्वशुगठी, शिमलुआठा, धाडफुल, धनिया, मजाठि, शुगठी. मथा, आतैच, काफिक, भूमलतिद्वाल, डाडिमफल, कुटजद्वाल, रस, गन्धक, एषां प्रति समभागं तत्रेण भक्ष्यं ।
 अतिसारे पूर्व्वोक्तं जातिफलाद्या बटिकाऽत्र कर्त्तव्या ।

नृपतिबल्लभोरसः

जातीफललवङ्गावदत्वगोलाटङ्गरामठं ४ ।
 जीरकं तेजपत्रञ्च, यमानीविश्वसैन्धवाः ॥
 लौहमभ्रं रसोगन्धस्ताम्रं प्रत्यकशः पलम् ।
 मरिचं त्रिपलंश्च दत्त्वा छागीदुग्धेन पेययेत् ॥

४ । नृपतिबल्लभे अब्दो मुस्तकं ।

५ । मरिचं द्विपलमिति रसेन्द्रसारे पाठः ।

धात्रीरसेन वा पेष्पं वटिकां कारयेद्भिषक् ।
 वदरास्थिप्रमाणेन, वटिकां कुरु यत्नतः ॥
 श्रीमद्गाहननाथेन विचिन्त्य परिनिर्मितः ।
 सूर्यवत्तेजसा चायं, रसोत्पतिवह्निभः ॥
 अष्टादशवटो खादेत्, पवित्रः सूर्यदर्शकः ।
 हन्ति मन्दानलं सर्वमामदोषं विसूचिकां ॥
 स्त्रीहृगुल्मोदरानाह, यकृत्पाण्डूहलीमक ।
 हृत्शूलं कण्ठशूलञ्च, चक्षुःशूलञ्च कामल ॥
 शिरःशूलं कटिशूलमानाहमष्टशूलकं ।
 कासं श्वासं वर्मि हिककां, श्लीपदं शोथमव्वुदं ॥
 गलगण्डं गण्डमालामम्लपित्तञ्च वारुण ।
 कृमि कुष्ठान् निहन्त्याशु, वातरक्तं भगन्दरं ॥
 उपदंशमतिसारं ग्रहण्यर्शः प्रमेहकं ।
 अश्मरी मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातान् त्रयोदश ॥
 जीर्णज्वरं ज्वरं घोरं तन्द्रालस्य कृमि (वर्मि) भ्रमं ।
 दाहविद्रधिहिककाञ्च, जङ्गदग्दमूकतां ॥
 वाधिर्व्यं स्वरभेदञ्च, ब्रध्नवृद्धिविमर्षकान् ।
 उरुस्तम्भं रक्तपित्तं, गुदभ्रंसारचितृषं ॥
 कर्णनासामुखोत्थांश्च, दन्तरोगञ्च पीनसं ।
 स्थूलञ्च श तपित्तञ्च, स्थावराणि विषाणि च ॥
 वातपित्तकफोत्थांश्च द्वन्द्वजान् सान्निपातिकान् ।
 मूर्ध्वरोगापहं ख्यातं चण्डाशुरिव पापहा ॥
 बलवर्णकरोहृद्य, आयुष्यो वीर्यवर्द्धनः ।
 परं वाजीकरः श्रेष्ठः, पटुदो मन्त्रसिद्धिदः ॥
 अरोगी दीर्घजीवी स्याद् रोगी रोगाद्विमुच्यते ।
 रसस्यास्य प्रसादेन बुद्धिमान् जायते नरः ॥

जातीफल ८ टका, लवङ्ग ८ टका, मथा ८ टका, दालचिनि ८ टका, टङ्गन ८ टका, हिङ्गु ८ टका,
 भोगजीरा ८ टका, तेजपत्र ८ टका, यनी ८ टका, श्युठी ८ टका, सैन्धव ८ टका, लौह ८ टका, अन्न
 ८ टका, रस ८ टका, गन्धक ८ टका, ताम्र ८ टका, मरिच खूर्ण २४ टका, धात्रीरसेन पिष्ट्वा
 वटिका कार्या ।

तारमित्येकराः पलमिति केचिद् बद्धन्ति ।

महागन्धकं

रसगन्धकयोर्ग्राह्यं, कर्पमेकं सुशोधितं ।
 ततः कज्जलिकां कृत्वा, मृदुपाकेन साधयेत् ॥
 जातीफलं तथा कोपं, लवङ्गारिष्टपत्रके ।
 एतेषां कर्षमात्रेण, चूर्णेण सह मर्दयेत् ६ ॥
 मुक्ताग्रहे पुनः स्थाप्यं, पुटपाकेन साधयेत् ।
 गुञ्जाद्वयप्रमाणेन ७ वटिकां कारयेद्भिषक् ॥
 एतत् प्रोक्तं कुमाराणां रक्षणाय महौषधं ८ ।
 अशौघं ९ दीपनञ्चैव बलवर्णं प्रमाधनं ॥
 दुर्वारग्रहणीरोग जयेच्चैव प्रवाहिकां ।
 सूतिकाञ्च जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितं ॥
 श्वासकासातिसारघ्नं वाजीकरणमुत्तमं ।
 बालरोगं निहन्त्याशु सर्वोपद्रवसंयुतं ॥
 पिशाचा दानवा दैत्या बालानां व्याधिकारकाः ।
 यत्रौषधवरस्तिष्ठेत्तत् सकासं न यान्ति ते ॥
 बालानां गदयुक्तानां स्त्रीणाञ्चापि विशेषतः ।
 महागन्धमेतद्धि सर्व्वव्याधिनिसूदनम् ॥

रस २ तोला, गन्धक २ तोला, द्वयोः कज्जलिकां कृत्वा शम्बुकचक्रेण धृत्वा, पर्पटीकां किञ्चित् पक्त्वा तत् उद्धृत्य जाइफल, जाइपत्रो, लवङ्ग निम्बपत्र, प्रत्येक २ तोला लव, जल दि मर्दन करि, पक्क प्राय करि, शोलातकद्वयमध्ये स्थापयित्वा, सूत्रे मेराइ, मृत्तिका बस्त्रे लेपि शुकाइ गोशुयठीत पुरिब, रङ्गावर्ण हले आनि दुरति प्रमाणे वरि बान्धिव ।

पञ्चामृतपर्पटी

अष्टौ गन्धकतोलकं रसदलं १० लोहं तदर्द्धं शुभं
 लोहाद्धञ्च वराभ्रकं सुविमलं ताम्रं तथाभ्राद्धकं ॥

- ६ । सिन्धुवारदलञ्चैव पलाबीजं तथैव च । इत्यपि रसेन्द्रसारे ।
- ७ । गुञ्जाषटक प्रमाणेन इति पाठः रसेन्द्रसारे ।
- ८ । घनपक्के वह्निलिप्ता, पुटमध्ये निधालयेत्—रसेन्द्रः ।
- ९ । ज्वरघ्नमिति रसेन्द्रे पाठः ।
- १० । इत्थं अर्द्धभागत्वमिति रसेन्द्रः ।

पात्रे लौहमये च मर्दनविधौ चूर्णीकृतञ्चैकतो,
 दळ्य्यां वावरवङ्गिना च मृदुना, पाकं विदित्वा दले ।
 रम्भाया लघुचालयेत् पटुरियं पञ्चामृतापर्पटी ।
 ख्याता क्षौद्रघृतान्विता प्रतिदिनं गुञ्जाद्वयं वृद्धितः ।
 लौहे मर्दनयोगतः सुविमलं भक्तक्रिया लौहवत् ;
 गुञ्जाष्टावथ माषिकं ११ त्रिचतुरः सप्तद्वयं वा रुजः ॥
 नानावर्णग्रहण्यामरुचिसमुदये दुष्टदुर्नामिकादौ ।
 छद्या दीर्घातिसारे ज्वरभवकलितं रक्तपित्ते क्षयेपि ।
 वृष्याणा वृष्यकारी बलिपलितहरानेभ्ररोगैकहन्त्री ।
 तत्स्थं १२ दीर्घास्थिराग्निं पुनरपि नवकं रोगिदेहं करोति ॥

गन्धक ८ तोला, रस ४ तोला, लोहा २ तोला, अभ्र १ तोला, ताम्र २० रति, सर्वान्नि मर्दयित्वा
 रसपर्पटीवत् पाकः कार्यः ।

पञ्चामृतलौहं

लोह ताम्रं समं चाभ्रं, पारदं गन्धकन्तथा ।
 त्रिकटुत्रिफलासुस्तं विङ्गं चित्रकं कणा ॥
 कैरातं देवकाष्ठञ्च हरिद्राद्वयं कुष्ठकं ।
 यमानीजीरकं युग्मं, शटीधान्यकचव्यकं ॥
 लौहतुल्यं समाख्यातं, भ्रूणचूर्णानि कारयेत् ।
 सर्वचूर्णाढंसयुक्तं, संशुद्धं लौहकीटकं ॥
 गोमूत्रे पाचयेद्वैद्यो लोहाष्टगुणितं तथा ।
 पुनर्णाष्टगुणितं काथं दत्त्वा विपाचयेत् ॥
 आत्मनः शोभने चन्द्रे, पूजयित्वा द्विजं गुरुं ।
 मासमेकं ततो लेह्यं, कोकिलाक्ष्यनुपानतः ॥
 ग्रहणीं चिरजां हन्ति, सशोथं पाण्डुकामलां ।
 अग्नेश्च कुरुते दीप्तिं, ज्वरमाशु व्यपोहति ॥

११ । गुञ्जाष्टावथवा त्रिकं त्रिगुणितं सप्तहमेव मजेत । इति रसेन्द्रसारे पाठः ।

१२ । तत्स्थमिति रसेन्द्रे पाठः ।

झीहानं यकृतं गुल्ममुदरञ्च विशेषतः ।
कासं श्वासं प्रतिश्यायं, बलपुष्टिविबर्द्धनं ।
पञ्चामृतमिदं लौहं मर्द्यव्याधिविनाशकृतं ॥

लौह १ टका, ताम्र १ टका, अन्न १ टका, रस १ टका, गन्ध १ टका, त्रिकटु ३ टका, त्रिफला ३ टका, मथा १ टका, विडङ्ग १ टका, चिता १ टका, पिपली १ टका, माहतिता १ टका, छत्रै १ टका, हरिद्रा १, दारुहरिद्रा १, कर १, यमानी १, द्विजीवा २, शठी १ टका, घनिया १ टका, जै १ टका, शुद्ध मयदुर १३ तोला, गोमूत्र ८ भाग, पुनर्णवा काथ ८ भाग शीते मा १ पल ।

नायिकाचूर्णं

चित्रकं त्रिफलाव्येषं विडङ्गं रजनीद्वयं ।
भल्लातकं यवानीञ्च हिङ्गुलवणपञ्चकं ॥
गृहधूमो बचाकुष्ठमुस्तमभ्रकगन्धकं ।
क्षारत्रयाजमोदा च पारदं गर्जापिप्पली ॥
अमीषां गुडकं यावत्तावत् शक्राशनस्य च ।
अभ्यर्च्यथ नायिका प्रातर्योगिनी कामरूपिनी ॥
विडालपदमात्रञ्च भक्षयेदस्य गुडकं ।
मन्दाग्निकासदुर्नामं झीहपाण्डुज्वरापहं ।
प्रमेहशोथविष्टम्भसंग्रहग्रहणीहरः ॥
सर्व्वीतिसारशमनः सर्व्वशूलविनाशनः ॥
आमवातगदच्छेदी सूतिकाटङ्गनाशनः ।
न तस्मिन् व्याधयः मन्ति वातपित्तकफोद्धवाः ।
काष्ठमप्युदरे यस्य भक्षणाद्याति भष्मतां ।
व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नापनं शीतभोजनं ।
काञ्जीकाम्लं सदा पथ्यं दग्धमीनं पयोदधि ॥
तस्मादसौ सदा सेव्यो गुडको नायिकाकृतः ।

चितामूल, त्रिफला, त्रिकटु, विडङ्ग, हरिद्रादर, मठा, यमानी, चित्र, पञ्चलवण, गृहधूम, बचा, कुष्ठ, मथा, अन्न, गन्धक, यवक्षार, स्वर्जिकाक्षार, सुवगा, आज ८, रस, गजपिप्पली, तां प्रति समभागचूर्णं, सर्व्वचूर्णं सम भाङ्गचूर्णं, तदङ्गलोदकेन भोक्तव्यं ।

सूतसुन्दरः

शुद्धसूतं मृतञ्चाभ्रं गन्धकं मर्दयेत् समं ।
लौहपात्रे घृतं दत्त्वा क्षणं मृदग्निना पचेत् ॥

वैद्यकसारोद्धारः

चालयेज्जौहदण्डेन, चावताम्यं विभावयेत् ।
त्रिदिनं जीरककण्ठायैर्माषिकं भक्षयेत्ततः ॥
ग्रहणी शान्तिमायाति सर्वोपद्रवसंयुता ॥

रस १, गन्धक १, अन्न १, एतानि समभागं कृत्वा लौहपात्रे कियदुष्णं कृत्वा, त्रिदिनं विनया—
पत्ररसेन भावयेत् । जीरक काथानुपानेन मध्यं ३ रति प्रमाणं ।

जातीफलार्घ्यचूर्णं

जातीफलं सर्जरसं, धातक्यतिविषाभ्रकं ।
जीरकं शाल्मलीञ्जैवमन्दिफेनं सटङ्गनं ॥
एलावीजं मुस्तकञ्च लवङ्गं तेजपत्रकं ।
बीजपूरकविल्वञ्च दाडिमं कुटजस्य च ॥
बीजमेषाञ्च संग्राह्यमुशीरं बालकन्तथा ।
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
खादेच्छानमितं प्रातः छागीदुग्धसमेन च ।
नानावर्षमतिसारं संग्रहग्रहणीहरं ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं धातुपुष्टिप्रदं शिवं ।
तृष्णादाहं ज्वरं शूलं, कोष्ठामयनिस्सदनम् ॥
चूर्णं जातीफलं नाम अतिसारे सुपूजितं ॥

जायफल, धुना, धाहफल, आतैच, अन्न, मोगजीरा, शिमलु आठा, काफिङ्ग, सुबगा, एलाचि, मषा,
लवङ्ग, तेजपत्र, सोलेङ्ग, बेलशुण्ठी, दाडिम, कुटजगुठी, विरिणा, मगन्धवाला—प्रत्येक समभाग चूर्णं,
प्राते ४० रति प्रमाणे छागीदुग्ध (समाने) मिहलाह त्वाव ।

लवङ्गाद्यचूर्ण

लवङ्गातिविषामुस्तं विल्वं पाठा च शाल्मली ।
तज्जयेद्ग्रहणी दुष्टं मन्दाग्निमपिदारुणं ॥
नानातिसारशमनं, संग्रहग्रहणीहरं ।

लवङ्ग, आतैच, मषा, पाठा, बेल, शिमलु आठा सवारं समभागे चूर्णं करि, ४० रतिकै त्वाव,
०५०६केरे ।

कामेश्वरमोक्षकः

सम्यक्मारितमभ्रकं कटुफलं कुष्ठाश्वगन्धामृता ;
 मेथी-मोचरसो विदारी-मुषली-गोक्षूरकः क्षीरकः ।
 भीरुश्चैव कसेदकं यमनिका-तालाङ्कुरं धान्यकं,
 यष्टिनागवला, तिलामधुरिका जातिफलं सैन्धवं ॥
 भार्गी कर्कटशृङ्गकं त्रिकटुकं जीरद्वयं चित्रकं ।
 चातुर्य्यात-पुनर्णवा-गजकणा-द्राक्षाशठी-वासकं ।
 शाल्मल्यक्षि, फलत्रिकं, कपिभवबीजं समं चूर्णयेत्,
 चूर्णांशाविजया मिता द्विगुणितामध्वाज्य मिश्रं ततः ॥
 कर्षार्द्धं गुडिकाऽथ कर्षमथवा सेव्या सदा सर्व्वदा ।
 पेया क्षीरशीताम्बुवीर्य्यकरणे स्वस्थेऽप्यलं कामिनां ॥
 रामावश्यकः सुखातिसुखदः प्रोढाङ्गनाद्रावकः ।
 क्षीणे पुष्टिकरः क्षयं क्षयहरो नानामयध्वंसकः ।
 कासश्वासमहातिसारशमनो मन्दानलोद्दीपनः ।
 दुर्नाम ग्रहणीहरः खरकरः, पित्तप्रमेहापहः ॥
 नित्यानन्दकरो विशेष कविगावाचां विलासोत्तरैः,
 धत्ते सर्व्वगुणं महा-स्थिर-यशो ध्यानावधानेऽप्यलं ।
 अभ्यासेन निहन्ति मृत्यु-पलित-कामेश्वरो वत्सराट् ॥
 वृद्धानां मदनोदयो दयकरः प्रोढाङ्गनासङ्गमे ॥
 सिद्धोऽयं समदृष्टिप्रत्ययकरः भूपैः सदा सेव्यने ।
 दृष्टः सिद्धफलो रसायनरसः कामेश्वरो दुर्लभः ॥

मारित अभ्र १, काश्फल (कटुफल) १ कूर १, अरवगन्धा १, आरैलता १, मिथि १, शिमलु आठा १, गजालि कोमरा (भूहकोमरा) १, नागिनो १, गोलुर कटा १, क्षीर काकाली १, शतमूल १, किहू १, यनी १, तालघोर १, धनिया १, यष्टिमधु १, कुकुरमृता १, तिल १ गवामरि १, जातीफल १, सैन्धव १, अकलविर १, काकराशृङ्गी १, त्रिकटु ३, जीराद्वय २, आगियाचिता १, दालचिनि १, पलाचि १, तेजपत्र १, नागकेशर १, पुनर्णवा १, हातिपिप्पली १, द्राक्षा १, केतुरी १, वाहक १, शिमलुगुडी १, त्रिफला ३, बान्दरकेकोवार गुटी (आलकुचो) १, एतत् समभागचूर्णा अशमागो विजया, सर्व्वचूर्णा द्विगुण चिनि घृतमधुभ्यां मोक्षकं कृत्वा, क्षीरसिताभ्यां तोलकमान मक्ष्य ।

कलर आठा, माह, धनिया, आजनि, सर्व्वौषधानां षोडशंशं अभ्रं तदद्दं मूर्ध्तिरस, रसामावे कञ्जली हातव्या, एतद् युक्तं चैत् वृहत् कामेश्वरः ।

ग्रहणीगजेन्द्रघटिका

रसगन्धकलोहानि शङ्खटङ्गनरामठं ।
 शठीतालीशमुस्तानि धान्यकं सैन्धवन्तथा १३ ॥
 धातक्यतिविषाशुण्ठीशुद्धूमं हरीतकी ।
 भस्मातकं तेजपत्रं जातीफलं लवङ्गकं ॥
 त्वगोलावालकं मेथिबिल्वं शकाशनं समं ।
 छागीदुग्धेन वटिका-रस वैद्येन कारिता ॥
 गहनानन्दनाथेन श्रीमता लोकरक्षणे ।
 ग्रहणीं विविधां हन्ति ज्वरातिसारनाशिनी ॥
 भ्रमोन्मादासृपित्तानि कामलाश्च हलीमकं ।
 वलवर्णाग्निजननीसेविता च चिरायुषं ॥
 कण्डूं कुष्ठं विसर्पञ्च, गुदभ्रंसं क्रिमीन् जयेत् ।
 माषद्वयप्रमाणेन, छागीदुग्धानुपानतः ।
 ग्रहणीगजेन्द्रसंशोऽयं ग्रहणीनां कुलान्तकृत् १४ ॥

रस, गन्धक, लोहा, शङ्ख, सुवगा, हिङ्गु, केतुरी, मथा, तालिशपत्र, धनिया, सैन्धव, धातफल, धातैच, शुण्ठी, शुद्धूम, हरीतकी, मला, तेजपत्र, जातीफल, लवङ्ग, दालचिनि, एलाचि, वेलशुण्ठी, मिथि, भाङ्ग, प्रत्येक समभागचूर्णा छागीदुग्ध दि, दुग्ध माप प्रमाणे बरि करिब । छागीदुग्ध अनुपान ।

मार्कण्डेयचूर्णं

शुद्धसूतञ्च गन्धञ्च हिङ्गुलं टङ्गनन्तथा ।
 कोषं जातिफलञ्चैव लवङ्गं तेजपत्रकं ॥
 एलावीजं मुस्तकञ्च चित्रकं गजपिप्पली ।
 नागरं सजलं चाभ्रं धातक्यतिविषा तथा ॥

१३ । धान्यजीरकसैन्धवमिति रसेन्द्रे पाठः ।

१४ । माषद्वयां बटीं खादेत् छागीदुग्धानुपानतः ।

बटी गजेन्द्रसंज्ञेयं श्रीमता लोकरक्षणे ।

गहनानन्दनाथेन भाषितेयं रसायने ॥

शूलगुल्मान्म्लपित्तानि कामलाश्च हलीमकं ।

बयोऽग्निबलमाषोक्ष्य युक्त्या वा श्रुटीवर्द्धनं ॥ इति रसेन्द्रे

सिम्रुकं शारुमलीञ्जैवमहिफेनं पलाशकं ।
सिम्रुपलाशयोर्वोजमेव ग्राह्यं मिषग्वरैः ॥
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
खादेत्तस्मात् प्रार्तिद्वन्द्वं माषैकं सितया सह ॥
संग्रहग्रहणीं हन्ति चाग्निमान्दधञ्च नाशयेत् ।
धातुवृद्धिं वयोवृद्धिं रसपुष्टिविवर्द्धनं ।
मार्कण्डेयमिदं चूर्णं महादंवेन निर्मितं ॥

शुद्ध रस, शुद्ध गन्धक, दिग्गुल, सुवगा, त्रिकटु, ज्ञातीफल, लवङ्ग, तेजपत्र, एलाचि, मषा, चिता, गजपिप्पली, आदा, सुगन्धवाला, अन्न, धाङ्गुन, आतैच, चग्निनागुटी, शिमलुआठा, काफिङ्ग, पलाशगुटी, प्रत्येकर समभागचूर्णा १० रतिके, चेनि दि खाव ।

इति वैद्यकसारोद्धारे ग्रहणीरोगाधिकारः ।

८ । अथाशांढधिकारः

आनुषपिषितं मत्स्यं पिण्याकं दधिपिष्टकं ।
माषान् करोरं निष्पावं, विल्वं तुम्बितथैव च ॥
पक्काम्नं सर्व्वशालुकं विष्टाम्भनि, गुरूणि च ।
आतपं जलपानानि वमनं वस्तिकर्म च ॥
स्नेहपानमसृङ् मोक्षं नदीनां मलिलानि च ।
वेगरोधं स्त्रियं पृष्ठयानमुत्कुटकासनं ॥
यथादोषं वक्ष्यमानमर्शमः परिवर्ज्जयेत् ॥

झागमांस, बराहमांस, हरिणादिमांस, घृह्णमस्य, तिलवटा, दधि, गुड़विकार, पिष्टक, माष, बाहगज, तुणधान्य, विल्व, लाउ, पक्काम्न, सकल आलु, आफुमाङ्ग, काफिङ्ग, महिषक्षीर, कलादालि, अति रौद्र, सकलो दूषित जल, वान्ति, मरणलवा, घिउ, तेलघहा, तेजकटु, नदीजल, विष्टायुज रोषन, अतिवैषुन, हस्तिघोरकागमन, कुटुकासन, अतिजला, अशरोगतो इसव नाचरिव ।

शुष्कार्शासां प्रलेपादिक्रिया तीक्ष्णा विधीयते ।

लाविनां रक्तमालोक्ष्य क्रियाकार्प्या च पैत्तिकी १५ ॥

शुष्कान् अर्शं बाहिरलै अल्प ओलाश्ले तात तीक्ष्ण लेप दिव । सिजु, भाकन हयार आठारे लेप दिव । ताते यदि फाटि रक्त बहे पित्त क्रिया करिव ।

रक्तार्शलोपः

स्नुम्चीर रजनीयुक्तं, लेपाद्दुर्नामनाशन ।

सिजु आठा हरिद्रादयोर्होपः ।

कोषातकी १६ रजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः ।

कोषातकीचूर्णा गुग्गुद्धारत घृहिव ।

अशोनीगुदगावर्त्तिगुडुधोषाफलोद्भवः ।

घोषाफलचर्च गुडे न द्रयोर्लोपः ।

ज्योत्स्तिकामूलकल्केन लेपो रक्तार्शा हितः ।

कोषाचुटि लतामूल बटि लेप दिव ।

विड् वस्त्रे—विड् विबन्धे हितं तक्रं, यमानी विड्मयुतं ।

तक्र = तोला, यमानीचूर्णा २० रति, विड्लोण २० रति आलोक्ष्य पेयं ।

वातश्लेष्मार्षासा तक्रात् परं नास्तीह भेषजं ।

गुदजान्नाशयत्याशु, योजिता मगुडाभया ॥

हरीतकीचूर्णा गुडे न मक्षणीयं ।

तिल भल्लातकं पथ्या गुडश्चेति सर्माशिककम् ।

दुर्नामकासश्चामघ्नं झीहपाण्डुज्वरापहं ॥

तिलमजाचर्चा ४ तोला, भल्ला ४ तोला, हरीतकीचूर्णा ४ तोला सममाग गुडे न मक्षणीयं ।

१५ । क्रिया-कार्प्याल्लपैत्तिकी ॥ इति चक्रदत्ते पाठः ।

१६ । कोषातकी, घोषकः । इति चक्रदत्त टीकायां शिवदातः ।

प्राणदागुडिका

त्रिपलं शृङ्गवेररय चतुर्थं मरिचस्य च ।
 पिप्पल्याः कुड्वाद्भ्रञ्च चव्यायाः पलमेवच ॥
 तालीशपत्रस्य पल पलार्द्धं केशरस्य च ।
 द्वे पले पिप्पलीमूलादूर्ध्वकर्षञ्च पत्रकात् ॥
 सूक्ष्मैलाकर्षभेकन्तु कर्षं त्वगमृणालयोः ।
 गुड्वात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकं कारयेत् ॥
 अक्षप्रमाणा गुडिका प्राणदेति च सा स्मृता ॥
 पूर्वं भक्ष्या तु पश्चाच्च, भोजनस्य यथाबलं ।
 मद्य मासरसं यूर्षं क्षीरं तीयं पिबेत्तथा ॥
 हन्यादशांसि सर्वाणि, सहजान्यश्रजानि च ।
 वातपित्तकफोत्थानि, मन्निपातोद्भवानि च ।
 पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगगलग्रहे ॥
 विषमज्वरे मन्देऽऽनी, पाण्डुरोगे तथैव च ।
 क्रिमिहृद्द्वोरिगणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिना तथा ॥
 श्वासकासपवीतानामेषा स्यादमृन्नेपमा ।
 शुन्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहं पित्तपायुजे ॥
 प्राणदेयं सिता दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणा ।
 अम्लपित्ताग्निमान्यादौ, प्रयोज्या गुदजातुरेऽ७ ॥

शुगठी ३ पल, मरिच ११ पल, पिप्पली २ पल, चविक २ पल, तालीशपत्र २ पल, नागेश्वर ४ तोला, पिप्पलीमूल २ पल, तेजपत्र २ तोला, पलाचि २ तोला, दालचिनि २ तोला, मृणाल २ तोला, पुरण गुड ३० पल ।

बद्धकोष्ठे शुगठीस्थाने हरीतकी देया ।

पैस्तिके चतुर्गुणा शर्करा देया ।

शूरणपिण्डी

चूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य, भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
 महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको, गुड्नेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥

शूरणचूर्णा १६ टका, चिएक ८ टका, शुगठी २ टका, मरिच २ टका समगुड्नेन पिण्डं कृत्वा मक्षणीयं ।

१७ । अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ क्षैममेव पलम् ।

पलद्वयन्तु निलजे, पित्तोजेतु पलत्रयम् ॥ इत्यधिकपाठः चक्रदत्ते ।

वैद्यकसारोद्धारः

व्योषाद्यचूर्णम्

व्योषाग्न्यरुष्करविडङ्गतिलाभयानां,
चूर्णं गुड्ढेन गहितन्तु सदीपयोज्यम् ।
दुर्नामकुष्ठगरशोथशकृद्विवन्धा,
नग्नेर्जयत्यवलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च ॥

त्रिकटु ३ तोला, चित्रक १ तोला, भस्मा १ तोला, विडङ्ग १ तोला, तिल १ तोला, सिलिवा १ तोला । एषां चूर्णानि समगुड्ढेन मिश्रयित्वा भजं ।

प्रकारान्तरेण व्योषाद्यचूर्णम्

शुन्ठीकणामरिचनागश्दलत्वगेलं,
चूर्नीकृतं कमविवाडितमूर्द्धमन्त्यात् ।
खाददिदं सममितं गुदजापिनमान्द्य-
कामारुचिश्चमनकण्ठगुदामयेषु ॥

शुयठी १ तोला, पिप्पली २ तोला, मरिच ३ तोला, नाहरफन ४ तोला, नेत्रपत्र ५ तोला, एतानि समानि, सितां दत्त्वा मक्षणीयं ।

विजयचूर्णम्

त्रिकत्रयं वच्चाहिङ्गपाठाक्षारनिशाद्यम् ।
चव्यतिका-कलिङ्गाग्नि शताह्वालवणानि च ॥
ग्रन्थि-क्लिवाजमोदा च, गणोऽष्टाविशतिर्मतः ।
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
ततो विडालपदकं १६ पिबेदुष्णेण वारिणा ।
एरण्डतैलयुक्तन्तु, मदा र्लिह्या ततो नरः ॥
श्वास हन्यात् तथा शोथमशां सि च भगन्दरं ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च, वातगुरुं तथोदरं ॥
हिक्काश्वासप्रमेहांश्च, कामला पाण्डुरोगतां ।
आमान्वयमुदावर्तमन्त्रवृद्धिं गुदं क्रिमीन् ॥

१८ । नागकेशरचूर्णमिति शिवदासः

१९ । विडालपदकं कर्षमिति शिवदासः ।

अन्ये च ग्रहणीदोषा, ये मया परिकीर्त्तिताः ।

महाज्वरोपसृष्टानां, भूतोपहतचेतमा ॥

अप्रजानान्तु नारीणां, प्रजावर्द्धनमेव च ।

विजयोनाम चूर्णेऽयं, कृष्णाश्रेयेण पूजितः ॥

जालुक १ तोला, पिप्पली १ तोला, आदा २ तोला, सिलिखा २ तोला, आमलखी १ तोला, मोमोरा १ तोला, पलाचि १ तोला, दालचिनि २ तोला, नेत्रपत्र १ तोला, हिङ्गु १ तोला, बच १ तोला, आकलबिन्धि २ तोला, यवद्वार २ तोला, निशाद्वय २ तोला, चव्यक २ तोला, कुक्कि १ तोला, कुटजरगुटी १ तोला, चित्रक २ तोला, शुल्फा २ तोला, सेन्धव २ तोला, सौवर्चल २ तोला, विट् १ तोला, कर्कच १ तोला, सामुद्री १ तोला, पिप्पलीठारि २ तोला, विल्वमूल २ तोला, आजनि १ तोला, पतानि पदशोषितानि २० तोलैकमुष्णोदकेन मज्जनाय ।

उदक-षट्पलं घृतम्

सक्षारैः पञ्चकोसैस्तु, पलिकैस्त्रिगुणीदके ।

ममक्षीरं घृतप्रस्थं, ज्वगार्शः श्लोहकामनुत् ।

पिप्पली ८ तोला, पिप्पलीमूल ८ तोला, चविक ८ तोला, चित्रक ८ तोला, आदा ८ तोला, यवद्वार ८ तोला, घृत ६ पोवा ८ तोला, क्षीर घृतमम, ज्व ३ गुण पक्तयं ।

रक्तार्शः—शक्रक्वाथः मर्बल्वो वा, १कम्वा विल्वशलाटुजः ।

योज्यं रक्तार्शसे तद्वत्, ज्योत्स्निकामूललेपनम् ॥

इन्द्रयव काथ, प्रक्षेप शुगठीचूर्णा, विल्वकाथ प्रक्षेप शुगठीचूर्णं, कोवानुदिल्लतामल लेप दिव ।

नवनीततिलाभ्यामात्, केशर-नवनीतशर्कराभ्यामात् ।

दधिमरमथिताभ्यामाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्ष्वहाः ।

तिलवाटि नवनीतेरे खाव । नागकेशर नवनीत चिनि मिहलाड खाव । दधिसर मथि खाव ।

कुटजावलेहः

कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कपायमवतारयेत् ॥

वस्त्रपूतं पुनः काथ, पचेल्लेहन्मागत ।

भस्नातकं विडङ्गानि, त्रिकटुत्रिफलान्तथा ॥

रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च ।

वचामतिविपां विल्वं, प्रत्येकञ्च पलं पलं ॥

त्रिशत् पलानि गुडस्य, चूर्णीकृत्य निघापयेत् ।
 मधुनः कुड्वं दद्यादघृतस्य बुड्वन्तथा ॥
 एष लेहः शमयति चाशौरक्तसमुद्भवम् ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव, श्लैष्मिकं सान्निपातिकं ॥
 ये च दुर्नामजारोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि ।
 अम्लपित्तमतीसारं, पाण्डुरोगमरोचकं ॥
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं, श्वयथुं कामलामपि ।
 अनुपान घृतं दद्यान्मधुतक्रं जल पयः ।
 रोगानीकविनाशाय, कौटजोलेह उच्यते ॥

कुटज छाल १०० पल १०॥० सेर, पाकार्थं जल ६७ सेर, शेष १६ सेर, पुरातन गुड ३० पल, घृत ८ पल, सिद्धे प्रलेप । मला, विडङ्ग, त्रिकटु, त्रिफला, रसाञ्जन चित्रक, कूटजफल वच, आतैच, विरवमूल प्रत्येक ८ तोला अक्षेप, शीतीभूते मधु ८ पल ।

पञ्चाननोरसः

मृतस्ताभ्रलौहानि मृताकंगन्धकैः सह ।
 सर्वाणि ममभागानि भल्लातं सर्वतुल्यकं ॥
 सर्वमेकं समादाय, द्रवैः शूरणकजैः ।
 मर्दयेद्दिनमेकन्तु, माषमात्रं पिवेद्घृतैः ॥
 भक्षणाद्भन्ति सर्वाणि अर्शांसि च न सशयः ।
 अमाध्यस्यापि कर्तव्या चिकित्सा शङ्करोदिता ॥
 कुष्ठानि नाशयत्याशु मृत्युरोगकुलान्तकृत् ॥

मारित रस ४ तोला, शोषित गन्धक ४ तोला, अभ्र ४ तोला, लोहा ४ तोला, शोधितमला २० तोला, सर्वमेकीकृत्य शूरणद्रवैर्मर्दयित्वा दिनमेकं, दशरक्तिप्रमाणा वटिका घृतेनानुपानं ।

अष्टाङ्गोरसः

गन्धं रसेन्द्रं मृतलोहकिडं फलत्रयं च्यूपणवह्निभृङ्गं ।
 कृत्वा ममं शाल्मलिकागुडूचीरसेन यामत्रित्तयं त्रिमर्थं ।
 निष्कप्रमाणं गर्दितानुपानैः सर्वाणि चाशांसि हरेत् क्षुपीतं ॥

रस ४ तोला, गन्धक ४ तोला, मारित लोहाकिट ४ तोला, त्रिफला १२ तोला, त्रिकटु १२ तोला, चित्रक ४ तोला, भृङ्गराज ४ तोला, सर्वमेकीकृत्य शाल्मलि गुडूचीरसेन दिनमेकं विमर्दय, गुञ्जाप्रमाणा-वटिका घृतेर्दिहेत् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे अर्शोऽधिकारः ।

६ । अथाजीर्णं

समस्य रक्षणं कार्य्यं विषमे वातनिग्रहः ।

तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो, मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥२१

हिङ्गु, छकं चूर्णम्

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

गमघरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकबलभुक्तं मर्षिषाचूर्णमेत-

जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥

त्रिकटु, आजनि, सैन्धव, जीरा, कृष्ण जीरा, हिङ्गु एषां प्रति समभागः इतेन मन्तनीयं ।

अन्नमण्डगुणाः

अन्नमण्डं पिवेदुष्णं, हिङ्गुसौवर्चलान्वितं ।

विषमोपि समस्तेन, मन्दो दीप्येत पावकः ॥

अन्नमण्ड १ पल प्रक्षेप, हिङ्गु ५ रति, सौवर्चल ५ रति पेयं ।

तीक्ष्णाग्नि चिकित्सा

नारीक्षीरेण संयुक्तां पिवेदौडूम्बरी त्वचम् ।

आभ्यां वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥

यज्ञदुम्बरी छाल ४० रति, नारी दुग्धेन पेयं, तथा एताभ्यां पायसं सिद्धं मोक्तव्यं ।

यत् किञ्चिद्गुरुमेध्यञ्च, श्लेष्मकारि च भेषजं ।

सर्व्वं तदत्यग्निहितं, भुत्तवा, प्रस्वपनं दिवा ॥

गुरु द्रव्य, माद्य मांस, कफकारी अम्ल, क्षीर मोजन करि दिवसत शुब, एह सञ्जलत अग्नि शुचाय

मुहुर्मुहुर्जीर्णैऽपि भोज्यमस्योपकल्पयेत् ॥

निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न निपातयेत् ॥२२

२१ । इति चक्रदत्ताय ।

२२ । इत्यपाराङ्गं चक्रदत्ताय ।

सैन्धवादिचूर्णम्

सिन्धूत्थ पथ्यमगधोद्भववह्निचूर्ण-
मुष्णाम्बुना पिवति यः खलु नष्टवह्निः ।
नस्यामिषेण मघृतेन वरं नवात्रं,
भष्मीभवत्यशित-मात्रमिह क्षणेन ।

सैन्धव, हरीतकी, पिप्पली, चिता, एषां समभाग चूर्णं उष्ण जलेन खादेत् ।

अग्निमुखं चूर्णं

हिङ्गभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।
पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥
यमानिका पञ्चगुणा पङ्गुणा च हरीतकी ।
चित्रकं सप्त-गुणितं, कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥
एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रमत्तया ।
पिप्पेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥
सोदावर्त्तमजीर्णञ्च स्नीहानमुदरन्तथा ।
अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते, विषं वा येन भक्षितम् ॥
अशौहरं दीपनञ्च श्लेष्मध्नं गुल्मनाशनम् ।
कासं श्वासं निहन्त्याशु, तथैव यक्ष्मनाशनम् ॥
चूर्णमग्निमुखं नाम न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥

हिङ्ग १ तोला, वचा २ तोला, पिप्पली ३ तोला, शृङ्गवी ४ तोला, यवानी ५ तोला, हरीतकी ६ तोला,
चिता ७ तोला, कूर ८ तोला मिश्रयित्वा चूर्णं उष्णोदकेनानुपेयं । कर्षं प्रमाणम् ॥

धान्यशाष्टी

धान्यनागरसिद्धञ्च तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं, दीपनं वस्तिशोधनं ॥

धान्याकरनगडुल १ तोला, शृङ्गवी १ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल ।

मेथिमोदकः

त्रिकटुत्रिफलामुस्तं जीरकद्वयधान्यकं ।
कटफलं पौष्करं शृङ्गी यमानी-सैन्धवं विडं ॥
तालिशं केशरं पत्रं तज्जातीफलमेव च ।
जातिकोषलवङ्गञ्च मुरा-कपूरन्नन्दने ॥

यावदेतानि चूर्णानि, तावच्चूर्णन्तु मेथिका ।
पुरातनगुडं नैव मोदकं परिकल्पयेत् ॥
घृतेन मधुना मिश्रं खादेदग्निबलं प्रति ।
अत्यग्निकारकं चूर्णं, दीघानलसमप्रभं ॥
ग्रहण्यशौं विकारादीन् स्त्रीहपाण्डुज्वरामयान ।
नाशयेद्वातरोगांश्च, सत्यं गुरुवचो यथा ॥
प्रमेहान् विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाश्मरी ।
पाण्डुगोगां स्तथा कासं यद्दमाणं हन्ति कामलां ॥
स्तनो न पतितौ गादौ भवौ तालफलोपमौ ।
दृष्टिप्रमादकश्चामौ नारीणां पुत्रदः परः ।
भाषितः कामदेवेन मेथिमोदकउत्तमः ॥

त्रिकटु, त्रिफला, मथा, जीरा, कृष्णजीरा, धुनिया, काङ्कन, दूर काकराशुकी, यवानी, सैन्धव, विट् तालीश पत्र, नागेश्वर, तेजपत्र, ज्ञाङ्कन, ज्ञाङ्कपत्री, लवङ्ग, मुरामांसी काफूर, रक्तचन्दन, एषां प्रति समभाग चूर्णं सर्व्वशुषीर्षा . मेथिचूर्णं, सर्व्वचूर्णं त्रिगुण पुरातन गुडं, तोनकप्रमाण मोदकं घृतेन मधुना खादेत् ॥

दुताशनोरसः

गन्धेशटङ्गनैककं विषमत्र त्रिभागिकं ।
अष्टभागन्तु मरिचं जम्बाम्भोमर्दितं दिनं ॥
तद्वटी मुद्गमानेन कृत्वाद्रौण प्रयोजयेत् ।
शूलारोचकगुल्मेषु बिसूच्यां बहिमान्द्य के ॥
अजीर्णे मन्निपातादौ, शैत्य जाड्ये शिरोगदे ।

गन्धक १ तोला, रस १ तोला, मुवगा १ तोला, विष ३. मरिच ८ जम्बीर रसेरे १ दिन मर्दन करिव, मुद्ग प्रमाण बटी, आर्द्रक रस अनुपान ।

रामवाणरसः

पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं ।
जातिकाफलमथार्द्रभागिक त्रिन्तड्डीफलरसेन मर्दितं ॥
माषमात्रमनुपानयोगतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
सेव्यतामखिलरोगनाशनं रा. णवटिका रमायनं ॥
बहिमान्द्य (दशकण्ठ/दशवक्त्र) नाशनी, रामवाण इति विश्रुतो रसः ।

रस १, गन्धक १, लवङ्ग १, भस्म १, मरिच २, जातीफल अर्द्ध तोला, सवाके चूर्णं करि त्रिन्तड्डी फल रसेन मर्दन करिव । कलाय प्रमाणा बटिका कार्या ।

अत्र व्योमलौह मिश्रिते बृहद्रामवाण इति ।

वैद्यकसारोद्धारः

अग्निकुमारः

टङ्गनं रसगन्धे च समभागं त्रयं विषात् ।
 कपर्दशङ्खौ त्रिभागौ वसुभागं मरिचकं ॥
 दिन जम्भाम्भसा पिष्टं भवेदग्निकुमारकः ।
 विसृञ्ची-शूलवातादि, अग्निमान्द्ये द्विगुञ्जकं ॥
 अजीर्णे संग्रहण्यां वा प्रयोज्योऽयं चिकित्सकैः ॥

सुबगा १, रस १, गन्धक १, विष ३, करिमष्म ३, शङ्ख ३, मरिच ८, जम्बीर रसेरे मर्दन, कलाय प्रमाणा वटिका कार्या ।

बृहत् अग्निकुमारः

रस-गन्धं विषं व्योषं टङ्गनं लोहभष्मकं ।
 अजमोदाहिफेनञ्च सर्व्वतुल्यं मृताभ्रकं ॥
 चित्रक-त्वक् कषायेण मर्दयेद्याममात्रकं ।
 मरिचाभां वटिं खादेदजीर्णे, ग्रहणी तथा ॥
 नाशयेन्नात्र सन्देहो गृह्यमेतत् चिकित्सितं ।

महोदधिरसः

एकैकं विषसूतञ्च जातीटङ्गं द्विकं द्विकं ।
 कृष्णा त्रिकं विश्वपटकं गन्धं कपर्दकं द्विकं ॥
 देचपुष्पं वाणमितं सर्व्वं सम्मर्दथ यत्नतः ।
 महोदधिवटीनाम नष्टवह्निं प्रदीपयेत् ॥

विष १, रस १, जातीफल १, टङ्गन १, कषा ३, शुगठी ६, करिमष्म ८, लवङ्ग १, जनेन मर्दयित्वा, द्विगुञ्जा वटिका ।

अजीर्णकण्टकोरसः

त्रिकटुत्रिफलालौह किष्टानामपि कार्षिकं
 कर्षाद्विं जयपालस्य वीजं शुद्धं विचूर्णयेत् ॥
 गुडूच्याः खरसैश्चैव ततः पिष्ट्वा पुनः पुनः ।
 शुष्कीकृत्याद्रकस्याथ खरसैः गृद्धिकीकृतः ॥
 गुञ्जाद्वय प्रमाणेन भक्ष्यमानेन सर्व्वदा ।
 नानाजीर्णप्रशभनं गुल्मप्लीहोदरं जयेत् ॥
 अजीर्ण-कण्टकं नाम्ना सर्व्वव्याधिधिनाशनं ॥

त्रिकटु ६ तोला, त्रिफला ६ तोला, शुद्ध मगडुर २ तोला, जयपाल बीज २ तोला प्रत्येके मिलाइ, गुड बी रसेन पिष्ट्वा शुष्कीकृत्य पुनश्चादकरमेन पिष्ट्वा गुञ्जाद्वय प्रमाणा वटिका कार्या ।

भक्तोत्तरीयवटिका

पारदं गन्धकं लोहमभ्रकं विषमेव च ।
सर्मांसं मरिचञ्चाष्टौ टङ्गनञ्च चतुर्गुणम् ॥
भृङ्गराजरसैः सप्त-भावयेदसृङ्गाङ्गिमैः ।
गुञ्जाद्वयं पर्णखण्डे खादेत् यामं निहन्यसौ ॥
वातरूलेभ्योद्भवानेतान् मन्दाग्निं ग्रहणीज्वरान् ।
अरुचिं पाण्डुताञ्चैव जयेदचिरसेवनात् ॥
नष्टमग्निं जयत्येष कालभास्कर-तेजसं ।
पर्वतश्चापि जीर्येत प्राशनादस्य देहिनः ॥
गुर्वन्नं मांसमसृञ्च भक्षणादेव जीर्यति ।

रस २ तोला, गन्धक २ तोला, लौह १ तोला, अभ्र १ तोला, विष १ तोला, मरिच ८ तोला, सुवगा ४ तोला, मावना भृङ्गराज रसे ७ दिन, अम्ल डाङ्गिम रसे ७ दिन, गुञ्जाद्वय प्रमाणा वटिका कार्या पर्णखण्डानुपानं ।

चिन्तामणिरसः

रसं गन्धं मृतं शुद्धं मृतमभ्रं फलत्रिकं ।
व्युषणं बीजजैपालं समं खल्वे विमर्दयेत् ॥
द्रोणपुष्पीरुर्भाष्यं शुष्कं तद्वस्त्रगालितं ।
चिन्तामणिरसोह्येष नष्टमग्निं प्रदीपयेत् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति सर्वशूलहरः परः ।
शुष्कैकाम्बा द्विगुञ्जाम्बा चामवातहरः परः ॥

शुद्ध रस २ तोला, शुद्ध गन्धक २ तोला, अभ्र २ तोला, त्रिफला ३ तोला, त्रिकटु ३ तोला, जैपाल बीज २ तोला, द्रोणरसे ७ दिन मावना दि सूर्ण वस्त्र गालित करि गुञ्जा प्रमाण वरि पर्णखण्डानुपानं ।

विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं, पेयञ्च लवणोदकम् ।

अजीर्णत विद्या नचले यदि उदरत सेक दिव । उष्ण जल लोण मिहलाइ खाव ; कोष्ठ शुद्ध इह, मल याह ।

आलिप्य जठरं प्राञ्चो हिकुन्ध्यूषणसैन्धवैः ।

दिवास्त्रम् प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णविनाशनम् ॥

हिज्जु, शिकदु, सैन्धव, उदरत लेप दिव । दिवसत शुब ।

विस्सूचिका चिकित्सा

विस्सूचिकाया वमितं विरिक्तमिति । उदर चले, वात् आधे, उदर काटे, विन्धादि शूल धरे. आके विस्सूचिका बोले ।

करञ्जनिम्बशिखरी-गुडूच्यर्जुनवत्सकैः ।

पीतः कषायो वमनाद्धोरां हन्ति विस्सूचिकां ॥

लेटागुटी, निम्ब, अपामार्ग, गुडूची, अर्जुन, कुटज द्वाल एषां मिलि २ तोला, जल ४, पल ३ १ १ पल, एह काथ ख्वाह वान्ति कराव ।

पिपासायामनुत्कलेशे [लवणम्याम्बु शस्यते] लवङ्गं सुप्रशस्यते ।

लवङ्ग वाटि जलेन खादेत् ।

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ।

जातीफल, मथा काथ करि दिव ।

अलसकचिकित्सा

वमनन्त्वलसे पूर्व्वं लवणेनोष्णवारिणा ।

अलस बोले, उठिव लरिवर मन नायाइ ३ उष्ण जल लोण मिहलाइ खाव, वान्ति करिव । मक लव, लहान करिव, अभिवर्जन हइ ।

मृतसञ्जीवनी रसः

सुवगा १ तोला, स्वर्णं माखि १ तोला, आदा १ तोला, रस १ तोला, गन्धक १ तोला, विह २ तोला, हिज्जुल ७ तोला सर्व्वमेकीकृत्य लेम्बुरसेन मर्दयित्वा सर्षप परिमाणा वटिका कार्या । आद्रकरसेन ग्वाथं । हाहे पैसिके च शीतल जलेन खाद्यं । दक्षिणक्तं पक्षं । पथ्यं] ।

अञ्जीर्णगजकेशरी

सूतकं गन्धकं स्रोहं विषमन्नं समाशिकम् ।

नागवक्त्रशीलाताम्रं एषा रस समं भवेत् ॥

रसाष्टभागं मरिचं टङ्गनञ्च चतुर्गुणम् ।
निर्गुण्डीभृङ्गराजाख्यैर्भावेदेदमूढाङ्गिभैः ॥
द्विगुञ्जा-परिमाणेन पर्णखण्डेन दापयेत् ।
आमाजीर्ण-प्रशमनं संग्रहग्रहणीहर ।
सर्वोदरप्रशमनं सर्वाभयनिसुदनम् ॥
शिवेन कथितोद्येष अजीर्णागजकेशरी ॥

इति वैद्यकसारोद्धारे अजीर्णाधिकारः ।

१० । अथ क्रिमिरोगे

पारासीय यमानिका पीता पर्युषितवारिणा प्रातः ।
गुडपूर्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्प्रातः ॥

पलाश बीज २४ रति वासिजलेन पिष्ट्वा लोह्य, पूर्वं गुडं शुकुत्वा क्षणं स्थित्वा पश्चात् पेयं ।

पारिभद्रकपत्रोत्थं रमं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

निम्बपत्र रस ४ तोला मधुनालोच्य पेयं ।

लिह्यात् क्षौद्रेण वैडङ्गं चूर्णं क्रिमिविनाशनम् ॥

विडङ्ग चूर्णं २ तोला मधुना लेह्य पेयं ।

मुस्तादिः

मुस्ताखुपणीफलशिग्रुदारु-काथः सकृष्णाक्रिमिशत्रुकल्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान् क्रिमीन् निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान् ॥

मथा, मुषकपर्णि, त्रिफला, वनरिहा, उज्जै प्यां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, पिप्पली विडङ्गचूर्णं प्रसेप ।

अपक्व-क्रमुकं पिष्टं पीतं जम्बीरजै रसैः ।

निहन्याद् विड्भवं कीटं रमः खर्जूरसम्भवः ॥

केचा गुवाक पिष्ट्वा १ तोला, जम्बीर रस १ पत्र, आलोच्य पेयं । खर्जूरपत्र रस २ पलं पेयं ।

पलाशबीजेन्द्रविडङ्गनिम्बभूनिम्बचूर्णं सगुडं लिहेयः ।

दिनत्रयेण क्रिमयः पतन्ति पलाशबीजेन यवानिका वा ॥

पलाशगुटी, कुटजगुटी, विडङ्ग, निम्ब, भृगुनिम्ब, एषां समभाग चूर्णानि गुडेल लेख्यं खादेत् । पलाशबीज १ तोला, यवानी १ तोला, मधुना लेख्यं खादेत् ।

कीटारिरसः २३

शुद्धसूतमिन्द्रयवमजमोदा-मनःशीला ।

पलाशबीजं गन्धकं देवदाल्या (देवदान्या) द्रवैर्दिनम् ॥

समहर्षं भक्षयेन्निष्कं मुद्गपणिन्द्रवैः सह ।

सितायुक्तं पिबेच्चानु किमिपातो भवत्यलं ॥

शुद्ध रस १ तोला. गन्धक १ तोला, मनःशीला १ तोला, कुटजबीज १ तोला, यवानी १ तोला, पलाशबीज १ तोला, घोषापत्र रसेन वा पटोल पत्र रसेन विमर्षं स्थाप्यं, अतो माषकद्वयं शर्करया सह लेख्यं, मुद्गपणीरसमनुपिवेत् पलमेकं ।

कीटमह्योरसः

शुद्धसूतं शुद्धगन्धमजमोदा विडङ्गकं ।

विषं मुण्डी-ब्रह्मदण्डी यथाक्रमगुणोत्तरम् २४ ॥

चूर्णयेन्मधुना मिश्रं निष्कैकं किमिजिद् भवेत् ।

कीटमह्योरसोनाम् मुस्ताकाथं पिबेदनु ॥

रस १ तोला, गन्धक २ तोला, यवानी ३ तोला, विडङ्गचूर्णं ४ तोला, मुयिडरी मूल चूर्णं ५ तोला, मार्गीमूलचूर्णं ६ तोला, सर्वं चूर्णीकृत्य अतो माषकद्वयं, मुष्नानुपानं ।

धुस्तुरपत्रजोलेपः

रसेन्द्रेन समायुक्तो रसो धुस्तुरपत्रजः ।

ताम्बुलपत्रजो वापि लेपादयूकाविनाशनः ॥

रस २ तोला, ताम्बुलपत्र रस ८ तोला मर्दिन्वा लेपः । धुस्तुरपत्रजो वा लेपः ।

पारदं मर्दयेन्निष्कं कृष्णधुस्तुरकद्रवैः ।

नागवल्क्याद्रवैर्व्याथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ॥

२३ । किमिहरोरसः—रसेन्द्रसारसंग्रहे ।

२४ । विषमुष्टि, ब्रह्मबीजं क्रमाद्द्विगुणितं भवेत् । इति रसेन्द्रे पाठः ।

तद्वस्त्रं मस्तके वेष्ट्य घार्यमाणं समन्ततः ।

यूकाः पतन्ति निःशेषा लिख्याश्च नात्र संशयः ॥

रस १ राति कृष्ण धुस्तुर रसे मर्दि बस्त्रखण्डत लिपिब । पानर रसे वा, सेह बस्त्र माधात वेष्टन करिब, क्रिमिपात हृष ।

धुस्तुरतैलम्

धुस्तुरस्य च कल्केन तद्रसेनैव माधितं ।

तैलमड्यङ्गमात्रेण यूकां नाशयति क्षणात् ॥

कटुतैल १ सेर, धुस्तुर-पत्र रस ४ मेर, धुस्तुर मूल कल्क ४ पल, पाकः कार्थ्यः ।

विडङ्गाद्यतैलम्

सविडङ्गं गन्धकशीला-सिद्धं सुरभिजलेन कटुतैलं ।

आजन्म नयति नाशं लिख्या सहितास्तु यूकास्तु ॥

कटुतैल १ सेर, विडङ्ग १ पल, मनःशीला १ पल, गन्धक १ पल, गोमूत्र ४ सेर, पाकः कार्थ्यः ।

धूपः

लाक्षाभङ्गातकश्रीवासश्वेतापरजिताशिफा ।

अञ्जुनस्य फलां पुष्पं विडङ्गमर्जगुग्गुलु ॥

एभिः कृतेन धूपेन शाम्यन्ति नियतं ग्रहे ।

मुजङ्गा मृषकादंशाधूणा मशकमतकुणाः ॥

लाहा १ तोला, महा १ तोला, आगर १ तोला, बगा अपराजिता मूल १ तोला, अञ्जुनफल १ तोला, तस्य पुष्प १ तोला, विडङ्ग १ तोला, धुना १ तोला, गुग्गुन १ तोला, एषां सममागेन चूर्णायित्वा धूपो देयः ।

क्रिमिकालानलोरसः

अध्रकं त्रिफलारिष्टं स्वर्जिका चित्रकं विडं ।

एतानि समभागानि श्लक्ष्ण-चूर्णानि कारयेत् ॥

सर्वचूर्णादिगुणिकं क्रिमिजस्य प्रदापयेत् ।
 पारिभद्ररसेनैव पातव्यं रसमुत्तमम् ॥
 तप्तोदकेन वा पेयं क्रिमिकालानलोरसः ।
 नानावर्णक्रिमीन् पाण्डुन् विड्विवन्वाग्निमाह्वं ॥
 अन्तर्गतं वहिर्जातं, क्रिमिरोगं नियच्छति ॥

मारिताम्र १ तोला, त्रिफला ३ तोला, निम १ तोला, स्वर्जिकाक्षार १ तोला, चिता १ तोला,
 बिट्फ्लोख १ तोला, एतानि समभागानि चूर्णानि, सर्वचूर्णाद् द्विगुणिता विड्गुणिता चूर्णानि, निम्बपत्ररसमनुपेयं ।

इति वैद्यकसारोद्दारे क्रिमिचिकित्सोपदेशः ।

तृतीयः परिच्छेदः

पाण्डुरोगादिचिकित्सोपदेशः

११ । अथ पाण्डुरोगाधिकारः

माध्यन्तु पाण्ड्वामयिनं समीह्य स्निग्धं घृतनोद्धमधश्च शुद्धम् ।

विरेचनद्रव्यकृतान् पिवेद् वा योगाश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥

पाण्डुरोग बोले (शोभ शोथके)—२१ पाठ प्राचीन पुस्तके । पाण्डुरोगत युवा बालक शब्द अवस्था रजि औषध नियोजन करिव । प्रथमं रेचनक्रियां काय शुद्ध करि, औषधक्रिया आचरिव ।

विधिः स्निग्धन्तु वातोत्थे तिकशीतन्तु पैत्तिके ।

श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णः काथ्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥

विभिन्नोष्णं वात दोषर रेचन औषध विहित करिव । पित्तदोषत पित्तर ग्वचन औषध करिव । श्लेष्मादोषत कफ रेचन विहित औषध दिव । द्विदोषत द्रव्यज क्रिया करिव ।

द्विशकरं त्रिवृक्षूर्णं पलार्द्धं पैत्तिकं पिवेत् ।

त्रिवृक्षूर्णं १ तोला, शर्करा २ तोला, शीत जलेन पित्तहरत्वात् ।

कफ-पाण्डौ च गोमूत्रं क्लिन्नयुक्ता हरीतकी ।

क्षीरमुक् मूत्रसयुक्तां पथ्यां पाण्ड्वामयी नरः ॥

लौहपात्रे श्रितं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः ।

पिवेत् पाण्ड्वामयी रोगी ग्रहणी-दोषपीडितः ॥

गोमूत्रसिद्ध हरोतकी २ तोला, गोमूत्र १ पल पेय । लौह पात्रत पगाक्षीरेरे भोजन करिव ।

नागरं लौहचूर्णं वा कृष्णा पथ्यां तथाश्मजं ।

गुग्गुलुं वायमूत्रेण कमपाण्ड्वामयी पिवेत् ॥

जारित पुटित लौहचूर्णं शुगठी चूर्णेन, गोमूत्रमनुपिवेत् । एवं पिप्पलीचूर्णं, हरीतकी चूर्णं शुद्ध शिलाजतु गोमूत्र १ पलेन पेयं, गुग्गुलु २४ रति गोमूत्र १ पलेन पेयं ।

फलत्रिकाभृतावासातिकाभूनिम्बनिम्बजः ।

काथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डु रोगं सकामलं ॥

त्रिकला, गुग्गुची, वासक, कटकीतिता, माहतिता, निम, एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल शेष १ पलं पेयं ।

वातपित्ताधिके

अयोमलान्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसेचितम् ।
मधुसर्पिर्भ्यूतं चूर्णं सह भक्तेन योजयेत् ॥
दीपनञ्जाग्रिजननं शोथपाण्डुमयापहं ॥

गोमूत्र, सेचित शुद्ध मयङ्गरचूर्णं १२ रति, घृत मधु मिश्रित अन्नेरे खाव ।

नवायसजौहम्

त्रिकटुत्रिफलागुस्तं विडङ्गचित्रकाः समाः ।
लौहचूर्णं नवगुणं कृत्वा चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
मासं तक्रेण मूत्रैर्वा लिह्याद्वा मधुसर्पिषा ।
स जयेत् पाण्डुहृद्रोग कुष्ठशोथभगन्दरान् ॥
क्रिमिमर्शांसि जठरं मन्दाग्नित्वमरोचकं ।
इन्द्रियाणां विशुद्धिञ्च बलवर्णप्रसादनम् ॥
मासेन लभते जन्तुरेतल्लौहं नवायसं ॥

त्रिकटु ३ तोला, त्रिफला ३ तोला, मथ १ तोला, विडङ्ग १ तोला, चित्रक १ तोला, लोहाजारण ९ तोला, तदभावे मयङ्गरके दिव । लौहपात्रे लौहदण्डेन मर्दनीयं । पश्चाद् घृतञ्च दत्वा लौहं तक्राधानु-
पेवं । एक, द्वि, त्रि, चतुः, पञ्चक क्रमेण वृष्टिर्माषकद्वयं यावत् ।

मण्डूरवज्रवटकः

पञ्चकोलं समरिचं देवदारुफलत्रिकं ।
विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिताः ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
पक्त्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् ॥
ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिबेत् तक्रेण तक्रमुद् ।
पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥
अर्शांसि ग्रहणीरोगमूत्रस्तम्भमथापि वा ।
क्रिमीं स्त्रीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥
मण्डूरवज्रनामायं रोगानीकविनाशनः ॥

सप्तषा निर्व्वापित लौहमल ७२ पल, पाकार्थे गोमूत्र ७२ सेर, पाकावसाने पञ्चकौलादि, पिप्पली ३ पल, पिप्पली मूल ३ पल, जैव्य ३ पल, चित्रक ३ पल, शुगठी ३ पल, मरिच ३ पल, उज्जै ३ पल, त्रिफला ६ पल, विडङ्ग ३ पल, मथा ३ पल, चूर्णं दत्त्वा पक्त्वा वटिका कार्या । ३२ रतिकै लै तत्रेण गोलयित्वा खादेत् ।

इति पाण्डुगताम् ।

१२ । अथ कामलायां

रेचनं कामलात्तस्य स्निग्धञ्चादौ प्रयोजयेत् ।

ततः प्रथमनीकार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥

खण्डोत्पलञ्च विशेया तत्र स्निग्धविरेचनम् ।

पिप्पली २ तोला, तेलीयाधुनाचूर्णं ८ तोला, चेनि ८ तोला एषां मिश्रयित्वा, कर्पूद्वयं शीतलजलेन अनुपेयं ।

त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्वा निम्बस्य वा रसः ।

प्रातर्मात्तिकसंयुक्तं शीलितः कामलापहम् ॥

त्रिफला, गुडूची एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल पेयं दाव्वां निम्ब प्रति १ तोलाकै लै, जल ४ पलदि कार्थ्यं, शेष १ पल मध प्रक्षिप्य पेयं प्रातः ।

अञ्जनं कामलात्तानां द्रोणपुष्पीरसं स्मृतः ।

निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं जः संप्रकरयेत् ॥

द्रोणपुष्पीरस नस्य करिव, हालधि, गेम्माटि, धात्री एषां चूर्णं अञ्जन लव । मधुना लेहो वा मक्षितः ।

नस्यं कर्कोटमूलं वा घ्रेयं वा जालिनीफलम् ।

वनकर्कोटी (घुमर), तस्य मूलस्य रसं नस्यं । नोवा घोषाफल-मूल रसं नस्यं ।

सशर्कराकामलिनां त्रिभण्डीहितागवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ।

तेलीयाचूर्णं, शर्करया सह पेयं । अथवा गोरक्षकर्कोटी मूल गुडसहिता शुगठी वा ।

दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्व्वापितमध्वारान् ।

विचूर्ण्यं लोढुं मधुनाचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥

ममोरा काष्ठर क्षमित ८० बद्धरीया लोहचूर हग्ध करि गोमूत्रत सप्तवार तियाव, ताके चूर्णं करि मधु दत्त्वा रक्ति चतुष्पयमाने पेयं । टेकेलिया शोभ शोध, पाण्डुरोग युजे ।

वैद्यकसारोद्धारः

पुनर्णवामण्डुरम्

पुनर्णवात्रिवृत्शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च ।
 विडङ्गं देवदारुञ्च चित्रकं पुष्कराह्वयम् ॥
 त्रिफलां द्वे हरिद्रे च दन्तीञ्च चविकन्तथा ।
 कुटजस्य फलं तिका पिप्पलीमूलमुस्तकम् ॥
 एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
 गोभूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा स्थापयेत् स्निग्धभाजने ॥
 पाण्डुरशोथोदरानाहं शूलार्शः क्रिमिगुल्मनुत् ॥

पुनर्णवा १ तोला, तेजरी १ तोला, शुण्ठी १ तोला, पिप्पली १ तोला, मरिच १ तोला, विडङ्ग १ तोला, देवदारु १ तोला, चित्रक १ तोला, कुर १ तोला, त्रिफला ३ तोला, हरिद्रा २ तोला, दन्ती १ तोला, चविक १ तोला, कुटजबीज १ तोला, कटकीतिता १ तोला, पिप्पलीमूल १ तोला, मथा १ तोला भिखित चूर्णं २० तोला, सप्तधा गोमूत्र निर्वापित मण्डुर ४० तोला, गोमुत्र = सेर, पाकावसाने स्निग्ध पात्रत धव ; कोल प्रमाणं पेयं ।

धात्र्यरिष्टम्

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।
 क्षौद्राष्टभागं पिप्पल्याश्चूर्णाद्दकुडवान्वितम् ॥
 शर्कराद्दंतुलोन्मिश्रं पक्त्वं स्निग्धघटे स्थितम् ।
 प्रपिबेत् पाण्डुरोगार्त्तो जीर्णं हितमिताशनः ॥
 कामलापाण्डुहृद्रोगघातासृक् विषमान् ज्वरान् ।
 कासहिक्कारुचिश्वासां श्लेषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ॥

धात्री फल सहस्रद्वय रसस्य सप्तभाग तत्र प्रक्षेप, पिप्पली चूर्णं २ पल, चिनि ५० पल, लोहपाने अवतार्य, शीते मधु दत्त्वा तोलकदयं लिहेत् । पैसिकपाण्डुदौ, विशेषाद्वलीमकेऽपि । मृज्जनित पाण्डुदौ ।

व्योषाद्यघृतम्

व्योषं विडङ्गं द्विरजनी-त्रिफलाद्विपुनर्णवम् ।
 मुस्तान्यथोरखः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥

वृश्चिकाली च भागी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।

सर्वान् प्रशमयत्येतद् विकारान् मृत्तिकाकृतान् ॥

घृत ४ सरा, दुग्ध १६ सरा, त्रिकटु, नेलशुठ, हरिद्रादय, त्रिफला, पुनर्यावादय, मषा, नारित जौह, आकना दि, विडङ्ग, देवदारु, विद्याति, आकलविन्धिमूल एषां मिलि चूर्णं ५ तोला प्रक्षेप ; तोलकदय-मुष्णोदकमनुपेयं ।

द्राक्षाघृतं

पुराण-सर्पिसः प्रस्थो द्राक्षाद्प्रस्थसाधितः ।

कामलागुल्मपाण्डुत्ति-ज्वरमेहोदरापहः ॥

पुराण घृत ४ सरा, पानो १६ सरा, कल्क द्राक्षा ५ पल पक्तव्यम् ।

पञ्चाननवटी

शुद्ध-सूतं तथा गन्धं मृतताम्राभ्रगुग्गुलु ।

जैपालबीजं तुल्यञ्च घृतेन गुटिकाकृतं ॥

भक्ष्येद्ददरमात्रन्तु शोथपाण्डुप्रशान्तये ।

पञ्चाननवटीख्याता पाण्डुरोगकुलान्तिका ॥

रस, गन्धक, ताम, अन्न, गुग्गुलु एषां मिलि ५ तोला, शोधित जयपाल बीज ५ तोला, घृतेनैकप्रहरं विमर्षं स्निग्ध पात्रे संस्थाप्य ६ रत्तिका प्रमाणेन खादेत् । द्रोणपुष्पीरसमनुपेय शोथपाण्डुदौ ।

कामेश्वरोरसः

रसं गन्धं चित्रकञ्च हरितालं पलं पलं ।

त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं विषञ्चापि पलं न्यसेत् ।

नागकेशरकर्षेकमेरण्डस्य पलं पलं ।

मुस्तैलापत्रकानाञ्च प्रत्यर्द्धं त्कन्तथा ॥

पुरातन-गुडेनैव तुल्येन सहमिश्रयेत् ।

मर्दयेत् कनकद्रावैय्यमैकम्बा घृतान्विता ॥

गुटिका वदरान्ताभां कारयेद् भक्षयेन्निशि ।

शोथपाण्डुहरः सोऽयं कफे कामेश्वरोरसः ॥

रस १ पल, गन्धक १ पल, चित्रक १ पल, शुद्धहरिताल १ पल, त्रिकटु ३ पल, पिप्पली मूल १ पल, विष १ पल, मषा, एलाचि, तेजपत्र एषां मिलि चूर्णं ४ तोला, नागकेशर २ तोला, परयवबीज ८ तोला, सर्वं चूर्णानि भूस्तुरपत्ररसेनानुरूपेण मर्दयेत् । रौद्रे शोषायित्वा, घृतं किञ्चिद् दत्त्वा, स्निग्धमायुषे संस्थाप्य, प्रातःकाले, व्याधिपरिमवकाले, बदरास्थि-प्रमाणं प्रारय, द्रोणपुष्पीरसमनुपिवेत्, कफाधिके शोषकामलादौ ॥

पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्चहलीमके ।

पाण्डुरोगर औषध, हलीमकत दिव ।

॥ इति वैद्यकसारोद्घारे पाण्डु-कामला-
हलीमकरोगचिकित्सोपदेशः ॥

चतुर्थः परिच्छेदः
कासरोगोचिकित्सोपदेशः

१३ । अथ रक्तपित्ते

तर्पणं सघ्नतद्वीरलाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।

खैरचूर्णं घृत मधु परे खाव ।

शालिषष्टिकनिवारकोरद्रूपप्रशान्तिकाः ।
श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनां ॥
मसूरमूद्गचनकाः समुकुष्ठादृकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पितारक्तपित्तिनां ॥

रक्तशालि षष्टिका (चक्रुली) उद्दिधान्य, कोदोधान्य, विन्ववैजव, मुकुष्ठबुलि वनमुद्ग, कलिघान, आदकीबुलि, मिरिमाह, एह सकल व्यञ्जन करिव, यूष करिव ।

शाकं पटोलवेन्नाम्र-तण्डुलियादिकं हितं ।
मांसं कपोतलावादि शशैर्णहरिणादिकं ॥

इति हितं ।

षडङ्गपानीयं

विना शुण्ठीं षडङ्गेन सिद्धं तोयञ्च दापयेत् ।

मथा, पापडा, विरिणामूल, रक्तचन्दन, सुगन्धवाला (शिलिखा) एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला शेष ८ तोला पेयं ।

क्षीणमांसबलां बालां वृद्धं शोषानुवन्धिर्न ।
अवग्न्य मविरेच्यञ्च स्तम्भनैः समुपाचरेत् ॥

एषां रेचनं न कर्तव्यं, मलस्तम्भनं कर्तव्यं ।

वृषपत्राणि निष्पीड्य रसं समधु-शर्करं ।
पिबेत्तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥

बासक रस ८ तोला मधुशर्कराम्यां पेयं ।

वासकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गु-लोधाञ्जनाम्बोरुहकेशराणि ।

पीत्वा सिताक्षौद्रसुतानि हन्यात् पित्तासृजोवेगमुदीर्णमाशु ॥

वासकमूल २ टका, जल ४ पल, शेष १ पल प्रक्षेप, उत्पल फुल्ल, पङ्कपर्पटी, प्रियङ्गु, लोभ, रसाञ्जन, पद्मकेशर समभागचूर्णा ४२ रति, शीते मधु चिनि दत्त्वा पेयं ।

तालीशचूर्णसहितः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः ।

कफपित्ततमकश्वासस्वरभेदशोणितपित्तहरः ॥

वासकरस १ पल, तालीशचूर्णं २० रति दत्त्वा पेयं ।

अटरूपकमृद्धीका पथ्या काथः सशर्करः ।

क्षौद्राढ्यः सकलश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥

वासक, गमारीबीज, हरीतकी, एषां समभागं २ तोला काथः क्षौद्रशर्करां दत्त्वा पेयं ।

समाच्चिकः फल्गुफलोद्भवो वा पीतोरसः शोणितमाशु हन्ति ।

वर डिमरुफल रस १ पल, मधु ४० रति पेयं ।

कषाययोगैर्बिर्बिधैर्दीर्घाग्नौ निर्जिते कफे ।

रक्तपित्तं नचेत् शाम्येत्, तत्र वातोल्बने पयः ॥

काथ औषधेरे रक्तपित्तं शाम्य नहले तात कफ प्रधान इह वातक्रिया करिव ।

ह्लागं पयोऽथवा गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले ।

अभ्यस्येत् ससिताक्षौद्रं पञ्चमूलीशृतं पयः ॥

क्षौर १ भाग, जल ५ भाग, सिद्ध क्षौरावशेषः ४ तोला सिताक्षौद्रयुतं खादेत् ।

तथा स्वल्प पञ्चमूली काथः सिताक्षौद्रयुतं पेयं ।

वासकस्य रसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।

कृष्णा वा मधुना लिद्धा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् १ ॥

वासकस्य रसेन भाविताया हरोतक्याः चूर्णं १ पोवा पिप्पल्याः चूर्णं मधुना कर्षे लेभ्यं खादेत् ।

एलादिगुडिका

एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा ।

सितामधुकखर्जूरमृद्धीकाश्च पलोल्मिताः ॥

१ । भावनायां द्रवोदेयः सम्यद्दार्द्रत्वकारकः ॥ इति चक्रवर्तः ॥

संचूर्ण्य मधुना युक्त्या गुडिकाः कारयेद् भिषक् ।
 अक्षमात्रं ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूच्छ्रां मर्दं भ्रमं ।
 रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकं ॥
 शोथं [शोपं] स्नीहाढ्य वातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयं ।
 गुडिका तर्पणीवृष्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥

पलाचि, तेजपत्र १, दालचिनि १, पिप्पली ४ टका, चिनि १ पल, मधुयष्टि १ पल, खज्जूर फल १ पल, द्राक्षा १ पल मधुना संमिश्रय, तोलक प्रमाणा वटिका कार्या । अतो मक्ष्यं ।

त्रिवृतात्रिफलाश्यामापिप्पलीशर्करामधु ।
 मोदकः सन्निपातोर्द्ध-रक्तपित्तज्वरापहः ॥

तेलौया ४ टका, त्रिफला १२ टका, डुकरिया मूल ४, पिप्पली ४ टका एषां चूर्णानि, शर्करामधुभ्यां तोलकमानै मोदक उष्णजलमनुपेयं ।

लोहगन्धिनि निश्वासे चोद्गारे रक्तगन्धिनि ।
 मृद्धीकां२ शानमात्रान्तु खादेद्द्विगुणशर्कराम् ॥

रक्तपित्त, उद्गारत पोरा लोहारे अथवा तेजर गन्ध आहिले द्राक्षा, तदभावे गमारीगुटीचूर्णं १ भाग, चिनि २ भाग मिश्रयित्वा वासारसमनुपेयं ।

नासाप्रवृत्तकधिरं घृतभृष्टं क्षुण्णपिष्टमामलकं ।
 सेतुरिव तोयवेग रुणद्धि, मूर्ध्नि प्रलेपेन ।

घृतभृष्टामलक्या काञ्जिकपिष्टया शिरसि लेपः ।

नस्यं दाडिमपुष्पोत्थो रसो दुर्वाभवोऽथवा ।
 आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकाश्रुतरक्तजित् ।

दाडिमफुलर रस नस्य करिव । अथवा दुर्वारस, आम्रबीज, पलाण्डु इयो नस्य करिव ।

नाके तेज अहार औषधः

गमारी गुटी, ङालिमर गुटी, शिलिंग्वा, आमलखी, दुर्वा, कूर हयार काथ उजाले खाले नाके तेज बहा गुचे ।

२ । मृद्धिकामित्यत्र पृथ्विका इति पाठः चक्रदत्ते । पृथ्विका ऋष्यजीरकं ।

३ । ब्राह्मभृष्टे अलमाशुदेयं, सशर्करं नासिकया पयो वा ।

द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करञ्चेक्षुरसं हितं वा ॥ इति चक्रदत्तः ।

मेदूगोऽति प्रवृत्ते तु वस्तिरुत्तर-संश्रितः ।

लिङ्ग जलद्वारे रक्तस्राव इले ।

शृतं क्षीरं पिबेद्वापि, पञ्चमूल्या तृणाह्वया ॥

पञ्चमूल्याम्

खागरिमूल, विरिणामूल, कुशमूल, कडुबामूल तुलि, कुहियारर मूल एषां मिलि २ तोला, क्षीर ८ तोला, जल ४ पल शेष क्षीर १ पल पेयं ।

दुर्व्याधिघृतम्

दुर्व्यासोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठासैलवालुका ।

सिताशीतमुशीरञ्च युस्तं चन्दनपद्मकम् ॥

विपचेत् कार्षिकैरेतैः सर्पिराजं च मुखामिना ।

तण्डुलाम्बुत्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नामिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥

चक्षुःस्त्राविणि रक्ते तु पूरयेत्तेन चक्षुषी ।

मेदूपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्मसु तद्धितम् ॥

रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ।

द्वागधृत ३ सेर १६ टका, तगडुलोदक ६ सेर ४० टका, द्वागीक्षीर ६ सेर ४० टका, कल्क दुर्व्यामूल २ तोला, पद्मकेशर २ तोला, मञ्जिष्ठा २ तोला, एलवालुका २ तोला, वगाचिनि २ तोला, विरिणामूल २ तोला, रक्तचन्दन २ तोला, पद्मकाष्ठ २ तोला, मथा २ तोला, एषां पिष्टं दत्त्वा पक्त्व्यं ।

केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राहुस्तण्डुलभावना ।

रक्तशाल्यादि तगडुल ८ पल, जल ८ पल, विमर्श्य पटपुटं कार्थ्यं दुर्व्याघृते ।

वासाघृतं

वासां सशाखां सफलां समूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि तस्याः ।

प्रदाय कल्कं विपचेद् घृतं तत् सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥

पुरातन घृत ३ सेर १६ टका, द्वालमूलपत्र सहित आद्र वासक १२॥० सेर, जल ६४ सेर, शेष १२ सेर कल्क वासक पुष्प ८ पल दत्त्वा सिद्धं, शीते मधु ८ पल ।

४ । सर्पिराजं द्वागीघृतमित्यर्थः ।

वासाखण्डः

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।
 तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥
 चूर्णानामभयानाश्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ।
 द्वे षले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
 कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम् ।
 क्षिप्त्वा विलोडितं खादेदरक्तपित्ती-क्षतक्षयी ॥
 श्वासकासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥

वासक मूल १०० पल, जल ६४ सेर, शेष १६ सेर, हरीतकीचूर्णं २४ पल, शुद्धखण्ड १०० पल, सिद्धे प्रक्षेप पिप्पलीचूर्णं २ पल, नागेश्वर, त्रिसुगन्धि प्रति १ पल, शीते मधु ४ पल ।

वासाकुष्माण्डखण्डः

पञ्चाशच्च पलं स्वित्त्रं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।
 ग्राह्यं पलशतं खण्डं वासाक्काथादके पचेत् ॥
 मुस्तधात्रीशुभाभागीं त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ।
 ऐलेय-विश्वधान्याक-मरिचैश्च पलाशिकैः ॥
 पिप्पलीकुड्वञ्चैव मधुमानीधु प्रदापयेत् ।६
 कासं श्वासं क्षयं हिक्का रक्तपित्तं हलीमकम् ।
 हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥

पूर्ववत् स्विन्न निष्पीडित पुराण कुष्माण्ड ५० पल, घृत ३२ पल, खण्ड १०० पल, काथार्थ वासक ६४ पल, जल ६४ सरा, शेष १६ सरा, एकीकृत सिद्धे, मथा १ पल, आमलकी १ पल, वंशलोचन १ पल, भकलबिर १ पल, दालचिनि १ पल, तेजपत्र १ पल, नालुक २ टका, मरिच २ टका, पिप्पली ४ पल, एषां चूर्णानि दत्त्वा शीते प्रक्षेप मधु ८ पल ।

५ । मधुमानीति, मधुनोऽष्टौपलानि । —इति चक्रवर्त्त-टीकायां शिवदासः

६ । पतञ्चूर्णीकृतं तत्र, दब्ध्यां संघट्टयेत् पुनः
 तद् यथाभिवलं खादेदरक्तपित्ती-क्षतक्षयी ।

दुष्यं पुनर्यवकरं बलवर्गाकरञ्च तत् ॥ —चक्रवर्त्तात् ।

सुधानिधिरसः

शुद्धं७ गन्धं माक्षिकं लोहचूर्णं सर्व्वं घृष्टं त्रैफलेनोदकेन ।

मूषामध्ये भूधरे तत् पुटित्वा दद्याद् गुञ्जा त्रैफलेनोदकेन ॥

लोहपात्रे गोपयः पाययित्वा, रात्रौ दद्याद् रक्तपित्त-प्रशान्त्यै ॥

शुद्धगन्धक ४ टका, स्वर्णमाक्षिक ४ टका, जारित लोह ४ टका, त्रिफला काथेन सर्व्वभूषां मर्दयित्वा, मूषायां धृत्वा गजपुटे दद्यात् उद्धृत्य गुञ्जात्रयं त्रिफलाकाथमनुपेयं ।

रक्तपित्तान्तकः

मृताभ्रं मुण्डतीक्ष्णञ्च माक्षिकं रसतालकं ।

गन्धकञ्जामवेत्तुल्यं यष्टिद्राक्षांमृताद्रवैः ॥

दिनैकं मर्दयेत् खल्ले सितक्षौद्र-समन्वितम् ।

(निष्क) माषमात्रं निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥

ज्वरं दाहं क्षतक्षीर्णं तृष्णाशोषमरोचकम् ।

अपररक्तपित्तान्तकवटिका

रस १, गन्धक १, लोहा २, सैन्धव १, त्रिकटु ३, त्रिफला ३, जीरा १, धनीया १, सुवगा २, मषा १ ।

बाहक, अकलविर, कयटकारी, वरियाल, आमैलता एकत्र काथ करि मर्दन, वटिका त्रिरक्तिका ।

उशीराद्यं चूर्णम्

उशीरं तगरं शुण्ठी-ककोल-चन्दनद्वयं ।

लवङ्ग-पिप्पलीमूलं कृष्णौला-नागकेशरं ॥

मुस्तागुडत्वक् कर्पूरं तुगाक्षीरिञ्च पत्रकं ।

कृष्णागुदसमं चूर्णं सिता चाष्टगुणन्तथा ।

रक्तवान्तिञ्च तापञ्च नाशयेन्नात्र संशयः ।

विरिणामूल १, तगर १, शुण्ठी १, बादाम १, (अथवा काकोली १) दुग्ध चन्दन २, लवङ्ग १, पिप्पलीमूल १, पिप्पली १, एलाधि १, नागकेशर १, मषा १, दालचिनि १, काफूर १, बंशलोचन १, तेजपत्र १, कृष्णा (कलिया) १, आगर १, एषां चूर्णानि १६ टका, चिनि ८ टका उद्बुम्बरफल रस १ पलमनुपेयं ।

समशर्करलौहम्

लोहाच्चतुर्गुणं क्षीरं माज्यं द्विगुणमुत्तमम् ।
 चूर्णं पादन्तु वैडङ्गं दद्यन्मधुसिते समे ॥
 ताम्रपात्रे दृढे पक्त्वा स्थापयेद्घृतभजने ।
 माषकादि क्रमेणैव भक्षयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 अनुपानं प्रयुञ्जीत नारिकेलोदकादिकम् ॥
 रक्तपित्तं जयेत्तीव्रमम्लपित्त-क्षतक्षयं ।
 पुष्टिर्दं कान्तिजननमायुष्यं वृष्यमुत्तमम् ॥

लोह ४ तोला, छागी क्षीर १६ तोला, घृत २ तोला, विडङ्ग चूर्ण १ तोला, चिनि ४ तोला पाकः
 तार्प्यः, शीते मधु ४ तोला, अनुपानं उद्वृबर फलरस १ पल, ८ रक्तिका प्रमाणेन मद्यं ।

आमला पिप्पलीचूर्णं तुल्यया मितया सह ।
 रक्तपित्तहरोलेहः अम्लपित्तविनाशनः ॥

धात्रीचूर्णं १ टका, पिप्पलीचूर्णं १ टका, लौह २ टका, चिनि ४ टका, उदुम्बर फलरसमनुपेयं ।

॥ इति वैद्यकसारोद्दारे रक्तपित्ताधिकारः ॥

१४ । अथ यक्ष्मणि

शालियार्ष्टिकगोधूमयवमुद्गादयः शुभाः ।
 मद्यानि जाङ्गलाः पक्षि-मृगाः शस्ता विशुभताम् ॥

रक्तशाल्यन्न, यष्टिक, चेङ्गुली, गोमधान, यवधान्य, इत्यादिर यन्न, आटा, मुद्गा, मसूर, चनक,
 रहर, वनमुद्गा इसवर व्यञ्जन ; मध, मदाकार द्रव्य वटा, कौर, तित्तिर, इसव पक्षी, हरिण, कृष्णधार, शशा,
 ज्यदन्ता इसव मांस प्रशस्त ।

शुक्रायत्तं बल पुंसां मलायत्तं हि जीवितम् ।
 तस्माद् यत्नेन सरक्षेद् यक्ष्मणो मलरेतसी ॥

शुक्रायत्त बल आरु मलायत्त जीवन, अतएव यक्ष्मा व्याधित बलवीर्यं रक्षा करिष ।

षडङ्गोष्णः

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरं ।
 दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजरसं पिबेत् ॥

वैद्यकसारोद्धारः

छाग मांस १६ तोला, जल १२ पोषा, शेष ३ पोषा, आके प्रक्षेप पिप्पलीचूर्ण १६ रति, यव १६ रति, कुलत्थ १६ रति, श्युठी १६ रति, दाक्षिण १६ रति, आमलकी १६ रति, घृत १ तोला इत्या पेयं । एवं सर्वत्र बोध्यं ।

तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।

त्रयोदशाङ्गः

धान्याकपिप्पलीविश्वदशमूलशृतं पिबेत् ।

पार्श्वशूलज्वरश्वासपिनसादि निवृत्तये ॥

षनीया, पिप्पली, श्युठी, दशमूल, एषां मिलि २ तोला काथ करिव ।

सितोपलादिलेहः

सितोपलातुगाक्षीरी-पिप्पलीबहुला(एला)त्वचः ।

अन्त्यादूर्द्धं द्विगुणितं लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥

चूर्णितं प्राशयेदेतत् श्वासकासक्षयापहम् ।

सुष्ठुजिह्वारोचनिकमल्पाम्नि पार्श्वशूलिनम् ।

हस्तपादांसदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्द्धगे ॥

चिनि १६ टका, बंशलोचन ८ टका, पिप्पली ४ टका, एलाचि २ टका, दालचिनि १ टका, सवाके चूर्ण करि घृत मधु दि लेह करिव । १ तोलाकै खाव ।

जवङ्गाद्यं चूर्णम्

लवङ्गकफोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलजीरकं समम् ।

त्रुटिः सकृष्णागुरुभृङ्गकेशरं कणा-सविश्वानलदं सहाभुवम् ॥

अहीन्द्रजातीफलवंशलोचनाः सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।

सुरोचनं तर्पणप्रमिदीपनं बलप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषजित् ॥

उरोर्विबद्धं तमकं गलप्रहं सकासहिक्काश्चियद्दमपीनसम् ।

ग्रहण्यतिसारमगन्दरावूर्द्धं प्रमेहगुल्माश्च निहन्ति सज्वरान् ॥

८ । अन्त्यादूर्द्धं द्विगुणितमिति

अन्त्यायास्तत्रः पकोमागः, एलाया द्वौ पिप्पल्याश्चत्वारः तुगाक्षीर्या अष्टौ, सितोपलायाः षोडशेत्यर्थः । —चक्रवर्तीकार्या शिवदासः ।

खण्ड १ टका, ककेकाल १, बिरिणा मूल १, रक्तचन्दन १, तगर १, नीलभेट १, जीराद्वय २, पलाचि
 , कलिया आगर १, शृङ्गराज १, नागकेशर १ पिप्पली १, श्युठी १, जटामांसी १ मषा १, अनन्तमूल
 , जातीफल १, बंशलोचन १ टका, चिनि ८ टका संमिश्रण उष्णोदकमनुषेयं ।

तालीशाद्यचूर्णम्

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
 यथोत्तरं भागवृद्धया त्वगेले चार्द्धभागिके ॥
 पिप्पल्यष्टगुणाचात्र प्रदेया सितशर्करा ।
 श्वासकासारुचिहरं तच्छूर्णं दीपनं परम् ॥
 हृतपाण्डुग्रहणीरोग-भीहशीषज्वरापहम् ।
 छर्द्दथतिसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।
 कल्पयेदगुडिकाञ्चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ॥
 गुडिकाक्षमिसंयोगाच्चूर्णांल्लघुतराः स्मृताः ।
 पैत्तिके ग्राहयन्त्येके शुभया बंशलोचनाम् ॥

तालीश १ टका, मरिच २ टका, श्युठी ३, पिप्पली ४, बंशलोचन १, दालचिनि ॥० तोला,
 महा) पलाचि ॥० तोला, चिनि ४ पल मिश्रयित्वा खादेत् ।

विन्ध्यवासियोगः

व्योषं शतावरी त्रीणि फलानि द्वे बले तथा ।
 सर्वाभयहरोयोगः सोऽयं लौहरजोऽन्वितः ॥
 एष वक्षतं हन्ति कण्ठजाश्च गदां स्तथा ।
 राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तम्भमथार्दितम् ॥

त्रिकटु ३ टका, शतमूल १, त्रिफला ३, बला १, अतिबला १, जारित लौह ६ टका, हृतमधुभ्यां
 तेषां मात्रार्द्धं तोला ।

अजापञ्चकं घृतम्

छागशकृद्भस-मूत्रक्षीरैर्दग्धा च साधितं सर्पिः ।
 सक्षारं यद्महरं कासश्वासोपशान्तये परमम् ॥

छागर विष्ठा काय करि रस लव ३ सेर, छागमूत्र ३ सेर, छागदुग्ध ३ सेर, छागदधि रस ३ सेर,

वैद्यकसारीदारः

छागहृत ३ सेर भासां सर्पिः सिद्धं, सिद्ध करिव । पाचे यवहार ८ टका दि २ टका प्रबाञ्चि खाव ;
बनुपान चष्य अक्ष ।

छागमांसं परश्छागं सर्पिः क्षीरं सशर्करां ।

छागोपसेवा कर्त्तव्या छागमध्ये तु यद्मनुत् ॥

छाग मांस रस, घृत, छागी क्षीर, छागसेवा, छागमध्यत शयन आचरिव ।

वासावलेहः

वासकस्य रसे प्रस्ये मानिकां सितशर्करां ।

पिप्पलीद्विपलं दत्त्वा सर्पिषश्च पचेत् शनैः ॥

लेहीभूते ततः पश्चात् शीते क्षौद्र-पलाष्टकं ।

दत्त्वावतारयेत् सेव्यं मात्रया लेहमुत्तमम् ॥

निहन्ति राजयक्ष्माणं कासश्वासं मुदाऋणम् ।

पार्श्वशूलञ्च हृच्छूलं, रक्तपित्तं ज्वरन्तथा ॥

वासक रस ३ सेर, शर्करा ३ पोवा, ४ टका, सिद्धे घृत १६ तोला, पिप्पलीचूर्णं १६ तोला शोणं
मधु ३ तोला ।

बृहद्वासावलेहः

“पञ्चविंशत् पलं ग्राह्यं बृहत्योर्वासकस्य (बृहती कण्टकारी) च ।

भाग्यास्तु पञ्चविंशच्च जलद्रोणे पृथक् पृथक् ॥

... .. पादशेषे रसे भवन्तथा ।

कणा-पलानि चत्वारि जारिताभ्रपलन्तथा ॥

कुष्ठं तालीशपत्रञ्च मरिचं तेजपत्रकं ।

मुरामामी मूशीरञ्च लवङ्गं नागरन्तथा ॥

सहभूते ततः पश्चात् श्लक्ष्णचूर्णानि निःक्षिपेत् ।

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं कासं पञ्चविधन्तथा ।

रक्तपित्तं क्षयं श्वासं ज्वरं झीहानमेवच ॥

वासानामपि बृहदानां यूनाञ्चैव विशेषतः ।

पार्श्वशूलञ्च हृत्शूलमम्लपित्तं वभिन्तथा ॥

बृहद्वासादि नामाय महादेवेन निर्मितः ॥

भेकुरि २५ पल, कण्टकारी २५ पल, अकलविर मूल २५ पल, बासकमूल २५ पल, सवाके शुष्कार्द्र कुटि खुन्दितै एक द्रोण जलत २५ सेर ४८ तोला दि धालीत सिद्ध करिव । पाद शेष कुलि ६ सेर ३२ तोला राखि नमाइ षड् बस्त्रेरे चाकिलै १॥० सेर ८ टका खगड गुड दि चिकोण घिळ ३२ तोला, कणा ३२ तोला, कुड़तालीशपत्र, मरिच, तेजपत्र, मुरामांसी, बिरिणामूल, लवङ्ग, शुयठी, दालचिनि, मार्गीमूल, सुगन्धवाला, मथा, एषां प्रत्येक तोलक द्वयं गृह्णीत्वा, शृङ्ग चूर्णां कृत्वा, जारिताश्र पलां सर्व्वं च र्वाक मिश्रण करि, पाकावसान हले नमाइ दिव । शीतल हले मधु ६४ तोला दिव । २ तोलाकै खाव ।

(रसाणवे) रसेन्द्रगुडिका

कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य स्वरसेन जयाद्रयोः ।
 शिलायां खल्लयेत्तावद्यावत् पित्तं घनं ततः ॥
 जलकर्णाकाकमाची-रसाभ्यां भावयेत् पुनः ।
 सौगन्धिकपलं शृङ्गस्वरसेन विभावितम् ॥
 चूर्णितं रससंयुक्तमजाक्षीरपलद्वये ।
 खल्लितं घनपिण्डन्तु गुडौ स्विन्नकलायवत् ।
 कृत्वादौ शिवमभ्यर्च्यं द्विजातीन् परितोष्य च ।
 जीर्णांने भक्षयेदेकां क्षीरमांसरसाशनः ॥
 सर्व्वरूपं क्षयं श्वासं रक्तपित्तमरोचकम् ।
 अपि वैद्यशतैस्त्यक्तमम्लुपित्तं नियच्छति ॥

शुद्ध रस २ तोला चिकोण शीला पात्रत त्रयन्ती पत्र २५ सेर १ प्रहर मर्दिव । बादार रसेरे १ प्रहर । पाचे घन हने जलकर्णि काकमाची दुहर रसेरे मर्दिव । शुद्ध गन्धक १ पल लै मृद्गराजर रसेरे मर्दि मिश्र करिव । चूर्णित हले छागी क्षीरेरे मर्दिव । पिण्डवत् हले मिजेवा कलामाह प्रमाणे बरिक्त—शिवाचर्चन कराइ, द्विजवैधक सन्तोष कराइ अन्न जीर्ण हले एक बरि छागी दुग्धेरे, छागी मूधैरे वा खाव । क्षीर मांस रस खाव ।

बृहद्रसेन्द्रगुडिका

कुमार्या-त्रिफलाभृङ्गैश्चित्रकस्य रसैः क्रमात् ।
 शोधयित्वाभ्युनाराजिगृह्णुमहरिद्रया ॥
 पक्वैश्च रजोभिर्वा राक्षापत्र-रसेन वा ।
 शृङ्गवेररसेनापि शोधयित्वा पुनः पुनः ॥
 प्रक्षालयेत्ततः पश्चाच्छालयेद् वसने घने ।

कर्षद्वयं रसेन्द्रस्य भावयेद्विजयारसे ।
 शीलायां खल्लयेत्तावद्यावच्छूर्णत्वमागतं ॥
 जलकर्णाकाकमाचीरसाभ्यां भावयेत् पुनः ।
 सौगन्धिकपलं शुद्धं अर्द्धं मरिचटङ्गनं ॥
 माक्षिकञ्च शिखिग्रीवं तालकञ्चाभ्रकन्तथा ।
 एतांस्तु मिलितान् कृत्वा भावयेदाद्रकद्रवैः ॥
 रक्तिद्वयप्रमाणेन गुटिकां कारयेदभिषक् ।
 जीर्णांने भक्षयेदेकां क्षीरमांसरसाशनः ॥
 हन्ति कासान् क्षयं श्वासं रक्तपित्तमरोचकम् ।
 पाण्डुकिमिज्वरहरं कृशानां पुष्टिवर्द्धनं ॥
 वाजीकरणमुद्दिष्टमसूपित्तहराङ्गकं ॥

रस ४ तोला, चिकोण शीला पात्रत लै कुभारी, त्रिकला, मृङ्गराज, चिता एव सकलर रसेरे मर्दन करिव क्रमे । जलेरे क्षालन करि पाचे लावणुटी, आलान्धु, हालधि, इटा, इसव चूर्णैरे मर्दन करिव, क्रमे रास्ना पत्रर रसेरे शोषन करि क्षालन करिव । पाचे वस्त्रेरे चाकि लै सेव रसक पुनर्वार माङ्ग पत्रर रसेरे मर्दिव, चूर्ण हले जलकर्णा, काकमाची एव दुग्ध रसेरे पुनर्वार भावना दिव । पाचे शुद्ध गन्धक एक पल दि, रस कञ्जली करि जालुक, सुवगा ४ तोला, स्वर्ण माक्षिक, हरिताल, तुतिया, अन्न प्रत्येके ४ तोलाकै दिव । सवाके मिश्रित करि आदार रसेरे भावना दिव ७ वार, पाचे २ रति प्रमाणे वरि करिव, पूर्ववत् मक्षयेत् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे यक्ष्माधिकारः ।

१५ । अथ कासचिकित्सा

स्वेदश्छर्दिधूमपानं मांसानि विविधानि च ।
 सुरापुरातनं सर्पिः शस्य ते कासरोगिणां ॥
 वस्तिमोक्षमसृक्कूर्मव्यायामं दन्तघर्षणं ।
 वेगरोधं तथा मत्स्यं कुन्दं सर्षपमेव च ॥
 वज्जयेत् कासरोगार्त्तः शरीरहितमाचरेत् ।
 पञ्चमूली-कृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 रसान्नमभतो नित्यं वातकासमनुदस्यति ॥

स्वरूप पञ्चमूली मिलित २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, शाक्यन्न, आरययक पक्षिर मांस रस भ्य करिव ।

अपराजिता लेहः

शटीशुक्लीकणाभागीगुडवारिदयासकैः ।

सतैलैर्वातकासघ्नः लेहोयमपराजितः ॥

शटी १० तोला, काकड़ा शुकली १ तोला, पिप्पली १ तोला, अकलविर १ तोला, मथा १ तोला, कुजैलता १, पुराण गुड, तिल तैलेन लेहः कार्य्य ।

पित्तकासचिकित्सा

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्य्यूताम् ।

[दद्याद् घनकफे तित्तैर्विरेकार्थं युतां मिषक्] ॥

तेलीया चूर्णा २ तोला, मधु २ तोला खाद्यम् । तेलीया चूर्णं २ तोला, कडुकी चूर्णं २ तोला मधुना लेहः ।

बला द्वि वृहती वामा-द्राक्षाभिः कथितं जलम् ।

पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥

बात्याल, कन्टकारी, भेकुरि, बाहक, गमारीगुटी, एषां प्रति (मिलित) २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, मधुशर्करा प्रक्षिप्य पेयं ।

मधुना पद्मबीजानां चूर्णं पैत्तिककामनुत् ।

पद्मबीजचूर्णं मधुना मिश्र त्वाद्यम् ।

कफकासचिकित्सा

वलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम् ।

कफ कासत बलवन्त पुष्पक वान्ति कराश्च शुद्ध करिव ।

यवान्नैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥

पिप्पलीक्षारकैर्यूषैः कौलत्थैर्मूलकस्य च ।

लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः १५

९ । लवाङ्गशुष्कः—

मुद्गामलाभ्यां यवडाडिमाभ्यां कर्कन्धुनामूलक-शुगठकेन ।

शुण्ठी-कलाभ्याञ्च कुलत्थकेन यूपोलवाङ्गः कफरोगहस्ता ॥

—इति चक्रदत्ते अधिको पाठः ।

यवाज, रजशाल्यज, कटु, शुष्क द्रव्य, उष्ण, मरिचरात्रिकादिः । पिप्पली, क्षार, मुद्ग, माष, कुलत्थमाष, मूलक, एष सकल द्रव्य व्यञ्जन करि लघुभोजन अल्पाहार करि कफ नष्ट करिष । कटु द्रव्येरे मांसरस खाव ।

पौष्करं कटुफलं भार्गीविश्वपिप्पलीसाधितम् ।

पिवेत् काथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥

कूर, काश्फल, अकलबिर, आदा, पिप्पली एषां प्रति (मिलित) २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, मधु दत्त्वा पेयं ।

स्वरसं शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।

पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥

शृङ्गवेर रस ४ तोला, मधु १ तोला आलोढ्य पेयम् ।

पार्श्वश्लो ज्वरे कासे श्वासे श्लेष्ममुद्गवे ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिवेत् ॥

दशमूलानां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, पिप्पलीचूर्णं मधु दत्त्वा पेयं ।

कटुफलादिः

कटुफलं कतृणं भार्गी-मुस्तं धान्यं वचाभया ।

शृङ्गी-पर्पटकं शुण्ठीसुराहा च जलेशृतम् ॥

मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे क्षये श्लेष्वासासहिष्काज्वरेषु च ॥

काश्फल, गन्धविरिणा, अकलबिर, मथा, धान्यक, वच, हरीतकी, काकटाशृङ्गी, वेतकपरा, आद्रक, देवदार एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, मधु २ तोला, हिङ्गु २ रति प्रक्षिप्य पेयं ।

वातरश्लेष्मकृते कासे तालीशाद्यं प्रयोजयेत् ।

वात, कफ दुर्दोष कासत, तालीशादि प्रयोजयेत् ॥

यक्ष्माधिकारोकं ॥ कण्ठकारि-कृतः क्वाथः सकृष्णः सर्वकासहा ।

कण्ठकारी २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, पिप्पलीचूर्णान्दत्त्वा पेयं ।

वासकखरसः पेयी मधुयुक्तो हितैषिणा [हिताशिमा]
पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥

वासा पत्ररस ५ तोला मधु दत्त्वा पेयं ।

मरिचाद्यं चूर्णम् १०

मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुड्यावशुकानाम् ।
सर्व्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्व्ववैद्य-विवर्जिताः ॥
अपि पूयं छर्द्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥

मरिच १ तोला, पिप्पली १ तोला, दाडिम १ तोला, यवक्षार १ तोला, पुगण गुड १ तोला
सर्व्वचूर्णं गुडेन सम्मर्षं मह्यं ।

समशर्करं चूर्णम्

खवक्कजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्षयुतानमीषां ११ ।
पलाद्धमेकं मरिचस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमं चूर्णमिदं प्रमह्य रोगाणिमानाशु बलान् निहन्यात् ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्यग्रहणीप्रदोषान् ॥

खवक्क १ तोला, जाशफल १ तोला, पिप्पली १ तोला, मरिच ४ तोला, शुण्ठी ४ पल सर्व्वचूर्णं समान
सिता शर्करा ।

[मरिच] धूमः

मनःशिलालमधक १२ मांसी मुस्तेङ्गदैः पिवेत् १३ ।
एष कासान् पृथग्द्वन्द्व-सर्व्वदोषसमुद्भवान् ॥

१० । कर्षः कर्षाद्धमथोपलं पलद्वयमथार्द्धकर्षश्च ।

मरिचाद्यचूर्णे इति पाठः चक्रदत्ते ।

मरिच १ कर्ष, पिप्पली १ तोलक, अम्लदाडिमबीज १ पल, गुड २ पल, यवक्षार १ तोला ।

—चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

११ । समानमीषां इति श्ले ।

१२ । मरिचमित्यत्र मधुकमिति पाठः चक्रदत्ते ।

१३ । धूमं व्यहृत्वा तस्यानु, सगुडञ्च पयः पिवेत् । —इत्यधिकः चक्रदत्ते ।

मनःशिला, हरिताल, मरिच, जटामांसी मया, पुष्टवान्ती बलकल पषां सममाग चूर्णात् किञ्चिद्
बदराङ्गारं सरावे दत्त्वा, तदुपरि सञ्चिद्रमपरं दत्त्वा नलिकया तं घूमं पिबेत् । ततः सगुण्डुगुण्डं
कोष्णं पिबेत् ।

मनःशिला-लिप्तदलं बदर्यातपशोषितम् ।

सद्धमीरं धूमपानञ्च सर्वकासनिवारणम् ॥

शोषित मनःशिलया बदरी पत्रं लिप्त्वा आतपे संशोष्य तथैवाङ्गार सरावे दत्त्वा घूमं पीत्वा,
क्षीरं पेयं ।

अर्कचूर्णशिलेः १४ तुल्ये तदद्धेन कटुत्रयं ।

चूर्णित वह्निनिःक्षिप्तं पिबेद्भूमन्तु योगवित् ॥

भक्षयेदथ ताम्बुला पिबेद् दुग्धमथाम्बु वा ।

कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥

अर्कमूल चूर्णं १॥ तोला, त्रिकटुचूर्णं अर्द्धतोला, मनःशिला अर्द्धतोला मिलित्वा पूर्ववद् धूमं पिबेत् ।
धूमपानान्तरं ताम्बुलं मक्ष्य, तदनन्तरं तप्तदुग्धं पेयं ।

दशमूलघृतम्

दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षममैः पचेत् ।

पुष्कराद्दशटी वित्त्वसुरमव्योर्पाहङ्गभिः ॥

पयोऽनुपानं १५ तत् पेयं कासे वातकफात्मके ।

श्वामरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥

घृत ३ सेर, दशमूल ५० टका, जलक्वाथार्थं ५० सेर, शेष १० सेर, कल्क क्षूर २ तोला, केतुरी २
तोला विष्वमूल २ तोला, पलाशमूल २ तोला, त्रिकटु ६ तोला, हिङ्गु २ तोला, तप्तजलमनुपेयं ।

अगस्त्यहरीतकी

दशमूली स्वयं गुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलां ।

हस्तिपिप्पल्यपामार्गं पिप्पलीमूलचित्रकान् ॥

१४ । अर्कचूर्णशिले "इत्यत्र अर्कच्छलशिले" इति चक्रदत्ते पाठः ।

अर्कच्छलम्, अर्कमूलत्वक् इति शिवदासः ।

१५ । पयोऽनुपानमित्यत्र, पेयानुपानमिति चक्रदत्ते पाठः ।

भागीपुष्करमूलञ्च द्विपलाशं यवादकम् ।
 हरीतकीं शतञ्चैकं जले पञ्चादके पचेत् ॥
 यवैः क्षिन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुड्बञ्च पृथग् घृतात् ॥
 तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्ध-शीते च माक्षिकात् ।
 लिह्यादद्वे चाभये नित्यमतः खादेद् रसायनात् ॥
 तद्वलीपलितं हन्याद् वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
 पञ्चकासान् क्षय श्वासं हिक्कां सविषमज्वरान् ॥
 हन्यात्तथा ग्रहण्यशौं हृद्दरोगरुचिपीनसान् ।
 अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥

काथार्यं दशमूलं मिलि २० पल, कपिकञ्चू २ पल, शङ्खकुन्द २ पल, केतुरी २ पल, बरियाल २ पल, हस्ति पिप्पली २ पल, अपामार्ग २ पल, पिप्पली मूल २ पल, चितामूल २ पल, अकलविर मूल २ पल, कूर २ पल, १.१ १ ३ सेर, हरीतकी १०० टा, काथनल ५५ सेर, शेष १५ सेर, पद्म काथ रसत, पुराण गुड ५ सेर, सर्व्वमेकैकृत्य, बस्त्रे गालयित्वा लौहशलाकयाकून-छिद्र हरीतकीं तिलतैलेन मर्ज्जित्वा सर्व्वं पात्रे सिद्धं, घृत ३२ तोला, पिप्पली चूर्णं ३२ तोला शीते मधु ६४ तोला दिव । हरीतकी एका खाद्या ।

वातकासे पञ्चामृतरसः

शुद्धसूतस्य भागैकं द्वौभागो गन्धकस्य च ।
 भागत्रयं मृतं ताम्रं मरिचं दशभागिकं ।
 मृताभ्रस्य चातुर्भागं भागमेकं विषं क्षिपेत् ।
 अम्लेन मर्द्दयेत् सर्व्वं माषैकं वातकासनुत् ॥
 अनुपानं लिहेत् क्षौद्रैर्विभीतकफलत्वचं ।

शुद्ध रस १ तोला, शुद्ध गन्धक २ तोला, मृतताम्र ३ तोला, मरिच १० तोला, मारिताम्र ४ तोला, विष १ तोला जम्बीर रसेन दिनं विमर्धं अतो मज्ज्यं । भमरागुटीर ह्याल मधुना लेख्यं मात्रा ६ रति ।

विजयभैरवारसः

सूतकं गन्धकं लौहं विषमभ्रञ्च ताम्रकं १६ ।
 विडङ्गं रेणुकं मुस्तं एलाग्रन्थिककेशरं ॥

त्रिकटुत्रिकलाचित्रं शुद्धं जैपालवीजकम् ।
 एतानि समभागानि शुद्धं द्विगुणमुच्यते ॥
 तित्तिक्की बीजमात्रेण प्राप्तःकाले च भक्षयेत् ।
 श्वासं काशं क्षयं गुल्मं प्रमेहं विषमण्डवरम् ।
 अजीर्णं ग्रहणीदोषं शूलं पाण्डूभयन्तया ॥
 आध्माने हृदये शूले वातरोगे गलाम्बहे ।
 यक्ष्मणि निर्मितो ह्येष ब्रह्मादि त्रिदिवेश्वरैः ॥

रस १ तोला, गन्धक १ तोला, लौहा १ तोला, विष १ तोला, अन्न १ तोला, ताम्र १ तोला, विदग्ग १ तोला, रेणुक १ तोला, मथा १ तोला, एलाचि १ तोला, गाठियन १ तोला, नागकेशर १ तोला, त्रिकटु ३ तोला, त्रिकला ३ तोला, चित्रक १ तोला, शुद्ध जैपाल बीज १ तोला, गुड ४० तोला मिश्रयित्वा तित्तिक्की बीज मात्रं मध्यं ।

शुद्धरसेन्द्रगुटिका

कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य गन्धकस्याभ्रकस्य च ।
 लौहचूर्णस्य ताम्रस्य ताल्वकस्य विषस्य च ॥
 मनःशिलायाः क्षारार्णा बीजस्य धुस्तूरस्य च ।
 मरिचस्यापि सर्वेषां समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
 जयन्ती-चित्रकं मानं घण्टकर्णोऽथ १७ मण्डूकी
 शक्राशनं केशराज-भृङ्गराजाद्रकं तथा ॥
 सिन्धुवारस्य च रसैः कषमात्रैस्तु मर्दयेत् ।
 कलायपरिमाणान्तु गुटिकां कारयेद्भिषक् ॥
 हन्ति पञ्चविधं कासं श्वासञ्चैव सुदारुणम् ।
 कफवात-मयान् रोगान् आनाहं विड्विवद्धतां ॥
 अग्निमान्द्यारुचिञ्चैव उदरं पाण्डुकामलां ।
 रसायनी च वृष्या च बलवर्णप्रसादनी ॥
 मधुरं बृहणं स्थिधं मत्स्यं मांसञ्च जाङ्गलम् ।
 घृतपक्वं सदा भक्ष्यं रुद्धं तीक्ष्णञ्च वज्रयेत् ॥

१७ । खड्गकर्णोऽयम् ।—क्षारकोश इति उच्यते; मयदुकपर्णी दानकुनी । जयत्त्यापीनां स्वरसः शुषकं कर्षपरिमितः । —रसेन्द्र-बीजाणां गोपालः ।

रस २ तोला, गन्धक २ तोला, अन्न २ तोला, लोहा २ तोला, ताम्र २ तोला, हरिताल २ तोला, विष २ तोला, मन.शिला २ तोला, यवहार २ तोला, स्वस्त्रिकाहार २ तोला, सुवगा २ तोला, धुस्त्रबीज २ तोला, मरिच २ तोला, कज्जली पूर्वकं सर्वमेकीकृत्य जयन्ती २ त ला, चिता २ तोला, मानकजु २ तोला, घण्टाकर्ण २ तोला, [खारकोण] धानकुनी २ तोला, [पुनर्णवा २] माङ्ग २ तोला, केशराज २ तोला, शृङ्गराज २ तोला, आद्रक २ तोला, पचतीया २ तोला सर्वेषां रसेन विमर्ष, गुटिका काय्या कलाय प्रमाणा, एकामाद्रकरसेन पेयं ।

चन्द्रशेखर रसः

रसगन्धकलौहाभ्रं कृष्णातालीशटङ्गनं ।
शुभामरिचभागीं च प्रत्येकं तोलकं शुभं ॥
वासामागींकाकमाचीशृङ्गीव्याघ्रीगुडूचिका ।
भेकपर्णी-पटोलश्च खरसैर्भावयेत्ततः ॥
पित्ताश्रितं वातभवं कासं हन्यात् सुदुस्तरं ।
अङ्गतापं खरगद गरदोषनिस्सनम् ॥
चन्द्रशेखर-नामायं पञ्चकास निवारयेत् ॥

रस १ तोला, गन्धक १ तोला, लोहा १ तोला, अन्न १ तोला, पिप्पली १ तोला, तालीश १ तोला, टङ्गन १ तोला, बंशलोचन १ तोला, मरिच १ तोला, अकलविर १ तोला, एषां प्रति १ तोला कै चूर्णं लै प्रथमे वासक रसेरे भावना दिव । पाचे अकलविर, काकमाची, शृङ्गराज, कण्टकारी, गुडूची पुनर्णवा पटोल एषां रसैर्भावयित्वा, द्विगुञ्जामाना वटिका काय्या । उर क्षतकासे खण्डक-कम्पाण्डकः प्रशस्तः ।

पिप्पली-पद्मकं द्राक्षा, सुपक्वं बृहतीफल ।
घृतक्षौद्रयुतोलैहः क्षतकासनिवृन्तनः ॥

पिप्पलीचूर्णं २ तोला, पद्मकाष्ठ २ तोला, गमारीगुटी २ तोला, पक्व बृहतीफल २ तोला, एषां चूर्णाणि घृत मधुभ्यां लेष्टां ।

राक्षादि लौहः

राक्षातालीशकपू २-भेकपर्णी-शिलाह्वयैः ।
अत्रैक त्रय समयुतो लौहो यद्मान्तकोमतः ॥
सर्वोपद्रवसंयुक्तमपि वैथ-विवर्जितम् ।
हन्ति कासं खराघातं क्षयकासं क्षतक्षयं ॥

रास्ना १ तोला, तालीश १ तोला, काफुर १ तोला, मानिमुनि १ तोला, शिलागुण्डु १ तोला, त्रिकटु ३ तोला, त्रिफला ३ तोला, विडङ्ग १ तोला, चिता १ तोला, मषा १ तोला, सर्व्वसमलोहा १४ तोला पूर्व्वलौहबलु काव्यं; दूतमधुभ्यां रक्तिद्वयं लेह्यम् ।

सम्पूर्णरूपं क्षयर्षं दुर्बलं परिवर्जयेत् ।

नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्याय चरेत् क्रियाम् ॥

कासव्याधि साक्षिपातिक हले औषध निदिब । व्याधि नवीन हले औषध दिब ।

॥ इति वैद्यकसारोद्दारे कासचिकित्सोपदेशः ॥

१६ । अथ श्वासहिकयोः

हिक्काश्वासातुरे पूर्व्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते ।

प्रस्वापयेद् दिवा यत्नात् नवहिक्कातुरं भिषक् ॥

हिक्कातुरे पूर्व्वं तैल षसि सेक लव । दिवसत शुब ।

कृष्णाधानी-सिताशुण्ठी-काशीशं १८ दधिनाम च ।

पाटल्याः सफलं पुष्पं कृष्णाखज्जूरमस्तकम् ।

षडैते पादिका लेह्या हिक्काम्ना मधुसंयुताः ॥

बदरी गुटीर मज्जा, सौवीराञ्जन आखै, एषां मधुना लेह्यं । एवं कटुकी, नागेश्वर, गेरुभाटी, मधुना लेह्यं । पिप्पली, आमलकी शर्करायुक्तं लेह्यं । श्यठी काशीशं दधिना लेह्यं । पाटलीफलपुष्पं मधुना लेह्यं, पिप्पली, खजूर, मषा मधुना लेह्यं ।

नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काम्नं परमौषधं ॥

आद्रक रस ४ तोला, गुड २ तोला, मद्यं ।

तैलेन मक्षिकाविष्टा-नस्यम्बालक्तकाम्बुना ।

स्त्रीदुग्धे मक्षिकाविष्टा-नस्यम्बालक्तकाम्बुना ॥

योज्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ।

रक्तचन्दन स्त्रीदुग्धेन नस्यं ।

१८ । काशीशं, धातुकाशीशं ; दधिनाम, कपित्थफलं ।

—चक्रवर्तीकाया शिवदासः ।

कृष्णामलकगुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ।

सुदुग्धं दुग्धः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥

पिप्पली चूर्णं १ तोला, आमलकी १ तोला, श्युठी १ तोला, एतानि चूर्णानि शर्करा-मधुभ्यां लेह्यं वारम्बारं ।

मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ।

सोवङ्गरस २ तोला, सौवर्चल १६ रति मधुना पेयं ।

हिक्कार्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम् ।

श्युठी २ तोला, छागदुग्ध १ पल, पानी ४ पल, दुग्धावशेषः कर्तव्यः ।

निर्घमाङ्गारनिःक्षिप्त-क्षुण्णमाषभवं रजः ।

हिक्कापञ्चापि शमयेत् धूमः पीतो न संशयः ॥

माषचूर्णमङ्गारे निःक्षिप्य, नलिकया धूमं पिबेत् ।

अन्नजा यमला क्षुद्रा गम्भीरा महती तथा ।

एष पञ्चहिक्का, वायु, कफ लग्न इयि करे । वायु, कफ उपशमन क्रिया करिष्व ।

ससैन्धवं फलरसं कोष्णं दद्याद् विरेचने ।

त्रिकला काथ रसं कोष्णं, सैन्धव प्रसेपेन पिबेत् ।

मेघढम्बरौ रसः

तण्डुलीयरसैः पिष्टं सूततुल्यञ्च गन्धकं ।

बज्रमुषाधृतः पश्चाद् भूषरे भष्मतां व्रजेत् ॥

दशमूलकषायेण भावयेद् दिवसत्रयं ।

गुञ्जाद्वयं हरत्याशु पञ्च हिक्काः सुदारुणाः ॥

अनुपानेन दातव्यो रसोऽयं मेघढम्बरः ।

रस १ तोला, सुतरा रसत शोषित गन्धक १ तोला, कज्जलीकृत्य मूषायां धृत्वा, भूषरे पुटेत्, ततः कृत्य दशमूल कायेन दिनत्रयं भावयेत् । अतो गुञ्जाद्वयं अनुपानेन मष्य ।

शर्कराष्टकचूर्णम्

हरीतकीकणा-भागीं पुष्करं कर्कटीं शटीं ।

शर्कराष्टकं चूर्णं अनुपानं प्रकल्पयेत् ॥

हरीतकी, पिप्पली, अकलविर, कूर, काकटाशुद्धी, केतुरि, एषां समभाग चूर्णं, विनि सर्वचूर्णं
८ गुण ; तस्वानुपानं ।

१७ । अथ श्वासे

दशमूलीकषायस्तु पुष्करेणावचूर्णितः ।

कासश्वासप्रशमनं पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥

दशमूल काष कुष्ठचूर्णेन पेयं ।

अभयानागरकल्कं पौष्करयवशुकमरिचकल्कं वा ।

तोथेनोष्णेन पिबेत् श्वासी हिवकी च तच्छान्त्यै ॥

शिलित्वा, शुयठी, वदि खाव । कूर, यवक्षार, मरिच वदि खाव ।

कुलत्थनागरक्याम्री-वासाभिः कथितं जलम् ।

पीतं पुष्करचंयुक्तं हिवकाश्वासनिवर्णम् ॥

कुलत्थ, शुयठी, कण्टकारी, बाहक, ए- (मिलित) २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, कुष्ठ
चूर्णेन पेयम् ।

गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।

त्रिसप्तह प्रयोगेन श्वासं निम्मूलतो जयेत् ॥ --

गुड १ तोला, कडु नैल १ तोला तयोलोहम् ।

शुद्ध्यादिचूर्णम्

शुद्धीकटुत्रिकफलत्रय कण्टकारीभागी-सपुष्करजटालवणानि पञ्च ।

चूर्णं पिबेदशिशिरेण जलेन हिवकाश्वासोर्द्ध्वातकसनादुचिपीनसेषु ॥

काकटाशुद्धी १ तोला, त्रिकटु ३ तोला, त्रिफला, कण्टकारी १ तोला, अकलविर १ तोला, कूर
१ तोला, पञ्चलोष ५ तोला, एषां चूर्णानि मिश्रयित्वा, उष्ण जलेन पेयम् ।

मार्गीशुद्धः

शतं चण्डस्य भार्ग्यास्तु दशमूल्यास्तथापरम् ।

शतं हरीतकीनाञ्च पथेत् तोयचतुर्गुणे ॥

पादावशेषे तस्मिस्तु रसे वक्ष्यपरिस्तुते ।

आसौक्यं च तुल्यं पूर्णं शुद्धस्य स्वभयां ततः ॥

पुनः पचेत्तु मृद्भ्रौ यावत्स्नेहत्वमागतम् ।
 शीते च मधुंश्चाथ षट्पलानि प्रदापयेत् ॥
 त्रिकटुत्रिसुगन्धश्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।
 कर्षद्वयं यवक्षारं संचूर्ण्यं प्राक्षिपेत्ततः ।
 भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्द्धपलं लिहेत् ॥
 श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ।
 स्वरवर्णप्रदो ह्येष जठराग्नेश्च दीपनः ॥
 पलोल्लोखागते माने न द्वैगुण्यमिहेप्यते ।
 हरीतकी शतस्यात्र, प्रस्थत्वादाढकं जलम् ॥

अकलाविर मूल ५ सेर, हरीतकी १०० टा, दशमूल ५ सेर, पाकार्थं जल ८८ सेर, शेष २२ सेर, चेकि पुनर्वारं बहाव । पूर्वं हरीतकी १०० दिव, गुड ५ सेर दि पाक करि ; सिद्धहले प्रक्षेप त्रिकटु १ पल, त्रिसुगन्धि १ पल, यवक्षार ४ तोला, शीते मधु ६ पल प्रक्षेप । एक हरीतकी सहिते ४ तोला तप्तजलेन एतरेष ।

श्वासकुठारो रसः

रसं गन्धं विषञ्चैव टक्कनं स मनःशीला ।
 एतानि समभागानि, मरिच चाष्टमेवच ॥
 त्रिकटु-टक्कपट् कञ्च खल्ले कृत्वा विमर्दयेत् ।
 एकैकं मरिचं दत्वा मर्दयेच्च विषं पृथक् ।
 ततः समस्त सविषं श्लक्ष्ण चूर्णानि कारयेत् ॥
 रसःश्वासकुठारोऽयं द्विगुञ्जः श्वासकासजित् ।
 प्रतिशायं तथा यद्धम चैकादशविधं क्षयं ॥
 हृद्रोगं पार्श्वशूलञ्च स्वरभेदं सुदारुणम् ।
 सन्निपातं महाघोरं तन्द्रामोहान्वितं जयेत् ॥
 गता संशा यदा पुंसां, तदानस्यं प्रदापयेत् ।
 प्रापयेन्नासिकारण्णे संशाकरणमुत्तमम् ॥
 सूर्यावर्त्तीर्द्धभेदे च दुःसहाः शिरोव्यथा ।
 पौनसं चातिदुर्गन्धं नस्यञ्च नाशयेत् क्षणात् ॥
 अनुपानं पर्णरसं, चाद्रकस्वरसन्तथा ॥

रस १ तोला, गन्धक १ तोला, विष १ तोला, गुड सुवगा १ तोला, मनःशिला १/२ तोला, मरिच २ तोला, त्रिकटु १ तोला मरिच दि विष मर्दित करिब, जलेन द्विगुञ्जा प्रमाण बटिका काव्या ।

अपर श्वासकुठारः

कर्पं शुद्धरसेन्द्रस्य गन्धकस्याभ्रकस्य च ।
 लौहचूर्णस्य ताम्रस्य टङ्गनस्य विषस्य च ॥
 मनःशिला क्षारयुगे हरितालं विचूर्णितम् ।
 त्रिकटु चूर्णितं पश्चात् मरिचञ्चाष्टभागिकम् ॥
 आद्रकस्य रसेनैव वटीं चित्रकलायवत् ।
 रसः श्वासकुठारोऽयं सर्व्वश्वासविकारनुत् ॥

इति वैद्यकसारोच्चारं शिक्काश्वासाधिकारः ॥

१८ । अथ स्वरमेदे

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।
 कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं कवड इष्यते ॥
 गले ताञ्जुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः । १६

तिल तैलं किञ्चिदुष्णोक्तस्य सैन्धवचूर्णं प्रक्षिप्य कवडः वाते । घृतमधुभ्यां कवडः पित्ते । त्रिकटु
 चक्षार मधुना कफे ।

आद्ये कोष्णं जलं पेयं जग्वाघृतगुडोदनम् ।
 तयश्च हतमज्जिचूर्णं गुड मिश्रं खादेत् ।
 क्षीरात्र पानं पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ।
 क्षीरान्नं घृतेन पातव्यम् ।
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
 पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसक्षये ॥
 पिप्पलीचूर्णं ६ रति, पिप्पली मूल ६ रति, मरिच ६ रति, गुण्ठी ६ रति चूर्णं करि गोमूत्र ४ तोल
 दि क्षाय ।

अथ्यादिचूर्णं

अथ्यासुवेसकटु त्रिकतिन्तिङ्गीक,
 तालीशजीरकदुगादहनैः समाशैः ।

चूर्णं गुग्गुप्रमृदितं त्रिमुगम्बिगुक्कम् ।
वैस्वर्व्यपीनसकफाकच्चिद्गु प्रशस्तम् ॥

वै १ तोला, ताखीरा १, बैकटा १, त्रिकटु ३, तेतेली १, मोगजीरा १, बंशलोचन १, चिता १, तेजपत्र १, पलाश १, दालचिनि १ सवारे चूर्णं तुल्य पुराण गुग्गु दि मिश्र करि १ तोला कै खाव तप्त जलेरे ।

तैलाकं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेन्मुखे ।

खदिरचूर्णं तिल तैल दि मुखतं लव । खैरचूर्णं तिल तैल दि मुखतं लव । शिखिला पिप्पलीचूर्णं समाने मुखतं लव ।

शृङ्गराजाद्यंघृतम्

शृङ्गराजामृतावली वासकदशमूलकासमर्द्धरसैः
सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्धुना ॥

शृङ्गराज ४ तोला, गुरुची ४ तोला, वासक ४ तोला, दशमूल ४० तोला, अकलबिर ४ तोला, जल ४४ सेर, शेष १५ सेर, घृत ३ सेर सिद्ध करि, पिप्पलीचूर्णं ८ तोला दिव ।

इति वैद्यकसारोद्धारे स्वरभेदाधिकारः ॥

१६ । अथारोचके

वर्मिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
कुर्याद् हृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोज्ञजे ॥

वातदोष अरुचित वान्ति कराव, पित्तदोष अरुचित रेचन कराव । कफदोष अरुचित वान्ति कराव । असन्तोष अरुचित मनत हर्ष जन्माव गीतादि गानेरे ।

कृष्णादिचूर्णम्

वान्ते वचाद्भिरनिले विधिबत् पिबेत्तु,
स्नेहोष्णतीयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।
कृष्णाविडङ्गयवभष्मह गुभागी ।
रास्नैलहिङ्गुसवणोत्तमनागराणाम् ॥

वच २ तोला, जल ३ सेर, शेष १६ तोला, अनुक मदनफल १ तोला, मधु १ तोला, सैन्धव १६ रति, पीत्वा वान्तिं कृत्वा पिप्पली, बिडङ्ग, रेणुका, यवघार, हरेणु, अकलबिर, रास्ना, पर्लाशि, शिख, सैन्धव, श्युडी, एषां समभाग चूर्णादि १ तोला घृत-मधुभ्यां लिशेय ।

पित्ते गुडाम्बुमधुकै [मधुरै] स्वंमर्जं प्रशस्तं ।

लोहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ॥

यष्टिमधु १ तोला, मदनफल १ तोला, गुडमिश्र अल १ सेर सव्यान् आलोच्य पेयं वास्ति कृत्वा ।
तदनन्तरं सैन्धव १ महा, शर्करा ॥० महा. घृत-मधुभ्यां पेयं ।

पित्ते— निम्बाम्बुच्छद्दितवतः कफजेऽनु[त]पानं,
राजद्रुमाम्बुमधुना सहदीप्यकाढ्यम् ।
चूर्णं यदुक्तमथवाऽनिलजे तदेव ।
सर्वैश्च सर्वकृतमेवमुपक्रमेच्च ॥

निम्बछाल २ तोला, अल ४ षल शेष १ पल, मधु ॥० महा, मदनफल १ तोला, सैन्धव ॥० महा
पीत्वा वमेत् । सोणालुफल मञ्जा २ तोला, अल ४ पल, शेष १ पल, मधु ॥० महा, यवानोष्णं ॥० महा
हत्वा पिबेत् ।

कफे — कुष्ठनौवर्षलाजाजी-शर्करामरिचं विडम् ।
धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥
लोभ्रं तेजोवती पथ्या ब्रूयणं सयवाग्रजम् ।
आद्रदाद्विमनिर्यासश्वाजाजी-शर्करायुतः ।
सतैल-माञ्जिकाश्चैते चत्वारः कवङ्गमहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकज सर्वजान् ॥

क्रूर, सौवर्चल, मोगजीरा, चिनि, मरिच, विट्, एषां सममावचूर्णं मधु २ तोला, तिल तैल २ तोला
सर्वमालोच्य कवङ्गः कार्य्यः वाते । आमलकी, एलाचि, पथकाष्ठ, विरिणा मूल, पिप्पली, रक्तचन्दन,
नीलभेद एषां समभागचूर्णं १ तोला, मधु १ तोला, तिल तैल १ तोला कवङ्गः कार्य्यः पित्ते ।

लोभ्र, तेजमुद्, शिलिला, त्रिकटु, यवक्षार, एषां समभागचूर्णात् १ तोला, मधु १ तोला, तिल तैल १
तोला, कवङ्गः कार्य्यः कफे । दाद्विम रस ॥० महा, जीरा २ तोला, चिनि २ तोला, तिल तैल १ तोला, मधु
१ तोला कवङ्गः कार्य्यः सन्निपाते ।

त्वक्मुस्तमेलाधान्यानि मुस्तमामलकानि च ।
त्वक् च दाढ्यीं यमान्यश्च पिप्पल्यस्तेजोवत्यपि ॥
यमानी तिमिन्तङ्गीकञ्च पञ्चैते मुखशोधनाः [काः] ।
श्लोकपादैरभिहिताः सर्वांरोचकनाशनाः ॥

दाहचिनि, मषा, एलाचि, वनीया, एषां चूर्णं मुखे धार्य्यम् एवं आमलकी, मषा, दाहचिनि चूर्णं
मुखे धार्य्यम् एवं दाहचिनि, आनुकाठ, यवानोष्णं चूर्णं मुखे धार्य्यं एवं पिप्पली, चदिक चूर्णं मुखे धार्य्यं ।
एवं यवानी, तिमिन्तङ्गी चूर्णं मुखे धार्य्यं ।

अग्नीकाण्डतृतीयश्च त्वगेलामरिचान्विनम् ।

अमरुच्छेदरोगेषु शस्तं कवकधारणम् ॥

तिन्तिही बीज २ तोला, अल २ तोला, वस्त्रेण गालयित्वा, दाहचिनि, पलाचि, मरिचचूर्ण^१ दत्त्वा कवकः कार्थ्यः ।

विट्^२शूर्णमधुसंयुक्तो रसो दाह्निमसम्भवः ।

असाध्यमपि संहन्यादरुचि वक्तूधारितः ॥

एक दाह्निम सबरुकले पिडयित्वा रसः ४ तोला विट् लवण चूर्ण^३ मधु दत्त्वा मुखे धार्य^४ ।

इति वैद्यकसारोद्धारे अरोचकाधिकारः ॥

२० । अथ छर्दि(वान्ति)चिकित्सा

आमाशयोत्कृशमवा हि मर्वाश्छद्दर्थोमतालङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राक् कारयेन्माशुतजां विमृष्य [विमुच्य] सशोधनं वा कफपित्तहारि ॥

नामिर तलमागत दोष जन्मि अग्निमन्द करि, वात पित्त कफ प्रकोपित हर् सकलो प्रकारे वान्ति, विकृतान्, दुर्गन्ध इसव दर्शनरोपरा वान्ति है । अतएव पूर्वे लङ्घन कराव । वात पित्त कफ उपशमन हर् ।

हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ।

क्षीर ८ तोला, अल ३२ तोला, क्षीरावशेष कर्त्तव्यः पेयः ।

ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ।

पुरातन घृत २ तोला, सैन्धवचूर्ण^१ ॥० महा प्रक्षिप्य पेय^२ ।

पित्ते २० कफाशयस्थन्त्वतिमात्रवृद्धं पित्त जयेत् स्वादुभिरुद्धमेव ।

शुद्धस्य काले मधुशर्कराभ्यां, लाजैश्चमण्डं [मन्थ] यदिवापि पेयां ।

प्रवापयेन्मुद्गरसेन वापि, शाख्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥

आखै १ माग, अल १४ माग, सिद्धं मयठं कृत्वा मधुशर्कराभ्यां खादेत् । अथवा लाज मयठ सिद्धा सहिते रहिले ताको पेया बोले । शर्करा-मधुभ्यां खाद् अथवा शाख्योदन-मुद्गरसेन मक्ष्य^३ । आरयवक पक्षि कैर बदा मांजरसैर्वा रक्तशाख्योदनं मक्ष्य^४ ।

२० । पिप्पारिमन्त्रायान्त्वनुलोमनाथं ।

॥आविदारीश्चरसैस्त्रिभुव स्यात् ॥ —इत्यधिकः चक्रदत्ते पाठः ।

चन्दनेनाक्षमात्रेण संकीर्णामलकौरसम् ।
पिवेन्माक्षिकसंयुक्तं छर्दिस्तेन निवर्तते ॥

आमलकौरस १ पल, रक्तचन्दन १ तोला, मधुदत्त्वा पेयं

चन्दनञ्च मृणालञ्च बालकं नागरं वृषम् ।
सतण्डुलोदकक्षौद्रः पीतकल्को वमि जयेत् ॥

रक्तचन्दन, मृणाल, बालक, आषा, वासक, एषां २ तोला वादि कल्क. सतण्डुल जल = तोला आलोकाय मधु दत्त्वा पेयं ।

काथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रश्छर्दिनाशनः ।

सेतकपरा २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल मधु दत्त्वा पेयं ।

कषायोभृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।
छर्द्दर्थतीसारतुङ्ग्दाहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥

मर्च्छित मुद्ग ८ तोला, जल ३ पोबा, शेष ३२ तोला, लागान्धूर्ष १६ तोला, मधु १ तोला मिश्रयित्वा पेयम् ।

हरीतकीनां चूर्णन्तु लिङ्गान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमागीकृते दोषे छर्दिः चिद्रं निवर्तते [स्तेन प्रशाम्यति] ॥

हरीतकी चूर्ण १ तोला, मधु १ तोला, मिश्रयित्वा लेह्यम् ।

गुडुचीत्रिफलारिष्टपटोलैः कथितं पिवेत् ।
क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु छर्दिं पित्तासुसम्भवाम् ॥

गुडुची, त्रिफला, निम्ब, पटोल पत्र एषां मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल मधुना पेयं ।

एलादिचूर्णम्

एलासवङ्गजकेशरकोलमञ्जलाजाप्रियङ्गुधनचन्दनपिप्पलीनां ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि क्षौद्रा, च्छर्दिं निहन्ति कफमाकृतपित्ताञ्च ॥

एलाधि १ तोला, सवङ्ग १ तोला, नागकेशर १ तोला, बधरीफल मञ्जा १ तोला, आक्षै १ तोला, कवचाञ्जा १ तोला, मञ्जा १ तोला, रक्तचन्दन १ तोला, पिप्पली १ तोला, मधु चिमि दत्त्वा लेह्यम् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे आन्वयधिकारः ॥

२१ । अथ तुष्णा-चिकित्सा

तुष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।

रसाश्च बृहर्णाः शीता-गुडूच्या रस एव च ॥

बास दूषित हले दधि १६ तोला, गुड ४ तोला, दि खाव । गाज्जल देशर पक्षि मांस ८ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला खाव, शीतलक्रिया आचरिव । गुडूची ४ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, मधु १ तोला दि खाव ।

शीतकषायः

काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दनीशीरपद्मकम् ।

ब्राह्मामधुकर्षयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥

गमारी फल २ तोला, खुन्दि, जण्ण जलत तियाह ये चेह (चेकि) २ तोला चिनि दि खाव । रक्तचन्दन, विरिणामूल, पणकाष्ठ, ब्राह्मा, यष्टिमधु सवारो मिलि २ तोला, उष्णजल १६ तोला दि तियाव पाचे चेह (चेकि) मधु दि खाव ।

विस्वादकी-धातकी-पञ्चकोल-दग्धेषु सिद्धं [गणेषु सिद्धं] कफजां निहन्ति ।

बेलशुण्ठी, मिरिमाह, धारफुल, पिप्पली, पिप्पलीमूल, चै, चिता, आदा प्रत्येके ३ तोला कै लै जल ३ सेर, शेष १ सेर मधु दि खाव १६ तोला कै ।

हितं भवेच्छर्द्दनेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ।

निम्बज्वाल २ तोला काथ करि खाले वान्ति आहे ।

क्षयोत्थितं क्षीरजलं निहन्यान्मांसोदक वाथ मधूदकं वा ।

गोक्षीर ८ तोला, तप्त शीतजल ८ तोला मिश्रयिन्वा पेयं । मांस सिद्ध जलपानं । सौवीर काञ्चि मेघ पानं । तप्त शीतजल जल १६ तोला, मधु ४ तोला, मिश्रयिन्वा पेयं । क्षयोत्थितां तुष्णां हन्ति ।

आम्लजम्बूकषायम्वा पिबेन्मांसिकसंयुतम् ।

वान्ति सर्षपीं प्रनुदति तुष्णाम्बैवापकर्षति ॥

आम्लज्वाल १ तोला, आम्लज्वाल १ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल खावेत् ।

साक्षुशोषे क्षीरेक्षुरसमाध्वीकैः क्षौद्रसीधुगुडोदकैः ।

बृहाम्लाम्लौघ गण्डूषास्ताक्षुशोषनिवारणाः ॥

खीर ८ तोला, बछुरस ८ तोला, मधु १ तोला वि गयद्वय करिव । गुड मिमित जल मुक्त सब ।
सेतेही ककर रस ४ तोला, काञ्जि ४ तोला मधु १ तोला वि मुक्त धरिव ।

मूर्च्छाच्छर्दितृषा-दाह-क्षीमद्यभृशकर्शिताः ।

पिबेयुः शीतलं वारि रक्तपित्ते मदाख्ये ॥

मूर्च्छा, बान्ति, आनाह, भ्रूनाशक, मद्यपान, रक्तपित्त, मदाख्य एव सककरपरा तृषा जन्मिसे, उष्णजल
शीतल करि सुगन्ध करि पेयं मधु दत्वा शर्करां वा । अतएव काञ्जि मधु दत्वा पेयं लबधेन वा । दाह-
तृष्णाप्रशमनं, मधु गयद्वयधारणम् ।

ओदनं रक्तशालीनां शीतं मासिकसंयुतम् ॥

भोजयेत्तेन शाम्येत्तु छर्दिस्तृष्णाचिरोत्थिता ।

रक्तशाल्यान्न शीतीकृत्य मधु मिश्रयित्वा भोजयेत् ।

तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।

तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्धारि वाप्यते ॥

पिपासारपरा मोहव्याकुल हय, अतएव तृषा कृत्यु कराह । अतः सर्वासु तृष्णासु कदाचिदपि जलं
न वाप्यते ।

इति तृष्णाधिकारः ॥

पञ्चमः परिच्छेदः

मूर्च्छादिरोगोच्चिकित्सोपदेशः

२२ । अथ मूर्च्छा-चिकित्सा

सेकावगाहो मलयः सहाराः शीताः प्रदेहाव्यजनानिलश्च ।

शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥

सिद्धानिवर्गे मधुरे पर्यासि सदाङ्गिमा-त्राङ्गलजारसाश्च ॥ १

सेक स्वेद करिव । मलयचन्दन घसिव । रक्तशाल्यन्न शीत करि चिनि मिहलाह खुबाव । व्यजनत वात करि शरीर शीतल करिव, सकलो शीत वस्तु खाव ।

कोलमज्जोषणोशीर-केशरं शीतवारिणा ।

पीतं मूर्च्छां जयेल्लीट्टा कृष्णां वा मधुसंयुताम् ॥

बदरीफलर मञ्जा १६ रति, पिप्पली १६ रति, विरिणा मूल, नागकेशर ३२ रति पर्षा चूर्णाणि शीत वारिणा लिहेत् मधु दत्त्वा ।

महौषधामृताक्षुद्रा-पौष्परग्रन्थिकोद्भवम् ।

पिवेत कणायुतं क्वार्थं मूर्च्छाजेषु गदेषु च ॥

शुयठी, गुड़ूची, बृहती, कूर, पिप्पलीमूल पर्षां प्रति (मिलित) २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल पिप्पली चूर्णं दत्त्वा पेयं ।

इति मूर्च्छाधिकारः ॥

२३ । अथ भ्रमे

पिबेद् दुरालभाक्वार्थं सघृतं भ्रमशान्तये ।

कुपे क्षतार मूल २, जल ४ पल, शेष १ पल, घृत १ तोला दि खाव ।

१ । बल्लनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ।

क्षुभीमिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥

सुषुम्भं केसरोम्बलाश्च, दन्तैर्दशनमेव च ।

आत्पशुसाधवर्षश्च, हितास्तस्यावबोधने ॥ —इत्यधिकः चक्रवर्त्ते ।

त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपिवा ।

रसायनानां कौम्भस्य, सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥

त्रिफला २ तोला, जल ४ पल, क्षीर २ पल, क्षीर शेषः कार्श्यः दशवर्षं स्थित इत १ तोला इत्या पेयं ।

मधुना हन्त्युपयुक्ता-त्रिफला राशौ गुडाद्रकं प्रातः ।

सप्ताहात् पथ्यमुज्जो मदमूर्च्छाकामलोन्मादान् ॥

त्रिफला २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, मधु १ तोला इत्या पेयं रात्रौ । आद्रक रस ४ तोला, गुड १ तोला इत्या पेयं प्रातः । पवं सप्ताहः पथ्य मोजित्वम् ॥

इति ध्रुमचिकित्साधिकारः ॥

२४ । अथ मदात्यय-चिकित्सा

मण्डः [मन्थः] खर्जूरमृद्रीका-वृक्षाम्लाभ्लीक-दाडिमैः ।

परुषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥

खर्जूर, गमारी गुटी, थैकर, जामिर, दाडिम, परुषक माटि आमलखी एतानि मिलित्वा ८ तोला, रक्षालितयङ्गुल ४ तोला, जल १४ माग, शेष २ माग अतो मक्यम् ।

सतिल [सतीन] सुद्ग-मिश्रान् वा दाडिमामलकान्वितान् ।

द्राक्षामलकखर्जूरपरुषकरसेन वा ।

कल्पयेत् तर्पणान् यूषान् रसाश्च विविधात्मकान् ॥

तिल ४ तोला, सुद्ग ४ तोला, दाडिम २ तोला, आमलको २ तोला, गमारी गुटी २ तोला, आमलक २ तोला, खर्जूर २ तोला, माटि थैकर २ तोला एषां मिलित्वा, जल १४ माग दि सिद्ध, शेष २ माग पेयं अनेन विधिना । आरप्यक पक्षि मांसरसः पेयः । द्वागादि मांस रसो वा ।

मद्यं सौवर्चलव्योषयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।

जीर्णमद्याय दातव्यं वासपानात्ययापहम् ॥

मष ४ पल, जल २ तोला, मिलित त्रिकटु सौवर्चल ३२ रति इत्या आलोढ्य विन्देत् ।

सुद्गयूषः सितायुक्तः स्वादुर्वर्षा पैशितो रसः ।

पित्तपानात्यये योऽयः सवर्षतश्च क्रिया हिमाः [हिंसाः] ॥

सुद्ग ८ तोला, जल ४ माग, शेष २ माग, सिता इत्या पेयं । मांसरसमनेन विधिना । तस्य कारणमाह ।

विधिना मात्रया काले, ह्रितेरन्नैर्व्यंथा बलम् ।

प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥

विधिपूर्वकं मद्यं करि परिमाणं करि, स्निग्धं अन्नादिभेदे, शरीरं बलाबलं बुद्धिं, हर्षमनं हृष्टं मद्यपानं करिले, अमृततुल्यं बलवन्तं करे । शरीरं सुन्दरं हृष्टं, कामं उज्ज्वलं हृष्टं, मनसं सन्तोषं जन्मे, तेजस्वी हृष्टं, पराक्रमं हृष्टं । अविधिपूर्वकमाह ।

तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः ।

अपुक्तिपुक्तं बोलाय, अविधिपूर्वकं चाउल्लं माह पिष्टकचूर्णं, गेला मांसं, केचावस्तु हसव द्रव्येरे मद्यपानं करिले, अनेकं रोगं जन्मे, बातुलं करे । शरीरं विवर्णं करे । अविधिपूर्वकं विषं खाह, अविधिपूर्वकं मद्यपानं, मद्युपानं, आफु, काफिङ्ग, माङ्गं पश्चं सकलं परा रोगं जन्मिले ताके मदात्ययं बोले । अत्ययं मरणके बोले । अतएव औषधस्तत्र ।

पुनर्णवाघृतं

पयः पुनर्णवाकाथ-यष्टिकल्क-प्रसाधितम् ।

घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसः ॥

घृतं ३ सेरं, गोदुग्धं ३ सेरं, पुनर्णवा १५ सेरं, जलं ६० सेरं, शेषं १५ सेरं पदशोधनं करि (बत्प्रेरे चेकि) घृतं, क्षीरं, काथं, पकीकृत्य कल्कं यष्टिमधु ८ पलं सिद्धं ।

अष्टाङ्गलवणम्

सौवर्चलमजाज्यश्च वृक्षासुं सामुवेतसम् ।

त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥

हितं लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतो विशोधनम् ॥

सौवर्चलं, भोगनीरा, तिनित्ती। यैकरं, प्रत्येकरं २ तोला, दालचिनि १ तोला, पलाचि १ तोला, मरिच १ तोला, चिनि २ तोला मिश्रयित्वा खादेत् ।

द्राक्षाकपित्थफलदाडिमपानकं ।

यत् तत् पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यम् ॥

गमारी गुटी, औटेका, दाडिम एषां प्रति (मिलित) २ तोला, जलं ४ पलं, शेषं १ पलं, चिनि मधु दि खाव ।

पथ्या काथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।

सर्पिः कल्याणकं वापि मधुमूर्च्छाहरं पिबेत् ॥

शिलिला ६ पोवा, जल ६ सेर, रोम १ सेर राक्षि क्षत क्षिद्र करि खाव । परदरे धामी रसेरे गोष्ठत क्षिद्र करि खाव । विना कक्केन पाकः ।

वन्यकरीषम्राणाञ्जलपानाञ्जलपानभक्षणाद्वापि ।

गोबर शुयठी पुरि मध्यं प्राण करिव । करिव मध्यं १ तोला, जल १६ तोला खवणवुष्णं पेयं ।

शङ्खचूर्णं रजोम्राणात् स्वल्पं मदमपोहति ।

शङ्खचूर्णं पुरि मध्यं प्राण करिव ।

इति वैद्यकसारोद्कारे मदात्ययाधिकारः ॥

२५ । अथ दाह-चिकित्सा

यत् पित्तञ्चरदाहोक्तं दाहे तत् सर्व्वमिष्यते ।

शतधौतघृताभ्यक्तं लिङ्गाद्वा यवशक्तुभिः ॥

पित्तञ्चरतं यि औषधं उक्तं करिष्वे दाहतं सेर औषधं प्रयोगं करिव ।

कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लै रपि बुद्धिमान् ।

बदरी गुटीर रस २ तोला, धात्री रस २ तोला, काञ्चि ४ तोला मिश्रयित्वा खादेत् ।

छादयेत्तस्य सर्वाङ्गं मारणालार्द्रवाससा ।

काञ्चि परे तियारं वरुण शरीरत मेरात् दिव ।

भोजनादिकमुच्यते—शीतानि चान्नपानानि [शीतकार्याणि यानि च] ।

शीतबातजले स्पर्शं शीतान्युपहराणि च ।

अनुपानं शीतं यत् द्रव्यं सकलो शीत, शीतलं वात, शीतलं जलस्पर्शं पानो । गन्धविरिभा शुष्कं काञ्चिमेदं द्रव्योर्लोपः ।

चन्दनाम्बुकणास्यन्दि-तालवृन्तोपवीजितः ।

सुष्यादाहाद्द्वितीऽम्भोज-कदलीदलसंस्तरे ॥

परिवेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ।

शस्यते शिशिरं तोयं सुष्यादाहप्रशान्तये ॥

कातिचन्दन, सुगन्धबाला, आगरकाष्ठ, तालवेष्टु पिष्ट्वा लेपः । कदलीपत्र, पक्षपत्र पादि शुभाव । उपरतो पक्षपत्रं पिय । गावतं सुगन्धं जलं अतिथाव, शीतजलेरे स्नानं कराम । विषजो परे विषिष ।

वासः कमलाहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
मार्घ्यक्षन्दनदिरघाङ्गादाहृत्यहरामताः ॥

जलमध्यत गृह करि स्त्रीये सहिते धाकि, स्त्रीये चन्दन शरीरत घसिव, सेप दि मुगन्ध जल चतियाले वाह गुचे ।

इति वैद्यकसारोच्चार्ये दाहाधिकारः ॥

२६ । अथोन्माद-चिकित्सा

उन्मादे वातिके पूर्व्वं स्नेहपानं विरेचनम् ।

पित्तजे कफजे वान्तिः परो वस्त्र्यादिकः क्रमः२ ॥

वात दूषित उन्मादत आदिते धृतपान कराव । पित्तदोषत रेचन कर्त्तव । कफदोषत वान्ति कराव । अपर उन्मादत वस्त्रिक्रिया मरण घर्षण कराव । आदिशब्देन, शिरोविगंचन नस्यादि क्रिया ।

ब्राह्मीकुष्माण्डी-षड्ग्रन्था-शङ्खपुष्पिका-स्वरसः ।

उन्मादहृतोदूषाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥

ब्राह्मीशाकर रस १ पल, क्रूर ३२ रति मधुना आलोच्य पेयं । एबं पुराण कुष्माण्ड रस १ पल, क्रूर ३२ रति दत्त्वा पेयं । एबं बच्चर रस १ पल, क्रूर ३२ रति मधु दत्त्वा पेयम् । एबं शङ्खमालती फुल्लर रस १ पल, क्रूर ३२ रति मधु दत्त्वा पेयं ।

दशमूलाम्बुसघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।

ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं चैतसं घृतम् ॥

दशमूलर काथ २ पल, पुराण घृत २ तोला, सिद्धार्थचूर्णं १० महा दत्त्वा पेयं । एबं मांसरसेनापि कर्त्तव्यम् ।

रसो नस्येऽभ्यङ्गने च सार्द्धं तैलमिष्यते ३ ॥

रसोन कल्क सार्धं पतैलद्वयोः मिश्रयित्वा गाप घर्षणीयः ।

अपक्व-चटकीक्षीरपीतोन्मादविनाशिनी ।

चटकमांसमपकमेव पिष्ट्वा क्षीरेण पिबेत् ।

२ । यक्षोपदेश्यते किञ्चिदपस्मारविकिचसिते ।

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्रेतु दूष्ययोः ॥ —इत्यधिकः चक्रदत्ते पाठः ॥

३ । उन्मादे सप्तहः पेयः शुद्धो वा तालसास्वजः । —इति पूर्व्वार्द्धः चक्रदत्ते ।

सिद्धार्थको वचाहिङ्गुकरञ्जौ देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठात्रिफलाश्वेता-कटमीत्वक् कटुत्रिकम् ॥
 समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनी द्वयम् ।
 वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
 नस्यमालेपनञ्चैव ज्ञानमुद्धर्त्तनन्वथा ।
 अपस्मारविषोन्माद कृत्या लक्ष्मीज्वरापहः ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥

रवेत सर्पंप, हिङ्गु, वच, कोरञ्ज, सेटाकरञ्ज, उर्षे, मञ्जिष्ठा, त्रिफला, श्वेतापराजिता, कटमीत्वक्, कोवाचुडि, त्रिकटु, वनमाला, शिरीषं, रजनीद्वयं, सर्पां समभागं छागमूत्रेण पिष्ट्वा पानाभ्यञ्जनादौ योष्यानि । एतैरौषधैः कल्कं गोमूत्रं चतुर्गुणं घृतं सिद्धं वा ।

पानीयकल्याणकं घृतम्

विशाला-त्रिफला-कौन्ती-देवदारुर्वेलावाणुकम् ।
 स्थिरा-नतं रजन्यौ द्वे शारिबे द्वे प्रियङ्गुका ॥
 नीलोत्पलौलामञ्जिष्ठा-दन्तीदाङ्गिमकेशरम् ।
 तालीशपत्रं बृहती-मालत्याः कुसुमं नवम् ॥
 विङ्गुञ्जं पृथ्वीपणीं च कुष्ठं चन्दन-पद्मकौ ।
 अष्टाविंशतिभिः कर्कुरैरैतैरक्षसमन्वितैः ॥
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 अपस्मारे ज्वरे कासे शोथे मन्वानले क्षये ।
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयक-चतुर्थके ॥
 बन्धुशोमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पोपहतेषु च ।
 कण्डूपाण्डुमयोन्मादे विषमेहगरेषु च ॥
 भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामरेतसाम् ।
 शस्तं स्त्रीषाञ्च बन्ध्यानामायुर्व्यर्णबलप्रदम् ।
 अलाक्ष्मी-पापरक्षोभं सर्वमहविनाशनम् ।
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥
 द्विजंलं-स चतुःक्षीरं क्षीरकल्याणकमिदम् ॥

क्षीरकल्याणकघृतम्

घृत ३ सेर, जल १३ सेर, कल्क, विशाला (गोरक्षकर्कटा), त्रिफला, रेणुका, उजै काष्ठ, पलवालुक, शालानि, तगर, द्विहरिद्रा, श्यामा, धनन्तला, वनमाला, कलाभेंट, पलाचि, मञ्जिष्ठा, हन्ती, दाडिम, नागकेशर, तालीश, वृहती, मालती फूल, विडङ्ग, पित्रानी, क्रूर, रक्तचन्दन, पञ्चकाष्ठ प्रत्येकर ५ तोला कै दि सिद्ध करिव । इयाते गोक्षीर ३ मर दिने क्षीरकल्याण घृत बोल ।

लशुनाद्यघृतम्

लशुनस्याविनष्टरय तुलाङ्कं निस्तुपीकृतम् ।
तदङ्कं दशमूल्यास्तु द्वयाढकेऽपां विपाचयेत् ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसन्तथा ।
कोलमलकवृक्षाम्भुमातुलुङ्गाङ्कै रसैः ॥
दाडिमाभुसुरामसं काञ्जिकाभूस्तदङ्किकैः ।
माधयेत त्रिफलादाश्लवणव्योषधीप्यकैः ॥
यमानीचव्याटङ्ग म्लान्तसेश्च पलाङ्ककैः ।
मिद्धमंतत् पिवच्छूलगूलमाशौजठरापहम् ॥
ब्रध्रपाण्डुमयल्लीर्योनिदोषनिमज्जरान् ।
वानश्लेषममयाश्चान्यान्यान्मादाश्चापकर्षति ॥

घृत ३ सेर, नवीन नहम्, वाकलिगळोवा सेर, जल ४८ सेर, जेष १२ सेर, बदरीफल काथरस १६ पल, मलारस १६ पल, तेतेली रस १६ पल, मल्ल रस १६ पल, देवा डालिम रस १६ पल, मस्तु १६ पल, काञ्जि १६ पल घृतत दिव, कल्क त्रिफला उजै, रेन्वव, त्रिस्टु यनी, हिङ्ग, चैकर प्रत्येकर २ तोला दि सिद्ध करिव ।

चण्डभैरवो रसः

मृतसूतार्कलोहाना तालं रन्ध मनःशिला ।
रसाञ्जनञ्च तुल्याश गोमूत्रेर्नापि च मर्दयेत् ॥
तं गोलं द्विगुण गन्ध लौहपात्रे क्षण पचेत् ।

शीतीभूते— पञ्चगुञ्जामितं भक्ष्यमपस्व विनाशनम् ॥

घृत रस १ तोला, ताम १ तोला, लोह २ तोला, हरिताल १ तोला, गन्धक २ तोला, मन शिला १ रसाञ्जन १ तोला, तोला, गोमूत्रेन मर्दयित्वा गोलं कृत्वा, लौहपात्रे क्षणं पचेत् । शीतीभूते पञ्चगुञ्जा पमाथे खाव ।

४ । नरभूधेनेति । —रसेन्द्रे पाठः

अपरः चण्डभैरवो रसः

हिङ्गुसौवर्चलं कुष्ठं [व्योषं] गवां मूत्रेण [नरमूत्रेण] सर्पिषा ।
कर्णमात्रं पिवेच्चानु रसोऽयं भूतभैरवः ॥

हिङ्गु, सौवर्चल, कूर, गोमूत्र, घृत प्रति २ तोला एह अनुपान ।

सर्पिः पानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः ।

पूजावलयुपहारेष्टि होममन्त्राञ्जनार्थाभिः ॥

जयंदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्मिषक् ॥

पिशाचादि लद्धित हले भागन्तु उन्माद बोधे । तार उपाह मन्त्रेरे जादिव, उपहार बलि, पारावत
हंसादि । पूजा जप होम करि, चक्षुः अञ्जन, प्रेम, नस्य, ०३ सकल करि तेने निवृत्ति हर ।

कृष्णामरिचमिन्धूत्थमधुगोपितनिर्मितम् ।

अञ्जनं सर्व्वभूतोत्थ महोन्मादविनाशनं ॥

गोपित्त गोरोचना के बोले । धूप दिव ।

निम्बपत्रवचाहिङ्गु, सर्पनिम्बोकर्णपैः ।

डाकिन्यादिहरो घूपो भूतोन्मादविनाशनः ॥

निम्बोकर्ण सापर कलपक बोले । सवारे धूप करि दिव ।

कार्पासास्थि-मयूरपिच्छ-बृहती-निम्बालय-पिण्डनकैः ।

[स्त्वङ्गमासी] स्त्वङ्गवाशी वृषदंश विट् तुष-वचा-केशाहि निम्बोकर्णैः

गोशृङ्ग-द्वीपदन्त-हिङ्गु, मरिचैस्तुल्यैस्तुधूपः कृतः ।

भूतोन्माद [स्वन्दोन्माद] पिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥

कापाहगुटी, मयूरपुच्छ, बृहती, तमालती, तगर, दालचिनि, जटामांसी, बिडालविष्ठा, तुष, वच केश,
सापर कलप, गोशृङ्ग, हस्तिदन्त, हिङ्गु, मरिच, प्तानि तुल्यानि धूपो देयः ।

महानीलं श्मशानस्थं दिग्वासेन समुद्धरेत् ।

सम्यक् कृष्णचतुर्दश्यां तन्मूलं कटुतैलकं ॥

अञ्जनात् सर्व्वभूतघ्नं सर्व्वग्रहनिवारणम् ।

श्मशानस्थित (रस) महानील, कृष्णा चतुर्दशीत, दिग्वास दुःख (उच्छ्रङ्ग है) तुलि आनिव, तार मूल
धूपं कटुतैलेन मिश्रयित्वा अञ्जनं ॥

इति वैद्यकसारोद्धारो उन्मादाधिकारः ॥

२७ । अथापस्मार-चिकित्सा

वातिकं वस्तिभिः प्रायः पैतं प्रायो विरेचनैः ।

श्लैष्मिक वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥

सर्वतः सुविशुद्धस्य [शुचिशुद्धस्य] सम्यगाश्च मितस्य च ।

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् सशमनान् शृणु ॥

अपस्मारक आवरि बोले । वातिकन वस्ति, पेटिकत रेचन, श्लैष्मिकत वमन, सकलो अवस्थात शुचि शुद्ध हव, मर्दन करिव ।

मनोहवाताह्यजञ्चैव शकृत् पारावतस्य च ।

अञ्जनं हन्त्यपरमाग्मुन्मादञ्च विनाशयेत् ॥

मनःशिला, रसाञ्जन, पारावत विष्ठा एतैः समभागैः पिष्टैश्चञ्जन ।

यष्टिद्विङ्गवचावक्रशिरीषलशुनामयैः ।

साजामूत्रैरपस्मारे मोन्मादे नावलाञ्जने ॥

यष्टिमध, द्विङ्गु, वच, तगरमूल, शिरीषबीज रसोन, क्रम एतैः समभागैः अजामूत्रैः पिष्ट्वा अञ्जनं नस्यम्बा ।

पुष्योद्धृतं शनः पित्तममस्मारघ्नमञ्जतम् ।

तदेव सर्पिषायुक्त धूपनं परमं स्मृतम् ॥

यदृच्छ्या शृत कुक्कुरपित्तमञ्जनं कृतं, तदेव पित्तं शृतेन धूपं देयं ।

नवुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।

तुण्डैः पद्मैः पुगुषैश्च धूपन कारयेद् भिषक् ।

नकुल, फेवा, विडाल, गृध्र, वर विचा, सर्प, काज एषां ठोट, -म, पाण्डि विष्ठा धूपं निर्माय धूपो देयः ।

वयस्थान् [कायस्थान्] शाग्दान् स गान् सुस्तीशीरयवांस्तथा ।

सव्योषान् वस्त्रमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत् ।

अपस्मारे तथोन्मादे मर्षदष्टे गराहिते ।

विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥

पचतीया, सुग, मथा, विरिषा, त्रिकटु एषां मिलित, श्लैष्मिकागोमूत्रेण वर्त्तीः कृत्वा चक्षुरञ्जयेत् ।

जतुकाशकृतातद्वद् दग्धैर्वा वस्तुगोमभिः ।

अपस्मारहरो लेपो मूत्रमिद्धार्थशिमुभिः ॥

बादलिबिष्ठा, क्षुध्वागरोम, क्षागमूत्रेण पिष्ट्वा लेपः । श्वेतसर्प चजिनामूल गोमुत्र दि लेप ।

यः खादेत् क्षीरभक्ताशी मात्तिकेन वचारजः ।
अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् भ्रुवम ॥

वचर घूर्ण १ तोला मधु दि खाव ; पाचे क्षीर मोचन करिव ।

प्रयोज्यं तैललशुनं पयमा १ शतावरी ।
ब्राह्मीरमश्च मधुना सव्वीपस्मारभेषजम् ॥

रद्दगडु (रसान) तिल तेलपुक्त करि खाव । गोक्षीर गामूल रस मिश्र करि खाव । ब्राह्मी शाकर
रस मधु परे खाव ।

हृत्कम्पोऽक्षिञ्जा यरय स्वेदा दस्तादिशीतता ।
दशमूलीजलं तस्म कल्याणाज्यञ्ज योजयेत् ॥

हृदय कम्प, चक्षुर वेदना, धर्म, हस्तपद चेचा परित ।

पञ्चगव्यं घृतम्

गोशकृमदध्यम्लक्षीरमृत्रैः समैर्वृतम् ।
सिद्धं चतुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥

गोघ्न ३ सेर, गोमय रस, टेक्लादि रस, दुग्ध, गोमूत्र, प्रति ३ सेर दि सिद्ध करिव ।

कुम्भाण्डकघृतम्

कुम्भाण्डकरमे सर्पिण्टादश गुणे पचेत् ।
यश्चाहकलकं तत् पानमस्मारविनाशनम् ॥

घृत ३ सेर, कुम्भाण्ड रस ५४ सेर, यष्टि ३ पोवा कलक सिद्ध करिव ।

ब्राह्मीघृतम्

ब्राह्मीरमे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पोभिरेव च ।
पुराणं मेध्यमन्मादग्रहापस्मारनुद् घृतम् ॥

पुरातन घृत ३ सेर, ब्राह्मी रस १२ सेर, कलक, वच, रुद्र, शङ्खमाल तीकूल प्पां प्रति ३ पोवा सिद्ध
करिव

पलङ्कषाय तैलम्

पलङ्कषावचापथ्या वृश्चिकालकसर्षपैः ।
जटिलापूतनाकेशी-नाकुली-हिङ्गु, रोचकैः ॥

लशुनातिविषा [लशुनातिरसा]५ चित्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।

मांसासिनां यथालाभं वस्तुमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धमभ्यङ्गने तैलमपास्मारविनाशनम् ॥

तिलतैल ३ सेर, द्वागमूत्र १० सेर, कल्क, गुग्गुलु, वच, हरोतकी, पुनर्गवा, आकण, श्वेत सरियह, जटा-
मांसी, चोरान, कटकीतिता, लाङ्गलीया विष, हिङ्गु, रसोन, अतिविषा, चित्रक कृत्, पक्षिविष्ठा, गृध्रपक्षी
पतेपी १६ पौडशाना प्रति २ कर्षं दत्वा सिद्ध । उन्मानाधिकारोक्तं चण्डभैरवो रसं योज्य ।

मानुषास्थि, हिङ्गु, रसोन, सर्पकश्चुक, गोमधान, घृत पिष्ट्वा धूपं कार्य्यः ।

इति वैद्यकसारोद्धरे अपस्माराधिकारः ॥

५ । लशुनातिरसा, अनिरसा ; जल यष्टिमधु अना त योतिष्मतात्याहु जतुकर्णे मधुकमिति ।

—चक्रदत्तटीकाया शिवदास ।

षष्ठः परिच्छेदः

वातरोगोचिकित्सोपदेशः

२८ । अथ वातव्याधि-चिकित्सा

स्वाद्वस्त्रलक्षणैः स्निग्धैराहारैर्वांतरोगिणः ।

अभ्यङ्गस्नेहवस्त्याद्यैः सर्वान्वोपपादयेत् ॥

मधुर अम्लदध्यादि पञ्चलवर्णादि स्निग्ध द्रव्य, घृतपक्क आहार तैलादि घर्षण, घृत तैल पान, वस्ति, उत्तर वस्ति, वातरोगत इत्यन आचरिव ।

विशेषतस्तु कोष्ठस्ये वाते क्षार पिबेन्नरः ।

उदरत वात प्रवेश इत्ते जारादिपान करि, सप्तदिन पर्यन्त यवक्षार ।

आमाशयस्ये शङ्कस्य यथा दोषहरीक्रिया ।

आमाशयगते वाते छर्दिताय यथाबलम् ।

देयं षड् धरणयोगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥

षड् धरणयोगः

त्रिभ्रकेन्द्रयवाः पाठाकटुकानिविषाभयाः ।

महाव्याधिप्रशमनो योगः षट् धरणः स्मृतः ॥

पलान्य दशमोऽंश धरणः ।

त्रिभ्रक ३ महा २ रति, चन्द्रयव ३ महा २ रति, पाठा ३ महा २ रति, कटकीतिता ३ महा २ रति, आतैच ३ महा २ रति, शिल्लिखा ३ महा २ रति एषां चूर्णानि मिलित्वा उष्णोदकेन पेयं । एवं सप्तदिनानि कुर्व्यात् ।

एकाशयगते वाते हित स्नेहविरचनम् ।

वस्तुयः शोधनीया या प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥

त्रिफला, त्रिवृत् कल्क, घृत ३ पोवा ८ टन्ना दत्त्वा, सिद्धे सैन्धवचूर्णं ४ तोला प्रलेण करि २ तोला खाव । एतत् स्नेहलवणं शोधनार्थं मध्यं ।

त्वङ्मासासृक्शिरापान्ते कुर्व्यान्मासृग्विमोक्षणम् ।

चर्मन्त, मांसत, शोणितत, शिरत, वात प्रवेश इत्ते तेज कटाव ।

रसोनकरुकं नवनीतमिश्रं खादेन्नरो सोऽर्दितरोगयुक्तः ।
तच्चार्दितं नाशयतीह शीघ्रं वृन्द घनानामिव मातरिश्वा ॥

नहरु वाटि घृतमिश्र करि खाव ।

कल्याणकलेहः

सहरिद्राबचाकुष्ठ पिप्पलीबिम्बभेषजम् ।
अजाजीचाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
एतानि ममभागानि श्लेष्मणचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिपा लोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशति रात्रेण भवेच्छ्र त्रिधरो नरः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मन्तकोक्लिन्निम्बनः ॥
जङ्गदग्गदमूकर्त्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥१

हालधि वच फर, पिष्टनी, आदा, कालनीरा, आग्नि, यष्टिम, सैन्धव त्र्येक ७ तोला चूर्ण करि घृतेरे लेह करि खाव ।

माघात्मगुमकैरण्डवाट्यालकशृत पित्रत् ।
हिङ्गसैन्धवमयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥

माषानी, बान्दर केकोवा मूल, एरगडमूल, बरिगालमूल मिलित ७ तोला, जल ४ पल, शष १ पल, हिङ्गु, सैन्धव दि खाव ।

हरीतकीवचारास्नासैन्धवझाम्लवेतस ।
घृतमात्राममायुक्तमपतालकनाशन ॥

शिली, वच, कपौलता, सैन्धव, थोकर, प्रत्येक १ तोला चूर्ण करि घृतेरे लेह करि खाव ।

स्वल्परसोन पिण्डः

पलमर्द्धपलञ्चैव रसोनस्य सुमुद्रितम् ।
हिङ्गुजीरकमिन्धूत्थैः सौवर्चलकटुत्रयैः ॥
चूर्णितैर्मापकोन्मानैश्च चूर्णं विलोडितम् ।
यथाग्निभक्षितं प्रातः रुबु (एरण्डमूल) वनाथानुपानतः ॥

१ । • बद्धस्त्रिकरकन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।

बमनं हन्ति नस्यश्च, कुशलेन प्रयोजितः ॥ —इति चक्रदत्ते अधिक पाठः ।

वाटिक, पाचे सर्व्व द्रव्यर चूर्णं दि सकलो पुनर्व्वारं बटि १ तोला प्रमाणे बटिका करिव । अनुपान उष्णोदक वा परगढ तैल ।

अहोद्यं चूर्णम्

अहोरास्ना-गुडूची च शतमूली महौषधम् ।
 शतपुष्पा-सुगन्धा च हनुषा बृद्धदारकः ॥
 यमानी चाजमोदा च समभागानि कारयेत् ।
 श्लक्ष्णचूर्णमिदं कृत्वा विडालपदमात्रकं ॥
 पिप्पेन्मांसरसैर्युषै रथकोष्णोदकेन वा ।
 सर्पिषा वा विलिह्यात् दधिमण्डेन वा पुनः ॥
 अस्थिसन्धिगतोवायुः स्नायुमज्जाश्रितश्च यः ।
 कटिग्रहे गृध्रस्याञ्च मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ॥
 ये च कोष्ठगता रोगास्तान् सर्वाञ्चैव नाशयेत् ।
 अहोद्यो नामचूर्णोऽयं सर्व्वव्याधिनिवारणः ॥

मथा, गुडूची, शतमूल, आर्द्रक, श्लफा, अश्वगन्धा, हनुषा, टुकरीया मूल, यमानी, आजनी, एषां प्रति ४ तोला कै चूर्णं करि थव । मांस रसे, यूषे, उष्णोदके वा प्राक्षिप्य तोलकं खादेत् ।

नास्ति तैलात् परं किञ्चिदौषधं मारुतापहम् ।

वातव्याधित तैल प्रधान, अतएव तैलमाह ।

केतकाद्यं तैलम्

केतकिनागवलातिबलानां यद्बहलेन रसेन विपक्वं ।
 तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिहन्ति ३ ॥

तिल तैल ३ सेर, केतकी, गोरक्ष चाउला, बरियाल एषां प्रति (मिलित) ६ पोवा, जल ४८ सेर, काञ्जि १२ सेर, सिद्धं तैलं अकल्हेऽपि पाकः ।

बलातैलम् : शैरीयर्तलम्

बलानिः काथ-कल्काभ्यां तैलं पक्वं पयोऽन्वितम् ।
 सर्व्ववातविकारघ्नमेवं शैरीय-साधितम् ॥

३ । अनल्पवचनादत्र तुल्ये काथतुषोदके ।

अकल्कोऽपि मवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले ब्रूवे ॥ —रति चक्रवर्तः ।

तिल तैल ३ सेर, बरियाल्लर मूल ५ सेर, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, कल्क बाट्याल मूल ३ पोवा दि सिद्ध करिव । एरदरे हालधीया वागीफुल्लर मूल काथक दि तैल सिद्ध करिव ।

अथ तैलमूर्च्छनम्

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकविल्वयोः ।

गन्धकर्म्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवं ॥

आम, जाम, औ, विल्व, सोलङ्ग, एह सकलर स्वरस तैल निष्फेन हले दिव ।

तैलस्येन्दुकलांशिकस्तु विकसाभागोऽपि मूर्च्छाविधौ ।

ये चान्ये त्रिफला-पयोदरजनी-हीवेर-लौघ्रान्विताः ॥

सूचीपुष्पवटावरोऽनलिकास्तस्याश्च पादांशिकाः ।

निष्फेने दधिमातुलुङ्गकरसैः कुर्वन्ति वर्णारुणं ।४

तैलर १६ मागर १ माग मजाठि, कल्क, त्रिफला, मठा हालधि, मुगन्धवाला, लोभ्रलाल, केतकीपुष्पर मूल, नालुका ७० एरदर कल्क मजाठिर ४ मागर १ माग लव एत्येके ।

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतम्या तैलमेव वा । इति वचनात्

घृत तैल ४ माग, कल्क १ भाग लव । तैलर ८ भाग, जल, दधि, सोलङ्ग रस, यथा लाम दिव । सिद्ध हने चेद (चेकि) तैल लव, एवं क्रमे, यि यि तैल करिवर इच्छा करे पाचे सेइ सेइ तैल करिव । इयाके तैल मूर्च्छन विधि बोले । सकलो वायुर तैलर एइ मूर्च्छनविधि ।

विष्णुतैलम्

शालपर्णी पृश्निपर्णी बलाच बहुपुत्रिका ।

एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतकस्य च ॥

गवेधूकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।

एतेषां पलिकैर्भागैः तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥

४ । कृत्वा तैलं कटाहे हृदतरे विमले मन्दमन्त्रेन लेस्तत् ।

पक्वं निष्फेनमावं गतमिहतु यदा शैत्ययुक्तं तदैव ॥

मञ्जिष्ठा रात्रि लौघ्रैर्जलधरनलिकैः सामलैः साक्षपथ्यैः ।

सूचिपुष्पाङ्गिनीरैरुपहति मथितैर्गन्धयोगं जहाति ॥

—आशुर्वेदसंग्रहे परिमाषाप्रदीपे च इत्यधिकः वर्त्तते ।

अस्य तैलस्य कल्कस्य भृशु कीर्य्यमतःपरम् ।
 अश्वानां वातभ्रमानां कुञ्जराणान्तथैव च ॥
 तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्व्ववातनिवारणं ।
 आयुध्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥
 गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवाद्वाविभेदकं ॥
 कामलापाण्डुरोगघ्नं शर्कराश्मरीनाशनं ।
 क्षीणेन्द्रिया नरा ये च जरया जर्जरकृताः ॥
 येषाञ्चापि क्षयो व्याधिरन्त्रवृद्धिश्चदारुणा ।
 अर्द्धितं गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च ।
 स्त्रियो वा न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ।
 एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम् ॥

तिलतैल ३ सेर, छागदुग्ध अथवा गोदुग्ध १५ सेर, शालानी, पिठानी, बरियाल, शतमूल, एरगढमूल, कण्टकारी, भेकुरि, लाटामूल, गोरक्ष चाउलीया, क्षिगिटमूल एषां कल्क ३ पोवा सिद्धं ।

मध्यमनारायणतैलम् ५

विल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः पाटलः पारिभद्रकः ।
 प्रसारण्यक्षगन्धा च बृहती-कण्टकारिका ॥
 बला चार्तिबला चैव श्वर्दष्ट्रा सपुनर्णवा ।
 एषा दशपलान् भागान् चतुर्द्रांणेऽम्भसः पचेत् ।
 पादशेषं परिस्त्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
 शतपुष्पादेवदारु-मांमीशैलेयकं वचा ॥
 चन्दन तगरं कुष्ठ एला-पर्णी चतुष्टयम् ।
 रास्नातुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्णवम् ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पेर्षयित्वा विनिक्षिपेत् ।
 शतावरी-रसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
 आजं वा यद्वि वा गव्य क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 प नेवस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ॥

अश्वी वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ।
 पङ्कजः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिद्धयति ॥
 अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
 दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्थम्भे गलग्रहे ॥
 यस्य शुष्यति चैकाङ्क गतिर्यस्य च विह्वला ।
 क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षोणाश्च ये नराः ॥
 बधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेघस एव च ।
 अल्प प्रजा च या नारी या च गर्भ न विन्दति ॥
 वातार्त्तो वृषणौ येपामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ।
 एतत् तैलवर तेषा नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥
 तगरं स्यान्नतं तस्याभावे शीयलीच्छोपदृ ।

तिल तैल १० सेर, बल, मातधिला, पारलि, गमारी, गन्धभेदेली, अश्वगन्धा, भेकुरि, कण्टकारी, दुइ वरियाल, गोखुर, पुनर्गवा प्रत्येके १० पल जै जल १६० सेर, शेष ४८ सेर शतमूलर रस १० सेर, आज गव्यम्बा दुग्ध ४८ सर, कल्क शुल्फा, उत्र, जटामार्सी, शैलज, वच, रक्तचन्दन, तगरमूल, कूर, पलाचि, शालानी, पिठानी, मापानी, मुगानी, कपौठारि, अश्वगन्धा, मैन्वव, पुनर्गवा एषा प्रति २ पल, गन्ध द्रव्यादि यद्वन्त्रया देयानि ।

माषतैलम्

माषातसीयवकुरुण्टककण्टकारीगोकण्टट्टण्टुकजटाकपिवच्छुतोयैः ।
 कार्पासकास्थिशणवीजकुलत्थकोलकवाथेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥
 शृण्ठ्या समागधिकया शतपुष्पया च सैगण्डमूल-सपुनर्णवया सरण्या ।
 रास्नावलामृतलताकटकैर्विपक्वं माषाख्यमंतदववाहुहरश्च तैलम् ।
 अर्द्धाङ्गशोषमपतानकमर्द्धवातमाक्षेपकं समुजकम्प-शिरःप्रकम्पम् ।
 नस्येन वस्ति विधिना परिषेचनेन हन्यात् कटी-जघनजालुरुजश्च सर्वाः
 [रुजः समीरात्] ॥

तिलतैल ३ सेर, माष, अतसी, यवधान्य, फिण्टि, कण्टकारी, गोखुर बीज, सोणालुमूल, वान्द्रकेकोषा मूल, कार्पासबीज, शणबीज, कुलत्थ, बदरशुयठी, प्रत्येकर ४ पल, जल ४८ सेर, शष १२ सेर, द्याग मांस ६ सेर, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, शुयठी, पिप्पली, शुल्फा, परयडमूल, पुनर्गवा अनन्तलता, रास्ना, वरियाल, गुड़ ची, मैरिच प्रत्येकर ६ तोला कै कल्क लव । पाचे तैल सिद्ध करिव ।

वायुच्छायासुरेन्द्रतैलम्

वाय्यालकं तुलाद्द्वैतं तत्समं दशमूलकम् ।
 जलाष्टगुणिते दत्त्वा पादशेषं मृतं नयेत् ॥
 एतत् क्वाथे पचेत्तैलं माषक्वाथन्तु दापयेत् ।
 कल्कार्थं दीयते तत्र मञ्जिष्ठारक्तचन्दनम् ॥
 कुष्ठमेलादेवदारुशैलेयं सैन्धवं वचा ।
 कक्कोलं पद्मकाष्ठञ्च शृङ्गीतगरपादिका ॥
 गुडूची-मुद्गपर्णी च माषपर्णी-शतावरी ।
 नागह्वाञ्च श्यामलता-शतपुष्पा-पुनर्णवा ॥
 एषां तोलद्वयं भागं दत्त्वा तैलन्तु पाचयेत् ।
 एतत् तैलवर नाम्ना वायुच्छायासुरेन्द्रकम् ॥
 सर्व्ववातविकारेषु हितं पुंसाञ्च योषिताम् ।
 क्षीणशुक्रार्त्तवानाञ्च नारीणाञ्च विशेषतः ॥
 चेतोविकार हन्त्याशु वायुमाक्षेपसम्भवम् ।
 मर्मवात श्रमकृत गात्रकम्पादिकन्तथा ॥
 हिष्का-श्वासञ्च कासञ्च वातपित्तसमुद्भवम् ।
 अपस्मारे तथोन्मादे हितं लेपे च भोजने ।
 श्रीमद्गहननाथेन रचितं विश्वसम्पदे ॥
 त्रैलोक्यं भक्षणे योज्यं लेपने च यथोचितं ।
 यदि भोगार्थकं योज्यं गन्धद्रव्यं प्रदापयेत् ॥

तिलतैल ३ सेर, क्वाथ वरियाल १० पोवा जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, कल्क, मञ्जिष्ठा २ तोला,
 रक्तचन्दन २ तोला. फुर २, प्लाचि २, उभे २, शैलज २, सैन्धव २, वच २, कक्कोल २, पद्मकाष्ठ २,
 काकटाशृङ्गी २, तगरमूल २, गुडूची २, मुद्गपर्णी २, माषपर्णी २, शतमूल २, नागकेशर २, टुकरीया मूल २,
 शुल्फा २, पुनर्णवा २ तोलाके । गन्धद्रव्यं यथालाम दि सिद्ध करिब ।

वातगजाङ्गुलाः

मृतं सुतं मृतं लौहं ताप्यं गन्धकतालकं ।
 पथ्या शृङ्गी विषं व्योषमग्निमन्थञ्च टङ्गनं ।
 तुल्यं खल्ले दिनं मह्यं मुण्डी-निर्गण्डीजैर्द्रवैः ।

द्विगुणां वटिकां खादेत् सर्व्ववातप्रशान्तये ।

साध्यासाध्यं निहन्त्याशु रसो वात गजाङ्कुशः ॥

रस सिन्दुर १ तोला, गन्धक १ तोला, हरिताल १ तोला, स्वर्णामाक्षिक २ तोला, हरीतकी १ तोला, काकराम्बु १ तोला, विष १ तोला, त्रिकटु ३ तोला, भातधिला २ तोला, सुवगा २ तोला, मुण्डी निर्गुण्डीर रसेरे मर्दि, द्विरक्ति प्रमाणे वटिका करिब । परगणपञ्चक ७० पान ।

सर्वाङ्गसुन्दरः

शुद्धं सूतं तथा गन्धं मृतञ्चाभ्रं मृतायस ।

रजतञ्च तथा ताप्यं तथा चामीकरं समं ॥

नीलोत्पलस्य मूलम्बै मृणालं तत्समं मतं ।

वक्ष्यमाणौषधैर्भाव्यं सप्तवारं पुनः पुनः ॥

केशराजस्य भृङ्गस्य तथा कुष्माण्डकस्य च ।

शतावरी-विदारो च कसेरुखरसैस्तथा ॥

इव्वारुबीजकल्केन शाल्मल्यामूलजैर्द्रवैः ।

क्रमेण भावयेदेषा रसैश्चैव पृथक् पृथक् ॥

रक्तिकादि क्रमेणैव वटिका कारयेत्ततः ।

वटिकां प्रातरेकैका खादेन्नित्यं यथाबलम् ॥

अनुपानमिह प्रोक्तं क्षीरमित्तुरसादिकम् ।

नश्यन्ति सर्व्वजा वाता सर्व्वङ्गैकाङ्गसस्थिताः ॥

पक्षाघाताद्दिते वाते मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।

कट्याद्दिते वस्तिशूले तथा खञ्जाद्दितेषु च ॥

पाणिपादादि दाहेषु अमूर्त्तपित्ते च शस्यते ।

अम्लपित्तभवं रोगं वस्तिमेहनग भवेत् ।

कट्यां सन्धौ तथा पादे नितम्बे फलके तथा ।

एषु स्थानेषु ये दोषास्तान् सर्वाङ्गाशयत्यल ॥

अश्विभ्यां भाषितः सम्यग् रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥

तालभैरवी

तालगन्धरसाहीन्द्र-टङ्गव्योषं सहिकुलं ।

पिष्ट्वाद्रखरसैः कुर्याद् वटिकां मुद्गमानतः ॥

सा सेविता निहत्याशु वातश्लेष्मभवान् गदान् ।
ग्रहणी-बहिमान्द्यार्शः सूचिवातं सशैत्यकम् ॥

हरिताल १, गन्धक १, रस १, सीस १, सुवगा १, त्रिकटु ३, शुद्ध हिङ्गुल १, प्रत्येके तोलक, आद्रक
रसेरे सुदृग प्रमाण बटिका । यथानुपान ।

इति वैद्यकसारोद्दारे वाताधिकारः ॥

२६ । अथ वातरक्त-चिकित्सा

उत्तानमहागम्भीरं द्विविधं वातशोणितम् ।
त्वक्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम् ॥

वातरक्त २ विध, चर्ममांसतास्थित बाह्यत ; अस्थित अन्तराश्रित । पूर्वो तेज कटाव, बाह्यत नेप दिव ।
तैलसेतु विंशचन—एडसकल अन्तराश्रय । मिग्गिमाह, चनक, मृगड, मसृग, वनमुगड, घृतेण यूप करि खाव ।
पथ्य चेङ्गेरी, केसगाज, शतमूल, मतुवा, आरगयमांसर रस, घृतमर्जित एडसकल पथ्य व्यञ्जन । शालि पट्टिक
पुराण खाव ।

अमृता-नागर-धन्याक-कर्पत्रयेण पाचनं सिद्धम् ।

जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठयान्यशेषाणि ॥

गुडूची, आदा, धनीया प्रति २ तोला, जल ६ पल शेष १६ तोला पेयं ।

वासागुरुची-चतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत् कपायम ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारं ॥

वासक, गुडूची, परगढमूल, एषां प्रति २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, प्रलेप परगढ तैल ।

लीढ्वा मुण्डितिकाचूर्णं मधुसर्पिः समायुतम् ।

छिन्ना काथ पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ।

मुगडफला, वनर मूलर चूर्णं १ तोला, गुडूची काथ, मधु, घृतन्दत्वा पेयं ।

गुडूच्याः स्वरसं ६ कल्कं चूर्णं वा क्वाथमेव वा ।

प्रभूतकालमासेव्यमुच्यते वातशोणितात् ॥

गुडूचीर स्वरस, काथ, कल्क, चूर्णा अधिककाल सेवन करिजे वातरक्त गुषे ।

६ । अमृतं गुडूची, छान्द सत्त्वाद्द्वयः । अयंयोगः पित्तोत्तरे इति चक्रदत्त-टीकायां शिबदासः ।

पटोल-कटुका-भीरु त्रिफला-मृतमाधितम् ।

क्वार्थं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥

पटोललता, कटुको, शतमूल, त्रिफला, मिलित २ तोला, गोमूल ८ तोला, जल ३ पल शेष १ पल खाव ।

गोधूमचूर्णाजपयोधृतञ्च सच्छागदुग्धो रुबुबीजकल्कः ।

लेपे विधेयं शतधौत सर्पिः सेके पयश्चाविकमेव शस्तम् ॥

गोमधानर चूर्णा, छागदुग्ध घृत दि लेप । परगडगटी वाटि छागदुग्ध घृत दि लेप । इति लेपः ।

कटुका-मधुयष्ट्याह [कटुका-मृतयष्ट्याह] शण्ठीकल्कं ममाक्षिकं ।

गोमूत्रपीतं जयति सकफ वातशोणितम् ॥

सवारे मिलि २ तोला वाटि, गोमूत्र ८ तोला, मधु २ तोला दि गाव ।

धात्री-हरिद्रा-मुस्ताना कपायञ्च कफाधिके ।

अम्र नी लक्षधि, मथा निनि २ तोला, जल १ पल शेष १ पल ।

कांकिलाक्षामृताक्वार्थं पिवन् कृष्णा कफाधिके ।

कोकिनान्त गुडूचा निनि २ तोला, जल ४ पल, जेष १ पल पिप्पली चूर्ण दि खाव । इति कफाधिके ।

वातरक्तप्रशमनं हृद्यं गुडघृतं स्मृतम् ।

गुडघृत समे लह खाव दन्डे । अथ त्रिदोषे ।—

सर्वेषु मगुडां पथ्या गुडूचीक्वार्थमेव वा ।

पिप्पलीवर्द्धमानम्वा शीलयेत् मुसमार्भतः ॥

गुडूची २ तोला, जल ४ पल शेष १ पल, हरीनका चूर्णा गुडमिश्रित करि खाव । पिप्पली प्रथम दिवसत १ टा, द्वितीय दिवसन २ टा तृतीय दिवसन ३ टा एव क्रमेण सप्तदिनान्यवधि, पिप्पली वर्द्धमानः ।

सम्पाकादि

सम्पकामृतवामानामेरण्डरनेहमंयतं ।

पीत्वा काथमसृग्वातं क्रमात् सर्वान्जं जयेत् ॥

सोणार गुटी, गुडूची, वासक एषां मिलित २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, प्रक्षेप परयत् तैल ।

नवकार्षिकः

त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठावचाकटुकरोहिणी ।
 वत्सादनी दारुनिशा कषायो नवकार्षिकः ॥
 वातरक्तं तथाकुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।
 कण्डूं कापालिका-कुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥
 पञ्चरक्तिकमानेन कार्ष्योऽयं नवकार्षिकः ।
 किन्त्वेवं साधिते काथे योग्यमात्रा प्रदीयते ॥

त्रिफला १५ रति, निम ५ रति, मजाठि २ रति, वच ५ रति, कटकी ५ रति, गुड़ूची ५ रति, आचुकाठ ५ रति, पद्म मानेरे २ तोलाकै लै जल १८ पल, शेष १ पल अत्र योग्यमात्रा कार्ष्या ।

गुड़ूचीघृतम्

गुड़ूचीबवाथकल्काभ्या मपयस्कं शृतं घृतं ।
 हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥

घृत ३ सेर, गोदुग्ध ३ सेर, गुड़ूची ६४ पल, जल ८८ सेर दि काथ करि शेष १२ सेर, गुड़ूचीरे कल्क ८ पलदि सिद्ध करिव ।

अपर-गुड़ूचीघृतम्

अमृतायाः कषायेण कल्केन नागरस्थ च ।
 दुग्धस्निग्धघृतं मिद्धं वातरक्तरुजापहं ॥
 आमवाताढ्य वातादीन् तथादुष्टव्रणानि च ।
 कुष्ठानि गुल्ममेहांश्च हन्यात् शीघ्रं प्रयोजितम् ॥

गुड़ूची ६४ पल, ४८ सेर जल दि शेष १२ सेर शगठी कल्क ८ पल दि सिद्ध करिव ।

शतावरीघृतम्

शतावरीकल्पगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
 क्षीरतुल्यं घृतं पक्वं वातशोणितनाशनम् ॥

घृत ३ सेर, शतमूलर रस १२ सेर, तारे कल्क ८ पल, क्षीर ३ सेर दि सिद्ध करिव । शतावरी घृतं वातपैधिके ।

अमृताद्यं घृतम्

अमृतामधुकं द्राक्षा-त्रिफलानागरं बला ।
 वासारम्बध वृक्षीर-देवदारु-त्रिकण्टकम् ॥
 कटुकाशवरीकृष्णा-काश्मर्यस्य फलानि च ।
 रास्नाक्षुरकगन्धर्व-वृद्धदारुघनोत्पलैः ॥
 कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।
 धात्रीरसं समं दत्त्वा वारित्रिगुणसंयुतम् ॥
 मम्यक् सिद्धन्तु विजाय भोज्ये पाने च शस्यते ।
 बहुदोषान्वितं वातं रक्तेन महमूर्च्छितम् ॥
 उत्तानञ्चापि गम्भीरं त्रिकजङ्घोरुजानुजम् ।
 क्रोष्टृशीर्षे महाशूले चामवाते सुदारुणे ॥
 वातरोगोपसृष्टस्य वेदनाञ्चाति दुस्तराम् ।
 मृत्रकृन्मृदावर्णे प्रमेहं विषमं ज्वरम् ॥
 एतान् सर्वान् निहन्त्याशु वातपित्तकफोद्भवान् ॥
 सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ।
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥

घृत ३ सेर, धात्रीरस ३ सेर, जल ६ सेर, गुड़ची, यष्टिमवु गमारीगुटी, त्रिफला, शूयठी, बलामूल, बाहकमूल, सोणारु गुटी, बग्रा पुनर्पवा, उत्रै, गोक्षुर, कटकीतिता, पिप्पली, गमारीगुटी, शतमूल, रास्ना, कोकिलाक्ष, एरगढमूल, टुकरोया, मथा, कूर प्रत्येकर ३ महाकै कल्क लव ।

दशपाकबलातैलम्

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।
 दशपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तजित् ॥
 धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम् ।
 रेतोयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥

तिल तैल ३ सेर, काथार्य बरियाल मूल ३ सेर ३२ टका, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, कल्क बरियाल मूल ३ पोवा २ टका, गोक्षुर १२ सेर एबं दशधा पाकः ।

विषतिन्दुकतैलम्

विषतरुफलमज्जाप्रस्थयुग्मञ्च शिशुम्,
 स्वरसलकुचवारिप्रस्थमेकैकशश्च ।

वैथकसारोद्धारः

कनकवर्णचित्रापत्र-निर्गुण्डिकास्तुक् ,
 स्वरसतुरगगन्धा-वैजयन्तीरसश्च ॥
 पृथागतिपरिकल्प्य प्रस्थयुग्मेन युग्मम् ,
 विषतरुफलमज्जातुल्यतैलं विपक्वम् ।
 लशुनसरलयष्टीकुष्ठसिन्धूत्थयुग्मं,
 दहनतिमिरकृष्णाकल्कयुक्तं सुमिद्धम् ॥
 हरति सकलवातान् घोररूपानमाध्यान् ।
 प्रतिदिनमनुलेपात् सुसवातस्य जन्तोः ॥
 कुष्ठमष्टादशविधं द्विविधं वातशोणितम् ।
 वैवर्ष्यं त्वग्गतान् दोषान् नाशयत्याशु मर्दानात् ॥

कटु तैल ३ सेर, काथ कुचिना बीज ३ सेर. १६ तोला, गुन्दि जल २४ सेर, शेष ३ सेर, एवं
 शिग्रुमूल काथ एवं वेरेला मूल काथ एवं धुस्तुर मूल काथ एवं चिनामूल एवं वर्ण मूल काथ एवं निर्गुण्डी
 पत्र रस, स्नुहीपत्र रस, अश्वगन्धाकाथ एवं जयन्तपत्र रस । कल्क रसोन, सरल, यष्टिमधु, फर,
 सैन्धव, चिनामूल, पिप्पली एषां प्रति १ पल ।

वातरक्तान्तकोरसः

गन्धकं पारदं लौहं घनतालमनःशिला ।
 गुग्गुलुं शोधितं मर्च्चं समभागेन चूर्णयेत् ॥
 विडङ्गत्रिफलाव्योषमहिफेनपुनर्गवा ।
 चित्रकं देवदारुश्च दाब्बीश्चेतापराजिता ॥
 चूर्णमेपां पृथक्तुल्यं मर्च्चमैकत्र भावयेत् ॥
 त्रिफलाभृङ्गराजस्य रसेनैव त्रिधा त्रिधा ।
 संचूर्ण्य भक्तयेदेव मापमात्रं दिने दिने ॥
 कृत्वानुपानं निम्बस्य पत्रं पुष्पं फलं त्वचं ।
 मानमात्रं घृतैः कृत्यात् मर्च्चवातविकारनुत् ॥
 वातरक्त महाघोरं गम्भीरं मर्च्चज जयेत् ।
 सर्वोपद्रवसंयुक्तं साध्यासाध्यं निहन्यलं ॥

गन्धक १ तोला, रस १ तोला, अश्व १ तोला, हरिताल १ तोला, मनःशिला १ तोला, गुग्गुलु १
 तोला, विडङ्ग १ तोला, त्रिफला ३ तोला, त्रिकटु ३ तोला, काफिङ्ग १ तोला, पुनर्गवा १ तोला, चित्रक १
 तोला, लवण १ तोला, आचुकाठ १ तोला, बग अपराजिता १ तोला एषां प्रति १ तोलाकं सूर्यामिकीकृत्य

मावनार्थं त्रिफला काथ ३ दिन, भृङ्गराज रस ३ दिन, रक्तद्वयमाना बटी काथ्या । अनुपान निम्बपत्र पुष्प फल छाल पर्षां समभाग चूर्णा ३२ रति घिउ मिश्रित करि चैत्रिके वाव ।

इति वैद्यकसारोद्धारे वातरक्ताधिकारः ॥

३० । अथोरुस्तम्भ-चिकित्सा

श्लेष्मणः शमनं [क्षीणं] यत् स्यान्न च मारुतकोपनम् ।

तत् सर्वं सर्वदा कार्य्यमुद्रुस्तम्भस्य भेषजं ॥

तस्य न स्नेहनं कार्य्यं न वरितर्नविरेचनम् ॥७

सर्व्वोरुक्षमः कार्य्यस्तत्रादा कफनाशनः ॥

पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्य्यः श्र्यान्नम् ॥

एतन्निम्बुस्तम्भे चासृक्श्राव न कारयेत् ।

उरुस्तम्भ व्याधित कङ्कणत 'वधे' धरि शोध हय । कफ नाश करिव, वायु शान्त करिव । पाचे उरुस्तम्भ हने तैल क्रिया करिव । एत तैल नेग्याव । वस्ति नकरिव । रेचन नकरिव । कफनाशक मक्ज वस्तु ग्याज । कफनाश हने वायु शान्त होवा ओष्ण आदि क्रिया करिव । उरुस्तम्भ व्याधित तेज नकटाव ।

तस्मादन्न सदाकार्य्यं स्नेहकृत्तणलङ्घनं ।

उरुस्तम्भ हने तैलक्रिया, शुष्क वस्तु लक्षण टहाक आचरिय ।

क्षौद्रमर्षपवल्मीकमृत्तिकासयुत भिषक् ।

गाढमुत्सादनं कुर्याद्गुरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥

मधु, खैरसर्प, उडमाटि समभागे वाटि लेप दिव

भल्लातकाधिः

भल्लातकामृताशुण्ठीदारुपश्या पुनर्णवा ।

पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवर्तणाः ॥

भल्ला गुडूची, आदा, उजै, जिलिया, पुनर्णवा, वेल, भालघिला, गमारी, पारलि, गणियरी, शालानी, पीठानी, कयटकारा, गोचुर, पत्येके समभागे मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल पान ।

७ । तस्य न स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न विरेचनम् । --इति चक्रदत्तः ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलभल्लातकवाथ एव च ।
कल्को वा मधुसन्मिश्र ऊ६स्तम्भविनाशनः ॥

पिप्पली, पिप्पलीमूल, मल्ला, एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल मधु दत्वा पेयं । अथवा कल्कवटि मधु दत्वा खादेत् ।

चव्याभयाम्निदारुणां समधुः स्याद्रूपग्रहे ।
कल्को लिहेच्च मूत्राढ्यैः करञ्जफलसर्षपैः ॥

चविक, हरीतकी, चित्रक, आयुकाठ एषां वाटि मधु दत्वा पेयं । लेटागुटी, सेवासर्षपं गोमूत्रेण पिष्ट्वा लेपः ।

अष्टकट्टरतैलम्

पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्टरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना शृङ्गस्यूद्रुमहापहः ॥

सर्षप तैल ३ सेर, दधि ३ सेर, ससरदधि पादजलभ मयित तक्र २४ सेर । कल्क पिप्पलीमूल शृङ्गठी एषां प्रति ४ पल ।

गुञ्जाभद्रोरसः

निष्कत्रयं शुद्धसूतं निष्कद्वादशगन्धकं ।
गुञ्जाबीजञ्च ६ षड्निष्क जयन्तीनिम्बबीजकम् ॥
प्रत्येकं निष्कमात्रन्तु निष्कं जैपालबीजकं ।
जयाजम्बीरधुन्नुरकाकमाचीद्रवैर्द्दिनम् ॥
भावयित्वा वटीं कुर्यात् चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ।
गुञ्जाभद्ररसो नाम हिङ्गुमैन्धवसंयुतः ।
शमयत्युल्बनं दुःखमुरुस्तम्भं सुदारुणम् ॥

शुद्ध रस १॥ तोला, शुद्ध गन्धक ६ तोला, श्वेतगुञ्जा बीज चूर्णा ३ तोला, निमगुठीर चूर्णा ॥ तोला, जयन्तीफुलर गुटी ॥ तोला ।

८ । गुञ्जाभद्ररसे निष्कमिति, निष्कमर्द्धतोलकं ।

९ । गुञ्जाबीजं श्वेतगुञ्जाबीजं । —इति रमेन्द्रसारव्याख्यार्या गोपालः ।

जयपाल बीज ॥ तोला, एकौकृत्य जयन्ती पत्ररस, धुस्त्रा, काकमाची, जम्बीर रस एषां रसेन दिनमेकं मर्दनं कृत्वा गुञ्जामात्रा वटिका कार्या । हिङ्गु सैन्धव अनुपान करि खाव ।

इति वैद्यकसारोद्धारे उरुस्तम्भाधिकारः ॥

३१ । अथ आमवात-चिकित्सा

आहारस्य रमः शेषो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् ।

समूलं सर्व्वरोगाणामाममित्यभिधीयते ॥

अन्नादि मोजन करिने अन्पात्रि कारणे यिम्बिनि पाक नेपाइ शेप हुट थाके, सकलो रोगर सेये मूल हय । तारे नाम आम बोले ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्त-दीपनानि कट्टनि च ।

विरेचनं स्नेहपानं वस्तयश्चाममारुते ॥

लङ्घन करिव, रोक दिव, तिक्त द्रव्य खाव, यन्निपीन्तिकारक द्रव्य खाव । जलाखाव, विरेचन करिव, घृतपान, तैलघर्षण, वस्ति करिव । आमवात हन र्न्यादि क्रिया करिव ।

षडङ्गस्वेदः [शङ्करस्वेदः]

कार्पासास्थि-कुलात्थिकातिलयवैरेरण्डम्लातसी ।

वर्षाभूशानशिग्रुकाञ्जिकयूतैरेकीकृतैर्वा पृथक् ।

स्वेदः स्यादथ कर्पूरोदरशिरः स्फिकृपाणिपादाङ्गुलि,

गुल्फस्कन्ध-कटीरुजा विजयते, सामाः समीरानुगाः ॥

कार्पासास्थि, कुलस्थिका, तिल, यवधान्य, परगढमूल, मसिना, पुनर्गावा, शनबीज, एतानि समभागानि स्थाल्यां काञ्जिकेन सिद्धं तस्योपरिलिप्तं सरावं दत्त्वा सचिह्नं पुटकद्वयं एकैकमानीय स्वेदयेत् ।

त्रिवृत् सैन्धव-शुण्ठीनां आरणालेन चूर्णितम् ।

पीत्वा विमुच्यते जन्तुरामवातहरं परम् ॥

तेङ्गिया, धुनाधूर्पा ७२ रति, सैन्धव १२ रति, काञ्जिक पलेन पेयं ।

बृहद्दयोगराज-गुग्गुलुः

त्रकटु त्रिफलापाठाशताह्वा रजनीद्वयम् ।
 अजमोदावचाहिङ्गहवषाहस्तिपिप्पली ॥
 उपकुञ्जिका-शटीधान्यं विडं सौवर्चलं तथा ।
 सैन्धवं पिप्पलीमलं त्र्यगोलापत्रकेशरम् ॥
 फनिजम्बकश्च लौहञ्च [तगर] मर्जकश्च त्रिकण्टकः ।
 गस्ना-चातिविपा-शण्ठी-यवक्षाराग्लवेतमम् ॥
 चित्रकं पुष्करं चव्य वृक्षाभ्लं दाडिमं रुवः ।
 अश्वगन्धा-त्रिवृद्धन्ती वदर देवदर च ॥
 हरिद्रा कटकामर्वा-त्रयेमाना-दुरालभा ।
 विडङ्गं मर्षपञ्चैव मृतवङ्गञ्चो यमानी वासकन्तथा ॥
 एतानि समभागानि ऋष्यचूर्णानि कारयेत् ।
 शोधितं गुग्गुलुञ्चैव सर्व्वचूर्णमम नयेत् ॥
 घृतेन पीडयित्वा त [घृतेन पिडयित्वा] स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 रमवातेन ये भग्नाः कर्कटभग्नाश्च ये जनाः ।
 एकाङ्गं शर्ष्यते येषां कृष्ट वापि क्षान्तोत्तरम्
 पादौ विस्तारितौ येषां येषां वा गृध्रमीग्रहः ।
 मन्धिवात क्रोष्टुशीर्ष वात सर्व्व शरीरगम् ॥
 अशीतिं वातजान् रोगान् चत्वारिंशच्च पैस्तिकान् ॥
 विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव हन्त्यवश्य न सशयः ।
 अथ बृहद्दयोगराज-गुग्गुलुः सर्व्ववातहा ॥

त्रिकटु, त्रिफला, आकणादि, शुल्फा, जीरकद्वय, आजनि, वच, हिङ्गु, हवुषा, हातिपिप्पली, वनयमानौ, केतुरि, धनीया, विट्, सौवर्चल, सैन्धव पिप्पलीमल, दालविनि, एलाञ्चि, तेजपत्र, नागकेशर, क्षुद्रपत्रतुलसी (लौह), तगर, धुना गोचुर, रास्ना आलैच, शण्ठी, यवक्षार, येकर, चिन्ता, घूर, चै, तेतेली, दाडिम, परगढमूल, अश्वगन्धा, त्रिवृत्ता, सोन्दरपरमाल, वदरी, उजै, हरिद्रा, कटकौतित्ता, वनरिहा, नाथकल्प, कुशैलता, विडङ्ग, सेवासरियड, यमानी, वासक प्रत्यकर समभागचूर्णा, तारे समान शोधित गुग्गुलु, घृतेर पिपिडित करि नवीन मागडत थव । तप्तजल अनुपान करि २ महा प्रमाणे खाव ।

शृङ्गादिसप्तकम्

शृङ्गामृताश्वेतपुनर्णवानां शक्राशनस्यापि च मार्कवस्य ।
 चूर्णं मिताक्षौद्रयुतं घृतंन लिङ्गा पयः पेयमतन्द्रितेन ॥
 सामञ्ज वायुं ग्रहणीं प्रदृष्टां कासाग्निमादं [ज्वर] स्वरमभ्लपित्तं ।
 शीथ तथा पाण्डुमरोचकञ्च प्रमेहमुग्रं परिणामशूल ॥
 क्लिग्धान्न-भोक्तुः पुरुषस्य शीघ्रं निहन्ति सर्व्वं कफपित्तरोग ।
 रमायनो वह्निबलप्रदश्च दुर्नामहन्ता समसप्तकोऽयं ॥

टुकरीया लता, गुड़ूची, श्वेतपुनर्गावा, भाङ्ग, शृङ्गराज, प्रन्थेकर १ पल चिनि मधु समे मिश्र करिव ।
 ५४ रति घृत अनुपान करि ४० रति कै खाव । पये दुग्ध खाव, क्रमे ७ टका पथ्यन्त वृद्धि ; पैत्तिक
 चामवातत शुभ ।

वातारिगुग्गुलुः

वातारितैलसंयुक्तं गन्धकं पुरसयुतं ।
 फलत्रययुतं कृत्वा पिष्टयित्वा [पिष्टयित्वा] चिरं रुजि ॥
 भक्षयेत् प्रत्यहं प्रातः रुबुक्वाथानुपानतः ।
 दिने दिने प्रयोक्तव्यं माममेकं निरन्तरम् ॥
 आमवातं कटीशूलं यग्रमी खञ्जपङ्गुता ।
 वातरक्तं सशोथञ्च [वातरक्तञ्च शोथञ्च] सदाहं क्रोष्टुशीर्षकम् ॥
 शमयेत् कुशलोदष्ट [शमयेद्वहुशोदष्ट]मपि वैद्विर्वर्जितम् ॥

शोधित गन्धक १ पल, शोधित गुग्गुलु ४ पल, परगड तेल १ पल, त्रिफला चूर्णा ३ पल, परगड
 तैल, गन्धक एव दुग्धपरे पिष्टित करिव । पिचत गुग्गुलु मिहलाव । २ महा कै खाव, परगड काथ अनुपान
 त्रिफला काथ वा, विठ विवद्धे हितं ।:

स्वल्प-सिंहनादगुग्गुलुः

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।
 गन्धकस्य पलञ्चैकं कौशिकस्य पलं तथा ॥
 कुङ्कुवं रुबुतैलस्य सर्व्वमादाय यत्नतः ।
 पाचयेत् पाकविद् वैद्यो लौहे ताम्रे च भाजने ॥

हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्माणं खड्गपङ्कताम् ।
 श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥
 कुष्ठानि वातरक्तञ्च गुल्मशूलोदराणि च ।
 आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥
 एतदभ्यासयोगेन जरापलितनाशनम् ।
 सर्पिस्तैलरसोपेतं [वसोपेतं] अश्रीयाच्छालिषष्टिक ।
 सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।
 वह्निवृद्धकरः पुंसां भाषितो दण्डपाणिना ॥

त्रिफला ३ पल, जल ३ सेर, शेष १ पल, शोधित गन्धक १ पल, शोधित गुग्गुलु १ पल, परगढ तेल ४ पल, गन्धक चूर्णेन पिट्टनीयः । पश्चात् त्रिफलाकाशं गोलयित्वा, लौहपात्रे तापपात्रे वा कियत्कालं पाचयेत् । १६ रतिकै त्वाव ।

शुण्ठीखण्डः

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः ।
 चीर-द्विप्रस्थसंयुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पचेत् ॥
 व्योष त्रिजातकं द्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलं ।
 निःक्षिप्य चूर्णितं तत्र खादेदग्निबलं प्रति ॥
 बल्यमायुष्यमोजस्यं बलिपलितनाशनं ।
 आमवातप्रशमनं बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥

शुण्ठीचूर्णा ८ पल, घृत २० पल, दुग्ध ६४ पल, खण्ड १० पोवा—सिद्धे प्रक्षेप त्रिकटु ३ पल, त्रिमुगन्धि ३ पल दत्त्वा संमर्धं खिग्धभागडे स्थाप्यं, अतो मद्ध्यं तोलकं तप्तजलमनुपेयं ।

शुण्ठीघृतम्

नागरकवाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन तनाथ केवलोनोदकेन वा ॥
 वातश्लेष्मप्रशमनमग्निसन्दीपनं परं ।
 नागरं घृतमित्युक्तं कथ्यामशूलनाशनम् ॥

घृत ६ पोवा ८ टका, शुण्ठी काथ ६४ पल, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, शुण्ठी कल्क ८ पल सिद्धं ।

त्रिवृतादिमोदकः

कणामूलकमेरण्ड-त्रिवृदन्ती पलं पलं ।
 सर्व्वतुल्यामृताशुण्ठी-गुडेन सहमोदकः ॥
 कर्षमेरण्डतैलेन सर्व्वामवातनाशनः ।
 अग्निमान्द्यञ्च शोधञ्च गुरुमाशौग्रहणीगदान् ॥

पिप्पली मूल १ पल, परगढ मूल १ पल, दन्तीमूल १ पल, नेडिया मूल १ पल, गुडूचीसत्व ५ पल, शुगठीचूर्णा ५ पल, पुराण गुड १० पल मिश्रयित्वा मोदकः कार्य्यः । विगार्थमेरण्डतैलन्दत्वा खादेत् ।

[वृहत्] रसोनपिण्डः

रमोनस्य पलशतं तिलस्य कुडवं तथा ।
 हिङ्गु-त्रिकटुकं चारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ॥
 शतपुष्पा तथा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।
 अजमोदा यमानी च धन्याकञ्चापि बुद्धिमान् ॥
 प्रत्येकन्तु पलञ्जैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 घृतभाण्डे दृढे चैव स्थापयेद् दिनपोडश ॥
 प्रन्निप्य तैलमानीञ्च प्रस्थार्द्धं काञ्जिकस्य च ।
 खादेत् कर्षप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिवेदनु ॥
 आमवाने तथा वाते सर्व्वान्जैकाञ्जसंश्रिते ।
 अपस्मारंऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ।
 मोन्मादवातभग्ने च शूले जन्तुषु शस्यते ॥

शोधित रसोन ५ मेर, तिलचूर्णा ८ पल, हिङ्गु, १ पल, त्रिकटु ३ पल, यवचार १ पल, सर्ज्जिक चार १ पल, सैन्धव १ पल, सोवर्चल १ पल, विट १ पल, कर्कच १ पल, साम्भार १ पल, शुल्फा १ पल, कूर १ पल, पिप्पली मूल १ पल, चित्रक १ पल, आजनि १ पल, यमानी १ पल, धनीया १ पल, तिलतैल ८ पल, काञ्जि १६ पल सर्व्वमेकीकृत्य घृतभाण्डे स्थापयित्वा आशुधान्यराशौ पोडश दिनानि स्थापयेत् । अत आकृष्य मद्यं तोलकमानं उष्णजलेन मद्येन वा अनुपेयं ।

पञ्चार्कतैलं

मूलैः सपत्रैः फलपुष्पसारैरर्कस्य निष्पीड्य रसादकञ्च ।
 शुक्तं पलं षोडशिकं तथैव रास्नारसं तैलमथादकः स्यात् ॥

भूषर्णिणचित्रक-पुनर्णववाजिगन्धा-निर्गुण्डिकातगरशिग्रुसिफालवङ्गैः ।

मिन्धूःधसर्षपत्रुटीसुरदारुकुष्ठैः कर्षान्वितैः पाचितमाजपय एकं सः ॥

तैलं वातं हरेद्यापि असितञ्च निरन्तरं ।

अभ्यङ्गात् श्रोणीसन्धिस्थं पञ्चवातान् सुमर्द्दनात् ॥

अर्कतैलमिदं श्रेष्ठं सर्ववातविकारमुत् ॥

तिलतैल १२ सेर, मूल, पत्र, फल, पुष्प, गल्ल, एह ५ विध आकण रस १२ सेर, शुक्र १६ पल, रास्ना ८ पल, जल ३ सेर, गेप ६ पोवा, छागदग्ध १२ सेर, नाहर फल, चित्रक, पुनर्गवा, अश्वगन्धा, पचतीया, तगरशिफा, शिग्रमूल, लवङ्ग, मैन्धव, सेवा सरियह, प्लाचि, रशै, कूर, दालचिनि एषां प्रति कल्क २ तोला ।

अभिस्वन्दकरा ये च येचान्ये गुरुपिच्छिला ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन चामवाताद्दितैर्नरैः ॥

महिषी क्षीर, गुरु मांस, बोथ्यं कारक वस्तु इसव नाचरिव ।

इति वैद्यकसारोद्धारो आमवाताधिकारः ॥

सप्तमः परिच्छेदः

शूल-गुल्मरोगादिचिकित्सोपदेशः

३२ । अथ शूल-चिकित्सा

अनङ्गनाशाय हरस्त्रिशूलं मुमोच कोपान्मकरध्वजश्च ।
तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयार्द्रितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥
स विष्णुद्भुङ्कारविमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः सशूलः ।
स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयत्यस्य हि पूर्व-सृष्टिः ॥
वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।
क्षारचूर्णानि गुडिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥

बान्धि कराव ; लङ्घन कराव, सेत दिव ; जीर्णाकारक वस्तु न्नुवाव । फलवर्त्ति करिव ; क्षार औषध दिव, चूर्णा औषध वडि करिव ।

पुंसः शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ।
पायसैः कृशरैः पिण्डैः ग्निग्नेर्वापि शितोत्करैः ॥

अतिशय प्रकारे [सेतु] स्वेद दिले शूल शान्त हय ।

स्निग्धैः सकौलत्थरसैः ससारैः भोज्यैः पयोयूपरसैश्च पथ्यैः ।
सहिष्णुसौवर्चलदाडिमाढ्यैः सपत्रकोलैः घृततैर्लाभश्रेः ॥

पथ्य सुन्दर वस्तु अन्नादि, कुलत्थ रस, माप, क्षीर, मुद्ग अपादि, हिङ्ग, सौवर्चल, दाडिम, जालुक, आदा, पिप्पली, वै एड पञ्चकोल घृत, एड औषध पथ्य ग्वाव ।

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।
गुटिकाशमयत्याशु शूलञ्चैवातिदुःमहम् ॥

तिलर वडि करि उदरत त्प दिव । अथवा तिल वाटि काण्ठरेरे दीपना बान्धि, अमित तपताइ सेक दिव ।

बलापुनर्णवेरण्ड-वृहतीद्वय गोक्षुरैः ।
सहिष्णु-लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥

बला, पुनर्णवा, एरण्ड मूल, कगटकारी, भेकुरि, गोक्षुर, एषां मिलि २ तोला, जल ४ प्रल, शेर १ पल, हिष्णु सैन्धवं दत्वा पिबेत् ।

हिङ्गुप्रतिविषाव्योष-वचा-सौवर्चलाभयाः ।

हिङ्गु, आतैच, त्रिकटु, बच, सौवर्चल, शिलिखा एषां चूर्णानि उष्णोदकमनुपेयं ।

यमानीहिङ्गु सिन्धूत्थ चारसौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिसूदनाः ॥

यमानो, हिङ्गु, सैन्धव, यवक्षार, सौवर्चल, शिलिखा, एषा समभाग चूर्णां लाजमगडेन पातव्यं ।

विश्वमेरुण्डजं मूलं काथयित्वा जलं पिवेत् ।

हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥

आदा, परगड मूल मिलित्वा २ तोला जल ४ पल, शेष १ पल, हिङ्गु २ रति, सौवर्चल १६ रति पेयं ।

विद्ववादिः

विश्वैरुण्डयवक्वाथः सद्यः शूलनिवारणः ।

हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ॥

आदा, परगडमूल, यवधान्य एषा मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, हिङ्गु २ रति, सौवर्चल १६ रति अथवा हिङ्गु २ रति, कुष्ठचूर्णा १६ रति प्रक्षिप्य पेयं ।

वृहत्विश्ववादिः

विश्वैरुवृक्दशमूलयवाम्भमा तु द्विद्वारहिङ्गु लवणत्रयपुष्कराणां ।

चूर्णं पिवेत् हृदयपार्श्वकटीग्रहामपक्वाशयां शभृशरुग्ज्वरगुल्मशूली ॥

आदा, परगडमूल, दशमूल, यवतगद्रुल मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल शेष १ पल, सौवर्चल, सैन्धव, त्रिकटु, यवक्षार, सर्जिकाक्षार, कूर, हिङ्गु, एषा चूर्णानि प्रक्षिप्य पेयं ।

प्रलेपः पादिकः काव्यादिति वचनात् ।

बीजपूरकमूलञ्च घृतेन सहपाययेत् ।

जयेद्वातमर्षं शूलं कर्षमेकं प्रमाणतः ॥

सोलङ्कर मूल २ तोला घृतेन पिष्ट्वा पाययेत् ।

नाभिलेपाज्येच्छूलं मदनः काञ्चिकान्वितः ।

कोटकरा बीज काञ्चिकेन पिष्ट्वा नामि लेपः ।

मातुलुङ्गरसं सर्पिः सहिङ्गुलवणान्वितः ।

सुखीष्णं पाययेदेतत् विड्विवन्धगदापहम् ॥

सोलङ्गरस ३ तोला प्रक्षेपं, घृत हिङ्गु, सैन्धव पेयं ।

पित्तशूले— गुडः शालिर्यवः क्षीरं सर्पिः पानं विरेचनम् ।

जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥

चिनि, शाल्यन्न, यव, सद्य क्षीर, घृत, विरेचन, आरयक पक्षिमांस पित्तशूलत इसव पत्थ खाव ।

धान्यारसं विदार्या वा त्रायन्तीगोस्तनाम्बुना ।

पिवेत् सशर्करं सदाः पित्तशूलनिःसूदनम् १ ॥

आमलकी रस ८ तोला, चिनि ३२ रति दत्वा पेयं । एवं कोमोरा, नाथकल्प, द्राक्षा एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, प्रक्षेप चिनि, पश्चात् क्षीरं पेयं ।

शतावरीरसं क्षौद्रयुतं प्रातः पिवेन्नरः ।

दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्व्वपित्तामयापहम् ॥

शतमूलर रस १ पल मधु दत्वा प्रातः पिवेत् ।

बृहत्यौ गोक्षुरैरण्ड-कुशकशेज्जुवालिका २ ।

पीताः पित्तभवं शूलं मद्यो हन्युः सुदारुणम् ॥

कण्टकारी, मेकुरि, गोक्षुर, परगटमूल, कज, कामि (इञ्जु), खागरि एषां मिलि ४ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, शीते पेयं किञ्चित् मधु प्रक्षिपन्ति ।

त्रिफलानिम्बयट्याहु-कटुकारग्वधैः शृतम् ।

पाययेन्मधुसमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥

त्रिफला, निम्ब, यष्टिमधु, कटुकित्ता, गमारीगुटी, एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल शेष १ पल शीते मधु दत्वा पेयं ।

प्रलिह्यात् पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकं ।

आमलकी चूर्णां मधु मिश्रं खादेत् ।

१ । धात्र्याः स्वरसमित्यादि योगत्रयम् ।

धात्र्याः स्वरसः, विदार्या अपि स्वरसः, त्रायन्ती गोस्तनयोः काथः शर्करा च सर्व्वत्र बोध्या ।

—इति चक्रदत्तटीकायां शिबदासः

२ । इञ्जुवालिका, खागइभेदा । —इति शिबदासः ।

श्लेष्मशूले—श्लेष्मात्मके लङ्घनच्छर्द्दानि शिरोविरेकं मधुशीघ्रपानम् ।

मधूनि गोधूमयवानरिष्टान् सेवेत रुक्षान् कटुकांश्च सर्वान् ॥

लङ्घन, वस्ति, नस्य, मधु, शीघ्र, सुराभेद, गोमधान, यव, शुकान वस्तु, जला, इसव पथ्य आचरिव ।

पिप्पली-पिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।

यवागूर्दीपनीयास्याच्छूलघ्नीतोयसाधिता ॥

पिप्पली, पिप्पलीमूल, चविक, चिता, आदा एषां मिलि २ तोला, जल ३ संर, शेष ३ पोवा, यवचूर्ण

१६ टका दत्त्वा पाकः कार्यः, हिङ्गुसैन्धवं दत्त्वा मद्या ।

पञ्चकोलं जलं प्रातः सहिङ्गुलवणान्वितम् ।

मुखोष्णं पाययेदेतन् श्लेष्मशूलनिसूदनम् ॥

पञ्चकोलकायः, हिङ्गुसैन्धवान्वितः प्रातः पेयः ।

विल्वमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजं ।

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥

विल्वमूल, परगडमूल, चित्रक, आदा एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, हिङ्गुसैन्धव, प्रक्षिप्य, पेयं ।

मुस्तं वचां तिक्तकरोहिणीञ्च तथाभयां निर्दहनीञ्च तुल्याम् ।

पिवेत्तु गोमूत्रयुतां कफोदथे शूले तथामस्य च पाचनार्थम् ॥

मथा, वच, कटकीतिता, शिलिग्या, बनरिहा एषां मिलि २ तोला, वाटि गोमूत्र पलेन पेयं ।

मातुलुङ्गरमो वापि शिघ्रुक्वाथस्तथापरः ।

सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्वस्तिशूलनुत् ॥

सोलाङ्गमूल २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल यवक्षार मधु दि खाव । एइ दरे शिघ्रु मूलको खाव ।

हिङ्गु, ादि (कफे आमशूले)

महिंशुतुम्बुरुव्योषयमानीचित्रकाभया ।

सक्षारलवणाश्रूणं पिवेत् प्रातः सुखाम्बुना ॥

विन्मूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥

हिङ्गु, धनीया, त्रिकटु, यमानी, चिता, शिखिखा, सममागे चूर्णा, यवक्षार सैन्धव दि शीतल जलेरे

दीपकं सैन्धवं पथ्या नागरञ्च चतुः समम् ।

चूर्णं शूलं जयत्याशु मन्दाग्नेश्चैव दीपनम् ॥

यनी, शिलिन्वा, शुयठी, सैन्धव समभाग चूर्णां शीतल जनेरे खाव ।

कफपित्तशूले—पटोर्लात्रफलारिष्ट-क्वाथं मधुयुतं पिवेत् ।

पित्त-श्लेष्मण्वरच्छर्दि-दाहशूलोपशान्तये ॥

रसोनं मद्यसमिश्रं पिवेत् प्रातः प्रकाङ्कितः ।

वातश्लेष्मभव शूलं निहन्यात् वह्निदीपनं ॥

नहरु निस्तुष करि एपल मथे रे तदभावे काञ्जिरे खाव ।

सन्निपातशूले—शङ्खचूर्णं मलवण महिष्कुव्योपसंयुतम् ।

उष्णोदकेन तत् पीतं शूलं हन्यान्निदोषजं ॥

लवण सैन्धवक बोले, व्योष त्रिकटुक बोले ।

परण्डसप्तकम्

एरण्डविल्ववृहतीद्वयमानलुङ्ग-पाषाणभिन्द्रकटमूलकृतः कषायः । ३

सत्तारहिङ्गुलवणो रुवतैलमिश्रः श्रोण्यंशमेद्रहृदयस्तनरुन्नुपेयः ॥

परशुमूल, वेलमूल, कण्टकारी, मेकुरि, सोलङ्गमूल, पाषाणभेदी, गोक्षुर सबारे मिलि २ तोला काथ करि, हिङ्गु, यवक्षार, परशु तैल सैन्धव, ८४ सकल दि खाव ।

दाधिकं घृतम्

पिप्पलीनागर विल्व कारवीचव्यचित्रकम् ।

हिङ्गु दाडिमवृक्षासुवचाक्षारामुवतमम् ॥

वर्षाभूकृष्णलवणमजाजीवीजपूरकम् ।

दाधिनिगुणितं सर्पिस्तत् 'मूढं' दाधिकं घृतम् ॥

३ । परशुवेत्यादी । मातुलुङ्गं, मातुलुङ्गस्य मूलम्, पाषाणमित्, पाषाणभेदी । त्रिकटो गोक्षुरस्तस्य मूलम् । लवणमत्र सैन्धव' न तु सौवर्चलम् । —इति चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

गुल्मार्शःश्रीह हृत्पार्श्वशूलयोनिवजापहम् ।

दोषप्रशमनं श्रेष्ठं वाधिकं परम स्मृतम् ॥

द्वत ३ सेर, दधि ८ सेर, अल १२ सेर, सोलङ्गरस ३ सेर, तस्यमूल कल्क, पिप्पली, शृगठी, कृष्णजीरा, बिल्व, बिल्वशृगठी, चविक, चितामूल हिङ्ग, दाडिमबीज, तेतेली, वच, यवद्वार, धैकर, पुनर्णबा, विट्बलण, जीरा, नीजपूरक मूल एषां प्रति २ तोला कर्षं सिद्ध ।

त्रिफलामण्डुरम्

त्रिदोषे - गोमूत्रसिद्ध मण्डुरं त्रिफलाचूर्णसयुतम् ।

विलिहन् मधुसर्पिभ्यां शूल हन्ति त्रिदोषजम् ॥

सप्तषा गोमूत्र निर्व्वापित मण्डुर चूर्णां १ पल २ कर्षं त्रिफलाचूर्णां मिलित (प्रति) ३ पल नूतन पात्रे एकीकृत्य स्थाप्य, अतो मधुसर्पिभ्यां संमर्दथ मर्दथ ।

व्यायामं मेथुर्न मद्य लवणं कटुवैदलम् ।

वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलवान् नरः ॥४

इति वैद्यकसारोद्धारे शूलाधिकारः ॥

३३ । अथ परिणामशूल-चिकित्सा

प्राक्कर्मलङ्घनं तत्र वमन म विरेचनम् ।

अनुवासो निरुहश्च वस्तः गोमूत्रचूर्णयोः ॥

विरुक्काथेन वमनं कटुतुम्बीजलेन वा ॥

लङ्घन करिव, वान्ति कराव, पेट बोवा, अनुवास विरह दुडविध वस्तिकर्म करिव । गोमूत्र चूर्णाद्रव्य विरुवादि काथ खुबाइ वान्ति कराव । नितालाउर काथ वा पइ सकल आचरिव अम्लपित्त ।

त्रिफलाक्वाथगोमूत्रक्षीरमासरसैः पृथक् ।

एरण्डतैल-द्विगुणैः पीतं शान्त्यं विरेचनम् ॥

त्रिफलार काथ करि १ पल, एरण्ड तैल २ पल दि ग्वाव ।

४ । कम्बलावृत्त-गात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्व्वतः

कटुतैलाक्त शक्तूनां धूपः शूलहरः परः ॥

व्यायामं मेथुलं मद्यं लवणं कटुवैदलम् ।

वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलवान् नरः । —इत्यधिकः चक्रवर्त्ते पाठः ।

विडङ्गादिमोदकः [वा विडङ्गादिगुटिका]

विडङ्गत्रिफलाभ्योष-त्रिवृहन्ति सच्चिन्नकं ।
 सर्वान्येतानि ऋस्कृत्य ऋद्धणचूर्णानि कारयेत् ॥
 गुड्देन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।
 उष्णोदकदानुपानन्तु दद्याद्द्वह्निविवर्द्धनम् ॥
 जयेत् त्रिदोषजं शूलं परिणाममुद्भवम् ।

विडङ्ग, त्रिफला, त्रिकटु, त्रिवृता, सोन्दर पखाल, चिता सवांग समभागचूर्णा लव, सर्वसम गुड दि मोदक करि उष्णोदकेरे खाव ।

नागरतिलगुडकल्कं पयमा संगाध्य यः पुमान्दद्यात् ।
 उग्रं परिणतिशूलं तस्यापैति मसुरात्रेण ॥

बादा, तिलबटा, पुराण गुड जलेन पेयं ।

पीतं शम्बुकजं भष्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
 पक्तिजं विनिहन्त्ये तत् शूलं विष्णुरिवासुरान् ।

सरु शामुक भष्मकरि उष्णजलेन पीतं ।

लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढं मधुमर्षिपा ।
 शूलं परिणतं हन्यात् तन्मलम्बा प्रयोजितम् ॥

लौहजारण १ तोला, त्रिफलाचूर्णा १ तोला, घृत मधुभ्यां लीढं । तन्मलं मगडुरं एव लौहवत् खादेत् ।

कृष्णाभयालौहचूर्णं गुड्देन सह भक्षयेत् ।
 पक्तिशूलं प्रशमयेत् जठराण्यग्निमन्दतां ॥
 आमवातविकारांश्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति ॥

पिप्पली, शिलिखा, लौहजारण, समभागं कृत्वा गुड्देन खादेत् ।

पथ्याद्यलौहम्

पथ्या लौहरजः शुण्ठीचूर्णं मात्सिक-सर्षिषा ।
 परिणामरुजं हन्ति वातपित्तकफात्मिकां ॥

हरीतकीचूर्णं १ तोला, शुण्ठीचूर्णं १ तोला, लौहजारण ४ तोला, घृतमधुभ्यां समर्ष खादेत्

नारिकेलसारः वा नारिकेललक्षणम्

नारिकेलं सतौयञ्च लवणेन प्रपूरितम् ।
 मृदाववेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवह्निना ॥
 पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिणामजम् ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥

एकं नारिकेलं सजलं लवणेन प्रपूरितं दग्ध्वा लवणं ग्राह्यं, ततः प्रथमं मक्ष्यं ३२ रति,
 तस्यजलमनुपेयं ।

पिप्पलीघृतम्

क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनां सिद्धं घृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
 क्षीरानुपानस्य निहन्त्यवश्यं [क्षीरान्न-पथ्यैर्व्विनिहन्त्यवश्यं]
 शूलं प्रवृद्धं परिणामसशम् ॥

पिप्पली १ पोवा, जल ७ सेर, शेष ६ पोवा, कल्क ३५ टका, घृत ६ पोवा ८ टका, शीते मधु ३२
 टका दत्त्वा आलोक्ष्य कर्मिकं खादेत् । क्षीरपलैकमनुपीठेत् ।

बृहच्छतावरीमण्डुरम्

मण्डुरस्यातितप्तस्य वराक्वाथप्लुतस्य च ।
 चूर्णीकृत्य पलान्यष्टौ शतावरीरसस्य च ॥
 दध्नश्च पयसश्चाष्टा वामलक्ष्मा रसस्य च ।
 चतुष्पलं घृतस्यापि शानमात्रं विनिक्षिपेत् ॥
 सिद्धे प्रत्येकमेतेषामजाजीधान्यमुस्तकम् ।
 त्रिजातककणा पथ्या उपयुक्तं निहन्ति च ॥
 शूलं दोषत्रयोद्भूतममूषिसञ्च दारुणम् ।
 अरुचिञ्च वमिञ्चैव कासं श्वासञ्च नाशयेत् ॥

त्रिकला काष निर्व्वापितं शुद्धमण्डुरचूर्णं ८ पल, शतमूली रस ८ पल, गन्धदधि ८ पल ।
 गोदुग्ध ८ पल, आमलकीरस ८ पल, घृत ४ पल, सिद्धे प्रक्षेप, भोगजीरा, धनीरा, मथा, पलाचि,
 दालचिनि, तेजपात, पिप्पली, शिलिला एषां प्रत्येकं चूर्णा ३० रति, दत्त्वावताप्यं

क्षीरमण्डुरम्

वातपैक्तिके— लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रार्द्धादिके पचेत् ।

क्षीरप्रस्थेन तत् सिद्धं पक्ति[पित्त]शूलहरं नृणां ॥

पूर्ववत् शोधित मण्डुरचूर्या ८ पल, गोमूत्र ६४ पल, गोदुग्ध ३२ पल, पक्त्वा वटिका काय्या ।

त्रिफलालौहम्

अक्षामलकशिवानां स्वरमैश्च पक्वं सुलोहजचूर्णम् ।

सगुडं यद्युपभुङ्क्ते मुञ्चन्ति शूली त्रिदोषजं शूलम् ॥

लौहमष्म १ पल, पुराण गुड १ पल, त्रिफलारस १६ पल, गुडपाक हले घृत मधु दि लेह करि खाव ४ रतिर परा १० रतिर पर्यन्तः ।

लौहगुड़िका

लौहस्य रजसो भागस्त्रिफलायास्त्रयस्तथा ५ ।

गुडस्याष्टौ तथा भागा गुडान्मूत्रं चतुर्गुणम् ॥

एतत् मूर्ध्वञ्च विपचेद् गुडपाकविधानवित् [विधानवत्]

लिहेच्च तद् यथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥

लौह १ पल, त्रिफला ३ पल, पुराण गुड ८ पल, गोमूत्र ३२ पल, सर्वमेकीकृत्य पाकं कृत्वा, स्निग्ध भाग्ये संस्थाप्य पूर्ववत् मन्त्रयेत् ।

घृहन्नारिकेलखण्डः

नारिकेलपलान्यष्टौ शर्कराप्रस्थमम्मिता ।

तज्जलं पात्रमेकन्तु सर्पिः पञ्चपलानि च ॥

शुण्ठीचूर्णस्य कुड्वं प्रस्थादं क्षीरमेव च ।

मूर्ध्वमेकीकृतं पात्रे शनैर्मर्दन्निना पचेत् ॥

तुगात्रिकटुकं युस्तं चातुर्जातं सधान्यकं ।

द्वि कणा जीरकञ्चैव कर्षयुरम पृथक् पृथक् ॥

५ । लौहस्येति माग इत्यकोभागः, त्रिफलायास्तस्य इति मिलित्वा ।

—चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

श्लेष्मचूर्णं विनिश्चिप्य स्थापयेद् भाजने मृदः ।
 खादेत् प्रतिदिनं शानं यथेष्टाहारवानपि ॥
 सर्व्वदोषभवं शूलमेकजं द्रन्द्वजं तथा ।
 परिणामभवं शूलममुपित्तञ्च नाशयेत् ॥
 बलपुष्टिकरं हृद्यं बाजीकरणमुत्तमम् ।
 रक्तपित्तहरं भेष्यं छर्दिहृद्रोगनाशनम् ॥
 [अग्निसन्दीपनकरं सर्व्वरोगविनाशनम्] ।
 घन्वन्तरिद्धतश्चैतन्नारिकेलरसायनम् ।

[अषक नारिकेल] सुषक नारिकेल वाटि ८ पल, घृत ५ पल, खण्ड १६ पल, शुण्ठीचूर्ण ४ पल, पाकार्थं नारिकेल जल १२ सेर, क्षीर ६ पोवा, अल्पाग्नि दि जाल दिव । सिद्ध हने दिव वंशलीचन, त्रिकटु, त्रिस्तुब्धि, मषा, नागकेशर, धनीया, दड पिप्पली, भोगजोरा प्रत्येकर ४ तोलाकै, अवतारण्य करि ३२ रतिकै खाव, शीतल जलानुपानं ।

शूलसिंहयोगः

विषकपर्णं वचाकर्षं त्रिकटुत्रिफला च षट् ।
 भागीमुस्ताविडङ्गानि प्रति कर्षञ्च चूर्णयेत् ॥
 गुड्णेन सर्व्वतुल्येन गुडिकाचनमात्रका ।
 शूलमिहप्रयोगोऽय कफशूलहरो भवेत् ॥

विष २ तोला, वच २ तोला, त्रिकटु ३ तोला, त्रिफला ३ तोला, अकलबिर २ तोला, मषा २ तोला, विडङ्ग २ तोला, सर्व्वचूर्णं समगुड मोदकं कृत्वा, परगढ मूल, शुण्ठी, एतद्काथे, हिङ्ग, सौवर्णला-
 न्वितमनुपेयम् ।

शिवामण्डुरम्

शिवाधात्रीपलैकैकं पुरातनगुडं समम् ।
 गोमूत्रं शुद्धमण्डुरं पलत्रयं सुचूर्णितम् ॥
 सुलोहाभ्रकयोः कर्षं मह्येभधुसर्पिषा ।
 समालोच्य ततः खादेत्तोलकञ्च प्रमाणतः ।
 आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य क्रमेण तु ।
 परिणामं ज्वरं पित्तममुपित्तं सुदारुणम् ॥

अन्नद्रवसमुत्पन्नं शूलं सम्भवत्सरोत्थितं ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गुल्मशूलं विशेषतः ॥
शूलमष्टविधं हन्ति भास्करस्तिमिरं यथा ।

हरीतकीचूर्णं १ पल, धात्री चूर्णं १ पल, पुरातन गुड़ २ पल, गोमूत्र शुद्धमण्डुर चूर्णं ३ पल, जीह
१ तोला, अन्न १ तोला, पाकहले, घिसमधु अनुपान दि १ तोलाकै खाव ।

इति वैद्यकसारोद्धारे परिणामशूलाधिकारः ॥

३४ । अथोदावर्त-चिकित्सा

अजीर्णत ज्वरर परा, अग्निमन्द हय, आम्र अनेक व्यापारग परा वायु प्रकुपित है उदावर्त करे,
पेट उरखहाके बोले । सेक दिव ।

त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्वि चतुः पञ्चभागिकाः ।
गुड़िकागुड़तुल्यास्ता, विर्बुवन्धगदापहाः ॥

तेड़िया २ तोला, पिप्पली ४ तोला, हरीतकी २ तोला, पुराण गुड़ १ पल ३ तोला, सम्मर्दय गुटिका
कार्य्या, अतः कोष्ठानुष्पं खाद्यं उष्णोदकमनुपेयं ।

नाराचचूर्णम्

खण्डपलं त्रिवृतासममुपकुल्याकर्षचूर्णितं श्रृत्तं ।
प्राग्भोजने च समधुविडालपदकं लिहेत् प्राक्ष ॥
एतद् गाढपुरिषे पित्ते कफे च विनियोज्यम् ।
सुस्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥

खण्ड १ पल, त्रिवृच्चूर्णं १ पल, पिप्पलीचूर्णं २ तोला सर्वमकीकृत्य अतो मर्दयं तोलकं, शीतल
जलमनुपेयं नारिकेल जलम्बा ।

रसोर्नं मद्यसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।
गुल्मोदावर्तशूलघ्नं दीपनं जलवर्द्धनं ॥

नहर मद्ये रे वा काञ्जिकेर वाटि खाव १ तोला प्रातः ।

न वेगान् धारयेद्दीरो जातान्मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न वातस्य न छद्मार्थाः श्वयथोर्न च ॥

सोद्गारस्य न जृम्भायास्तथा न क्षुत्पिपासयोः ।

न वाष्पस्य न निद्राया निश्वासस्य श्रमस्य च ॥

विष्ठा, मूत्र, रेतस, वात, छर्दि, उद्गार, हामि, क्षुधा, पिपासा, निद्रा, निश्वास, श्रम एव सकल नचले, वायुये तवष करि थर । इहाक उदावर्त्त वोन ।

तस्योपायमाह—हिङ्गुमानिकसिन्धूत्यैः पक्त्वा वर्त्तिं सुवर्त्तितां ।

घृताभ्यक्ता गुदे दद्यादुदावर्त्त-विनाशिनी ॥

मधु ८ तोला, हिङ्ग १६ रति, सैन्धव १६ रति, चरुत पाक करिव । घन हले नमाह घृत मिहलाह गुदत घहिव । इयाके गुदवर्त्ति बोले ।

वर्त्तिस्त्रिकटुमैन्धवमर्षपगृहघूमकुष्ठमदनफलैः ।

मधुनि गुडे वा पक्कादर्व्वीं प्रलेपा चाङ्गुष्ठपरिमाणा ॥

वर्त्तिरिय टष्टफला शनैः शनैः प्रर्षिहता घृताभ्यक्ता ।

आनाहोदावर्त्त-प्रशमनी जठरगुल्माविनाशिनी ॥

त्रिकटुचूर्णं १६ रति, सैन्धव ८ रति, सेवासरियइ ८ रति, आलान्धु ८ रति, कोटकरागुटी ८ रति, गुड १ पल दि पाक करि वर्त्ति करिव ।

पञ्चमूलीक्षीरम्

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षाारममथापि वा ।

सर्व्वथैवोपयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरी-विधिं ॥

कुश, कासि, खागरि, विरिणा, इच्छु सवारे मिलि २ तोला, क्षीर ८ तोला, जल ४ पल, शेष क्षीर १ पल राखि खाव । सेह क्रमे द्राक्षा २ तोला, सिद्ध करि खाव ।

द्विरुत्तराहिङ्गुवचा सकुष्ठा सुवर्च्चिका चेति विडुञ्च चूर्णम् ।

सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्ति-हृद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणेषु ॥

हिङ्ग २ तोला, वच ४ तोला, क्रूर ८ तोला, सर्च्चिकाक्षार १६ रति, विडुलोण ३२ रति सवाके मिलित करि, तप्त जलेरे खाव ।

त्रिवृद्धरीतकीश्यामाः स्नुहीक्षीरेण भावयेत् ।

वटिकाभूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठाश्चानाहमेदिकाः ॥

तेदियाभूना, शिलित्वा, टुकरिया मिलितचूर्णं २ तोला, चित्रुक्षीरेरे वटि रौद्रत शुकाव, १२ रतिया करि करि गोमूत्र दि खाव । मलस्तम्भ हले एह व्यवस्था ।

शुष्कमूलकाद्यं घृतम्

मूलक शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूमूलपञ्चकम् ॥

आरेवतफलञ्चापि पिष्ट्वा तेन पचेद् घृतम् ।

तत् पीतमात्रं [पीयमानमिति क्वचित् पाठः] शमयेद्दुदावर्त्तमसंशयं ॥

घृत ३ सेर, शुक्लान मूला, शुगठी, पुनर्णा, बेल, मातघिना, गमारी, पारलि, गणियरी सबारे मिलि ७ पल १ तोला, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, सोणारु गुटी ८ पल दि सिद्ध करिब । १ तोला प्रमाणे उष्णोदकेरे खाव ।

उदगारजे क्रमोपेतं स्नेहिकं धूममाचरेत् ।

छद्दर्याघाते यथादोषं नम्यस्नेहादिभिर्जयेत् ॥

भुक्त्वा प्रच्छद्दहनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।

रुक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥

शालिः पयोनिरुहाश्च हितं मैथुनमेव च ।

क्षुद्रविघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥

तृष्णाघाते पित्रेन्मद्यं [पित्रेन्मन्थं] यवागूं वापि शीतलां ।

रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्रमश्चाभातुरोनरः ।

निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्नः संवाहनानि च ॥

स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वातालग्रहजे गदे ।

वर्त्तयश्च हिताः कार्य्याः स्निग्धानि भोजनानि च ॥

पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ।

उदावर्त्तक्रियानाहे सामे लङ्घन-पाचनं ॥

इति वैद्यकसारोद्दारे उदावर्त्त-चिकित्सा समाप्ता ॥

३५ । अथ गुल्म-चिकित्सा

लङ्घनं [लघ्वन्नं] दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनं ।

वृहणं यद् भवेत् सर्व्वं [यद् भवेद् व्यं] तद्धितं सर्व्वगुल्मिनां ॥

लघ्वन अग्निदीप्तिकारक । सुन्दर वस्तु, जला, वायुवृद्धिकारक, शुष्क द्रव्य, लघु भोजन गुल्मत इसव आचरिब । प्रपान सेतु दिव । धौकर, गुड़, माघ, क्षीर, इसव भोजन करि पेट कोमल करिब । वायु प्रकुपित करि, उदरर गाठि माङ्गि मल चलाव । नाडि शुद्ध करि. इटा बाटि दुयेरे सेतु दिव, इसव पथ्य ।

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु-दाङ्गिमं विङ्गुसैन्धवं ।
सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥

सोलङ्ग १ तोला, हिङ्गु ८ रति, दाङ्गिम बीज १ तोला, विङ्गुसैन्धव ३२ रति, मध्वेन वा मण्डेनापि
पेय १ पल ।

स्थानावसेकोरक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ।
स्वेदोऽनुलोमनञ्चैव प्रशस्त सर्वगुल्मिनां ॥

यि स्थानत गुल्म हृह, सेह स्थानत तेज कटाव, ताने सेक दिव ।

मातुलुङ्गपलं पिष्टं द्वे पले लुञ्चितस्य च ।

सोलङ्ग रस ८ तोला, तिलवटा १३ तोला, आलोढ्य खादेत । लुञ्चित बुलि निस्तुषीकृत, तिलवटा
१ पल, गुड १ पल, क्षीरेणोष्णेन पिबेत् ।

साधयेच्छुद्ध शुष्कस्य रसोनस्य चतुः पलम् ।
क्षीरोदकेष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च पाययेत् ॥
वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रमीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधि शोषं नाशयत्याशु तत् पयः ॥

शोधित, शुकान रह्यङ्ग ४ पल, क्षीर ४ पल, जल ८ पल, सिद्धे क्षीर ४ पल रात्रि खाव ।

पक्वे तु ब्रणवत् कार्प्यं व्यध-शोधन-रोपणम् ।

गुल्म पके यदि ब्रण क्रिया पकनि खाव । विन्धि पका गुचाव । शुकनि दिव ।

नीलिनी त्रिवृता पथ्या दन्तीकम्प्लकैः सह ।
शोधनार्थं घृतं देयं सविट्क्षारसनागर ॥

रस, तेडिया, दन्ती शिलाखा, जरथ, विटलोन, यवक्षार, शुगठी, प्रत्येक चूर्ण ८ रति, घृत ४ तोला,
मिश्रयित्वा खादेत । पैत्तिके अनेन रेचयेत् ।

रोहिणीकटुकानिम्बं मधुकं त्रिफलात्वचः ।

कर्षाशास्त्रयमाना च पटोलत्रिवृतापले ॥

द्वि पलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणे जले ।

घृताच्छेषं घृतममं सर्पिषश्च चतुः पलम् ॥

पिबेत् समूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ।

ज्वरस्तृष्णा च शूलञ्च भ्रमोमूर्च्छारतिस्तथा ॥

घृत ३ सेर, कटकीतिता १ तोला, निमञ्जल १ तोला, मधुयष्टि १ तोला, त्रिफला ३ तोला, नाशकल्प
१ तोला, पडोल पत्र १ पल, तेडिया धुना १ पल, मसूर २ पल, जल ८ गुण, सिद्धं घृतं कर्ष २ तोला पेयं ।

अथ कफगुल्मे— घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मना ।

मन्दोऽग्निर्भेदनामन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ॥

घृत ४ तोला, यवक्षार ३२ रति, त्रिकुट्ट ३२ रति खादेत् ।

पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।

कफगुल्मी पिबेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥

म्वल्प पञ्चमूली मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष २ पल, पुराण मद्येन पेयं, पुराण मधुना वा ।

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ।

सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥

द्वे दोषजक द्वन्द्वज गुल्म बोले । त्रिदोषजे सान्निपातिक क्रिया करिव ।

वचादिचूर्णम्

अथ त्रिदोषे — वचाहरीतकीहिङ्गु सैन्धवं माम्बुवेतमं ।

यवक्षारं यमानीञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ।

एतद्धि गुल्मनिचयं सशूलं सपरिग्रहं ।

भिनत्ति सप्तरात्रेण बह्वेर्बुद्धिं करोति च ॥

वच १ तोला, हरीतकी १ तोला, हिङ्गु १ तोला, सैन्धव १ तोला, यैकर १ तोला, यवक्षार १ तोला, यमानी १ तोला, एषां चूर्णानि मिश्रयित्वा तप्तजलेन मक्ष्या ।

यमान्यादिचूर्णम्

यमानीहिङ्गुमिन्धूत्थ क्षारसौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या गुल्मशूलानिसूदनाः ॥

यनी १ तोला, हिङ्गु १ तोला, सैन्धव १ तोला, यवक्षार १ तोला, सौवर्चल १ तोला, शिलिंग्वा १ तोला मिलित्वा चूर्णं मद्येन अन्यदुष्णोदकेन वा पेयं ।

हिङ्गादिचूर्णम्

हिङ्गु पुष्करमूलानि तुम्बुरूणिहरीतकी ।

श्यामाविडं सैन्धवञ्च यवक्षारं महीषधं ॥

यवकाथोदकेनैव घृतभृष्टन्तु पाययेत् ।

तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥

द्विज १ तोला, पद्ममूल १ तोला, धनीया १ तोला, हरीतकी १ तोला, उकरीया १ तोला, विट्स्त्रोण १ तोला, सैन्धव १ तोला, यवहार १ तोला, आदा १ तोला यवकाथेन मिश्रीकृत्य किञ्चिद् घृतेन भर्जित्वा उष्णोदकेन पेयं ।

काङ्कायनगुड़िका

शटीं पुष्करमूलञ्च दन्ती चित्रकमादकी ।

शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥

त्रिवृतायाः पलञ्चैव कुर्यात् त्रीणि च हिङ्गुलः ।

यवहार पले द्वे च द्वे पले चामूवेतसात् ॥

यमान्यजाजीमरिचं धान्यकञ्चेति कार्षिकम् ।

उपकुञ्चयजमोदाभ्यां तथा चाष्टमिकामपि ॥

मातुलुङ्गरसेनैव गुड़िकाः [गुटिका] कारयेद् भिषक् ।

तासामेका पिबेद् द्वे वा तिस्रो वापि सुखाम्बुना ।

अम्लैश्च मधैयूषैश्च घृतेन पयसाऽथवा ।

एषा काङ्कायनेनोक्ता गुड़िका गुल्मनाशिनी ॥

अशौहृद्दरोगशमनी क्रिमीणाञ्च विनाशिनी ।

गोमूत्रयुक्ताशमयेत् कफगुल्मं चिरोत्थितम् ।

क्षीरेण पित्तगुल्मञ्च मधैरसैश्च वार्तिकं ।

त्रिफलारसमूत्रैश्च नियच्छेत् सान्निपातिकं ।

रक्तगुल्मे च नारीणामुष्ट्रीक्षीरेण पाययेत् ॥

केतुरी, पद्ममूल, सोन्दर परखाल, चित्रक, मिरिमाह, आदा, वच, प्रत्येकर १ पल, त्रिवृत् १ पल, द्विज ३ पल, यवहार २ पल, थैकरा २ पल, यमानी, मोगजीरा, मरिच, धान्याक कालजीरा. क्षेत्रयमानी, प्रति ४ तोला, सर्व्वधूर्त्तमेकौकृत्य मातुलुङ्गरसेन पिष्ट्वा, कोल प्रमाणा वटिका काय्यां । अतः एकां, द्वे, तिस्रो वा, उक्तानुपानैः खादेत् ।

व्योषाद्यघृतं

व्योषाभया-रोहिणी च त्रिवृजैपालबीजकं ।

दन्तीपलाञ्च प्रत्येकं कल्कं दत्त्वा घृतं पचेत् ॥

धात्रीफलरसेनैव ज्ञात्वा दोषबलावलम् ।
 अनुपानं प्रकर्त्तव्यं माध्यासाध्यं निहन्त्यलम् ॥
 गुल्मस्त्रीहोदराध्मानमुदावर्त्तं सुदारुणम् ।
 दधिभक्तं सदा पथ्यं स्निग्धमल्पञ्च भोजनम् ॥
 हृद् व्योषादिकं नाम भैरवी-परिकीर्तितम् ॥
 अनेन जन्तवः मर्ब्वे व्याधिसुक्ताश्चिरायुषः ॥

घृत ३ सेर, धात्रीरस १२ मेर, कल्क, त्रिकटु, शिलिखा कटकीतिता, तेड़िया, कनिविहर गुटी, दन्ती मूल एषां प्रति १ पल सिद्धं ।

क्षीरपट्-पलकं घृतम्

पिप्पली-पिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।
 पलिकैः सयवक्षारैः सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।
 क्षीरप्रस्थेन तत् मर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ॥
 ग्रहणी-पाण्डुरोगघ्न स्त्रीहकामज्वरापहम् ।

घृत ३ सेर, गव्य क्षीर ३ सेर, कल्क, पिप्पली १ पल, पिप्पलीमूल १ पल, चव्य १ पल, चित्रक १ पल, आदा १ पल, यवक्षार सिद्धं घृतम् ।

दन्तीहरीतकी (गुड़)

त्रिदोषे—जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।
 दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥
 तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीममं गुड़ं ।
 ताश्चाभयास्त्रिवृच्चूर्णात् तैलञ्चापि चतुः पलं ॥
 पलमेकं कणाशुण्ठयोः सिद्धे लेहे च शीतले ।
 क्षौद्र तैलसमं दत्त्वा चातुर्जातपलन्तथा ॥
 ततो लेह पलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकी ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रशमनाय च ॥
 स्त्रीहक्षयथुगुल्मार्शौ हृत्पाण्डुग्रहणीगदाः ।
 शाम्यन्त्युत्कृष्टश-विषमज्वरकुष्ठ्यान्यरोचकाः ॥

हरीतकी २५ टा. दन्तीमूल २५ पल, जल २४ सेर, शेष ६ सेर, तिलतैल ४ पल दि सेह हरीतकी माशिव, पुराण गुड़ २५ पल दि पाक करिव । सिद्ध हले प्रक्षेप, त्रिवृत्तामूर्त्त ४ पल, पिप्पलीचूर्ण ४ तोला,

शुबठीचूर्णं ४ तोला, एलाचि १ तोला, दालचिनि १ तोला, तेजपत्र १ तोला, शीतल हले मधु ४ पल दि, हरीतकी १ टा सहिते १ तोला दि खाव । तप्तजल अनुपान ।

[महा]नाराचरसः६

ताम्रं गन्धं समं सूतं जैपालत्रिफलासमं ।
कटुकं पेषयेत् क्षारैर्त्रिष्कं गुल्महरं पिवेत् ॥
उष्णोदकं पिवेच्चानु नाराचोऽयं महारसः ॥

ताम्ररस प्रति १ तोला, गन्धक ४ तोला, शोधित कनिविह २ तोला, त्रिफला २ तोला, त्रिकटु चूर्णं २ तोला, यवक्षार २ तोला, कज्जलो पूर्व्वकं सम्मिश्रण गुञ्जाचतुष्टयं पण्येन मन्त्रयेत् । उष्णोदकमनुपिवेत् ।

स्त्रीणां रक्तगुल्मे—रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराक्रिया अधोगरक्तपित्तोक्ता ॥

भल्लातकघृतम्

भल्लातकात् कल्ककपाय पक्कं सर्पिः पिवेत् शर्करया विमिश्रम् ।
तद्रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं बलासगुल्मं मधुना समेतं ॥

घृत ३ सेर, कायार्थं मल्ला ३ सेर, पानी १२ मंत्र, शेष ३ सेर, कल्क मल्ला ६४ तोला, चिनि ६४ तोला, सिद्धं घृत १ तोला, मधु दत्त्वा खादेत् ।

लवङ्गादिचूर्णम्

लवङ्गदन्तीत्रिवृतायमानीशुण्ठीवचाधान्यकचित्रकानि ।
फलत्रिकं मागधिका-कटुत्रिद्राक्षाचवी-गोक्षुरयावशूकं ॥
एलाजमोदा-कुटजस्य बीजं विधाय चूर्णानि समान्यमीषां ।
खादेत्ततः पाणितलं हिताशीकोष्णं जलञ्चानुपिवेत् प्रयत्नात् ॥
निहन्ति गुल्मं सरुजं सदाहमर्शांसिशोर्थाश्च तथामवातम् ।
सर्व्वोदराण्येव चिरोत्थितानि चूर्णं लवङ्गादिकमाशु हन्ति ॥

लवङ्ग १, दन्ती, तेडिया, यनी, आदा, वच, धनीया, चिता, त्रिफला, पिप्पली, त्रिकटु, गमारीगुटी, चविक. गोक्षुर, यवक्षार, एलाचि, आजनि, कुटजबीज पषां सममागमेकीकृत्य १ तोला, उष्ण अलेन खादेत् ॥

पञ्चाननो रसः

पारदं शिखितुण्डञ्च गन्धं जैपालपिप्पली ।
 आरग्वधफलान्मज्जा वज्रीक्षीरेण भावयेत् ॥
 धात्रीरसयुतं खादेद् रक्तगुल्मप्रशान्तये ।
 चिञ्चाफलरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥

शोधित रस २ तोला, शोधित तुतिया २ तोला, शोधित गन्धक २ तोला, शोधित कनिविह २ तोला, पिप्पली २ तोला, सोणारु गृटीर मज्जा २ तोला, पपां प्रति चूर्णं २ तोला, कज्जली पूर्वकं सर्वमेकीकृत्य सिजु क्षीरेण द्रावयित्वा मर्हयेत् । शुष्कयित्वा रक्ति त्रय प्रमाणा वटिका कार्या । आमलकी रस किम्बा तेतेली फलरसमनुपिवेत् ।

गुल्मकालानलो रसः

पारदं गन्धकं ताम्रं तालकं टङ्गनं समम् ।
 तोलद्वयकृतं भागं यवक्षारञ्च तत् समम् ॥
 मुस्तकं मरिचं शृण्ठीपिप्पलीगजपिप्पली ।
 हरीतकीवचाकुण्ठं तोलैकं चूर्णयेत् सुधीः ॥
 सर्वमेकीकृतं पात्रे भावना क्रियते ततः ।
 पपटं हस्तिशृण्डी च अपामार्ग-पटोलयोः ॥
 तत् पुनश्चूर्णयेत् पश्चात् सव्वगुल्मनिवारणम् ।
 गुञ्जा चतुष्टयं खादेद्धरीतक्यनुपानतः ॥
 वातिकं पैत्तिकं गुल्मं श्लैष्मिकञ्च त्रिदोषजं ।
 द्वन्द्वजञ्च निहन्त्याश् वातगुल्मं विशेषतः ॥७

रस २ तोला, गन्धक २ तोला, ताम्र २ तोला, शोधित हरिताल २ तोला, शुवगा २ तोला, यवक्षार २ तोला, मया २ तोला, मरिच २ तोला, आदा २ तोला, पिप्पली १ तोला, गजपिप्पली १ तोला, शिलिसा १ तोला, बच १ तोला, कूर १ तोला. सर्वचूर्णमेकीकृत्य भावयेत् । क्षेत्रपर्पटी ७ दिन हातीशुयबीया ७ दिन, वनशठ ७ दिन, पटोल ७ दिन भावयित्वा चूर्णयेत् । शिलिसा रसे ४ रति खाव ।

इति वैद्यकसारोद्धारो गुल्माधिकारः ॥

७ । बल्लूरं (शुष्क मांसं) मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वेदलम् ।

नखादेच्छाक्षुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ —इति चक्रदत्ते अधिकः पाठः ।

अष्टमः परिच्छेदः

हृद्रोगचिकित्सोपदेशः

३६ । अथ हृद्रोग-चिकित्सा

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् खिग्धमातुरम् १ ।

वातिकहृद्रोगत वान्ति कराव ।

द्वि पञ्चमूलीकायेन सस्नेहलवणेन च ।

दशमूल [प्रति] मिलित २ तोला, पानी २ सेर, शेष १ सेर, तिल तैल घृत सैन्धव, मदनगुटी (मदनफल) मिलित १ तोला दि अल्प उष्ण करि पान करि वान्ति करिव ।

पिप्पल्याद्यं चूर्णम्

पिप्पल्येलावचाहिङ्गु-यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।

सौवर्चलमथो शुण्ठी-अजमोदा च चूर्णितम् ॥

फलधान्याभ्ल-कौलत्थ दधिमद्यासवादिभिः ।

पाययेत् शुद्धदेहश्च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥

पिप्पली, बच, पलाचि, हिङ्ग, यवक्षार, सैन्धव, सौवर्चल, आदा, यनी प्रत्येकर १ तोलाकै लव, काञ्जि, कुलत्थ काथ वा दधि यथालाम अनूपान तिलतैल वा ।

नागरम्बा पित्तुष्णं कपायञ्चाग्निवर्द्धनं ।

कासश्वासानिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥

शुण्ठी २ तोला काथ करि उष्णे खाव ।

श्रीपणीमधुक-क्षौद्र-सितागुड-जलैर्व्वमेत् ।

गमारोगुटी १ तोला, यष्टिमधु १ तोला, काथकरि चिनि, मधु, गुड, मदन १ तोला, आलोक्य पित्ता वमेत् ।

पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ।

घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥

शृत औषध काथ इसव खाव ।

१ । अश्वानुक्रमपि मदन फलादि चूर्णं बोध्यं बमनयोग्यत्वात् । —चक्रदत्तटीकायां शिवबासः:१।

शीताः प्रवेहाः परिसेचनानि तथा विरेकोहृदि-पित्तदुष्टे ।

द्राक्षासिता-क्षौद्रपरूपकैः स्यात् सर्व्वञ्च पित्तापहमन्नपानम् ॥

शीतोपचार-विचनिवात, काष्णिकादि धसि शरीर चेचा करिव पेटिक हृद्रोगत । द्राक्षा तदभावे गमारीगुटी, पक्ककफल बहार स्वरस (काथ) मधु चिनि मिश्रं खादेत ।

पिप्ला पिषेद्रापि मिताजलेन यष्य्याह्वयं तिकक-रोहिणीञ्च ।

यष्टिमधु, कटकीतिता द्यो जलेन पिप्ला चिनि दत्त्वा पिबेत् । पेटिकहृद्रोगत रेचन करि खुवाव ।

अर्जुनस्य त्वचामिद्ध क्षीरं योज्यंहृद् ।

मितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥

अर्जुन छाल २ तोला, गोक्ष २६ तोला, जल ३ पोवा दुःखावशेषः कार्य्यः ।

धृहृत् पञ्चमूल काथ चिनि दि खाव एवं वरियाल मूल यष्टिमधु मिलि २ तोला, काथ चिनि दि खाव । अयं वातपित्तयोगः ।

कृष्णाशुण्ठीवचागस्ताशटीपथ्याः मषोष्कराः ।

चूर्णिता वा शृता मूत्रे पानव्या कफहृद्गदे ॥

पिपली, आदा, वच, कषौठारि, केतरी, शिलिखा कर, एषां समभागे चूर्णानि गोमूत्रेण पिबेत् । एषा मिलि २ तोला काथं मूत्रेण पिबेत् ।

त्रिदोषे— चूर्णं पुष्करजं लिह्यान्माक्षिकेन समायुतम् ।

हृच्छूलं श्वासकासघ्नं क्षयहिक्कारिणवारणम् ॥

रुध चर्या मधुना लेह्यम् ।

हिङ्गाक्षिचूर्णम्

हिङ्गुमगन्धाभिङ्गुविश्वकृष्णा-कुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम् ।

पिबेच्च सौवर्चलपुष्कराण्य यवाम्भसाशलहृदामयघ्नं ॥

हिङ्गु, वच, विट् लोण, आदा, पिपली, कर, शिलिगा, चित्रक, यवञ्जार एषां समभाग चूर्णं, यवधान्य २ तोला काथयित्वा जलेन गोलयित्वा पिबेत् ।

क्लिमिहृद्रोगिणां स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनं ।

दध्ना च पललोपेतं त्र्यहं पश्चाद्दिरेचयेत् ॥

क्लिमि हृद्रोगत, सुन्दर चाजलर अन्न, सुन्दर मांसर व्यञ्जनेरे खाव हित ।

कृष्णतिल चूर्णं २ तोला, दधि १ पल मिश्र करि खाव ३ दिन तेवे रेचन हर ।

विडङ्गगाढं धान्यासुतं पाययेद्विदितमूलमम् ।

विडङ्ग चूर्णं २ तोला, काञ्जि १ पल दि ग्वाव ।

क्रिमिजे च पिवेन्मूत्रं विडङ्गामयसंयुतम् ।

हृदिस्थिताः पतन्त्वेवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम्

गोमूत्र १ पल, विडङ्ग, कूर मिलि १ तोला आलोच्य पेयं ।

अज्जनघृतम्

अज्जनकवाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

मिद्धमात्रा पिवेद्वापि सर्व्वहृद्रोगशान्तये ॥

घृत ३ सेर, काथार्थं अज्जन छाल १० पल, जल १४ सेर, जेष ६ सेर, कल्क ६० तोला मिद्ध , अतो मद्ध्यं ४ तोला, तप्त जलमनुपेयं ।

हृदयार्णवोरसः

शुद्धमृत समं गन्ध मृतताम्रं तयोः समम् ।

मर्दयेत् त्रिफलाद्रावैः] क्वाथैः काकमाचीद्रवैर्दिनम् ।

चनमात्रां वटी खादेद् रमोऽयं हृदयार्णवः ॥

शोधित रस २ तोला, गन्धक १ तोला, मृत ताम्र ४ तोला, कज्जली-पूर्व्वकमेकीकृत्य, त्रिफला साथ १ दिन, काकमाचीरसेन मर्दिवा गजोष्य, कलाय प्रमाणा वटी कर्प्यात्, अतः एका देवा त्रिफला काकमाची काथमनुपिवेत् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे हृद्रोगाधिकारः ॥

नवमः परिच्छेदः
मूलरोगचिकित्सोपदेशः

३७ । मूलकृच्छ्र-चिकित्सा

अश्मरीशान्तिविधयो यदुक्ताः प्रथमीह्य तान् ।
यथा दोषं प्रयुञ्जीत स्नेहार्द्रकमपि क्रमम् ॥

अश्मरी व्याधि शान्ति क्रियामकल मन्त्रच्छ्रुत आचरिव । जल, तैल, सेत, मास रस रसकल
आचरिव ।

अमृतानागरं धात्रीवाजिगन्धात्रिकण्टकान् ।
प्रपिबेद् वातरोगार्तः सश लीमूत्रकृच्छ्रवान् ॥

गुड़ूची, पाठा, आमरुकी, अधगन्धा, गाञ्जर, १ पा मिलि २ तोला, जल ८ पल, शष १ पल ।

तृणपञ्चकम्

कुशः काशः शरो दर्भ इच्छुधेति तृणोद्भव ।
पित्तकृच्छ्रहर पञ्चमूल वस्तिविशोधनम् ॥
एतत् मिद्धं पयः पीत मेदृग हन्ति शोणितम् ॥

कुश, कासि, ग्वागरि, विरिणा, इच्छु प्पा मिलि २ तोला, जल ८ पल १५ १ पल । अथवा पर्षा मिलि
२ तोला, क्षीर २ पल, जल ३ पोवा दग्धावशषः । प्रक्षेप चिनि २ तोला पेयः ।

शतावरीकाशकुशश्वदष्टा-विदारिशालीक्षकसेरुकाणा ।

क्वाथ सुमिद्धं मधुशर्कराक्त पिवन् जयेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥

शतमूल, कासि, कुश, गोक्षर, पत्तानि (पीठानी), अकोमरा, विरिणा, रुहियार, केरेण प्पा मिलि २
तोला, काथ करि मधु चिनि दि पेयः ।

गुडेनामलकं खादेत् [वृष्य] श्रमघ्नं तर्पण प्रियम् ।

पित्तासृग्दाहशूलघ्न मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥

आमलकी रस १ पल, पुराण गुड़ मिश्रयित्वा खादेत् । शीतल जलमनुपेयम् ।

एर्ष्वारुबीजं मधुकञ्च दाब्धीं पैत्ते पिबेत् तण्डुलधावनेन ।

कुम्भारुढ बीज, यष्टिमधु पर्षा मिलि १ तोला विधिना तण्डुलोदक १ पल मिलित्वा पेयः ।

दाश्वीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ।

एवं दाश्वीं, आमलकी रस १ तोला, तगडुलाम्बुपत्रेण पेयं । तप्तक्षीर, मरिच, यवान्न, तक्र, तिक्त द्रव्यं खाव । वान्ति करिव । तैलघर्षण करिव । दूषित मूत्रकृच्छ्रत इसव आचरिव ।

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा ।

कफकृच्छ्रविनाशाय श्लक्ष्णं पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत् ॥

गोमूत्र १ पल, एलाचि चूर्णं १ तोला मिलित्वा पेयं । एवं कदली स्वरस १ पल, भुरा, तदभावे काञ्जिरेण पेयं ।

भोजन क्रौञ्चमासेन मूत्रार्थे च प्रशस्यते ।

मूत्रकृच्छ्राणि शमयेदश्मरीञ्च भिनत्यपि ॥

क्रौञ्चकमांस भोजन करिव ।

त्रिदोषे— सर्व्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः स्थानानुपूर्व्व्यां प्रशमीक्ष्य कार्श्यं ।

त्रिभ्योऽधिके प्राग्भवमनं कफे स्यात् पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ।

तिनि दोष त्रवेने पूर्व्वे वान्ति करान् रुफ शान्त करान् । पित्तदोष प्रधान हने रेचन करान् । वान दोषत तैल क्रिया करिव ।

बृहतीधावनीपाठा-यष्टिमधुकलिङ्गकाः ।

पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥

बृहती, पिठानी, पाठा, यष्टिमधु, कुटज बीज एषां मिलित्वा १ तोला, काथं पेयं ।

क्वाथं गोनुरीबीजस्य यवत्तारयुतं पिबेत् ।

मूत्रकृच्छ्रं शकृजञ्च पीतः शीघ्रं विनाशयेत् ॥

गोनुर काथे यवत्तारयुतं पेयं । बीर्थ्य बन्ध हले शिलाजतुचूर्णं मधुपत्रे ज्वाव । मन्दरी सम्भोग करिव ।

एलाहिङ्गयुतं क्षीरं सर्पिमिश्रं पिबेन्नरः ।

मूत्रदोषविशुद्धयर्थं शुकदोषहरञ्च तत् ॥

दग्ध १ पल, एलाचि चूर्णं ३० रति, हिङ्गु २ रति पेयं । पित्तत यि क्रिया रक्तपित्तत मेह क्रिया ।

त्रिकण्टकाक्षिः

त्रिकण्टारग्वधदर्भकाश-दुरालभा-पर्ष्वतभेदपश्याः ।

निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीञ्च संप्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥

गोक्षुर, सोणारुगुटी, कुश, कडुवा, कुशेलता, पाषाणभेद, शिलिवा एषां मिलि ३ तोला काथ करि, मधु दि खाव ।

कषायोऽतियलामूल-साधितः सर्व्वकृच्छ्रजित् ।

वरवरियालर काथ खाव ।

एलाश्मभेदक-शिलाजतुपिप्पलीनां चूर्णानि तण्डुलजलैर्लनितानि पीत्वा ।

यद्वा गुडेन महितान्यवलिङ्ग्य मभ्यक्त्वा आमन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥

पलाचि, कुलन्ध, शिलाजन, पिप्पली, प्पां चूर्णानि गुदेन मिश्रयित्वा पेयं । यद्वा तण्डुल जलेन पेयं ।

अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् ।

मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिल्लैर्हेनं मंशयः ॥

जारित लौह ५ रति मधुना लेख्यम् ।

सितातुल्यो यवक्षारः सर्व्वकृच्छ्रविनाशनः ।

चिनि ३० रति, यवक्षार ३० रति पिष्ट्वा खादेत ।

त्रिकण्टकाद्यं घृतम्

त्रिकण्टकैरण्ड कुशाद्यभीरु-कर्कारकेल्लुखरसेन मिद्धम् १ ।

सर्पिर्गुराङ्गाशयुत प्रपेयं कृच्छ्राश्मरीमूत्रविघातहंतोः ॥

घृत ३ मेर, गोक्षुर १६ पल, जल १२ मेर, शेष ३ मेर, परगडमूल १६ पल, जल १२ सेर, शेष ३ मेर एवं पञ्चतण्डुल मिलित १६ पल, जल १० सेर, शप ३ मेर, शतमूलरस ३ मेर, कुष्माण्डरस ३ सेर, इक्षुरस ३ सेर, पुराण गुड १६ पल सिद्धमतः पेयं । पञ्चतण्डुलकायानुपानं तोलकमानं ।

मूत्रकृच्छ्रान्तको रसः

शतावरीरसैः पिष्टं भभ्ययुतं सताम्रकं २ ।

शिखितुण्डच्च [शिखितुण्डच्च] तुल्यांशं दिनैकं मद्दयेद्दुग्धम् ॥

तद्गोलं मार्षपतैले पाच्यं यामञ्च चूर्णयेत् ।

भक्षणात्रात्र मन्वेहो मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्यलं ॥

मूत्रकृच्छ्रान्तकः क्षौद्रे लिहेद् गुक्ताचतुष्टयं ।

तुलसीतिलपिण्याकविल्वमूलतुषाम्बुना ।

कर्पूरं वानुपानेन सुरयः ॥ सुवर्चलैः ॥

१ । त्रिकण्टकेत्यादौ । कशादि नृण, पञ्चमूलम्, अभीरुः, शतावरी, कर्कारकः कुष्माण्डभेदः, कुष्माण्डाङ्कतिः, उत्कले प्रसिद्धः । —चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

२ । शतावरी रसैः पिष्ट्वा, घृतमूत्रञ्च तालकमिति । --रसेन्द्रसारसंग्रहे पाठः ।

शोधित मारित रस २ तोला, शोधित तृतीया २ तोला, भृत ताम्र २ तोला, शतमूलीरसैर्मर्दिता, बदलीपत्रे पोदलं बद्धा सर्पपे तैले यागं पचेत् । तत उद्धृत्य शृष्णां, चूर्णीकृत्य गुग्गा चतष्टयमाना वटिका कार्या । अतो मक्ष्णं तुलसीपत्र रमेन वा, पर्णपत्र रमेन वा, काञ्जिकमनुपिवेत् ।

बृहत् पाषाणभिन्नोरसः

त्रिशोषजे रक्तमूत्रे—सुवर्णलोहमध्रञ्च रगगन्धं शिलाजतु ।
 यष्टिमधुयवक्षारं सैन्धवं तुत्थमेव च ॥
 त्रिफलाशतमूली च वाजिगन्धं त्रिकण्टकं ।
 कुशः काशः शरोदभं इक्षुश्च तृणपञ्चकं ॥
 विदारिकण्डकञ्चैव समभागं विचूर्णयेत् ।
 चातुर्जात पलञ्चैकं पलैकं वंशरेचनं ॥
 मर्ब्वचूर्णं समादाय भावयेद् वात्रीजैः रसैः ।
 कुमारिकारसैस्तद्वत् शतमूलीरसैस्तथा ॥
 पञ्चरक्तिप्रमाणेन वटिका कारयेद् युधः ।
 भक्षयेद् वटिका प्रातः पञ्चतृणरमेन वै ॥
 अश्मरी मूत्रकृच्छ्राणि मूत्राघातममृगदरं ।
 वातिक पैतकञ्चैव श्लैष्मिकं गान्निपातिकं ॥
 प्रमेहान् विशतिञ्चैव साध्यासाध्यन्नसंशयः ।
 ये च मृत्युप्रदाश्चापि तान् मर्ब्वान् नाशयत्यपि ॥

कुशावलेहः

कूशः काशो वीरुणश्च कृष्णेक्षुः खगुरस्तथा ।
 एषां दशपलान् भागान् जलद्राणे विपाचयेत्
 अष्टभागावशेषन्तु कपायमवतारयेत् ।
 खण्डप्रस्थं समादाय लेहवत् साधु साधयेत् ॥
 अवतार्य्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत् ।
 मधुकं कर्कटीबीज कर्काशं त्रपुषं तथा ॥
 शुभामलकपत्राणि त्वगोलान्नागकेशरम् ।
 वरुणामृतगुन्द्राणां प्रत्येकमक्षमस्मितम् ॥

प्रमेहान् विंशतिं हन्ति मूत्राघाता तथाश्मरीः ॥
वातिकान् पैत्तिकाश्चापि श्लैष्मिकान् सार्त्रिपातिकान् ।
हन्त्यरोचकमस्त्युग्रं बलपुष्टिकरं परम् ॥

कृश, काशि, विरिणा, तलिक्रहियार, मगारिणा मूल ३ १/२ पलके, जल २५ सर, शेष ६ सर, खण्ड ६ पोवा ८ टकादि पाक कारक । पाकावसाने यष्टिमधु विगडालगुटा, तियहगुटी, कुष्माण्डगुटी, शिलोचन, धात्री, एलाचि, दालचिनि, तत्रपान, नागकेशर वस्त्रमज, गुडूची, प्रियङ्गु तदमात्र वनमाला प्रत्येकर २ तोलाकै चूर्णादि घाटिव, नवीन पात्रत थम् । १ टका समाग खाव । पञ्चतृण रसेरे ।

इति वैद्यकसारोद्धारे मूत्रकृच्छ्राधिकारः ॥

३८ । अथ मूत्राघात-चिकित्सा

मूत्राघात भेदि भरे मूत्र नानाज, तनपेट गह मारि भ शहनाय क १ सकल मूत्राघात लक्षण ।

कल्कमेव्वास्वीजानामन्नामत्र समेन्वय ।
धान्यामयुक्तं पीत्वैव मूत्राघातान् विमुच्यते ॥

चिगडाल गुटा २ तोला मन्त्रम १ र्ति सार्त्रि पल ६ र्तिमात्र ।

पाटल्या यावशूकाच्च पारिप्लवा तिलादपि ।
जागोदयन मर्दिरा त्रजलापणस मुताम् ॥
पित्तद् गडोपदशान वा लिप्तादेतान् पृथक् पृथक् ॥

पारलिङ्गार, तिलकारि र्जाग निमर जार यवचार नमभाने नै १ काश्चि २ तोला दि खाव । पश्चात् पित्तपली २ तोला एलाचि तोला, गुडू १ तोला मिथ करि खाव । अथवा जारोदक १ पल, गुडू २ तोला दि खाव ।

नलकुशकाशेक्षुशिफा कथिता प्रातः सुशीतला समिताम् ।
पिवतः प्रयाति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कचः ॥

नल, कृश, काशी, कुहियार मिलि २ तोला मूल जल १ पल, शेष १ पल चेचा हने चिनि मधु दि खाव ।

दाडिमाम्लयुतं मुस्तमेलाबीजं सनागरम् ३ ।
पीत्वा सुरा सलवणा मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥

३ । दाडिमाम्लयुतं मुख्यमेलाबीजं सनागर ।

मुस्तमित्यत्र मुख्यमिति चक्रदत्ते पाठः ।

मुख्यमित्येलाबीजं विशेषणमित्यवरूप शिवदासन व्याख्यातम् ।

टङ्गा दालिम गुटी २ तोला, मथा १ तोला, पलाचिचूर्णं ८ रति, शुण्ठीचूर्णं ८ रति, सुरा १ पल, काञ्जि १ पलेरे खाव, सैन्धव दि ।

मूत्रे विवद्धे कर्पूरचूर्णं लिङ्गे प्रवेशयेत् ।

मूर्वारि कोमल मुखे काफुर धूलि करि लिङ्गत, योनिमार्गत सुमाड दिव ।

श्रुतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते मशोणिते ॥

जातिचन्दन ३० रति, तण्डुलोदक १ पल, चिनि ३२ रति दि खाव । अथवा पगा दुग्ध चेचा करि सेयेरे खाव ।

शीतावगाहवस्तिश्च उष्णवातनिवारणः ।

तलपेट पर्यन्त जलत नामि थाकिव ।

कुष्माण्डकरसः पीतः शर्कराक्षारसंयुतः ।

कोमोरा रस १ पल, यवक्षार १६ रति, चेनि ३० रति दि खाव ।

शिलाजतु पिबेत् क्वाथे गणे वीरतरादिके ।

वासकस्य कषाथे वा मूत्राघाते मुदारणे ॥

वासकमूल २ तोला, काथ रस १ पल, शोधित शिलाजतु ३० रति दि खाव ।

वीरतर्वादिमाह ४

वीरतर्पसहचरो दर्भो वृक्षादनी नलः ।

गुञ्जः६ काशकुशावश्मभेदिमोरट्टुण्टुकाः ॥

४ । देवेन्द्र सेन संगृहीत आयुर्वेद संग्रहे—मुद्रुतोक्त वीरतर्वादिगणः । वीरतरु सहचरद्वय दर्भ-वृक्षादनी गुन्द्रानल, कुशकाशाश्मभेदकाशिमन्थ मोरटा-वमुक-वसिर-मल्लुक कुण्डकेन्द्रीवर-कपोतवङ्गा-श्वदंष्ट्रा चेति ।—

“वीरतर्वादिदित्येष गणोवातविकारण्युत ।

अश्मरीशर्करामूत्रकृन्नाघातकजापहः ॥

५ । वीरतरु (धव वा वेहन्तरवृक्ष)—नीलकिण्टी, रक्तकिण्टी, उन्मुल, परगाछा गुन्द्रा (शर), नलकुश, काश, पाषाणभेदो, गणियरी, शङ्खुल, आकन्द, वकपुष्प, शोना, पीतकिण्टी, नीलोत्पल दृडहुडे ओ गोक्षर एव सकलक वीरतर्वादिगण बोले । दहाक व्यवहार करिले वायुविकार, अश्मरी, शर्करामूत्रकृन्ना ओ मूत्राघात निवारित ह्य ।

वीरतर इति चक्रदत्ते पाठः । वीरतरः शरः इति शिवदासः ।

६ । गुन्द्रा गुलश्च इति चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

कुरुण्टिकाथवशिरोवसुकक्षामिमन्थकः ।
इन्दीवरीश्वदंष्ट्रा च तथा कपोतवक्त्रकः ॥
वीरतर्वादिरित्येष गणोवातविकारगुत् ।
शर्कराश्मरीहा मूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥

विरिणामूल, किन्टिमूल, कुशमूल, रामलामूल, नलमूल, काशिमूल, उलुमूल, कुलत्थ, इन्डुमूल, पीत
किगडीमूल, गोक्षुर, मातघिना, नील किगडीमूल, भेटमूल, कपौठारि एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल,
शेष १ पल, शोधित शिलाजतु ३० रति दत्त्वा पेयं ।

शिलाजतुवटकः

अथवा एषामष्टादशानां मिलित १८ तोला, शिलाजतुशाधिन १८ तोला, जनन पिष्ट्वा बटिका कार्या !
पञ्चनृणकाथोऽनुपेयः ।

इति वैद्यकसारोद्देशे मूत्राघाताधिकारः ॥

३६ । अथाश्मरी-चिकित्सा

अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तक प्रतीमो मतः ।
औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धः छेदमर्हति ॥

अश्मरीव्याधि यमनुल्य दुःसाध्यः । औषधादि क्रिया करित गुण मिद्धि ह्य । उद्धर सिद्धि
हठाल नह्य । पूय घृत, नील कारण्डे व्याधि ह्य, अतएव चारपिष्टक दूः काथ, चीर इसव मोजन
करि वात शान्ति करिब ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठा शुण्ठीगोक्षुरसयुतां ।
यवक्षारगुडं दत्त्वा काथयित्वा पिवेद्धिताम् ॥
अश्मरी वातजा हन्ति निरकालानुवन्धिनो ॥

वरुण क्षाल, आदा, गोक्षुर, एषां मिलि २ तोला, जल २ पल, शेष १ पल, यवक्षार १६ रति,
गुड ३२ रति दत्त्वा पेयं ।

शुण्ठ्यादिः—शुण्ठ्यमिमन्थपाषाण शिग्रुवरुण गोक्षुरैः ।
अभयारग्वधफलैः काथं कुर्याद् विचक्षणः ॥
रामठक्षार-लवणचूर्णं दत्त्वा पिवेन्नरः ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं पाचनं दीपनं परम् ॥

हन्यात् कोष्ठाश्रितं वातं कञ्चुगुदमेदुगम् ॥

आदा, भातधिला, कुलत्थ, चजिना, वरुण, गोक्षुर, शिलिखा, सोणागुटी, एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, हिङ्ग १ रति, यवक्षार १६ रति, सैन्धव १६ रति दि उष्ण करि खाव ।
नारिकलर साह, फुल, यवक्षार, जल १ पल दि वाटि खाव । सातदिनत अश्मरी पात ह्य ।

कुशादिघृतम्

कुशः काशः शरो दर्भः[गुल्म] इत्कटोमोरटोऽश्मभित् ।

गुत्थो[दर्भो]विदारो वाराही शालिमूलं त्रिकण्टकः ॥

भल्लुकः पाटली पाठापत्तुरोऽथ कुरुण्टकः ।

पुनर्णवेशिरीशश्च कथितास्तेषु साधितम् ॥

घृतं शिलाह्वमधुकवीजैरिन्दीवरस्य च ।

त्रपुषैर्वारुकाणां वा बीजैश्चा वा पितं शृतं ॥

भिनत्ति पित्तमम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव च ।

क्षारान् यत्रागूः पेयाश्च कषायाणि पर्यासि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत गणेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥

घृत ३ सेर, कुश, काश, विरिणा, गुडूची, इक्षुरा, कुहियार, कुलत्थ, वरुकुश, पाताळिकोमोरा, बराह-
क्रान्ता, शालिधानर शिफा, गोक्षुर, विलाहि वेडेना, पारलि, आकलविन्धि, पङ्गुड, हालधोयावागी, पुनर्णवा,
शिरीश, एह सकल १० सेर, जल ४० सेर, शेष १० सेर राखिव ।

शिलाजतु ६ तोला, यष्टिमधु ६ तोला, भेटरगुटी ६ तोला, तियाहगुटी ६ तोला, कोमोरागुटी ६
तोला, एह सकल कल्क दि घृत सिद्ध करिव ।

वरुणत्वक्कपायस्तु पीतस्तु गुडसंयुतः ।

अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनः ॥

वरुण छाल २ तोला काथ करि पुराण गुड ३० रति दि खाव ।

शरादिपञ्चमूलघृतम्

शरादि पञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद् घृतम् ।

प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् सशर्करम् ॥

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं रेतोमार्गरुजापहम् ॥

पञ्चतण्डुल मूल १० सेर, जल ४० सेर, जेष १० सेर, राग्वि, घृत २ सेर, गोक्षुर कटाह कण्क ८ पल दिव, सिद्ध हले चिनि ८ पल दि खाव । २ तोला पद्मतण्डुल काथ अनुपेयम् ।

श्वदंष्ट्रैरण्डपत्राणि नागरं वक्रणत्वचम् ।

एतत् काथ वरं प्रातः पित्तदशमरी भेदनम् ॥

गोक्षुर, परगउपत्र, शुगठी, वक्रणछाल २ तोला, काथ २.८ २.२ रति दि खाव ।

पाषाणभिन्नोरसः

शुद्धसृतं द्विभागन्धं शिखितुत्थ रसोपमम् [शिलजतुरसः पलम्] ।

श्वेतपुनर्णवावामारमैः श्वेतापराजितैः ॥

प्रतिद्रव्यैः त्र्यहं महर्थां शुष्कं तद् भाण्डमंपुटे ।

स्वेदयेद् दोलिकायन्त्रे संशुष्कं तद् विचूर्णयेत् ॥

रसः पाषाणभिन्नः स्यात् द्विगुञ्जशाश्मरी हरेत् ॥७

शोधित रस २ तोला, शोधित गन्धक २ तोला, शोधित ततिया १ तोला, कज्जली पूर्वकं मन्त्रमकीकृत्य, श्वेतपुनर्णवा रस ३ दिन, वासकरस ३ दिन, श्वेतापराजिता रसत ३ दिन एषां द्रवैः संमर्ध भावयित्वा शुष्कां पित्तभूतां शुग्वाट मृत्पात्रेण पट दिव । पाचे वस्त्रे दोला यन्त्र करि, आङ्गाराग्नि एकजण ताप दि, तत उद्धृत्य मुखाट अण करिव । शुवात्ररस (भूम्यामलकारस), केटावेटेनार रस २ तोला रसत, एह ४ रति मिश्रित करि गवा । पाचे अलन्त्यपाथर रस खाव ।

इति वैद्यकसारोद्धारे अश्मरीशर्कराधिकारः ॥

४० । अथ प्रमेह-चिकित्सा

श्यामाककोद्रवोद्दाल-गोधूम-चनकादुकी ।

कुलत्थाश्च हिता भोज्ये पुगणामेहिनां यदा ॥

जाङ्गलं तित्तशाकानि यवान्नाञ्च श्रमो मधु ।

विल्ववैधान, कोदोधान, उरिधान, गोमधान, चनकमाह, मिरिमाह, कुलत्थमाह, एह सकल पुरातन हव, अरगयर पक्षि, तिताशाक, यवधानर अन्न, मधु, एह सकल प्रमेहत पथ्य ।

७ ।

भूषात्रीफलविशालां पिष्ट्वा दुग्धेन पाययेत् ।

कुलत्थकाथ संपीतमनूपानं सुखावहम् ॥ —चक्रदत्ते अधिकः पाठः ।

पारिजातजयानिम्बवह्निगायत्रीणां पृथक् ।

पाठायाः सागुरोः पीता द्वयस्य शारदस्य च ॥

जलेक्ष्मद्यमिकता शनैर्लवणपिष्टकान् ।

सान्द्रमेहान् क्रमाद्घ्नन्ति चाष्टौकाथाः समार्त्तिकाः ॥८

पाटिभेदर छान २ तोला पूर्वोक्तक्रमे काथ करि मधु ३२ रक्तिका दि जलमेहत खाव ।

०३ क्रमे जयन्ती फुलर मूल २ तोला भाथ करि खाव इच्छुमेहत । एवं निमल्लाल २ तोला सुरामेहत । चित्रक २ तोला सिकतामेहत, खदिरसार २ तोला शनैर्मेहत, आकलविद्धिमूल [अग्ररू] २ तोला लवणमेहत, हालधि आचुकाठ २ तोला पृष्टकमेहत, चतीयनाद्वान २ तोला, जल / पल, शेष २ पल, मधु ३२ रक्तिका सान्द्रमेहत खाव ।

हरीतकीकटुफलमुस्तलोधाः पाठाविडङ्गार्जुन धन्वनाश्च (धन्वयाश्च)

उभे हरिद्रे तगरं विडङ्ग कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥

दावर्षीविडङ्ग खदिरोधवश्च सुराह्वकृष्णार्जुन-चन्दनानि ।

दावर्ष्यभिमन्थौ त्रिफला सपाठा पाठा च मूर्त्वा च तथाश्चदंष्ट्रा ॥

यवान्युशीराण्यभयागुडुचीजम्बाभया [जम्बूशिता] चित्रकमष्टपर्णाः ।

पादैः कपायाः कफमेहिनां ते दशोपदिष्टा मधु संप्रयुक्ता ॥९

हरीतकी, काडफल, मथा, भ्रमलनि मिलित २ तोला, जल / पल, शेष २ पल मधु ३२ रक्ति दि खाव उदकमेहत ।

आकणविन्धि, विडङ्ग, अज्जु नल्लाल, कुंजैलता मिलि २ तोला, मेद क्रमे-काथ करि मधु दि खाव इच्छुमेहत ।

हालधि, आचुकाठ, तगरमूल, विडङ्ग, क्वाथ मधु दि खाव सिकतामेहत । कदम्बलाल, शालद्वाल, अज्जु नल्लाल, यनी क्वाथ मधुयुक्त लालामेहन । दाहहरिद्रा विडङ्ग, खदिरमार, धोवालता क्वाथ मधुयुक्त सान्द्रमेहत । उभेकाठ, कूर, आगर, रक्तचन्दन, मेढदरे शुक्रमेहन । दाहहरिद्रा, मातधिला, त्रिफला, आकलविन्धि एवं शनैर्मेहत् । आकलविन्धि वनरिहा, गोक्षुरकटा एवं सुरामेह । यनी, विरिणामूल, शिलिखा, आमरिलता एवं शीतमेह । जम्बुद्वाल, हरीतकी, चिता, चतीयनाद्वाल एवं कफमेह ।

। पारिमद्रेन्यादयोऽष्टौ काथा—

जलाष्टौ मेहान् क्रमाद् घ्नन्तीत्यन्वयः । —चक्रदत्ते शिवदासः ।

। जलप्रमेहेक्षुरसप्रमेहे सान्द्रप्रमेहेऽपि सुराप्रमेहे ।

पिष्टप्रमेहेऽपि च शुक्रमेहे क्रमादमीस्तुः सिकताप्रमेहे ॥

शीतप्रमेहे च शनैः प्रमेहे लालाप्रमेहेऽपि सुखाय तेषां ॥

—इत्यधिकः चक्रदत्ते पाठः ।

अश्वत्थाञ्चतुरङ्गुलान्नथग्रोधादेः फलत्रयात् ।

सजिङ्गी रक्तसाराच्च काथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥

नीलहारिद्रशुक्राख्य चारमाञ्जिष्ठकाङ्कयान् ।

मेहान् हन्युः क्रमादेते गक्षीद्रो रक्तमेहजित् ॥

अश्वत्थ छाल २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, मधु दन्वा पेयं नीलमेहे । सोणाम् छालर काथ मधुयुक्तं पेयं हरिद्रामेहे । वटछालर काथ मधुयुक्तं एवं शुक्रमेहे । त्रिफलार काथ मधुयुक्तं चारमेहे । मजाठि, रक्तचन्दन मधुयुक्तं काथ एवं मञ्जिष्ठमेहे । एते पञ्च पित्ते ।

क्वाथः खर्जूर-काशमर्ष्यं तिन्दुकास्थ्यमृताकृतः ।

खर्जूरगुटी, गमारीगुटी केन्दुगुटी, आमरिलता २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, मधु दन्वा पेयं रक्तमेहे ।

अग्निमन्थकषायन्तु वसामेहे प्रयोजयेत् ।

मातधिला २ तोला काथ मधुयुक्तं वसामेहे ।

पाठाशिरीषदुःस्पर्शं मूर्त्वाकिंशुकतिन्दुक ।

कपित्थानां भिषक् क्वाथं हन्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥

आकलविन्धि शिरोपद्माल, कुशैलता, वनरिहा, केन्दफल, पलाशबीज, कपित्थफल एषां मिलि २ तोला, काथ मधुयुक्तं पेयं । एते वातिकं मेहे ।

दूर्वाकशेरूपूतीक कुम्भीकलव[शैवलम्]कानलं ।

जलेन क्वथितं पीतं शुक्रमेहहर्गं परम् ॥

दूर्वा, केहेरु, नेटागुटीर मूल, तेलिया धुनार मूल, मथा, चिता, एषां २ तोला काथ मधुयुक्तं पेयं ।

त्रिफलारग्वधद्राक्षा कषायो मधुसंयुतः ।

पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं वियतं नृणाम् ॥

त्रिफला, सोणाम्, गमारीगुटी, एषां मिलि २ तोला काथ करि मधु दि स्वाव ।

काम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरोहीतककौटजानि ।

कपित्थपुष्पानि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥१०

१० । प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् ।

विशदं तिक्त-कटुकं, तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ — आथुर्वेदसंग्रहे

सर्व्वमेहहरो धाध्या रसः क्षौद्रनिशायुतः ।

कषायस्त्रिफलादाग्मुस्तकैरथवा कृतः ॥ — चक्रचरणः ।

जरथ, चतुर्थाना, शालज्वाल, भमरागुटी, रोहीतक, कुटज ज्वाल औ एषां समभाग चर्णं मधुना लेष्टं खादेत् कफ पित्तमेहं ।

एवं सर्व्वमेहहरी धात्र्यारसः क्षौद्रमितायुतः ।

शामलकी रस १ पल, हरिद्राचूर्णं १६ रति, मधु २ तोला, दत्त्वा पेयं ।

गुडूच्याः खरगमः पेयो मधुना सर्व्वमेहत्रित् ।

गुडूची रस १ पल, मधु ४ तोला दत्त्वा पेयं ।

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां मुस्तञ्च निःक्वाथ्य निशाशकल्कं ।

पिवेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं सर्व्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥

त्रिफला, आनृकाठ, कडावेडेना, मथा, एषां मिलि २ तोला साथ करि प्रत्रेप हरिद्राचर्गा ३२ रति मधु दत्त्वा पेयं ।

न्यग्रोधाद्यं चूर्णम्

न्यग्रोघोडुम्यराश्वत्थर्योनाकारग्वधासनम् ।

आम्रजम्बुकपित्थञ्च पियालः ककुभोधवः ॥

मधुको मधुकं लोध्रं वरुणः पारिभद्रकम् ।

पटोलं मेपशृङ्गी च टन्तीचित्रकमादकी ॥

करञ्जत्रिफलाशक्रभल्लातकफलानि च ।

एतानि समभागानि श्लघ्नचूर्णानि कारयेत् ॥

न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना महलेहयेत् ।

फलत्रयरमञ्चानु पिवेन्मूर्जं विशुध्यति ।

एतेन विंशतिमेहा मूत्रकृद्वाणि यानि च ।

प्रशमं यान्ति यागेन पिडुका न च जायते ।

न्यग्रोधाद्यमिदं तत्र आम्रजम्बस्थि गृह्यते ॥

बट १ तोला, द्विमरु १ तोला, आहत १ तोला, मातधिला १ तोला, सोणारु १ तोला, असन १ तोला, आमगुटी १ तोला, जामगुटी १ तोला, औ बीज १ तोला, पियाल १ तोला, अर्जुन १ तोला, धत्र १ तोला, यष्टिमधु १ तोला, मौसिठा १ तोला, मूललति १ तोला, वरुण १ तोला, निम्ब १ तोला, पटोल १ तोला, मेदशृङ्गी १ तोला, सोन्दर पखाल १ तोला, चित्रक १ तोला, मिरिमाह १ तोला, नेटागुटी १ तोला, त्रिफला ३ तोला कुटज बीज १ तोला, भद्रागुटी १ तोला एषां चूर्णानि समभागानि मधुना लेष्टं । त्रिफला काथमनपिवेत् ।

विडङ्गादिलौहम्

विडङ्गत्रिफलामुस्तैः कणया नागरेण च ।
जीरकाभ्यां युतं हन्ति प्रमेहानतिदारुणान् ॥
लोहं मूत्रविकाराश्च सर्वानिव विनाशयेत् ॥

विडङ्ग १ महा, त्रिफला ३ महा, मथा १, पिप्पली १, आदा १, कालजीरा १, भोगजीरा
१ महा, एह ६ महा, मारित लौह ६ महा त्रिफला काथ मधु दन्वा = रति खादेत् ।

[स्वल्प] दाडिमाद्यं घृतम्

दाडिमस्य च वीजानि क्रिमिघ्नस्य च तण्डुलाः ।
रजनी चविकाजाजी त्रिफलानागर कणा ॥
त्रिकण्टकस्य च फलं यमानीधान्यकन्तथा ।
वृक्षाणु चपलाकोलं सिन्धूद्भवसमायुतम् ॥
अम्लवेतमन्सद्राक्षायष्टोमधुकपाकलैः ।
दाव्वीत्वक् च शिलाधातु नीलात्पलरसाञ्जनैः ॥
कल्कैरक्षममैरेभिः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
पाने भोज्ये च दातव्यं गर्वस्तुषु च मात्रया ॥
प्रमेहान् विशतिविधान् मूत्राघातास्तथाश्मरी ।
कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेतन्न मशयः ॥
विदन्धानाहशूलघ्न कामलाञ्जरनाशनम् ।
दाडिमाद्यं घृतं नाम्ना अश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥

घृत ३ सेर, पानी १० सेर, कल्क दाडिमबीज, विडङ्ग, हातधि, चविक, भोगजीरा, आदा, त्रिफला,
पिप्पली, गोक्षुर, यमानी, धान्याक, तेनेली (फूल) हाती पिप्पली, बदरीफल, मैन्धव, प्रतेकर २ तोला,
दत्त्वा सिद्धं घृतं ॥

गोक्षुरगुग्गुलु. ११

त्रिकटुत्रिफलातुल्य गुग्गुलुञ्च समाशकम् ।
गोक्षुरक्वाथसंयुक्तां वटिका कारयेद् बुधः ॥

देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकम् ।
 न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्व्याद् यथोस्सितम् ॥
 प्रमेहान् वातरोगाश्च वातशोणितमेव च ।
 मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरञ्चानुनाशयेत् ॥

गुग्गुलु २ पल, भावना, शोधनार्थं, गोक्षुर २ पल, जल २० पल, शेष २ पल, काथ समये दोलायन्त्रे पकं गुग्गुलुं उष्ण काये गोलयित्वा, वस्त्रे गालयित्वा लोहिकायां शुष्क पिण्डतां गतं । त्रिकटु, त्रिफला एषा प्रतिचूर्या २ पल, मधु दत्त्वा सम्मर्दय तोलकमानाः गुटिकाः कार्याः । अतो मध्यं, त्रिफला काथ, गुडूची काथम्वा पलैकमनुपिबेत् ॥

महानलोरसः

भष्मसूत भष्मरङ्ग तुल्य क्षौद्रे विमर्दयेत् ।
 द्विगुञ्ज भक्षयेन्नित्यं मेहं हन्ति चिरन्तनं ॥
 गुञ्जामूलं पिवेच्चानु क्षौरैरेव प्रशाम्यति ॥

रससिन्दुर २ तोला, राज्ञजारण २ तोला मिश्रयित्वा गुञ्जाप मधुना लिष्ट, रातुलमणिर मूलर घृण ३० रति क्षीरेण श्रुणय ।

तारकेश्वरोरसः

मृत सूत मृत गन्ध मृतलोहाश्रक ममम् ।
 मर्दयेन्मधुना चाहो रसोऽयं तारकेश्वरः ॥
 माषमात्रं लिष्टेत् क्षौद्रैवहुमूत्रापनुत्तये ।
 औडुम्बरफलं पक्व चूर्णितं मधुना लिष्टेत् ॥

शुद्धरस २ तोला, शुद्धगन्धक २ तोला, अभ्र २ तोला, लौह २, कज्जलीकं एकीकृत्य मधुना विमर्दय स्थापयेत् । अतो ६ रति, मधुना लिष्ट, औडुम्बर फलं पिष्ट्वा कर्षं मधु दत्त्वा अनुपेयं ।

हरिशङ्करोरसः

मृतसूताश्रकं तुल्यं धात्रीफलनिजद्रवैः ।
 सप्राहं भावयेत् खल्वे रसोऽयं हरिशङ्करः ॥
 माषमात्रं वटीं खादेत् [नील] सर्वमेहप्रशान्तये ।

महानिम्बस्य बीजानि पूर्व्ववत् तण्डुलोदकैः ॥
सघृतं पाययेच्चानु असाध्यं साधयेत् क्षणात् ॥

शुद्धरस, मृताश्र, प्रति १ पल, आमलकी रसेन सप्ताहं भावयेत्, अतो गुञ्जाष्टमाना वटी कार्या,
एका प्रास्था । निम्बबीज २ तोला, तण्डुलोदक १ पल, घृत १ तोला पेयं अनुदानं ।

श्रीचन्द्रप्रभागुग्गुलुः

चन्द्रप्रभावचाभुस्ताभूनिम्बसुरदारवः ।
हरिद्रातिविषादाव्वी-पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
धान्याकं त्रिफलाचव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
व्योषमात्तिकधातुश्च द्वौ क्षारी लवणत्रयं ॥
एतानि शानमानानि प्रत्येकं कारयेद् बुधः ।
त्रिवृहन्तीपत्रकञ्च त्वंगला-वंशलोचनाः ॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ।
द्विकर्षं मृतलौहं स्यात् चतुष्कर्षां मिता भवेत् ॥
शिलाजत्वष्ट कर्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
एभिरेकत्रसंचुणैः कर्त्तव्या गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभेति विख्याता सर्व्वरोगप्रणाशिनी ।
प्रमेहं विशति कृच्छ्रं मूत्राघातं तथाश्मरीं ॥
विबन्धानाहशूलानि [लेहनाद] लेहनं ग्रन्थमव्वुदं ।
अन्ववृद्धिस्तथा पाण्डुः कामलाश्च हलिमकं ॥
पिङ्गकाश्च कटिशूलं श्वासं कासं विचर्च्चिकां ।
कुष्ठ्यादि दद्रूणां कण्डूं स्त्रीहोदर-भगन्दरं ॥
दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्त्तवजां रुजं ।
पुंसां शुक्रगतान् रोगान् मन्दाग्निमरुचिन्तथा ॥
वातपित्तकफव्याधीन् वल्या वृष्या रसायनी ।
चन्द्रप्रभायां कर्णन्तु चतुःशानो विधीयते ॥
वृद्धवैद्योपदेशेन कर्षार्द्धं रसगन्धयोः ॥

काफुर २ तोला, महा बच्च २ तोला, मथा २ तोला, माहतिता २ तोला, महाउषै २ तोला, हालधि
२ तोला, आतैश्च २ तोला, आचुकाठ २ तोला, पिप्पली मूल २ तोला, चित्रक २ तोला, धनीया २ तोला,

त्रिफला ६ तोला, चव्य २ तोला, विडङ्ग २ तोला, हाती पिप्पली २ तोला, त्रिकटु ६ तोला, स्वर्णमासुरिक,
 यवक्षार २ तोला, सर्जिकाक्षार २ तोला, सैन्धव २ तीला, सौवर्चल २ तोला, विट २ तोला, तैडियाधुना
 २ तोला, सोन्दर पखाल २ तोला, तेजपत्र २ तोला, दालचिनि २ तोला, एलाचि २ तोला, वंशलोचन
 २ तोला, भारित लोहा ४ तीला, चिनि ८ तोला, शिलाजतु १६ तोला, गुग्गुलु १६ तोला ।

वृद्धवैषोपदेशात् रस २ तोला, गन्धक १ तोला, सर्व^१ जलेन मर्दयित्वा २४ रति मानेन वटिकाकाव्या,
 अतः एकां त्रिफला काथेन उष्णोदकेन वा खादेत् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे प्रमेहाधिकारः ॥

दशमः परिच्छेदः

मेदादिव्याधि-चिकित्सोपदेशः

४१ । अथ मेद-रोग-चिकित्सा

गार मांस वद्भाके स्थौल्य बोले, मेदवृद्धियो बोले ।

श्रमचिन्ताव्यवायध्व क्षौद्रजागरणप्रियः ।

हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाक-भोजनः ॥

अनेक श्रम, चिन्ताविष्ट, अतिमैथुन, दीर्घगमन, सतत मधुपान, जागरण इसव आचरिव, खाव ; मांस वृद्धि नहय ; ह्याके नाचरिले मांसवृद्धि हय ।

प्रातर्मधुयुतं वारि-सेवितं स्थौल्यनाशनं ।

प्रमाने मधु मिश्र जल खाव ।

उष्णमन्त्रस्य मण्डं वा पिवन् कृशतनुर्भवेत् ।

तप्त अन्न, तप्त पानी खाव ।

क्षारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः ।

मेदोवृद्धिर्विनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ।

परराड पत्र हिङ्गु भक्तमण्डेन मिश्रयित्वा पेयं ।

सच्चव्य-जीरसव्योष-हिङ्गुसौवर्चलाबलाः ।

मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः ॥

चविक, मोगजीरा, त्रिकटु, हिङ्गु, मौव-चर्चल, बला एषां चूर्णं २ तोला, यवादि पिष्टकचूर्णं १६ तोला, दधि मधुना यथाशक्तितो मत्स्याः ।

विडङ्गादिलौहम्

विडङ्गनागरक्षार-काल-लौहरजोमधु ।

यवामलकचूर्णञ्च प्रयोगः स्थौल्यनाशकः ॥

विडङ्ग १ तोला, आदा १ तोला, यवक्षार १ तोला, लौहजारण १ तोला, यव १ तोला, आमलकी १ तोला, एषां समभाग चूर्णाणि मधुना आलोढ्य लिहेत् ।

अमृतात्रुटिवेलेवत्सकं कलिङ्गपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुश्लुतं पिङ्गका-स्थौल्य भगन्दरं जयेत् ॥

गुडूची १ तोला, एलाचि २ तोला, विडङ्ग ३ तोला, कुटज झाल ४ तोला, इन्द्रयव ५ तोला, एरीतकी ६ तोला, भामलकी ७ तोला, गुग्गुलु ८ तोला, प्यां चूर्णानि गुग्गुलुना मर्दयित्वा शानप्रमाणा टिका कार्या, अतो मधु दत्वा खादेत् ।

नवाङ्गुग्गुलुः

व्योषाम्नि त्रिफलासुस्य-विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

खादन् सव्वान् जयेद् व्याधीन् मेदः श्लेष्मामवातजान् ॥

गुग्गुलु ६ तोला. त्रिकटु ३ तोला, चित्रक १ तोला, त्रिफला ३ तोला, मथा १ तोला, विडङ्ग १ तोला, सव्वर्चयमिकीकृत्य मधुना पिष्टयित्वा, क्लिधे माण्डे स्थाप्य अतो मर्दयं अर्द्धतोलकमाना, तप्तजलमनुपेयं ।

त्रिफलाद्यं तैजम्

त्रिफलातिविषामूर्वा-त्रिवृच्चित्रकवासकैः ।

निम्बारग्वधपड्ग्रन्था सप्तपर्ण-निशाद्वयैः ॥

गुडूचीन्द्रसुराशकृष्णा-कुष्ठमर्षपनागरैः ।

तैलमेभिः समं पक्वं सुरमादि रसाश्लुतम् ॥

पानाभ्यञ्जन-गण्डूप-नस्य-वस्तिषु योजितम् ।

स्थूलतालस्य कण्डादीन् जयेत् कफकृतान् गदान् ॥

सुरसादि गणमाह

सुरमा द्विविधा कञ्जीकतृणे द्वे च कट्फले ।

करमर्दो विडङ्गश्च क्षुरके द्वे अलम्बुपे ॥

काकजानु तथा दन्ती निर्गुण्डी काकमाचिका ॥

सुरसादि गणो ह्येष कफनुत् क्रिमिनाशनः ।

स्थौल्यारुचि तथा कासश्वासघ्नो व्रणनाशनः ॥

१ । त्रिफलाद्यतैले इन्द्रसुरा, गोरक्ष, कर्कटी, निर्गुण्डी वा । —इति चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

तैल ३ सेर, कृष्ण तुलसी, शुद्ध तुलसी, अकलबिर, विरिणामूल, गन्ध विरिणा, काउफल, लाटामूल, बिकङ्ग, गोक्षुरद्वि वरभूरफुला, सस्मूरफुला, कोवामातुरी, दन्तीमूल, कोवान्चुदिलतामूल एषां मित्रि ५ सेर, जल ४८ सेर, शेष १० सेर कल्क त्रिफला, आतैच, वनरिहा, तेडियाधुना, चित्रक, वासक, निम्ब, सोणारुगुटी, बच्च, चतियना, हरिद्रादुह, गङ्गी, (इन्द्रमुरा, कोवाटुटी) पिप्पली, कूर, श्वेतसर्पप, आदा एषां प्रति ४ तोला ।

अथ कृशो—वातव्याधि क्रियां मर्वां कृशो कुर्याद् विचक्षणः ।

शरीरर बल मांस शुक्राह निस्तेज हय, रयाके कृशव्याधि बोल । वातव्याधि शान्त करा औषध दिव ।

अश्वगन्धाघृताभ्याञ्च तत्रोक्तं मांमवर्द्धनं ।

अश्वगन्धाचूर्या १ तोला, घृतेन खादेत् ।

मुस्ता च आढकी चैव ममभागेन चूर्णयेत् ।

क्षीरेण सह पीत्वा तु स कृशः स्थूलतां ब्रजेत् ॥

मथाचूर्या १ तोला, मिरिमाहरचूर्या १ तोला, गोदुग्धेनालोढ्य पेयम् ।

वज्रोत्तलस्य दलैः मभ्यक् वारिणा परपेषितैः ।

गात्रमुद्वर्त्तनात् पश्चात्ततः स्नानं समाचरेत् ॥

प्रस्वेदान्मुच्यते शीघ्रं ततस्तेषां समाचरेत् ।

बावलार पात [वनतुलसी रसेगे वाटि] शीतल जलेरे वति मर्वां शरीरत घसिव । ४ दगड अन्तरे स्नान करिव ; गाधमा गन्धोवा गृचे ।

शिरीषलामज्जकनागलोध्रैः त्वग्दोषदौर्गन्ध्यहरः प्रन्धः ।

शिरीष छाल, विरिणामूल, नाहरफुल, भूमलति छाल एषां सममात्रं जलेन पिष्ट्वा गात्रघर्षणं दौर्गन्ध घर्महरणं ।

पत्राङ्गलोहामयचन्दनानि शिरीषदौर्गन्ध्यहरः प्रहर्षः ।

तेजपात, सुगन्धवाला, गन्ध विरिणा, आगर काठ, जातिचन्दन सममागे पिष्ट्वा गात्रे लेपः ।

वासादलरसो लेपात् शङ्खचूर्णेन सयुतः ।

विल्वपत्रदलो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ।

वासापत्ररस, शङ्ख पिष्टि द्वयोर्लेपः । अथवा विल्वपत्र रसेनापि नेपः ।

इति वैद्यकसारोद्गारे स्थौल्यदौर्गन्ध्याधिकारः ॥

४२ । अथोदर-चिकित्सा

उदरे दोषसम्पूर्णं कुक्षौ मन्दायतेऽनलः ।

तस्माद् भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ।

उदरत वात-पित्त-कफ दोषे व्यापित्ते, दुर्ह कोखे अग्निमन्दं दुर्ह कोपं करे, अतएव भोजने लघु वस्तु खाव । अग्निदोषिकारकं शुद्धं, मसूरं, सन्मालं, आखे, रक्तशाली, यव, आरग्य पक्षिर मांस, आरग्य पक्षि मांस इत्येव खाव । प्रधानं रेचनं कराव । उदर रोगर इत्येव पथ्यं । इयात् वाजे सकलौ अपथ्यः ।

वातोदरी पिबेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।

तक्र २ पल, पिप्पलीचूर्णं २ महा पिबेत् ।

शर्करामरिचोपेतं स्वादु-पित्तादरी पिबेत् ।

चेर्नि २ तोला, मरिचचूर्णं १६ रति, अम्लतक्र २ पल आलोक्य पेयं ।

यमानीसैन्धवाजाजी-व्योषयुक्तं कफोदरी ।

यनी १ तोला, सैन्धव १ तोला, आजनि २ तोला, त्रिकटु ३ तोला, एषा समभागचूर्णं तक्र पलैकेन पिबेत् ।

मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

युक्तं श्लीहोदरी जातं सव्योषन्तुदकोदरी ।

वच, शुण्ठी, श्लुष्का, कर, सैन्धव, एषां समभागचूर्णं मधु, तिलतैल, सुजात दधि तक्र २ पल प्रक्षेप त्रिकटुचूर्णं १ तोला पेयम् ।

बद्धोदरी तु हृष्या-दीप्यकाजाजी-सैन्धवैः ।

पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥

हृष्या, यनी, भोगजीरा, सैन्धव एषां समभागचूर्णं तक्र २ पल पिप्पलीचूर्णं १ तोला, मधु १ तोला पेयं ।

त्र्युषणक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी २ ।

त्रिकटु, यवक्षार, सैन्धव एषां चूर्णं समभागेन तक्र २ पलरयेन पेयं ।

गौरवारोचकात्तानां समन्दाम्न्यतिसारिणां ।

तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥

गरिष्ठ, अश्वि, अग्निमन्दत, अतिसार, वात-कफ पीडात तक्रपानं अमृततुल्यं ।

२ । निचयोदरी, सन्निपातोदरी । इति चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

सामुद्राद्यं चूर्णम्

सामुद्र-सौवर्चल-सैन्धवानि क्षारं यवानीमजमोदकञ्च ।
 सपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरं हिङ्गुं विडञ्चेति समानि कुर्यात् ॥
 एतानि चूर्णानि घृतभृतानि मुञ्जीत पृथक् कवल प्रशस्तम् ।
 वातोदरं गुल्ममजीर्णमुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीञ्च दुष्टां ।
 अर्शामि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरञ्चेति निहन्ति सद्यः ॥

सामुद्र लोण, सौवर्चल, सैन्धव, यवक्षार. आजनि पिप्पली, आदा, चित्रक, हिङ्गु, विट्लोण एतानि सममाग चूर्णानि चूर्णादष्टमांसक घृतेन, सनीय, प्रथमे औषध ग्वाड अन्न खाव ।

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।

पैक्तिक उदर रोगत, बलवन्तक पूर्वे रेचन कराव ।

पयसा च त्रिवृत्कल्केनोरुवकशृतेन वा ।

गोक्षीर २ पल, तेडियामूल २ तोला, एरगडमूल २ तोला, जल ४ पल, श्रेप १ पल, तेडियाचूर्णा २ तोला, आलोढ्य पेयं ।

मातलान्नायमानाभ्या शृतेनारग्वधेन वा ।

चतियना, नाथकल्प मिलि २ तोला, काय चाकि सिठा गुचाइ लै प्रजेप सोणारुगुटी वाटि दिव ।

कफादुदरिणं शुद्धं कटुक्षारान्नभोजितं ।

मूत्रारिष्टायस्कृतिभिर्योजयेच्च कफापहैः ॥

कफोदरत शुद्ध रेचन करिव । त्रिकटुचूर्णा १ तोला, यवक्षार २ तोला सह मिश्रयित्वा खादेत् । गोमूत्र, अरिष्ट औषध रसायन औषध दिव

सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।

सन्निपात उदरोत सन्निपातोक्त क्रिया करिव ।

मूत्रान्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।

मूत्रं गोऽजाविमहिषी गजाश्वोष्ट्रखरोद्भवं ।

गोमूत्र, भेडा क्षागर मूत्र, क्षागमू, महिषमूत्र, हस्तिमूत्र, घोरा मूत्र, उटर मूत्र, गाधमूत्र । षष्ठो मूत्रानि उदर रोगिये खाव । पद मूत्रेरे सेक लव ।

स्नुहिपयोभावितानां पिप्पलीनां पयोशनः ।

सहस्रञ्च प्रयुञ्जीत शक्तितो जठरामयी ॥

स्तुहि क्षीरेण सप्तधा भावित पिप्पली गोठ १००० एक हाजार, अतो गुटिका त्रयमधिकं पिष्ट्वा,
पीत्वा विरेचयेत् । विरेके जाते दुग्धेन मोक्तव्यं ।

स्तुक्पयसा परिभावितः तण्डुलचूर्णैर्विनिर्मितः पूषः ।

उदरमुदारं हिंस्याद् योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥

पिष्टकचूर्णां सिञ्ज क्षीरेण सप्तदिवस भावना दि खाव । रेचन ह्य कोष्ठानुरूपे पेयम् ।

पिप्पली वर्द्धमानः

पिप्पली-वर्द्धमानं वा कल्पदृष्टं ३ प्रयोजयेत् ।

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन सम भुवि ॥

पिप्पली प्रथम दिवसत १ टा, द्वितीये २ टा, तृतीये ३ टा, चतुर्थे ४ टा, पञ्चमे ५ टा, षष्ठे ६ टा,
सप्तमे ७ टा, अष्टमे ८ टा, नवमे ९ टा, दशमे १० टा एवं क्रमेण विंशति दिनपर्यन्ते तप्तजलेन वटिका खादेत् ।

पटोलाद्यं चूर्णम्

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।

कम्पिल्लकं नीलिनीञ्च त्रिवृताञ्चेति चूर्णयेत् ॥

षडाद्यान् कार्षिकानन्त्यां स्त्रींश्च द्वि त्रि चतुर्गुणान् ।

कृत्वा चूर्णं ततो मृष्टिं गवा मूत्रेण वै पिवेत् ॥

विरिक्तो जाङ्गलरमैर्भुञ्जीत मृदुमोदनम् ।

पटोलमूल, हालधि, विडङ्ग, त्रिफला, जरथ, रसतेडिया, एषां प्रत्येकर २ तोलाके चूर्णा मिलित्वा,
अतो मर्क्यं एक द्वि त्रि चतुर्भागं बलाबलं च्ष्ट्वा, गोमूत्र पनेनानोढ्य पुनः पुनः सर्वोदरे विरेचनमेषां ।

सक्षीरं माहिषं मूत्रं निराहारः पिवेत्ररः ।

शाम्यत्यनेन जठरं सप्ताहादिति निश्चयः ॥

महिषमूत्र १ पल पीत्वा केवलं क्षीरमाहारं कुर्यात् ।

गवाक्षी शङ्खिनी दन्ती नीलिनीकल्कसंयुतम् ।

सर्वोदर-विनाशाय गोमूत्रं पातुमारमेत् ॥

काटावेकेनामूल, शङ्खमालती मूल, सोन्दर पत्वाल एषां चूर्णाणि समभागानि गोमूत्र पलेन पेयं ।

दशमूलदारुनागरच्छन्नरुहापुनर्णवाभयाकाथः ।

जयति जलोदरशोथश्लीपदगलगण्डवातरोगांश्च ४ ॥

बेल, मातधिला, गमारो, पारलि, गणियरी, शालानि, पीठानी, कटकारी, भेकुरि, गोक्षुर, उवैकाठ, आदा, गुड़ची, पुनर्णावा, शिलिखा, एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेर १ पल पेयं ।

पुनर्णावानिम्बपटोलशुण्ठीतिकामृतादावर्वाभया कषायः ।

सर्व्वार्ङ्ग-शोथोदरकासशूलश्वसान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥

पुनर्णावा, निम्ब, पटोल, आदा, कटकीतिता, गुड़ची आचुकाठ शिलिखा, एषां मिलि २ तोल काथं पेयं ।

विन्दुघृतम्

अर्कक्षीर पले द्वे तु स्नुहीक्षीरपलानि षट् ।

पथ्या काम्पिल्लकं श्यामा सम्पाक गिरिकर्णिका ॥

नीलिनीत्रिवृतादन्तीशङ्खिनीचित्रकस्तथा ।

एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

अथास्य मलिने कोष्ठे विन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।

यावतोऽस्य पिवेद् विन्दुं स्तावद् वारान् विरिच्यते ॥

कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरं ।

शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्य्यथा ॥

एतद् विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥

घृत ३ सेर, जल १२ सेर, अर्कक्षीर २ पल सिञ्जक्षीर ६ पल, हरीतकी १ पल, अरब १ पल, टुकरीयालता १ पल, सोणारु गुनी १ पल, इन्द्रयव १ पल श्वेतापराजिता १ पल, तेडियाधुना १ पल, दन्तीमूल १ पल, शङ्खमालती फुल १ पल सिद्धं घृत ।

पिप्पल्याद्यलौहम्

पिप्पलीमूलपिण्डाह्व त्रिकत्रय ससिन्धुजैः ।

सेवितो नियतं हन्ति लौहः सर्व्वोदरामयं ॥

पिप्पलीमूल १ महा, तगरमूल १ महा, त्रिकटु ३ महा, त्रिकला ३ महा, चिता १ महा विचङ्ग १ महा, मथा १ महा, जारित लौह ३ तोला, घृत मधुभ्यां सम्मर्दथ लेषं ।

४ । "प्लीहगुल्मभारानां किर्मीश्व" इति मूले ।

त्रिकट्टादि लौहम्

त्रिकट्टुत्रिकफलादन्तीमार्गात्रिमदशुण्ठीभिः ।

पुनर्णवासमायुक्तं कोष्ठं हन्ति सुदुस्तरं ॥

लौहं सर्वोदरं [शोथोदरं]स्थौल्यं मेदोगदमसंशयः ॥

त्रिकट्टु ३ महा त्रिकफला ३ महा, दन्ती १ महा, अपामार्ग १ महा, विडङ्ग १ महा, चिता १ महा, मथा १ महा, आदा १ महा, पुनर्णावा १ महा, लौहा १३ महा घृत मधुस्यं खाद्यं ।

वैश्वानरवटी

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मृताकार्यः शिलाजतु ।

रसमानं प्रदातव्यं रसस्य द्विगुणं विषम् ॥

त्रिकट्टु चित्रकं कुष्ठ निर्गण्डीमुषलीरजः ।

अजमोदारमांशेन प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ।

पञ्चाङ्ग निम्बकायेन भावयञ्चैकविंशतिः ॥

भृङ्गराजरसैः सप्त दत्त्वा क्षौद्रेण लेहयेत् ।

वदरास्थि प्रमाणेन वटिका ता विनिर्दिशेत् ॥

श्लेष्मोदरं निहन्त्याशु मासाद् वैश्वानरवटी ।

देवदारु-वह्निमूल-कटकं क्षीरेण पाययेत् ॥

[भोजनं मेषदुग्धेन कुलत्थानां रसेन तु ॥]

शुद्धरस १ तोला, शुद्धगन्धक २ तोला. मृत् ताम्र १ तोला, लौह १ तोला, शोषित शिलाजतु १ तोला, शोषित विष २ तोला, त्रिकट्टु ३ तोला, चित्रक १ तोला, इर १ तोला, पचतिया १ तोला, नागिनी मुरबन्ध १ तोला, अजनि १ तोला, पपां चूर्णानि निमज्जान पत्र पृथक् फल मूल मिलित १६ तोला, जल ८ माग शेष काथेरे २१ वार भावना दिव, भृङ्गराजर रसेरे ७ पवं भावयित्वा वदरास्थि प्रमाणा वटिका कार्या, बटीमेकां मधुना विलिष्य, उषै, चितामूल प्रति १४ रति पिष्ट्वा दुग्धेनानुपिवेत् ।

नाराचोरसः

अष्टौ निस्तुषदन्तीबीजकलिकाद् भागत्रयं नागराद् ।

द्वौ गन्धान्मरिचानि टङ्गनरसादेकश्च भागः क्रमात् ।

गुञ्जामानवटी विरेचनकरी देया च शीताम्बुना ।

गुल्म-क्षीह-महोदरार्त्तिशमनो नाराचनामा रसः ॥ '

शोधित दन्ती बीज ८ माग, शुकठी ३ माग, गन्धक ४ माग, मरिच १ माग, टङ्गन १ माग, रस १ माग जलेन पिष्ट्वा गुग्गाप्रमाणा वटिका कार्या, एका वटी भुक्त्वा शोतलजलमनुपिबेत् । विरेकेनाते उष्णजलं पेयं ॥

इति वैद्यकसारोद्धारे उदररोगाधिकारः ॥

४३ । अथ स्नीहयकृच्चिकित्सा

यस्य स्नीहानमुद्भूय कुर्यात्स्पर्शत मास्तः ।

शनैः परितुदन् पार्श्वं स्नीहा तस्य विवर्द्धते ॥

कोना पुष्पर वायुवद्ध हुड, जारम्वार सुचि त्रिन्वि वेदना करे अल्प र्द्धि र ; आहारादिरपि ।

यस्मान्नाचित्रकयावशूक पङ्गुन्धिदन्तीमगधोद्भवाना ।

स्नीहानमेतद्विनिवृन्ति चूर्णमुष्णाम्बुना मस्तुसुरामवेर्वा ॥

यनी १ तोला, चित्रक १ तोला, यवजार १ तोला, वच १ तोला, सोन्दर पखाल १ तोला, पिप्पली १ तोला, एतानि चूर्णानि मिलित्वा १ ताला, उष्ण जलाद्यनगानेन पेय ।

पिप्पली किशुकक्षारभावितां सप्रयोजयेत् ।

गुल्मस्नीहापहां वर्द्धदीपनञ्च रमायनी ॥

पलाशक्षारोदकं दत्त्वा पिप्पलाचूर्णं समं दिनं मात्रमित्त्वा वर्द्धमानं प्रयोजयेत् ॥

तालपुष्पभवः क्षारः सगुडः स्नीहनाशनः ६ ।

तालपुष्प दग्ध क्षार, पुराण गुडं न मिश्रयित्वा पेय । क्षार वारि अनुपेय ॥

५ । शोणितज्जायते प्लीहा वामतोऽहृदयादधः ।

रक्तवाहि शिराणा स मूर्धं खयातोमर्हपिमि ॥

प्लीहामयस्य हेत्वादि समस्तं यद्दामये ।

किन्तुस्थितिस्तहोर्ध्वो यो वामदक्षिणपार्श्वयोः । —इति माबप्रकाशे मिश्रः ।

६ । तालपुष्प इत्यादौ अन्तर्धूम क्षार इति । अम्ले नि स्रुतमिति, अम्ले काञ्जिके निःस्रुतं सप्तधा परिश्रुतम्, अम्लपरिश्रुतं पूतिकरञ्जक्षारं विडम्बण पिप्पलीचूर्णं प्रक्षेपेण पिबेदिति चक्रवर्तटीकायां शिबदासः ।

क्षारं वा विड्कृष्णाभ्यां पुतिकस्याम्बु निस्तुतं ।

यकृतं ग्रीह प्रशान्त्यर्थं पिबेत् प्रातर्यथाबलं ॥

लाटा करञ्जर क्षारोदक २ तोला, विटलोण ३२ रति, पिप्पलीचूर्णं ३२ रति मिश्रयित्वा पेयं ।

भल्लातकामयाजाजी गुडेन सहमोदकः ।

सप्लरात्रान्निहन्त्येष ग्रीहानमतिदारुणम् ॥

महा १ पल, हरीतकी १ पल, आजनि १ पल, गुड़ ३ पल मोदकं ।

ग्रीहजिच्छरपुङ्खाया कल्कस्तर्केण सेवितः ।

शरपुङ्खैव सञ्चर्व्यं जग्ध्वा पेया भुजाथवा ॥

शरपुङ्खामूल १ तोला वटि तक्रपलेकं पेयं । अथवा शरपुङ्खामूल सचर्व्यं खादित्वा, अथवा मन्मीकृत्य प्रसूतोदकेन आहारं कर्त्तव्यं ।

पिप्पली-नागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभया ।

चूर्णं पीत विड्गार्दांश ग्रीहन्नमुष्णवारिणा ॥

पिप्पली, शुयठी, दन्ती एषां प्रति चूर्णं २ तोला, हरीतकाचूर्णं ४ तोला, विटलोण १ तोला पक्कीकृत्य, अतो १ तोला उष्णोदकेन पेयं ।

पिप्पलीवर्द्धमानानि

क्रमवृद्धया दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनं ।

वर्द्धयेत् पयमा सार्द्धं तथैवापनयेत् [हासयेत्] पुनः ॥

प्रथम १ टा, २य २ टा, ३य ३ टा, एवं क्रमेण दशदिन पर्यन्ते वदात् ।

पिप्पलीचित्रकघृतम्

पिप्पलीचित्रकान्मूलं पिष्ट्वा सम्यग् विपाचयेत् ।

घृतं चतुर्गुणं क्षीरं यकृतग्रीहोदरापहम् ॥

घृत ३ सेर, गोदुग्ध १२ सेर, कल्क पिप्पलीमूल ४ पल, चित्रामूल ४ पल पिष्ट्वा दत्त्वा पक्वव्यम् ।

[स्वल्प] रोहितक घृतम्

रोहितकत्वचः श्रेष्ठाः पलानां पञ्चविंशतिः ।

कोल द्विप्रस्थसयुक्तं कषायमूलकल्पयेत् ॥

पलिकैः पञ्चकोलैश्च तैः सर्व्वैश्चापि तुल्यया ।
 रोहितकत्वचा पिष्टैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 म्लीहाभिवृद्धिं समयेदेतदाशु प्रयोजिताम् ।
 तथा गुल्मोदरश्वास-क्राम-पाण्डुत्वकामलाः ॥

घृत ३ सेर, काष जरष द्वाल २५ पल, शुखानवगरी ३२ पल, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, कल्क
 पञ्चकोल ५ पल । जरष द्वाल ५ पल इत्वा सिद्धम् ।

म्लीहारिरसः

पारदं गन्धकं टङ्कं विषं व्योषं फलात्रिकम् ।
 तिलकस्य समापेतं जैपालञ्च तदद्वकं ७ ॥
 किंशुकस्य रसेनैव याममात्रन्तु मर्दयेत् ।
 गुञ्जामात्रां वटीं कृत्वा च्छायायां शोषयेत्ततः ॥
 वटिकैका प्रदातव्या शृङ्गवररसेन च ।
 गुदाङ्कुरे गुल्मशूले म्लीहशोथे कफात्मके ॥
 उदावर्त्ते वातशूले श्वासकासज्वरेषु च ।
 रसः म्लीहारिनामायं कोष्ठामयविनाशनः ॥
 आमवातगदे चैव सर्व्वजीर्णविनाशनः ॥

रस १ तोला, गन्धक १ तोला, सुवगा १ तोला, विष १ तोला, त्रिकटु ३ तोला, त्रिफला ३ तोला,
 जयपाल शोषित ५ तोला, एतत् सर्व्वं पलाशस्य रसेन प्रहरं मर्दयित्वा गुञ्जाप्रमाणा वटिका कार्या,
 द्वायाशुष्कां कारयेत् । एकमाद्रकरसेन पोत्वा विरेके जाते प्रहरद्वयान्तरं तत्रम्य मलशेषश्चेत् किञ्चिद्
 मोजनादिकं दद्यात् ॥

इति वैद्यकसारोद्दारे म्लीह-यष्टुर्धिकारः ॥

४४ । अथ शोथ-चिकित्सा

लङ्घनं पाचन शोथे शिरः कार्यावरेचनम् ।
 वमनञ्च यथासन्नं यथादोषं प्रकल्पयेत् ॥

७ । अत्र सर्व्वेषामर्द्धं जयपालम् ।

८ । स्नेहोऽयं वातिके शोथे बद्धवटिके निरूहणम् ।

पयोघृतं पैचिकेतु कफजे रुक्षणक्रमः ॥ — इति चक्रवर्त्ते अधिकः पाठः

सर्वाङ्ग शोथत लङ्घन, जीर्णाहार, शिरो विरेचन बोले । नाके उजोवा नस्य, विरेचन, बान्ति हसव करिव, आचरिव, यिसव आचरिले शोथ जन्मे ताक परिव ।

शुण्ठीपुनर्णवैरण्ड-पञ्चमूलीशृतं जलम् ।

वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥

आदा, पुनर्णवा, परयठ, मातधिला, बेल, गमारी, पारलि, गणियरी एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, एषामष्टानां मिलि १ तोला, मुद्ग ८ तोला, जल ३ सर, शेष ३ पोवा एवं यूपं खादेष ।

पृथ्वीपणीवलोदीच्य शुण्ठीसिद्धञ्च पैतिके ।

पिठानी, बरियाल, सुगन्धवाला, शुण्ठी एषां मिलि १ तोला, मुग ८ तोला, जल ३ सर, शेष ३ पोवा एवं पित्ते यूपं पेयम् ।

श्लैष्मिके पिप्पलीमूल-दारुनागर-चित्रकैः ।

पिप्पलीमूल, उजै, आदा, चिता एषा मिलि १ तोला, मुग ८ तोला, जल ३ सर, शेष ३ पोवा पुर्व्ववत् पेयं ।

दशमूलं सदा शस्तं वातिके च विशोषतः ।

वात शोथत दशमूल काथ खाव ।

पिवेद् गवां मूत्रविमिश्रितञ्च फलत्रिकाच्चूर्णमथान्नमात्रम् ।

त्रिकलाचूर्णं १ तोला, गोमूत्र पलैः पेयं ।

त्रिदोषे—अभयादारुमधुकं तिकादन्ती-सर्पप्ली ।

पटाल चन्दन दाव्वां त्रायमानेन्द्रवारुणी ॥

एषां काथः ससर्पिष्कः श्वयथुज्वरदाहहा ।

वीसर्पतृष्णासन्तापसन्निपातविषापहः६ ॥

शिलिखा, उजै, यष्टिमध, कटकतिता, दन्ती, पिप्पली, पटाल, रक्तचन्दन, आचुकाठ, नायकरूप, काटावेळेना एषां मिलि २ तोला, काथ जल, घन ३२ रति दत्वा पेयं ।

अजाजिपाठाघनपञ्चकोल-व्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।

श्यांश्च त्रिदोषं चिरज प्रवृद्ध निघ्नान्त भूनिम्ब-महौगधं च ॥

आजनि, आकलविन्धि, मथा, पिप्पलीमूल ; पिप्पली, चविक, चित्रक, आदा, कडुकारो, हालधि एषां समभागचूर्णं उष्णेन तोयेन पेयं । माहतिता, आदा समभागचूर्णं उष्ण जलमनुपेयं ।

पुनर्णवानिम्बपटोलशुण्ठी-तिकामृतादावर्धभयाकषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकामशूलश्वामान्वितं पाण्डुगर्दं निहन्ति ॥

पुनर्णवा, निम्ब, पटोल, आदा, कटकीतिता, आचुकाठ, शिलिखा एषां मिलि २ तोला काथः पेयः ।

आद्रकस्य रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ।

अजाक्षीराशिनां शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥

आदारस १ पल, पुराण गुड १ तोला, पीत्वा, छागी क्षीरेरे मात खाव ।

विल्वपत्ररसं पूतं शोषणं श्वयथौ त्रिजे ।

विट्मूत्रे चैवदुर्नाम्नि ।वदध्यात् कामलाखपि ।

विल्वपत्र रस १ पल, मरिचचूर्णं ३२ रति दत्वा पेयं ।

गुडाद्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पली वा ।

कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्ष्मथापि मासम् ॥

शोथ-प्रतिश्याय गलास्य रोगान् मश्वसकामाश्चिपीनमादीन् ।

जोर्णज्वराशौं ग्रहणीविकारान् हन्यात् तथान्यान् कफवातरोगान् ॥

आदारस १ पल, गुड १ तोला, खादेत् । शुगठीचूर्णं १ तोला, पुराण गुड २ तोला खादेत् । शिलिखाचूर्णं २ तोला, पुराण गुड ४ तोला खादेत् । पिप्पलीचूर्णं १ तोला, पुराण गुड २ तोला, खादेत् । प्रथम दिने शुगठीचूर्णं १ तोला, पुराण गुड १ तोला खादेत् । द्वितीय दिने २ तोला ३२ रति, तृतीयदिने ३ तोला, चतुर्थे ३ तोला ३२ रति, पञ्चमे ४ तोला, षष्ठे ४ तोला ३२ रति, सप्तमे ५ तोला, अष्टमे ५ तोला ३२ रति, नवमे ६ तोला, दशमे ६ तोला ३२ रति, एकादशे ७ तोला, द्वादशे ७ तोला ३२ रति, त्रयोदशे ८ तोला, चतुर्दशे ८ तोला ३२ रति, पञ्चदशे ८ तोला शोथे ८ तोला ३२ रति एव क्रमेण त्रिंशदिने पक्षेष्टुडिः । एव पक्षद्वयेऽपि त्रिपलमुपयोज्यं ।

गुडपिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनं ।

आमाजीर्णं प्रशमनं १० शूलघ्नं वस्तिशोधनं ॥

पिप्पलीचूर्णं ४ तोला, शुगठी ४ तोला, गुड, १६ तोला, उष्णजलेन तोलकद्वयमुपयोज्यं ।

पुनर्णवाद्यं घृतम्

पुनर्णवाचित्रकदेवदारु-पञ्चोषणक्षारहरतीतकीनां ।

कल्केन पक्कं दशमूलतोये धृत्तमं शोथनिसृदनञ्च ॥

घृत ३ सेर, दशमूल मिलित्वा (काथ) ६४ पल, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, कल्क पुनर्णवा, चिता, उष्णकाठ मिलित पञ्चफोल, यवक्षार, हरिद्रा एषां प्रत्येकं पलं ।

पुनर्णवाचं घृतम्—पञ्चकोलाचं घृतम्

पुनर्णवाकाथ कल्कसिद्धं शोधहरं घृतं ।

रसे विपाचयेत् सर्पिः पञ्चकोलकुलत्थयोः ॥

घृत ३ सेर, काथ पञ्चकोल कुलत्थ प्रति ६४ पल । जल ४८ सेर, शेष १२ सेर ; कल्क पञ्चकोल कुलत्थ प्रति ३ पोवा । पञ्चकोलाचं घृतम् ।

मानकघृतम् ११

मानककाथककाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एकजं द्वन्द्वजं शोधं त्रिदोषञ्च व्यपोहति ॥

घृत ३ सेर, काथ मानमूल ६४ पल, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर ; कल्क मानमूल ३ पोवा इत्या पक्तव्यं ।

शोथारिमण्डुरम्

गोमूत्र-शुद्धमण्डुरं निर्गुण्डीरसभावितम् ।

मानकाद्रककन्दानां रसेष्वपि च भावयेत् ॥

व्योपत्रिफलाचव्यानां चूर्णं कर्षद्वयं पृथक् ।

चूर्णाद्द्विगुणमण्डुरं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥

सिद्धे चूर्णं क्षिपेच्छीते मधुनश्च पलद्वयम् ।

निहन्ति सर्व्वजं शोधं सर्वाङ्गोत्थं न संशयः ॥

सप्तधा गोमूत्र शोधित मण्डुर ७ पल, पचतियार रसत ३ दिन एव कोटकरा मूल, रसेरे (मानककन्द रसेरे) ३ दिन, आदार रसेरे ३ दिन, वनशोलर रसेरे ३ दिन एव सर्व्वरमेन आतपे त्रिधा त्रिधा भावयेत् । पाकार्य गोमूत्र १६ पल पन्था, दाग्धीं प्रलेपेसति । त्रिकटु, त्रिफला, चविक एव प्रत्येक चूर्णं ४ तोला, शीते मधु २ पल इत्या खादेत् । २ तोला, पुनर्णवा काथमनुपिवेत् ।

शोथशाहूजतैजम्

घुस्तूरोदशमूलञ्च सिन्धुवारोजयन्तिका ।

पुनर्णवाकरञ्जश्च क्षुण्णमाडकमाहरेत् ॥

११ । मानकघृते मानककाथार्थमष्टगुणं जलं देयं । मानककन्दश्च आद्रमेव गृह्णन्ति शूद्राः । अन्येतु तन्द्रासरदर्शनात् मानककन्दस्य पलशतं तोयद्रोषे पक्ता गृह्णन्ति ।

जलद्रोणे विपक्वव्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ।
 प्रस्थञ्च कटुतैलस्य कल्कान्येतानि दापयेत् ॥
 रास्नापुनर्णावादारुमूलकं नागरं कणा ।
 सिद्धं तैलवरं ह्येतन्नाशयत्यस्य सेवनात् ॥
 शोधं सुदारुणं घोरं वातपित्तकफोद्भवम् ।
 अमाध्य मूर्ध्वदेहस्थं सन्निपात-ममुद्भवम् ॥
 स्त्रीपदञ्च ज्वरं पाण्डुं क्रिमिदोषं विनाशयेत् ।
 क्लिन्नव्रण-प्रशमनं नाङ्गीतुष्ट-प्रणापहम् ।
 शोधशाईलकं तैलं बलवर्णाग्निदीपनं ॥

धुस्त्रा दशमूल, पचनीया, जयन्तीफल, पुनर्गावा, लाटा करञ्जमूल एषां मिलित्वा १ सेर, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, कटुतैल ४ सेर, [३ सेर] कल्क कपौठारि, पुनर्गावा, उज्जैकाठ मूला, आदा, पिप्पली एषां ३ पोवा दत्त्वा सिद्धं ।

शुष्कमूलाद्यं तैलम्

शुष्कमूलक-वर्षाभू दाकरान्ना-महोषधैः ।
 पक्कमभ्यञ्जनात्तैलं मशालं श्वशुं जयेत् ॥

तिल तैल ३ सेर, जल १० सेर, कल्क शुष्क मूला, पुनर्गावा, उज्जैकाठ, कपौठारि, शुण्ठी एषां मिलित्वा ३ पोवा दत्त्वा सिद्धम् ।

पुनर्णावावलेहः

पुनर्णवामृतादारु दशमूलगमादुके ।
 आद्रकस्वरसप्रस्थे गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥
 तत्सिद्धं व्योषपत्रैलात्वक् चव्यैः कार्षिकैः पृथक् ।
 चूर्णीकृतैः क्षिपेच्छीते मधुनः कुड्बं लिहेत् ॥
 लेहः पौनर्णवी नाम शोधः प्लानिसूदनः ।
 श्वासकासारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥

पुनर्गावा, गुडूची, उज्जै, दशमूल एषां मिलि ४ सेर, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, आद्रक रस ३ सेर, पुराण गुड १ सेर, एषां गोक्षयित्वा पचेत् । सिद्धे प्रक्षेपः—त्रिकट, त्रिसुगन्धि, चविक एषां प्रति २ तोला, शोते मध ८ पल. अतो मद्यं १ तोला. तप्त जलमनुपेयं ।

त्रिनेत्राख्यो रसः

टङ्कनं शोधितं गन्धं मृतशुल्वायसं रसम् ।
 दिनैकमाद्रकद्रावैर्मर्द्ध्यं लघुपुटे पचेत् ॥
 त्रिनेत्राख्यो रसो नाम चासाध्यं श्वयथुं जयेत् ।
 माषमात्रं [वल्लमात्रं] पिवेन्नानु णरण्डशिखरीरसम् ॥

सुवगा, गन्धक, ताम्र, लोहा, रस प्रत्येकक २ तोला, सर्व्वमाद्रकरसेन दिनं १ विमर्द्ध्य लघु-
 पुटन्दृष्ट्वात् । अतो रक्तिकादयं घृत-मधुभ्यां लोढ्वा, णरण्डवनपटाभ्यां काथमनुपेयं ।

एकादशायः गुटिकाः

त्रिदोषे—मृतायः पुरुषः शुल्वं खसो दरदगन्धकाः ।
 गगनं पुष्परागञ्च शैलेयं चेश्वरो रमः ॥
 विडङ्गत्रिफलाहिङ्गुयमानीजीरकद्वयं ।
 सार्जफलं वचाभृङ्गीमरीचं पिप्पलीद्वयं ॥
 चविट्टुरालभा वह्निः शुण्ठ्याः काथेन मर्द्दयेत् ।
 [अण्डचालञ्च वृद्धिञ्च वृच्छुन्दरक कुक्कुटं] ॥
 सव्वेशोथोद्भवं शोथं सव्वोपद्रवसंयुतम् ।
 ये चैवास्त्रगता रोगाः तान् मव्वानपकर्षति ॥

लोह, रस, ताम्र, स्वर्णमाक्षिक, हिङ्गुल, गन्धक, अन्न, रसाञ्जन शिलाजत, सुवर्णाचारण, सोसमस्म,
 विडङ्ग, त्रिफला, हिङ्गु, यमानी, जीरकद्वय, बोलगुलि, वच, काकटाशुङ्गी, मरिच, पिप्पली, गजपिप्पली,
 चविक, कुषैलता, चित्रक एषां प्रत्येक १ तोला, भार्द्रक काथेन मर्द्दयित्वा मापक प्रमाणा वटिका कार्थ्या ।
 यथा व्याध्यनुपानैकां महयेत् ।

दशमूलहरीतकी

दशमूलकषायस्य कंसं पथ्या शतं पचेत् ।
 तुलां गुड्वाद् घने दद्याद् व्योषचारं चतुःपलम् ॥
 त्रिसुगन्धं सुवर्णांशं प्रस्थाद्धं मधुनो हिमे ।
 दशमूलहरीतक्यः शोथान् हन्युः सुदारुणान् ॥
 ज्वरारोचक-गुल्मार्शो मेहपाण्डूवरमयान् ।
 प्रत्येकमेव कर्षांशं त्रिसुगन्धमितीभवेत् ॥

कंसहरीतकी चैषा चरके पठ्यतेऽन्यथा ।
एतन्मानेन तुल्यत्वं तेन तत्रापि वर्ण्यते ॥

दशमूल मिलित ६४ पल, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, हरीतकी गोठ १०० पाके देयः, हरीतकी मर्ज्जनार्थं तिलतैल ४ पल, पुराण गुड़ १०० पल, पन्वा घनीभूते, त्रिकटु यवक्षार एषां प्रति १ पल. त्रिसुगन्धि, नागेश्वर एषां प्रति २ तोला, सोणारु बोज्ज्वर्गा ४ तोला, प्रक्षिप्य शीते मधु ८ पलं दन्वा विमथ्य मागडे स्थापयेत् । अतो मर्क्यं उष्णोदकेन एकां हरीतकीं लिष्टेत् ॥

इति वैद्यकसारोद्धारे शोथाधिकारः ॥

४५ । अथ वृद्धिब्रह्म-चिकित्सा

तत्रादितो वातवृद्धौ निथतं स्निग्धमास्त ।
स्वेदयित्वा यथा न्याय पाययेत् स्निग्ध-रेचनं ॥

वातर परा अगडवृद्धि हने, शिरा बलधरा संतु दिव । तैलादियं सृष्ट रेचन कराव ।

पानेयस्तौ रुचोस्तैलं पेयं वा दशकम्भमा ।

दशमूल मिलि २ तोला, काथ करि परगड तैल १ तोला दि खाव ।

वाताधिके—गुग्गुलं रुचुतैलं वा गोमूत्रेण पिवेत्रः ।

वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिगकालानुबन्धिनीम् ॥

गोमूत्र २ पल, परगड तैल १ तोला, गुग्गुल १ तोला प्रक्षेप पर्यं । गोमूत्र २ पल, परगड तैल १ तोला पेयं । रक्तजे तेज कटाव ।

पित्तजे—चन्दनं मधुकं पद्ममूशीरं नीलसुत्पलम् ।

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोधरुजापहः ॥

रक्तचन्दन, यष्टिमध, पद्मकेशर, विरिणामूल, नीलगोठ एतैदग्ध-पिष्टै र्लेपः ।

पद्मवल्कलकल्केन मधुतेन प्रलेपनम् ।

सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥

आहत, बट, जरि, धैकर, डिमर एतेषां बल्कलं पिष्ट्वा घृतेन लेपः ।

३३ ध्मवृद्धिन्तूष्णवीर्यं मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

त्रिकटु पिष्ट्वा गोमूत्रेण लेपः ।

पीतदारु-कषायञ्च पिषेद वा मूत्रसंयुतम् ।

उर्ध्वे काठ काप करि गोमूत्र दि खाव ।

शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥

सैन्धव, पिप्पली, मरिच वा विड्, मोगजीरा एतैः पिष्ट्वा लेपः ।

रास्नायष्यमूत्रैरण्ड-बलागोक्षुरसाधितः ।

काथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुचुतैलेन मिश्रितः ॥

रास्ना, यष्टिमधु, गुडूची, परगढ, बरियाल, गोक्षुर एषां मिलि २ तोला, काथ प्रक्षेप परगढ तैल १ तोला पेयं ।

तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।

आध्मानशूलोपचिता-मन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

गव्यदुग्ध २ पल, बाट्यालमूल २ तोला, जल, ४ पल दग्धावशेष प्रक्षेप परगढ तैल २ तोला पेयं ।

ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रुचुतैलेन मर्दितम् ।

श्र्यहाद् गोपयमा पीतं सर्व्ववृद्धिनिवारणम् ॥

काटा वेङ्के नामूल चूर्णा १ तोला, परगढ तैल १ तोला, दुग्ध पलेन पेयं ।

गव्यं घृतं सैन्धव-समप्रयुक्तं शम्बुकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।

सप्ताहमादित्यकरैर्व्विपक्वं हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम् ॥

शाह गुडोवा शम्बुक, गोघृत ४ तोला, सैन्धव १ तोला, सप्त दिनानि रौद्रे शुष्कं तैल लेपनं ।

वचासर्पपक्वकेन लेपो वृद्धिविनाशनः ।

बच्च श्वेत सर्प जलेन पिष्ट्वा लेपः ।

लज्जा १ २ गृध्रमलाभ्याञ्च लेपोवृद्धि-हरः परः ।

नागिनी मूरबन्धा आलु, गन्धविष्टा द्वयोर्लेपः ।

शतपुष्पाद्यं घृतम्

शतपुष्पामृता-दारुचन्दनं रजनीद्वयं ।

जीरके द्वे वचानाग-त्रिफलागुग्गुल्लुत्वचः ।

मांसीं कुष्ठं पत्रकैला-रास्ना-शुक्लीः सचित्रकाः ।
 क्रिमिघ्नमश्वगन्धाञ्च शैलेयं कटुरोहिणीं ॥
 सैन्धवं तगरं पिष्ट्वा कुटजातिविषे समे ।
 एतैश्च कार्थिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 वृषमुण्डितिकैरण्ड-निम्बपत्रभवं रसं १३ ।
 कण्टकार्या रसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 सिद्धमेतद् घृतं पीतं अन्त्रवृद्धिमपोहति ।
 वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिञ्च दारुणाम् ॥
 मूत्रवृद्धिं श्लीपदं वा यच्छृत् स्नीहानमेव च ।
 शतपुष्पाघृतं रोगान् हन्यादेव न संशयः ॥

शत ३ सेर, काथ वासक, मुरफुला, एरगठ, निम्ब, कगटकागी एषां रस ३ सेर, क्षीर ३ सेर, कल्क
 शुल्फा, गुडूची, उषैकाठ, रक्तचन्दन, रजनीद्वय, जीराद्वय, वच, नागेश्वर, त्रिफला, गुग्गुल, दालचिनि,
 जटामांसी, कूर, तेजपत्र, पलाचि, रास्ना, काकूराशुक्ली, चित्रक, विडङ्ग. अश्वगन्धा, शैलज, कटकीतिता,
 सैन्धव, तगर, इन्द्रियव, आतैच प्रत्येके २ तोला ।

इति वैद्यकसारोद्धारे वृक्षयधिकारः ॥

४६ । अथ ब्रह्म उच्यते

अवीक्षीरेण गोधूम-कल्कं कुन्दुरुकस्य च ।

प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद ब्रह्मशूलहरं परं ॥

गोधूमचूर्णं द्वागीदग्धेन लेप । एव' कुन्दुशुटी कल्केन द्वागीदग्धेन तप्तं कृत्वा लेपः ।

मृतमात्रे तु वैकाके विशस्ते संप्रवेशयेत् ।

ब्रह्मं मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥

घृत मात्रस्य काकस्य कोष्ठं विदार्य तत्र ब्रह्मयुक्तागहं प्रवेश्य बद्धा दग्धयं तिष्ठेत ।

अजाजी हवुषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।

काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद् ब्रह्म प्रलेपनम् ॥

आजनि, हवुषा, कूर, गोधूम, बदरी पतान् काञ्जिकेन पिष्ट्वा ब्रह्मे लेपः ।

१३ । निम्बपत्र-मव' रसमित्यत्र, बिल्वपत्र-मव' रसमिति वा पाठः ।

घृतं सौरेश्वरं योज्यं ब्रह्मवृद्धिनिवृत्तये ।

सौरेश्वर घृत दिव ।

इति बंधकसारोद्धारे ब्रह्माधिकारः ॥

४७ । अथ गलगण्ड-चिकित्सा

पथ्य—यवमुद्गपटोलानि कटुरुक्षञ्च भोजनं ।

छर्द्दिं सरक्तमुक्तिञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥

यवमुद्ग, पटोल, जला, शुष्क द्रव्य इत्येव भोजन करिष्ये । वाग्नि, रक्तमोक्षण गलगण्डन पथ्य क्रिया करिष्ये ।

तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः ।

हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥

हस्तिकर्णा, पलाशर शिपा, तण्डुलोदकेन पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।

सर्षपान् शिमुवीजानि शणवीजातसीयवान् ।

मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्नेन पेषयेत् ॥

गण्डानि ग्रन्थयश्चापि गलगण्डाः सुदारुणाः ।

प्रलेपात् तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥

सेवा सरियह, चजिनागुटी, गणगुटी, अतसी, यवागु, मृनागुटी प्लैः सममागैः अम्लतन्त्रेण पिष्ट्वा लेपः ।

जीर्ण-कर्कारुकरमो विडुसैन्धवसंयुतः ।

नम्येन हन्ति तरुणं गलगण्डं न संशयः ॥

पक्व तिता लाठर रस उ महा प्रत्नेप बिट् मेन्धव अनयोर्नस्यं ।

कटफलचूर्णान्तर्गलघर्षो गलगण्डमपहरति ।

कटफल चूर्णो नान्तर्गलघर्षणं ।

घृतमिश्रं पीतमिव श्वेतगिरिकर्णिकामूलम् ।

श्वेतापराजितामूलं पिष्ट्वा घृतमिश्रं पिबेत् ।

उपर्युपरि तच्छिन्त्याद् गलगण्डे शिरान्नयं ।

गलगण्ड होवा गलत उपराउपरि, शिरसकल नरणिं खुचा मारि पत्रे दशदिने तेज गुचाव ।

तुम्बीतैलम्

विडङ्ग-क्षार-सिन्धुग्रा राज्ञामिव्योषदारुभिः ।

कटुतुम्बीफलरसे कटुतैलं विपाचयेत् ॥

चिरोत्थमपि नस्येन गलगण्डं विनाशयेत् ॥

कटुतैल ३ सेर, तिता लाउफल रस १५ सेर, कल्क विडङ्ग, यवक्षार, मैन्धव, बच, राज्ञा, चित्रक, त्रिकटु, उषैकाठ एषां मिलित्वा ३ पोवा ।

४८ । अथ गण्डमाला-चिकित्सा

माक्षिकाढ्यः सकृत् पीतः काथोवरुणमूलजः ।

गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीं ॥

वरुणमूल २ तोला, जल ४ पल, गेप १ पल मधु दत्त्वा पेयम् ।

आरग्वधशिफां क्षिप्रं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

सम्यङ् नस्य प्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥

सोणक मूल तण्डुल जलेन पिष्ट्वा मधु दत्त्वा लेपः । सोणक मूल जलेन पिष्ट्वा नस्यम् ।

गण्डमालामयार्त्तानां नस्य कर्मणि योजयेत् ।

निर्गुण्ड्याश्च शिफा सम्यग्वारिणा परिपोषताम् ॥

कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं तुम्ब्यास्तु वा पिप्पली संयुतेन ।

तैलेन वाऽरिष्टभवेन कुर्याद् वचोपकुल्ये सह माक्षिकेण ॥

घोषायाः कटु लाउर स्वरसेन, पिप्पली युक्तेन नस्यम् । निम्बरस तैलेन नस्यम् । वच पिप्पली द्वयोश्चूर्णं माक्षिकेण पेयम् ।

निर्गुण्डी तैलम्

निर्गुण्डी स्वरसेनाथ लाङ्गलीमूल कल्कितम् ।

तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥

तैल ३ सेर, पञ्चतीया काथ वा रस १२ सेर, कल्क लाङ्गलीया मूल ८ पल ।

४६ । अपचीव्याधौ

वनकार्पासिका मूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।

पक्त्वा तु पूषिकां खादेदपचीनाशनाय च ॥

तण्डुल ३ पल, वनकपाहर मूल १ पल. पिष्टकं पक्त्वा खादेत् ।

शोभाञ्जनं देवदारु-काञ्जिकेन तु पेषितम् ।

कोष्णं प्रलेपतो हन्यादपचीमतिदुस्तराम् ।

शिशुमूल, उषैकाठ काञ्जिकेन पिष्ट्वा लेपः ।

सर्षपारिष्ट पत्राणि दग्ध्वा भस्मलातकैः सह ।

छागीमूत्रेण संपिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ॥

सेवा सरियह, निमपात, भस्मागुग्गी, एतान् स्थाल्या दग्ध्वा छागीमूत्रेण लेपः ।

व्योषाद्यं तैलम्

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।

तैलमेभिः शृतं नस्यात् कृच्छ्रामप्यपचीं जयेत् ।

तैल ३ सेर, जल १२ सेर, कल्क त्रिकटु, विडङ्ग, यष्टिमधु, सैन्धव, उषैकाठ मिलित्वा ३ पोवा ।

चन्दनाद्यं तैलम्

चन्दनं सामयालाक्षा वचा च कटुरोहिणी ।

एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपची जयेत् ॥

तेल ३ सेर, जल १२ सेर, कल्क रक्तचन्दन, शिलिखा, लाक्षा, वचा, कटकीनिता मिलित्वा ३ पोवा, कोष्ठानुस्पर्षं पेयं ।

५० । अथ ग्रन्थिव्याधि-चिकित्सा

ग्रन्थिष्वामेषु कुर्वीत भिषक् शोथप्रतिक्रियाम् ।

पक्कानुत्पाद्य [पक्कानापाद्य] संशोध्य रोपयेद् व्रण भेषजैः ॥

अपक्व ग्रन्थि रोगतः शोथर प्रक्रिया करिष्ये, पक्वनि औषध दि पूय गुच्चाह शुक्नि औषध दि शुक्वाव ।

शरीरहिण्यमृता च भार्गी श्योनाकविल्वागुरु-कृष्णगन्धाः ।

गीमूत्र [गोपित्त] पिष्टाः सहतालपर्ण्या ग्रन्थोविधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥

कूर, कटकौलिता, गुड़ ची, अकलविर, मातधिला, बेल, आगरकाठ, सोनारु, एषा गोमूत्रेण लेपः ।

जलौकसः पित्तकृते हितास्तु क्षीरोदकाभ्या परिषेचनञ्च ।

पित्तग्रन्थित जोक खुबाब, तेज गुचाब, क्षीरोदकेऽधुव ।

द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि चूर्णं पिबेद्वापि हरीतकीनां ।

शिलिखाचूर्णं २ तोला, द्राक्षा, तदमावे गमारीगुटी २ तोला, जल ४ पल, शेष २ पल, तैल पेयं, शिलापुत्रोरे रणं कृत्वा स्वेदः, शनैः शनैः पीडनं ।

हृत्तेषु दोषेषु यथानुपूर्व्यां ग्रन्थो भिषक् श्लेष्म-समुत्थिते तु ।

स्त्रिन्ने तु विम्लापनमेव कुर्याद्बुध वेणुदशदीसुतैश्च ॥

श्लेष्म दूषित ग्रन्थित शुचि नरगियेरे विन्धिव, तैल लेप दिव ; आङ्गुलियेरे, बाहरचुङ्गारे, आदीसूत, शिलापुत्रोरे रणं कृत्वा स्वेदः, शनैः शनैः पीडनं ।

विकङ्कतारग्वध काकपन्ती, काकादनी तापसवृक्षमूलैः १५ ।

आलेपयेदेनमलावुभार्गी, करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥

विकङ्कतो, सोनागुटी, कोवामातुरी, दन्ती, केन्दु, पुत्रवन्ती, निता लाउ अकलविर, लाटामूल, तगरमूल एभिः समभागैः पिष्ट्वा लेपः ।

५१ । अथाव्वुदचिकित्सा

ग्रन्थवर्षदादिजिल्लेपो मातृवाहक कीटजः १६ ।

माटिर मितरत टेमासाजि थाके, तेन पिष्ट्वा नपः ।

१४ । हिंसा, कालाकड़ा । कृष्णगन्धा, कृष्ण शोमाञ्जन ।

१५ । विकङ्कतो वहिश्च वेखर [वैचि] इति ख्यातः काकपन्ती, गुञ्जा, अस्यामूलम, काकादनी, काकतिन्दुक । तापसवृक्षः, पुत्रजीवकः, अलावु, कटुतुम्बी, काला कालाकड़ा, मञ्जिष्ठा वा ।

—चक्रदत्ते शिवदासः ।

१६ । मातृवाहककीटः मुखासादि भव पर्ईकीट इति ख्यातः । ग्रन्थभेदे तु मातृवाहकः, मुखासादि भवपर्ईकीटः पादगुडोपोक इति पातरापोका । —चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

स्वर्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।

प्रलेपोविहितस्तीक्ष्णो हन्ति ग्रन्थ्यव्वुदादिकान् ॥

स्वर्जिकाक्षार, मूलाक्षार, शङ्खचूर्ण एषा पिष्ट्वा जलेन लेपः ।

वाताव्वुदे चाप्युपनाहनानि स्निग्धैश्च मासैरथवेशवारैः ।

मांसं पिष्ट्वा अव्वुदे वध्नीयात् ।

स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाड्या शृङ्गेन रक्तं बहुशो हरेत् ॥

सेतुदि शृङ्गेन रक्तं हरेत् ।

विधृष्य चोडुम्बर-शाकगोजी पत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ।

द्विम्बरपत्र, गोजिह्वा, दार्विक मधुना पिष्ट्वा लेपः ।

लेपनं शङ्खचूर्णेन सहमूलक-भस्मना ।

कफाव्वुदापहं कुर्याद् ग्रन्थ्यादिषु विशेषतः ॥

शङ्खचूर्णं मूलक भस्म तयोर्लेपः ।

क्रिमिजाव्वुदे—निष्पाव १७ पिन्याककुलत्थकल्कैर्मांसैः प्रगाढैर्दधिमर्दितैश्च ।

लेपं विदध्यात् क्रिमयो यथात्र मुञ्चन्त्यपत्यान्यथ मत्तिकाश्च ॥

श्वेतशिम्बी, तिलकल्क, कुलत्थ, छागादि मास, दधि पतं समभागैर्लेपः । वनपुरैरस तारे पात दयोर्व्वन्धनं अव्वुदे ।

उपोदिका काञ्जिकतक्रपिष्टा तत्रोपनाहो लवणेन मिश्रः ।

दृष्टोऽव्वुदानां प्रशमाय कैश्चिद् दिनेर्दिनेरात्रिषु मर्मजानां ॥

पूँइशाक, काञ्जि, अम्ल, तक्र, सैन्धव मिश्रेण रात्रौ लेपः ।

स्तुही गण्डीरिका स्वेदो नाशयेदव्वुदानि च ।

सिजु तपताइ सेकः ।

हरिद्रालोभ्रपत्तङ्ग-गृहधूम-मनःशिलाः ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽव्वुदहरः परः ॥

हालधि, लोभ्र, रक्तचन्दन, आलान्धु, मनःशिला एषां समभागेन मधु दत्त्वा लेपः ।

इति वैद्यकसारोद्कारे गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यव्वुद्-रोगाधिकारः ॥

५२ । अथ श्लीपद-चिकित्सा

लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः ।

प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥

उपवास, लेप, औषध सेतु दिव, रेचन करिव, तेज कटाव, कफहारक उष्ण क्रिया आचरिव । श्लीपद बोले गोध, कलागद्धिया, कलाफुलिया, पत्र सकले इयाक आचरिव ।

धुस्त्रैरण्डनिर्गण्डी वर्षाभू शिश्रु-सर्षपैः ।

प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥

धुस्त्रा, परराड, पचतीया, पुनर्गवा, चञ्जिना, श्वेतसर्षप एषां पिष्ट्वा लेपः ।

निष्पिष्टमारणालेन कपिकामूलवल्कलं १८ ।

प्रलेपः श्लीपदं हन्ति वडमूलमपि द्रुतम् ॥

वान्दर केकोवामूल वल्कल, काञ्जिका, पिष्ट्वा लेप ।

हितश्वालेपने नित्यं चित्रको देवदारु वा ।

मिद्धार्थं शिश्रु-कल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥

चित्रक, उज्जैकाठ मूत्रेण पिष्टा लेपः । तथा सर्षप सोणाम्मूल मूत्रेण लेपः ।

स्नेहस्वेदीपनाहंश्च श्लीपदेऽनिलजे भिषक् ।

तैलघर्षण, मेक, औषधे लेप करिव ।

मञ्जिष्ठां मधुकं रास्ना सहिस्रां सपुनर्णनाम् ।

पिष्टारणालैर्लोऽयं पित्तश्लीपद-शान्तये ॥

मजाठि, यष्टिमधु, कपौठारि, कलियाकदा, पुनर्गवा एषां काञ्जिकेन पिष्ट्वा लेपः ।

पूतिकरञ्जार्द्ध-पलं रसम्वापि यथावलम् ।

पिवेत् सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ॥

नाटागुटी रस ४ तोला, सर्षपतैल २ तोला उष्णं कृत्वा पेयं ।

अनेनैव विधेन पुत्रञ्जीवकजं रसं ।

पुत्रवन्ती रस ४ तोला सर्षप तैलेन पेयम् ।

१८ । निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूल-वल्कलम् । —इति चक्रदत्ते पाठः ।

रूपिका अर्कमूलमिति शिवदामेन व्याख्यातम् ।

काञ्जिकेन पिवेच्छूर्णं मूत्रैर्वा वृद्धदारजम् ।

वृद्धदारकचूर्णं काञ्जिकेन पिवेत् ।

रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिवेत्ररः ।

वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रु-कुष्ठं विशेषतः ॥

हरिद्राचूर्णं, पुराण गुड गोमूत्रेण पिवेत् ।

गन्धर्व्वतैलभृष्टां हरीतकीं गोमूत्रेण[गोजलेन] यः पिवति ।

श्लीपदवन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥

परगढतैलभृष्ट हरीतकी, गोमूत्र पलेन पेयम् ।

पिप्पल्याद्यं चूर्णम्

पिप्पली-त्रिफलादारु-नागरं सपुनर्णवम् ।

भागैर्द्विं पलिकैरेषा तत्समं वृद्धदारकं ।

काञ्जिकेन पिवेच्छूर्णं कर्षमात्रं प्रमाणतः ।

जीर्णे चापरिहार स्याद् भोजन सार्व्वकामिकं ॥

श्लीपदं वातरोगांश्च हन्यात् स्त्रीहानमेव च ।

अग्निञ्च कुरुते घोरं भस्मकञ्च नियच्छति ॥

पिप्पली, त्रिफला, उजैकाठ, आदा, पुनर्गवा प्यां चूर्णा २ पल, टुकरीया लतार चूर्णा २ पल काञ्जिक पलेन २ तोला पेयं ।

कृष्णाद्योमोदकः

कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम् ।

द्वात्रिंशश्च हरीतक्याः गुडस्य तु पलद्वयम् ॥ ६ ॥

मधुना मोदक खादेत् श्लीपदं हन्ति दुर्जयं ॥

पिप्पली २ तोला, चिनामूल ४ तोला, दन्ती ८ तोना, शिलावाचूर्णा ३० तोला, पुराण गुड १६ तोला, मधुना मोदकं कृत्वा खादेत् ॥

१६ । विंशतिश्च हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम् । — इति चक्रदत्ते पाठः । व्याख्यातञ्च शिवदासेन ।

विंशतिश्च हरीतक्य, इत्याकृति मानात् ।

मध्वन्न, मोदककरणोचितं देयम् ।

विडङ्गघं तैलम्

विडङ्गमरिचार्कैषु नागरे चित्रके तथा ।

भद्रदावर्बेलकार्ख्येषु सर्वेषु लवणेषु च ॥

तैलं पक्वं पिबेद्वापि श्लीपदानां निवृत्तये ॥

तिलतैल ३ सेर, जल १२ सेर, कक विडङ्ग, मरिच, अर्कमूल, शुगठी, चितामू, उज्जैकाठ, एलाचि, पञ्चलवण एषां मिलि ३ पोवा, अनः पिबेत् १ तोला ।

नित्यानन्दरसः

हिङ्गुलमम्भवं सूतं गन्धकं लोहताम्रकं ।

कांस्यं रङ्गं हरितालं तुत्थं शङ्खं वराटकं ॥

त्रिकटुत्रिफलामुस्तं विडङ्गं पटुपञ्चकं ।

चविशिव्मीकणामूलं हवुषा च वचा तथा ॥

शठीपाठादेवदारु-एलाचवृद्धदारकम् ।

एतानि समभागानि संचूर्ण्यं वटिकां कुरु ॥

हरीतकीरसं दत्त्वा पञ्चगुक्कामितां शर्भां ।

एकैकां भक्षयेद् रोगी शीतं वारि पिबेदनु ॥

श्लीपदं कफ-वातोत्थं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।

मेदोगतं धातुगतं हन्ति तत्र न सशयः ॥

अर्बुदं गण्डमालाञ्च अण्डवृद्धिं चिरन्तनी ।

वातपित्ते वातकफे गुदरोगं क्रिमिन्तथा ॥

श्रीमद्गहणनाथेन निर्मितो विश्वसम्पदे ।

नित्यानन्दरसश्चायं श्लीपदव्याधि-शान्तये ॥

शोधित हिङ्गुल रस १ तोला, गन्धक १ तोला, लोहा १, ताम्र १, कांस्य १, राङ्ग १, हरिताल १, शोधित तुतिया १, शङ्खचूर्णा १, कडिचूर्णा १ तोला, त्रिकटु ३, त्रिफला ३, मथा १, विडङ्ग १, पञ्चलोण ५, चविक १, शुक्रशिव्मी १, पिप्पलीमूल १, हवुषा १, वचा १, केतुरी १, उज्जैकाठ १, एलाचि १. डुकरीया लता १ तोला । एषां समभाग चूर्णानि शिलिग्वारं रेरे मर्दित्वा रतिदा वडि करि शीतजलेन एकां खादेत् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे श्लीपदाधिकारः ॥

एकादशः परिच्छेदः

विद्रधि-त्रयोपदंशचिकित्सोपदेशः

५३ । अथ विद्रधि-चिकित्सा

नारेङ्गा, बाहोमफोहोरा, बिहफोहोरा इ सकलके विद्रधि बोले ।

जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।

मृदुर्विरेकोलघुन्नं स्वेदः पित्तोद्भवं विना ॥

जोक मेलि तेज गुचाव, सकलो विद्रधित मृदुचन, लघुमोजन, आखै. यूप, मयठ, नेक, इसव
आचरिष । पित्त विद्रधित स्वेद निदिब ।

वातम मूलकल्कैस्तु वसातैश्च घृतभुतैः ।

सुखोष्णो वहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥

विद्रधि घृतादिमिरमिषिच्य, वातध्नेर्भद्रदार्यादिमिर्दशमूल सहितैः पिष्ट्वा वचाङ्गागमांसादिभिः
तैश्च घृत परिप्लुतैस्सौर्बहलोलेपः ।

स्वेदोपनाहाः कर्तव्याः शिशुमूलममन्विताः ।

यव-गोधूम-मुद्गैश्च मिद्व पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥

विलीयते क्षणैवमपक्वश्चैव विद्रधिः ।

यव, गोमधान, मुद्ग पिष्ट्वा पोटलं बद्धा, तप्तं कृत्वा तेन स्वेद, एष बहुलमतः स्वेदः जलौकमित्यादि ।

जलौकषस्य दोषगुणमाह—

जलौका द्वादशप्रोक्ता सविषा निर्विषयास्तथा ।

शस्ताः पीतोदरास्थूला श्यामावृत्ताकषायिका ॥

तासु शस्तासितक्रोरा काञ्जिके वा परिप्लुते ।

जले च भ्राविता योज्या क्षीरसर्पिरसुकृत्तैः ॥

पेट हालर्षया, गा डाडर, छुटि, कपिलबर्षा हले प्रशस्त । तस्य शोधनं अल्प उष्ण जलत १ बार,
काञ्जित १ बार परा आनि, अलेरे प्रक्षालन करि लगाव ।

त्याज्या रक्ता सिक्ता कृष्णा रोमशास्थूलपिच्छिलाः ।

रक्षा, बगा, कृष्णा, रोमयुक्ता, अतिडाडर, अति पिच्छिल इसव दूषित ।

कुर्म्युस्ताः श्वयथुं दाहं ज्वरं कण्डूं वमि भ्रमम् ।
 तस्योपशमनमाह—शिरीषकटभीपार्थशेलुक्षीरद्वमत्वचः ।
 विषं जलौकषं हन्ति प्रयुक्तां तस्य लेपतः ॥
 शिरीषगुटी, कटकीतिता, अर्जुन, ओदाल, वर आहत जरि एषां पिष्ट्वा लेपः ।१

पुनर्णवाधिः

पुनर्णवादाकविश्व-दशमूलाभयाम्भमा ।
 गुग्गुलुं रुवुतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥

पुनर्णवा, उच्चैकाठ आदा, दशमूल, शिलिखा, एषां मिलि २ तोला, काथ करि चाकिनै, प्रक्षेप गुग्गुलु
 ८ रति अथवा परगढ तैलं दत्त्वा पेयं ।

पैत्तिके शर्करालाजामधुद्वैः सारिवायुतैः ।
 प्रदद्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥

शर्करा, आसै, यष्टिमधु, श्यामालता, एतै समभागैः क्षीरपिष्टैर्लेपे । अथवा क्षीरकाकोली, विरिणा,
 रक्तचन्दन एतैः क्षीरपिष्टैर्लेपः ।

पिवेद्वा त्रिफलाकवाथं त्रिवृत्कल्काक्षयुतम् ।
 पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥

त्रिफला काथ २ पल, त्रिवृत्चूर्णा १ तोला प्रतिप्य पेयम् । वट, अश्वत्थ, जरि, डिमरु, यैकर
 एतैः क्षीरपिष्टैर्लेपः ।

यष्ट्याहसारिवा दूर्वा नलमूलैः सचन्दनैः ।
 क्षीरपिष्टैः प्रलेपस्तु पित्तविद्रधिशान्तये ॥

यष्टिमधु, शीताभेदेली, दूर्वा, नलमूल, रक्तचन्दन, एतैः क्षीरपिष्टैर्लेपः ।

इष्टका सिकता लोह-गोशङ्कुत्तुपपांशुभिः ।
 मूत्रपिष्टैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिं ॥

इडा, बालुका, लौहचूर्णा, गोवर, तुष, धुना एषां चूर्णानि गोमूत्रेण मिश्रयित्वा परगढपत्रैर्वेष्टयित्वा
 तप्तं हृक्ष्वा स्वेदयेत् लेपो वा ।

१ । टोपाखट्टु, खुद खट्टुर औषध । तृतीया १ गन्धक १ भरिच १ आकणर पकापात १.शुं सुत्रियालतार
 पकापात १ टेपाइ तितार शिपा १ एह ह्यय द्रव्यक खुन्दि केचा तेलत मारि ३ दिन यै गात घट्टिव ।

त्रिफलाशिग्रुवरुण-दशमूलाम्भसा पिबेत् ।

गुग्गुलुं मूत्रयुक्तं वा विद्रधौ कफसम्भवे ॥

त्रिफला, चजिनाद्वाल, वरुणद्वाल, दशमूल, एषां २ तोला, जल ४ पल शेष १ पल, परगढ सैल पिष्टित गुग्गुल ३२ रति, गोमूत्र तोलकेन पेयम् ।

पित्तविद्रधिवत् सर्वां क्रियां निरवशेषतः ।

विद्रध्योः कुशलः कुय्याद् रक्तागन्तु निमित्तयोः ॥

रक्तज विद्रधित, भागन्तु विद्रधित पित्त विद्रधिर क्रिया करिव ।

शोभाञ्जनकनिय्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।

अचिराद् विद्रधीन् हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥

शिग्रुमूल २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, हिङ्गु २ रति, सैन्धव १६ रति पेयं ।

शिग्रुमूलं जले घृतं दरपिष्टं प्रगालयेत् २ ।

तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥

शिग्रुमूलं जलप्लुतं आपोध्य पीडयित्वा, रसमाकृष्य रसं गृहीत्वा १ पलं, मधु तोलकेन पेयं ।

श्वेतवर्षाभुवोमूलं मूलं वरुणकस्य च ।

जलेन क्वथित पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥

बगा पुनर्णवा वरुणद्वालद्वयोः क्वाथः ।

शमयति पाठामूलं चौद्रयुतं तण्डुलाम्बुनापीतम् ।

अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमाश्वेव मनुजस्य च ॥

आकलविन्धि मूल १ तोला, मधु १ तोला, तगडलोदकेन पलेन पेयम् ।

वरुणादिकाथः

वरुणादिगणक्वाथमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।

अन्तर विद्रधि नपकि यदि केचाह थाके सि सकलत वरुणादि काथ खुबाव । बाणलै तुलि पकनि लेपदि पकाव, पूय निवृत्त्यर्थे ।

वरुणादिगणमाह—वरुणार्त्तगलः शिग्रु-जयन्तीमधुशिग्रुकाः ।

मेषभृङ्गीकरञ्जास्तु विम्बामिमन्थमोरटाः ॥

सैरीयोवशिरो दभौवरी वेल्वकचित्रको ।

विल्बञ्चैवाजशृङ्गी च वृहतीद्वयमेव च ॥

वरुणादिगणो ह्येष कफमेदीनिरोधनः ।

निहन्ति च शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधिं-॥

वरुण १, नीलक्रियटी १, सोषा १, सोणारुगुटी, जयन्तीफुल, चजिना, मेघशृङ्गी, लेटागुटी, कोवामातुरी, मातधिला, पीतक्रियटी, बरियाल, कुशमूल, शतमूल, हातीपिप्पली, चित्रक, बेल, अजाशृङ्गीमेदः, कण्टकारी, भेकुरि एषां मिलि २ नोला, जल ४ पल, शेष १ पल ।

प्रियङ्गुघातकीलोध्रं कट्फलं तिनिशत्वचम् ।

एतैस्तैलं विपक्तव्यं विद्रधौ रोपणं परम् ॥

कट् तैल ३ सेर, जल १२ सेर, कल्क वनमाला, धाडफल, भृमरति, काउफल, आचुकाठ एषां मिलित्वा ३ पोवा ।

इति वैद्यकसारोद्दारे विद्रध्यधिकारः ॥

५४ । अथ व्रणशोथ-चिकित्सा

आदौ विम्लापनं कुर्याद् द्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥

पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमो वैकृतापहः ॥३

प्रथम, द्वितीय, तृतीयत लेपदि पकाव । चतुर्थत पूय हने चारण धरिव, पञ्चमत पूयस्त्राव करिव, षष्ठत शुक्रनि दि वा शुखाव, सप्तमत सबर्गाकरण लेपदि वर्गा कराव ।

धुस्तूरमूलं सलवणं व्रणस्थित्यारम्भे ।

दत्तं लेपान्नियतं व्रणशोथ हरति बहुदुष्टम् ॥

कृष्णधुस्तूर मूलं पिष्ट्वा नैन्धवं दत्त्वा, किञ्चिदुष्णं कृत्वा लेपः ।

३ । आदौ विम्लापनमित्यादि सुश्रुतस्य । अनेन च बाधयेन चिकित्सितस्त्वान् । वक्ष्यमाण वक्ष्यपक्रमानामन्तर्भावेन सप्तत्वं सुखावबोधार्थं सुप्रस्थाने सुश्रुतेनोच्यते, तेन विम्लापनमिह न केवल-मनुष्ठादि मर्दनमात्रे परिभाषितं ग्राह्यं, किन्तु विम्लाप्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या बहिः परिमार्जनरूपे शमने शोषविलयन क्ते । प्रलैप परिवेकाभ्यङ्गादावपि वर्त्तते ॥ —इति चक्रदत्ते शिवदासः ।

मातुलुङ्गामिमन्थो च भद्रवाद-महौषधम् ।

अहिंसा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा ॥

सोलङ्गमूल मातधिला, उषैकाठ, आदा, कूर, कपौठारि समभाग कुरवा लेपः ।

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।

शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥

दूर्वामूल, नलमूल, यष्टिमधु, रक्तचन्दन एतानि पिष्ट्वा जलेन लेपः ।

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।

समर्षिकैः प्रलेपः स्याच्छोथ-निर्वापणः स्मृतः ॥

बट, डिमरु, आहत, जरि, धेकर एतान् पिष्ट्वा घृतेन लेपः ।

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसशोलुभिः ।

चन्दनद्वय मञ्जिष्ठा-यष्टि-पुराणैरिक्तैः ॥

शतधौत घृतोन्मिश्रो लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरजासाव-शोथ-निर्वापणः परः ॥

बट, डिमरु, आहत, जरि, धेकर, ओदाल, रक्तचन्दन, ज्ञानिचन्दन, सोलङ्गमूल, मन्नाठि, यष्टिमधु, गेरोबामाटि एतैः समभागैः शतधौत घृतैर्लेपः । १०० वार धोबा घृतेरे लेप ।

आगन्तौ शोणितोत्थे च एष एव क्रियाक्रमः ।

अजकक्ष दोषर मरातेजर परा शोथ हने एह क्रिया करिव ।

अजगन्धाश्वगन्धा च कालासरलया सह ।५

एकेशिकाजम्बुजी च प्रलेपो श्लेष्मशोथहा ॥

वनयनी, अश्वगन्धा, कलियाकदा, सरलकाठ, तेडियाधुना, काकटाशुद्धी, एभिः समभागैर्लेपः ।

चतुर्दशाङ्गलेपः

पुनर्णवाडाकशिग्रुदशमूल-महौषधे ।

कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णो विधीयते ।

पुनर्णवा, उषैकाठ, चञ्जिना, दशमूल, आदा एतैर्जलपिष्टं लेपः ।

४। अहिंसा कुङ्कराणि कालाकङ्गामेदः । —इति शिवदासः ।

५। अजगन्धा, अजगन्धा, इति मानुमती, अन्ये क्षेत्रयमानिकेत्याहुः । काला, अहिंसा, कालाकङ्गामेदः, सरला सरल एव । एकेशिका अश्विदिति, मानुमती । अजम्बुजी कर्कटशुद्धीति मानुमती चन्द्रिका च । —इति चक्रदत्तटीकायां शिवदास ।

न रात्रौ लेपनं दद्यात्सञ्च पतितं तथा ।

न च पर्युषितं शुष्यमानं नैवावधीरयेत् ॥

रात्रि लेप निद्रिव, शुक्रार सरि परे । तस्य घटान्तमाह । रात्रि अन्धकारत नंदेखे । निद्रात चिन नापाह बन्धादित लागे । कुमारे पागशाल ओपर लिपि, अभ्यन्तरत अग्नि दिले शुक्राश्च शुक्रार माने धार्क, अग्निशिखा बाढ़िव नोबारे ; शुक्राले बोका सरि परे, तापो बाहिर हह, अतएव ताप बाहिर हले व्रण पाक नापाह बन्धादित लागे । बर्तुलिं कृत्वा दद्यात्, पूय पीडनार्थ ।

रक्तावसेचनं कुर्यादादावेव विचक्षणः ।

व्रणर आदिते रक्त गुचाव ।

शोथे महति संरब्धे वेदनावति वा व्रणे ।

यो न याति शम लेप-स्वेदमेकापतर्पणैः ॥

मोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणित-मोक्षणान् ॥६

यि व्रणत महाशोथ उसहे, ज्वर, दाह, ताप, अति बेदना करे । लेपादित, स्वेदत औषधत, इसकल क्रियात यि व्रण शाम्य नहय सेव कालत शोणित गुचाश्च क्रिया करिव ।

तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटन हितमुच्यते ।

टिबसत पकनि लेपदि, औषध म्याह बन्धन करि थव नेवे पके ।

व्रणचातुर्भद्रकम्

पटोलपत्र-त्रिश्राब्द-पपंटस्य सूतं जलं ।

दीपनं व्रणपाकः स्यात् कफकण्डूहजापहं ॥

पटोल, आदा, मथा, पेतकपरा एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, कोष्णं पेयं ।

इति वैद्यकसारोद्धारे व्रणशोथाधिकारः ॥

५५ । अथ दग्धव्रणे

न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपाद् रक्तमोक्षणान् ।

द्रव्याणि पान्चनीयानि दद्यात्तत्रापनाहनैः ॥

यि व्रण शाम्य नहह रक्तमोक्षण करि, औषध वान्धि पकाव ।

६ । एकतरच क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।

निवारणाय पाकस्य वेदनोपशमाय च ।

अचिरोद् पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ —इति चक्रदत्तः ।

तैलेन सर्पिणा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका ।

सुखोष्णा शोथ पाकार्थं उपनाहः प्रशस्यते ॥

यवचूर्णां तिल तैलेरे मिह्लार खोलात किञ्चित् उष्ण करि शोथ व्रणत बान्धव । पाक करे, बाते ।
अतएव सर्पिणा यवचूर्णं मिश्रयित्वा, सुखोष्णमुपनाह लेपः ।

पित्ते—सतिला-सातसीबीजा दध्यस्राशक्तुपिण्डिका ।

सकिण्व७कुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥

यवचूर्णां, तिल, अतसीफुलर गुटी, किण्व, कूर, सैन्धव, समभागं पिष्ट्वा अम्लदधि युक्त
उपनाह लेपः ।

बालवृद्धासहस्रीण-भीरुणां घोषितामपि ।

मम्मोपरि च जाते तु पक्वे शोथे च दारुणे ॥

बाल, वृद्ध, सहिव नोवारा, बलक्षीण, मययुक्त खीलङ्गत, कुक्षित, उन्त, अपक्व, कठिन, टान महन्त
उसहा ।

अस्योपायः—गवां दन्तं जले पिष्टं [घृष्टं] विन्दुमात्र-प्रलेपनात् ।

अत्यर्थं कठिने चापि शोथे पाचनभेदनं ॥

गोदन्त जलत पिहि राति लेप दिव ।

कटुतैलान्वितैलेपात् सर्पनिम्मोकभस्मभिः ।

चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ॥

सापर कलप पुरि भस्मकरि तिल तैलेन लेपः । अनेक विष व्रणक पूय स्राव करे ।

द्रव्याणां विहितानान्तु त्वङ्मूलानि प्रदापयेत् ॥

यवगीधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥

वरियाल मूल, छाल, यव गोमधान, चूर्णं पिष्ट्वा पूय पीडनार्थं लेपः ।

ततः प्रक्षालनं क्वाथः पटोलनिम्बपत्रजः ।

निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ॥

निमपात, पटोलमूल काथ करि धुव । निमपात तिलवाटि मधु दत्वा लेपः ।

७ । किण्व' सुराबीजमिति शिवदासः चक्रदत्ते ।

८ । द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु, त्वङ्मूलानि निपीडनम् । पीडन द्रव्याययाह द्रव्याणामित्यादि
पिच्छिलानामिति शेलु-शारमली प्रभृतीनामित्यादि । —चक्रदत्ते पाठः ।

तिलकल्कः सलक्षणो द्वे हरिद्रे त्रिवृत्तम् ।

मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद् ब्रणशोधनः ॥

कृष्णतिल, हरिद्रा, आचूकाठ, तेड़ियाधुना, यहिमधु, निम्बपत्र एतैः समभागैः सैन्धव वृत
पिष्टैर्लेपः ।

निम्बपत्रं तिला-दन्ती त्रिवृत् सैन्धव-माक्षिकम् ।

दुष्ट ब्रण-प्रशमनो लेपः शोधन-केशरी ॥

निम्बपत्र, तिल, दन्ती, तेड़िया समं पिष्ट्वा सैन्धव मधु मिश्रैर्लेपः ।

एकं वा सारिवामूलं सर्व्वं ब्रण-विशोधनम् ।

श्वेतभेदेली मूल लेपः ।

मधुयुक्ता शरपुष्पा सर्व्वब्रण-रोपणी कथिता ।

चक्रुसिया लतामूल मधु दत्त्वा लेपः ।

पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शक्तिचूर्णसमायुतैः ।

धातकीचूर्ण-लोध्रैर्वा तथा रोहन्ति ते ब्रणाः ॥

व्यायामञ्च न सेवेत भग्नोश्चात्रमेव च ॥ इति वज्ज्यं ।

इति वैद्यकसारोद्दारे [भग्नाधिकारः] ब्रणाधिकारः ॥

५६ । अथ नाडीब्रण-चिकित्सा

नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाठ्य कर्मवित् ।

सर्व्वब्रणक्रमं कुर्याच्छोधनं रोपणादिकम् ॥

नाडीब्रण इन्दुरियाके बोले । नरगिरे भुचा मारि नेत्र गुचाइ सकलो क्रिया ब्रणर करिव । पूय
गुचाव, लेपदि शुकाव ।

नाडीं वातकृतां साधुपाटितां लेखयेद् भिषक् ।

वातिक नाडीब्रणत खुचा मारि लेप दिव ।

प्रत्यक् पुष्पीफलयुतैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ।

अपामार्गं क्षीज सिद्धं समं पिष्ट्वा तु लेपः ॥ केचिदत्र सैन्धवं प्रक्षिपन्ति ।

पैत्तिकी तिलमञ्जिष्ठा-नागदन्ती-निशाद्वयैः ।

तिल, मजाठि, हातोशुरीया, हरिद्राद्वयं पिष्ट्वा लेपः ।

श्लैष्मिकी तिलयष्ट्याह-निकुम्भारिष्ट-सैन्धवैः ॥

तिल, यष्टिमधु, सोन्दर पत्वाल, निम, सैन्धव, एतैर्लेपः ।

शक्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्न-शोधिताम् ।

तिल मधु घृत एतैर्लेपः ।

जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्ती-सिन्धूत्थसौवर्चलयावशकैः ।

वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं स्नुक्क्षीरपिष्ट्वा सह चित्रकेण ॥

जाशपत्री, आकण, सोणारूपान, लेटागुटी, दन्तीमूल, सैन्धव, सौवर्चल, यवक्षार, एतैः समभागैः पिष्ट्वा किञ्चिज्जलं दत्त्वा [पक्त्वा] वर्तिः कार्या ।

समाङ्गुगुलुः

गुग्गुलुख्लिफलावयोषैः ममांशौराज्ययोजितः ।

नाडीदुष्टत्रणैः शूलभगन्दरविनाशनः ॥

गुगुलु ४ तोला, त्रिफलाचूर्णं ४ तोला, त्रिकटुचूर्णं ४ तोला, वटीकरणयोग्यं घृतं दत्त्वा वटिकाः कार्याः । अतो मज्जं तप्तोदकमनुपेयम् ।

भल्लातकतैलम्

भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन मिद्धं विडङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।

स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलम् नाडी कफानिलकृतामपचीं ग्रणाश्च ।

तिलतैल ३ मेर, शृङ्गराज रस १२ मेर, कल्क मला, आकण, मरिच, सैन्धव, विडङ्ग, हरिद्राद्वय, चितामूल पर्णा मिलि ३ पोवा, अत्र निर्गुण्डी तैलं योज्यं ।^{१६}

नालुका १, तिता मोलरगुटी ॥७, रङ्गा एरार शिपा १, तिनिक बाटि केउफाले लिपि दिव ।

इति वैद्यकसारोद्धारि नाडीग्रणाधिकारः ॥

९ । निर्गुण्डीतैलम्—समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रफेन तु ।

तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टत्रणापहम् ॥

हितं पामापचीनान्तु पानाभ्यञ्जन नावनैः ।

द्विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्वत्रणेषु च ॥ —इति चक्रदत्तः ।

ईसपादीतैलम्—ईसपाद्यरिष्ट—पत्रं जातिपत्रं तनो रसैः ।

तए कस्कैश्च पचेत् तैलं नाडीग्रणविशोधनम् ॥ —इत्यपि चक्रदत्तः

५७ । अथ भगन्दर-चिकित्सा

गुदस्य श्वयं दृष्ट्वा विशोष्य शोधयेत् ततः ।
रक्तावसेचनं कुर्याद् यथापाकं न गच्छति ॥

लङ्घन करि युद्ध करिव, विरेचन करिव, तेज कटाव, एतैर्विशोधयेत् ।

वटपत्रेष्टकाशुण्ठी गुडूच्यः सपुनर्गवाः ।

सुपिष्टाः पिङ्गकारम्भे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥

वरपात, बटा, गुडूचो पुनर्गवा, एतैः सममागैः पिष्ट्वा लेपः ।

कृष्ट त्रिवृत् तिलादन्ती-मागध्यः सैन्धवं मधु ।

रजनी-त्रिफलातुत्थ हितं त्रणविशोधनम् ॥

कूर, तेडियाधुना, तिल, सोन्दर पखाल, पिप्पली सैन्धव, मध, हरिद्राद्वय, त्रिफला, तुतिया एतैः सममागैः पिष्ट्वा शोधनार्थो लेपः । पूय निर्गमनम् ।

तिलाभया[कुष्ठ]लोध्रमरिष्टपत्रं निशेवच्चालोध्रमलारधूमः ।

भगन्दरे नाड्युपदंशयोश्च दुष्टव्रणे शोधन रोपणोऽयं ० ॥

तिल, शिलिंग्वा, भूमरति, निमपात, हरिद्राद्वय एतैर्लेपः । वच, भूमरति, आलान्धु एतैर्लेपः ।

खरास्रपक्क[भूनाग]भूरोह-चूर्णलेपो भगन्दरे ।

गर्भरक्त पक्क केचु चूर्णेन लेपः ।

हन्ति दन्त्यग्न्यतिविषा लेपस्तद्वच्छूनोऽस्थिवा ।

दन्ती, चिता, आतैच, त्रिफला रसेन लेपः । कुक्कुरर अस्थि त्रिफला रसेन लेपः ।

त्रिफलारस-सम्पिष्टं विडालास्थि-प्रलेपनम् ।

भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परं ॥

त्रिफला रसेन माञ्जरीरास्थि लेपनं ।

नवकार्षिकगुग्गुलुः

त्रिफला पुर-कृष्णाणां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।

गुडिकाशोधगुल्मशो भगन्दरवतां हिता ॥

१० । तिल इत्यादौ कृष्ट्याने लोध्रपाठे, लोध्रद्वयं शबर, पट्टिकाख्य मेदाद् प्राणमिति ।

—शिवदासः चक्रदत्ते ।

त्रिकलाचूर्णं ६ तोला, गुग्गुल १० तोला, पिप्पलीचूर्णं २ तोला, हृतेन पिष्ट। अतो अष्टमाषाध्
तप्तजलेन पिबेत् ।

जम्बुकमांसं भक्षयेत् प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ।

द्विष्यन्ध्वनतैलम्

चित्रकाकौ त्रिवृत् पाठे मलपृहयमारकौ ।
सुधा वचां लाङ्गलिकी हरितालं सुवर्षिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद् भगन्दरे ।
शोधन रोपणञ्चैव सवर्ण-करणं तथा ॥

तिलतैल ३ सेर, जल १२ सेर, कल्क चिता, आकण आठा, तेड़िया, आकलविन्धि मूल, विमर,
करवीर, सिञ्जु आठा, बच, लाङ्गलिया, हरिताल, सर्षिककाचार, लता फुटुकि वा चै एषां मिलि ३ पोवा ।

करवीराद्यं तैलम्

करवीर-निशा-दन्ती-लाङ्गली-सवर्णाग्निभिः ।
मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत् तैलं भगन्दरे ॥

तिलतैल ३ सेर, जल १२ सेर, कल्क करवीर, दन्ती, हरिद्रा, लाङ्गलिया, सैन्धव, चित्रक, सोलङ्गमूल,
अर्कक्षीर एषां मिलि ३ पोवा ।

निशाद्यं तैलम्

निशार्कक्षीरसिन्ध्वग्नि-पुराश्वहनवत्सकैः ।
मिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगन्दर-विनाशनम् ॥

तिलतैल ३ सेर, जल १२ सेर, कल्क हालषि, आकण आठा, सैन्धव, चित्रक, गुग्गुल, अरबहन,
करवीर, तस्य क्षीरं कुटज एषां मिलि ३ पोवा ।

कालाग्निरुद्रोरसः

शुद्धसूतं ममं गन्ध मृतनागं सतुस्थकं ।
जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिरु-कोषातकीद्रवैः ॥

पिष्टं तल्लेपनाद्भवति भक्षणाच्च भगन्दरं ।

रसः कालाग्निरुद्रोऽयं गुञ्जैकं मृत्युजिद् भवेत् ॥

शोषित रस १ तोला, शोषित गन्धक १ तोला, सीसमस्य १ तोला, शोषित तुतिबा १, मोगजीरा १, सैन्धव १, तितालाउ रसें मर्दि आद्रक रसेन १ रतिके खाव, लेप दिव ।

व्यायामं मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरुणि च ।

सम्बत्सरं परिहरेदुपरूढ-त्रणो नरः ॥

इति वैद्यकसारोद्धारे भगन्दराधिकारः ॥

५८ । अथोपदंश-चिकित्सा

उपदंश मामरिक बोले । तारे अनेकविध, निङ्गत, अगढत, गुह्यत सकलो शरीर ह्य । शिर मेलाव, जोक मेलाव । शोषित गुचाइ क्रिया करिव ।

पटोल-निम्ब-त्रिफला-गुडूचीक्वाथं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥

पटोल, निम्ब, त्रिफला, गुडूची ०पां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल । एवं खदिरा-सनयोः गुग्गुलुं प्रक्षिप्य पेयं । अथवा त्रिफला काये गुग्गुलुं प्रक्षिप्य पेयं ।

वातिके—प्रपोण्डरीकं मधुकं राग्ना कुष्ठ पुनर्णवा ।

सरलागुरुभद्राख्यैर्वातिके लेप सेचने ॥

पद्ममूल, मधुयष्टि, कपीठारि, क्रूर, पुनर्णवा, सरल, आगर, उज्जैकाठ एतान् पिष्ट्वा लेपः । अथवा काथं कृत्वा प्रक्षालयेत् ।

पित्ते—गैरिकाञ्जन-मार्ज्जिष्ठा मधुकोशीरपद्मकैः ।

सच्चन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥

गेरुमाटी, (अञ्जन) रसाञ्जन, मजाठि, यष्टिमधु, विरिणामूल, पद्मकाष्ठ, रक्तचन्दन, भेटमूल, एभिः समभाग पिष्टैः घृतेन लेपः ।

कफे—आरग्वधादि-क्वाथेन परिषेकञ्च कारयेत् ।

त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ।

त्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥

त्रिफला कायेन कषवा भृङ्गराजरसेन प्रक्षालयेत् ।

दहेत् कटाहे त्रिफलां सामनी-मधुसंयुता ।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति ब्रणम् ॥

त्रिफला चकत्त पुरि सेह छाह (मम्म) मधु दत्त्वा लेपः ।

रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
सक्षौद्रं वा प्रलेपेन सर्व्वलिङ्गगदापहम् ॥

शिरीष बल्कलं पिष्ट्वा किञ्चिद् रसाञ्जनं दत्त्वा लेपः । एवम् हरीतकीं पिष्ट्वा, रसाञ्जनं दत्त्वा मधु दत्त्वा लेपः ।

लेपः पूगफलेनाश्वमारमूलेन वा तथा ।
सेवेन्नित्यं यवान्नाञ्च पानीयं कौपमेव च ॥

यव चाउल्लर अन्न खाव, कुपर जल खाव ।

करञ्जकाद्यं घृतम्

करञ्जनिम्बाज्जुनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।
सर्पिनिहन्यादुपदंशदोषं सदाह-पाकं श्रुतिरागयुक्तम् ॥

घृत ३ सेर काथ, लेटागुटी, निमपात, अज्जन, शालमज्जा, जम्बूझाल, वट, आहत, जरि, बिमर, थैकर एषां मिलित १ सेर, जल २४ सेर, शेष ६ सेर, एषां कल्क ३ पोवा मद्यम् ।

आगारधूमाद्यं तैलम्

आगारधूम ११ रजनी-सुराकिण्वञ्च तैस्त्रिभिः ।
भागोत्तरैः पचेत् तैलं कण्डूशोधरुजापहम् ॥
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ।

११ । आगारधूमेति—आगारधूमोऽञ्जन्धूमः । किगवं मुराबीजं । भागोत्तरैरिति तैलप्रस्थे तिलतैल ४ सेर ।

आगारधूमञ्च १ पल, १ कर्ष, ५ माषा, ३ रक्ति

हरिद्रा २ ,, २ ,, १० ,, ६ ,,

सुराबीज ३ ,, ३ ,, १५ ,, ६ ,,

एवम् स्नेह-पादिकत्वं कल्कस्य, पाकस्तु जलेनैव । —शिवदासः ।

अर्शासां द्विज-दधानां क्रिया कार्थोपिदंशवत् ॥ —इति चक्रदत्तः ।

व्याधिवारणस्य उपायः—दयादानं द्विजाह्वां च अतिथीनाञ्च पूजनं ।
 अर्घ्नञ्चैव देवानां ग्रहाणां प्रिणनं तथा ॥
 ग्रहानुद्दिश्य होमश्च रुद्राध्यायनमेव च ।
 गवां शुभ्रूषणञ्चैव गुरूणामतिसेवनं ॥
 इत्यादि पुण्ये विहिते व्याधिशान्तिः प्रजायते ।
 कुलत्थाकृतयः केचित् केचित् पद्मदलोपमाः ॥
 रुजादाहार्तिं बहुलाः कण्डुदाहसमन्विताः ।
 स्त्रीणां पुंसाञ्च जायन्ते उपदंशाः सुदारुणाः ॥

भैरवोरसः

अथास्य चिकित्सामाह—शुद्धसूतं ग्रहीतव्यं रक्तिका शतमात्रकम् ।
 द्विगुणां [त्रिगुणां] शर्करां लौहे निम्बदण्डेन मर्दयेत् ॥
 याममात्रं तत्र दद्याच्छुतं खदिरचूर्णकम् ।
 सूततुल्यं ततः कुर्यान्मर्दनात् कजलोपमम् ॥
 विशतिर्व्वटिकाः काय्याः स्थाप्या गौधूमचूर्णके ।
 निःशेष निःसृता ज्ञात्वा पिडकास्ताः कलेवरे ॥
 भैरवं देवमभ्यर्च्य वलिं तस्मै प्रदाय च ।
 विधाय योगिनीपूजां दुर्गामभ्यर्च्य यत्नतः ॥
 वटिकास्ताः प्रयोक्तव्या भिषजा जानता क्रियाम् ।
 दिवम त्रितयं दद्यात् तिस्रस्त्रिंशो विजानता ॥
 चतुर्थाहात् समारभ्य एकामेकां प्रयोजयेत् ।
 एवं चतुर्दशदिने नीरोगो जायते नरः ॥
 पथ्यं शर्करया मर्द्धमुष्णान्नं घृतगन्धि च ।
 कुर्यात् शर्कात्तमुत्थानं सकृद्भोजनमिष्यते ॥
 जलपानं जलस्पर्शं कदापि च न कारयेत् ।
 दुःसहायान्तु तृष्णायामिद्धु-दाडिमकादिकम् ॥
 शौचकार्य्येऽप्युष्णवारि वासमा प्रोञ्छनं द्रुतम् ।
 वातातपादि-सम्पर्कं दुरतः परिवर्जयेत् ॥
 भेषागमे वा शीते वा कार्य्यमेतद् विजानता ।
 मुखरोगे तु सञ्जाते मुखरोगहरी क्रिया ॥

भ्रमाव्यभाराध्ययन-स्वप्नालस्यान् विवर्जयेत् ।
 ताम्बुलं भक्षयेन्नियं कर्पूरादि सुवासितम् ॥
 क्रिया श्लेष्महरीयुक्ता वातपित्ताविरोधिनी ।
 लवणं वर्जयेदम्बुलं दिवानिद्रां तथैव च ॥
 रात्रौ जागरणञ्चैव स्त्रीमुखालोकनन्तथा ।
 सप्ताहद्वयमुत्क्रम्य स्नानमुष्णाम्बुनाचरेत् ॥
 पथ्यं कुर्याद्वितमिदं जाङ्गलानां रसादिभिः ।
 व्यायामार्थं वर्जनीयं यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ॥
 एवं कृतविधानस्तु यः करोत्येतदौषधम् ।
 स एव पापरोगस्य पारं याति जितेन्द्रियः ॥
 पिङ्गका विलयं यान्ति बलं तेजश्च वर्द्धते ।
 रुजा च प्रशमं याति ग्रन्थिशोथश्च शाम्यति ॥
 अस्थां भवति दाढ्यश्च आमवातश्च शाम्यति ।
 भैरवेण समाख्यातो रसोऽयं भुविदुर्लभः ॥
 [भैरवेण ममाख्यातो रसोऽयं भैरवः स्वयम् । ॥

बिषि शोषित रस १०० रति, चिनि २०० रति [चिनि ३०० रति], खदिरचूर्ण १०० रति
 सर्व्वमेकीकृत्य लौहपात्रे निम्बदण्डेन प्रहरमात्रं मर्दयित्वा, विंशति बटिकां बध्नीयात् । "गोधूमचूर्णोपि
 स्थापयेत् । शुभदिने उक्त देवाचर्चनं पूर्व्वकं, - दिनत्रयं तिस्रस्तिस्रो बटिकाः त्वाद्याः । गलाभ्यन्तरे दत्त्वा
 गिलेत्, न दन्तेन चर्चनं एकादशमिदिनैः कादश एवं सप्ताह द्वयं कुर्यात् । शर्करया सहोष्णात् अल्प
 घृतगन्धि एकवारं भुञ्जीत । इक्षु, दाडिम, कर्पूरादिभिस्त्रिणां शमयेत् । अग्नितापादि वर्ज्जनं
 सर्व्वमन्यदयुक्तं न कर्त्तव्यम् ।

कुष्ठोपदंशहरोधूमः

रसं वङ्गश्च खदिरं हरीतक्याश्च भस्मकम् ।
 कोमलकदलीभस्म गुवाकफलभस्म च ॥
 एतत् तोलकमानं स्याद्विष्णुलं हरितालकम् ।
 गन्धकं तुत्यकञ्चापि पद्मकं सरलं तथा ॥
 द्वे चन्दने देवदारु पत्तोङ्गं काष्ठमेव च ।
 तथा केशर-काष्ठञ्च माषमानं प्रकल्पयेत् ॥

एकीकृत्य चूर्णयित्वा सर्व्वं चाङ्गं रिकाद्रवैः ।
तुलसीपत्रजरसैः पुरातन-गुड्ढेन च ॥
घृतेन सह षट् कार्यां वटिका मन्त्ररक्षिताः ।
वेदनायामुत्कटायां चतस्रः शुक्लवाससा ॥
वेष्टयित्वा च निर्धूमाङ्गारोपरि च दापयेत् ।
तं धूपं परिगृह्णीयान्नरो वस्त्रादिवेष्टितः ॥
मुखनासाकर्णवह्निनिश्वामस्य निरोधतः ।
स्वेदे जातेऽस्य नैरुज्यं सायं प्रातर्दिनत्रयम् ॥
मासमात्रन्तु पथ्याशी शाकाम्लदधिवर्ज्जनम् ।
गुर्वन्न पायसादीनि अपस्यानि विवर्जयेत् ॥
दिनत्रये व्यतीते तु स्नानमुष्णाम्बुनाचरेत् ।
एवं धूमे कृते शान्तिं त्रणाश्च पीडका अपि ॥
तथा शोथश्चामवातः खञ्जता पङ्कतापि च ।
कुष्ठोपदंशशान्त्यर्थं भैरवेण प्रकीर्तितः ॥

शोधित रस, राङ्गमम्म श्वेतम्बदिर, हरीतकीमम्म, कोमल कदलीफल मम्म, गुवाक फलमम्म एषां प्रत्येक १ तोला, हिङ्गुल, हरिताल, देवदारु, गन्धक, तुतिया, पद्मकाष्ठ, सरल, जातिचन्दन, रक्तचन्दन, देवदारु, वकमकाठ, नागेश्वर काष्ठ एषां प्रति ८ रतिके, रसगन्धो कज्जलीपूर्व्वकं सर्व्वमेकीकृत्य, लौहपात्रे निम्बदगडेन चाङ्गेरी रसेन तुलसी पत्ररस, पुराणगुड, घृत, मात्रया दत्त्वा मर्दयित्वा षट् वटिकां कुर्यात् । प्रातसे शुक्ल वाससा सम्बेष्टय निर्धूमाङ्गारोपरि दत्त्वा, मुखनासिकाकर्णव्यतिरेकेन, सर्व्वान् परिधाय, धूमं गृह्णीयात् । एवं प्रातः, सायमपि त्रीणि दिनानि पीडाधिवये द्वे द्वे कृत्वा चतस्रोऽपि कुर्यात् ।

इति वैद्यकसारोद्धारो उपदंशाधिकारः ॥

५६ । अथ शूकदोष-चिकित्सा

हितञ्च सर्पिषः पानं पथ्यञ्चापि विरेचनं ।
हितः शोणितमोक्षश्च यञ्चापि लघुभोजनम्
सर्षपां लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ।
तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् त्रणरोपणम् ॥

कषायस्याह—वच, वासक, पटोल, निमल्लाल, प्रियङ्गु एषां पञ्चाना चूर्णविचूर्णनम् । अनेन काष कल्केन द्वितेन तैलाभ्यञ्जनं । शूकदोषत जोक मेलि तेज गुप्ताव । शतपोनक शूकदोषत रसायन क्रिया करिव । व्रणशोषर व्रणर । रक्तज शूकदोषत रक्तज विद्रधि क्रिया करिव ।

सर्वेषां शूकदोषाणां क्रिया व्रणवदाचरेत् ।

उपदंशाधिकारोक्तमौषधं शूकदोषहृत् ॥

सकलो शूकदोषत, सकलो व्रणर क्रिया करिव । उपदंशर क्रिया शूकदोषत करिव ।

दाब्बी-स्वरस-यष्ट्या च गृहधूम-निशायुतैः ।

तैलमभ्यञ्जने पक्कं मेद् रोगं निवारयेत् ॥

तिलतैल ३ सेर, जल १२ सेर, भाचुकाठर काष १० सेर, कल्क यष्टिमधु, आलान्धु हरिद्राद्वय एषां मिलि ३ पोवा इत्वा सिद्धं ।

इति वैद्यकसारोद्दारे शूकदोषाधिकारः ॥

द्वादशः परिच्छेदः

कुष्ठरोगचिकित्सापदेशः

६० । अथ कुष्ठ-चिकित्सा

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षोरक्तस्य विरेचनञ्चाग्रम् ॥

वातदूषित कुष्ठत तिलतैलादि अभ्यङ्गवस्तिरिति । कफदूषित कुष्ठत वान्ति कगाव, पित्तदूषित कुष्ठत तेज कटाव । अग्निसेक दिव । वमनं ।

पञ्चकषायः

वचावासा-पटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कषायो मधुना पीतो वान्तिकृन्मदनान्वितः ॥

वच, बाहक, पटोल, निम, त्रियङ्गु तदभावे वनमाला एषां मिलि २ तोला, जल ३ सेर, शेष ३ पोवा कोटकराचूर्ण १ तोला, मधु २ तोला, आलोक्ष्य पीत्वा वमेत । विरेचनमाह । विरेचनन्तु कर्त्तव्यं त्रिष्टुप्न्ती फलत्रिकैः । तेडिया, सोन्दरपखान, त्रिकला एषां मिलि १ पल, जल ८ पल, शेष २ पल प्रातःशीत्वा रेचयेत् ।

मनःशिलाले मरिचानि तैल-मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

मनःशिला, हरिताल जालुक, अर्कक्षीर, कटुतैलेन लेपः ।

करञ्जबीजैर्ङ्गजः सकुष्ठो गोमूत्र पिष्टश्च वरप्रदेहः ।

लाटागुटी, मेदेलुबागुटी, कूर एतानि गोमूत्र पिष्टानि लेप ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पत्रान्यथ काकमाच्याः ।

तैलाक्त गात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥

सोषारूपात, काकमाचीपात, करबीर पत्र एतानि समभागानि अम्लतक्रेण पिष्ट्वा तैलेन वा घर्षणीयम् । अथवा कोबाखुटि पत्राणि पिष्ट्वा कटु तैलेन घर्षणीयम् ।

एङ्गजकुष्ठ-सौवीरक-सैन्धव-सर्षपैः क्रिमिभैश्च ।

क्रिमिसिध्म दद्रुमण्डल कुष्ठानां नाशनो लेपः ।

मेदेलुबागुटी, कूर, सैन्धव सेवा सरियह, विङ्ग एतैः समभागैः काञ्जिकेन पिष्ट्वा लेपः ।

मनःशिलात्वक कुटजात् सकुष्ठा सलोमशः सैङ्गजः करञ्जः ।

ग्रन्थिश्च भौर्जः करबीर-मूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥

पलाश-निर्दाहरसेन वापि कर्षोद्धृतान्यादृक-सन्मितेत ।
दर्व्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठविनाशनाय ॥

मनःशिला, कुटजद्वाल, कूर, जटामांसी, मेदेलुबागुटी, लेटागुटी, भुजपत्र, गाडियन, करबीरमूल एषां
समभाग चूर्णा १८ तोला, अम्लकाञ्जि १२ सेर, पत्वा दर्व्वी प्रलेपनेन लेपः । अथवा पलाशक्षारस्य क्षारोदकेन
पक्ता कर्कशपत्रेण लेपन्द्द्यात् ।

घान्यक्ष-पथ्याक्रिमि-शत्रुवह्नि-भस्मातकावल्गुज-लोहभृङ्गैः ।

भागाभिवृद्धै स्तिलतैलमिश्रैः सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेपः ॥

आमलकी १ भाग, मोमोरा २ भाग, शिलिला ३ भाग, विडङ्ग ४ भाग, चित्रक ५ भाग, मल्ला ६ भाग,
भिरिमाह ७ भाग, जारित लौह ८ भाग भृङ्गराज ९ भाग एतानि पिष्ट्वा तिलतैल मिश्रैर्लेपः ।

दद्रुगजेन्द्रसिंहोलेपः

तुल्योरसः शालतरोस्तुषेण सचक्रमहोऽप्यभयाविमिश्रं ।

पानीयमक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः १ ॥

धुना, मेदेलुबागुटी, शिलिला पतैः पिष्टैरम्लकाञ्जिकैर्लेपः ।

आरवधस्य पत्राणि आरणालेन पेययत् ।

दद्रुकिटिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमव च ।

सोभारु पत्रं काञ्जिकेन पिष्ट्वा लेपः ।

विडङ्गैर्द्वगजाकुष्ठ-निशामिन्धूत्यसर्षपैः ।

धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठरुजापहः ॥

विडङ्ग, मेदेलुबागुटी, कूर, हालधि, सैन्धव, मेवासरियह एषां काञ्जिक पिष्टैर्लेपः ।

काममर्दकमूलन्तु सौवीरेण प्रपेयितं ।

दद्रुकिटिम कुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात् ॥

अकलबिर मूल काञ्जिकेन पिष्ट्वा लेपः ।

शिखरिरसेन २ सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्म ।

मूलाबीज अपामार्ग रसेन पिष्ट्वा लेपः ।

१ । तुल्य इत्यादौ शालतरो रसः भूमकः, तुषेणेति, धान्यत्वचा, धूनकादीनां, पानीय-मकान्तानां
समो भागः । तदम्बुपिष्ट इति पानीयमक्त जलेन पिष्टः । इति चक्रदत्तटीकायां शिवदासः ।

२ । क्षारेण वा कदल्या रजनी-मिश्रेण नाशयति ॥ चक्रदत्ते पाठः ।

गन्धपापाणचूर्णेन यवक्षारेण पेयितम् ।

मिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुनेन वा ॥

गन्धकचूर्णा कटुतैलेन लेपः ।

पत्रकोषण-कासीमतैले ताप्या मनःशिला ।

सप्ताहमुपिताः कार्याः कुष्ठश्चित्रविनाशनाः ॥

तेजपत्र, मरिच, धातुकासोस [रसा ज्ञान मनःशिला], समभागं पिष्ट्वा सर्पप तैलेन मिश्रयित्वा कांस्य पात्रे सप्ताहमाच्छ्राय स्थापयेत्, अनेन लेपः ।

वीजानि वा मूलक-सर्षपाणां लाक्षारजन्यौ प्रपुनाङ्गीजम् ।

श्रीवेष्टकव्योषविडङ्ग कृष्टं पिष्ट्वा च मूत्रेण तु लेपनं स्यात् ॥

दद्रुणि सिध्म-किटिमानि पामां कापाल कृष्टं विपमञ्च हन्यात् ।

मूलाबीज, सेवासरियह, लाजा, हरिद्रात्रय, मेदेलुवागुटी, श्रीवेष्ट, त्रिकटु, विडङ्ग, मथा एतानि पिष्ट्वा मूत्रेण लेपः ।

एङ्गजादि लेपः

एङ्गजातिल-सर्षप-कृष्ट मागधिका-लवणत्रयमस्तु ।

पूतिकृतं दिवमत्रयमेतद्धन्ति विचर्च्चिकदद्रु-सकुष्ठम् ॥

मेदेलुवागुटी, तिल, श्वेतसर्षप, ऊर, पिप्पला, गेन्धक मौव-चर्चल, विट एतानि समभागानि दधिमस्तुना पिष्ट्वा दिनत्रयं स्थाप्य पुतिं कृत्वा लेपन्दद्यात् ।

विचर्च्चिकायां स्नुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुक्कूलानलपाचितः ३ ।

लेपाद् विचर्च्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् [वायुरेव यथा द्रुमान्] ॥

सिञ्जु च्छात सर्षप बाटि मराइ गोमयासौ दग्ध्वा कटुतैलेन पिष्ट्वा लेपः ।

कच्छे—आमलक्याः पलाष्टेन मूत्रे सप्तवारान् भावयित्वा ततः पश्चात् कच्छ लिप्तं प्रशाम्यति ।

आमलकीचूर्णा ८ पल गोमूत्रे सप्तदिने सप्तवारं भावयित्वा लेपः ।

३ । स्नुक्काण्ड इत्यादि वाग्भट्टस्य !

कुक्कूलानलः करोषामिः ।

स्नुक्काण्डमध्ये गर्तं कृत्वा, पिष्ट श्वेतसर्षपेन ततः प्रपूर्व्यं स्नुहीकाण्डान्तरेणाच्छ्राय, कुरादिभिर्बद्धा घृतिकया प्रलिप्य गोमयाभिना दहेत् । —इति चक्रदत्ते शिवदासः ।

प दस्फोटे—नारिकेलोदरे न्यस्त तण्डुलः पूतितां गतः ।

लेपाद् विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥

जलयुक्त नारिकेलर मितरत शालि तगडुल चूर्णां प्रक्षेप दिनत्रयं स्थाप्य पूतित्वे लेपः ।

सर्ज्वरमसिन्धुसम्भव-गुडमधु-महिषाक्ष-गैरिकं सघृतम् ।

सिकथमेतत् पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥

धूना, मैन्धव, कूर, मधु, गुग्गुलु, गेरुमाटि एतानि समभागानि पानीयं दत्त्वा पिष्ट्वा पाकं कृत्वा लेपं दद्यात् ।

उन्मत्ततैलम्

उन्मत्तकस्य बीजेन मानकक्षारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्तव्यं शीघ्रं हन्याद् विपादिकाम् ॥

कटुतैल ३ सेर, मानक (कोटकरार) क्षार ४८ सेर, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, कल्क धुस्त्र बीज ८ पल ।

कच्छमाह—अवलगुजं कामर्द्धं चक्रमर्द्धं निशायुतम् ।

मानिमन्थेन तृल्याशं मस्तुकाञ्जिकर्पेषितम् ॥

कच्छूं कण्डूं जयत्युग्रां मिद्ध एष प्रयोगराट् ।

मंदेलुवापुटो, अकलविर, मिरिमाह, हरिद्राड्य, मैन्धव, अम्लदधि काञ्जिभ्या तप ।

कोमल-सिंहास्य दलं सनिश सुरभीजलेन सपिष्टम् ।

दिवस त्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥

कोमल वासकपत्र हरिद्रा गोमूत्रेण पिष्ट्वा लेपः ।

हरिद्रा कल्कसंयुक्तं [चूर्णसंयुक्तं] गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।

पिवेन्नरः कामचारी कच्छू-पामा-विनाशनम् ॥

हरिद्राचूर्णा २ तोला, गोमूत्र २ पल, आलोक्ष्य पेयम् ।

विषवरूपहरिद्राचित्रकागारधम-

मनलमरिचदूर्वाः क्षीरमर्क-स्तुहीभ्याम् ।

दहति पतितमात्र कुष्ठजातीरशेषाः ।

कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्ताद् विमुक्तम् ॥

विष, वरण छाल, हालधि, चित्रक, आलान्धु, मल्ला, जालुक, दूर्वा, अर्कक्षीर, सिजुक्षीर, एषां पिष्ट्वा लेपः ।

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि च ।

स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादुद्धं न संशयः ॥

शिलिंगाचूर्णा १ तोला, निमपातचूर्णा १ तोला उष्णोदनेन पेयम् । अथवा निमपातचूर्णा १ तोला, आमलकीचूर्णा १ तोला उष्णोदकमनुपिवेत् ।

बायस्येङ्गजाकुष्ठ-कृष्णाभिर्गुडिका कृता ।

वस्तुमूत्रेण संपिष्ट्वा लेपाच्छ्वित्रं विनाशिनी ॥

कोवाचुटि लता, मेदेलुवागुटी, शूर, पिप्पली एषा नलेन पिष्ट्वा गुटिका कर्त्तव्या । पुनः छागीमूत्रेण पिष्ट्वा लेपः ।

गर्जाचत्रव्याघ्रचर्म-ममीतैलविलेपनात् ।

शिवत्रं नाशं व्रजेत् किंवा पूतिकीट-विलेपनात् ॥

हस्तिछाल, व्याघ्रछाल, दग्धमम्म कटुतैलेन लेपः । अथवा पुतिकीट बोल पदापस्वा, पिष्ट्वा लेपः ।

पुतीकार्कस्तुङ्गनरेन्द्रदुमाणा मूत्रैः पिष्ट्वाः पल्लवाः सौमनाश्च ।

लेपाच्छ्वित्रं घ्नन्ति दद्रुव्रणाश्च वृष्ट्यान्वयशांस्युग्रनाडी-व्रणाश्च ॥

वेगगुटा, आकणलाल, सिञ्ज, नरेन्द्रदुमः (सोणारु छाल), मालतीफुलर मूल एषां गोमूत्रैः पिष्ट्वा लेपः ।

शङ्खेन्दुधवले — धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा वल्गुजसयुतम् ।

शङ्खेन्दुधवलं शिवत्रं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥

आमलकी, खयेर मिलित २ तोला, जल ४ पल, जेप १ पल । निरिमाहर चूर्णा ३२ रति प्रक्षेपः ।

एकविंशतिको गुग्गुलुः

कुष्ठे—चित्रकं त्रिफला-व्योषमजाजी कारवी वचा ।

सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैला-यावशक्कजम् ॥

विडङ्गान्यजमोदाश्च मुस्तान्यमरदारु च ।

यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥

संक्षुद्य सर्पिषा सार्द्धं गुडिकां कारयेद् भिषक् ।

प्रातर्भोजनकाले च भक्षयेत्तु यथाबलम् ॥

४ । पुतीकेत्यादि सुश्रुतस्य । पुतीको लाटाकरसः ; नरेन्द्रदुमः आरग्वधः । एषां पल्लवा इत्यन्वयः ।

हन्यष्टादश कृष्टानि क्रिमोन् दुष्टव्रणानपि ।
 ग्रहण्यशौविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
 गृध्रसीमथभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
 व्याधीन् कोष्ठगतांश्चान्यान् जुयेद् विष्णुरिवासुरान् ॥

चित्रकचूर्णा १ महा, त्रिफला ३ महा त्रिकटु ३ महा, जीरकद्वय २ महा, वच १ महा, सैन्धव १ महा, आतैच १ महा, चविक १ महा, एलाचि १ महा, यवत्तार १ महा, विडङ्ग १ महा, आजनि १ महा, मथा १ महा, लज्जैकाठ १ महा प्यां चूर्णा सन्वंसम गुग्गुल धनाङ्गेन पिष्ट्वा ८ रति प्रमाणे वटिका कथ्यां तप्तजलमनुपेयम् ।

पञ्चतित्तकं घृतम्

निम्बं पटोलं व्याधीश्च गुडूची वासकन्तथा ।
 कुर्याद्दशपलान् भागानेकैकस्य सुकृष्टितान् ॥
 जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत् पादावशोपितम् ।
 घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥
 पञ्चतित्तमिदं ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम् ।
 अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥
 विंशतिं श्लैष्मिकाञ्चैव पानादेवापकर्षति ।
 दुष्टव्रण-क्रिमोर्नाशः पञ्चकामांश्च नाशयेत् ॥

घृत ३ सेर, काथ निम्ब १० पत्र, कशटकारो १० पत्र, त्रामरिलता १० पत्र, वासक १० पत्र, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, कण्ठ त्रिफला मिलित्वा ८ पत्र ।

महाभल्लातकगुडः

निम्बं गोपारुणाकट्टी त्रायन्ती त्रिफला घनः ।
 पर्पटावल्लु-जानन्ता वचाखदिरचन्दनम् ॥
 पाठाशुण्ठीशठीभागीवासाभूनिम्बवत्सकम् ।
 श्यामेन्द्रवारुणोमूर्त्वा विडङ्गेन्द्रविपानलम् ॥
 हस्तिकर्णामृताद्रेका पटोलं रजनीद्वयं ।
 कणारखधसप्तह्व कृष्णवेत्रोच्चटाफलम् ॥
 भूकन्दं तृणपर्णञ्च जिङ्गीपद्माटमूषली ।
 विश्वकसेना च कैट्यं शरपुङ्गाथ कञ्जुकी ॥

एषां द्विपलिकान् भातान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवनारयेत् ॥
 [भल्लातक सहस्राणि त्रीणि छिन्नामूर्ध्निऽम्भगि ।
 चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवनारयेत् ॥
 तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूर्तौ च कारयेत् ।
 गुडस्य तु तुलां ताभ्यां कषायाभ्यां पचेद् भिषक् ॥]
 भल्लातक-सहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् ।
 त्रिकटु त्रिफला मुस्तसैन्धवाना पलं पलम् ॥
 दीप्यकस्य पलञ्चैव चातुर्जातं पलांशिकम् ।
 सचूर्ण्यं प्रक्षिपेदत्र गन्धकञ्च चतुष्पलम् ।
 स्निग्धभाण्डे विनिःक्षिप्य स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
 प्राणिनाञ्च हितार्थाय कथितोऽयं विशेषतः ॥
 श्वेतमौडुभ्यरं कुष्ठं ऋष्याजह्वं सकाकणम् ।
 पुण्डरीकदलं चर्म-विस्फोटं मण्डनं तथा ॥
 कापाल-दद्रुपामाणां वातरक्तं विपादिकां ।
 अशांसि सर्व्वं कृष्टानि कामं श्वाम भगन्तरं ॥
 ममभ्यासेन पलितमामवातं सुदुर्जर्यं ।
 दुरुतं परमां कान्तिं दीपयेज्जठरानलम् ॥
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्ना काथं पयोऽथवा ।
 भोजने च मदा योज्यमुष्णगन्धं विशेषतः ॥
 [भोजने च मदा त्याज्यमुष्णद्रव्यं विशेषतः] ।
 नियमो न पुनः कश्चित् सर्व्वद्रव्येषु शस्यत ॥
 वातातपौ विरोधात्तु वज्जनीयौ प्रयत्नतः ।
 कुलत्थ दधि शुक्लानि स्नानाभ्यङ्गानि सेवनं ।
 वल्गुरु शुष्कमांशञ्च व्यायामं स्त्रीनिसेवनं ।
 सर्व्वरोगविनाशाय महादेवेन निर्मितः ॥

निम्बछाल, श्यामालता, तेड़िया, कटकीतिता, बल, पुमर्, त्रिफला, मथा, ज्ञेत्रपर्पटी, जगन्नाथ तितागुटी (सरेतितार गुटी वा सोमराजी) अनन्तमूल, वच, रयंग, रक्तचन्दन आकलविन्धि, आदु, नेतुरी, अकलविर, वासक, माहतिता, इन्द्रयव, टुकरीयामूल, कटावेडेना, वनरिहा, विरद्ध, गुडूची, मृणाल, चितामूल, हस्तिकर्गा पलाश, पुडूची सख, महानिम, पटोल पत्र, हरिद्राद्वय, पिप्पली, सोणागुटी, चतयीना छाल, जव्थुगुन्ति, बनओल, चिखावन, मजाठि, मार्गीबीज, नागिनी, मूरवान्धा, कायफल, काश्टीयामथा,

चन्कुसियावन, क्षीरकण्ठुकी एषां प्रति २ पल, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, एक महातक गोठ छित्वा ३०००, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, दुयो काथ चकिलै वहाव, पुरातन गुड़ १० सेर दिव । मला ३००० हाजारर मञ्जा लै ताते दिव, सर्वमेकीकृत्य पचेत् । सिद्धे प्रलेप त्रिकटु, त्रिफला, कुर, सैन्धव, यमानी प्रत्येक १ पल चातुर्थ्यात् प्रति २ तोला शोधित गन्धक ४ पल पाकः ।

रुद्रवटी

कान्तलौहं मृतं ताम्रं मृतमभ्रञ्च तालकम् ।
 गन्धकं गुग्गुलुं शुद्धं विडङ्गं त्रिफलापि च ॥
 व्योषाम्नि-देवदारुञ्च अहिफेनं निशाद्वयं ।
 गिरिकर्णिक-पुनर्णवामूलचूर्णं समं समम् ॥
 शृङ्गाराज-द्रवैर्मथं दिनान्ते वटकी कृतं ।
 मापमात्रं निहन्याशु सर्व्वकुष्ठकुलानि च ॥
 इयं रुद्रवटी नाम, चानुपानन्तु पूर्व्ववत् ।

लौहमस्य, अभ्रमस्य, ताम्र, हरिताल, रसगन्धक, गुग्गुलु, विडङ्ग, मिलित त्रिफला, त्रिकटु, चितामूल, देवदारु, काफिर, हरिद्राद्वय, श्वेतापराजिता, पुनर्णवा एषां प्रतिघूर्णा २ तोला शृङ्गाराज रसेन दिनं विमर्ष्य मापमात्रां वटौ कुर्व्यात् । एकां शृङ्गाराजसेन पीत्वा, निम्बपत्र, निम्बफल, निम्बद्वाल, निम्बफल, निम्बमूल, एषां सममागच्छूर्णात् घृतमधुभ्यामनुपेयम् ।

महालेपः

चर्मचित्रे — महालेपं प्रवक्ष्यामि सर्व्वकुष्ठविनाशनं ।
 सामान्यशोधनात् शुद्धं पलमात्रन्तु पारदं ॥
 गृहीत्वा पूर्व्ववत् शङ्खक्षारञ्च पलमात्रकं ।
 अपामार्गभवं क्षारं तिलक्षारञ्च लोचनं ॥
 पुनर्णवाभवक्षारं क्षारं वामकसम्भवम् ।
 पटोलक्षारमेरुण्डक्षार-सर्वाङ्गसम्भवम् ।
 यवक्षारं टङ्गनञ्च सर्जिकाक्षारमेव च ॥
 चर्म्मरनरसारञ्च गन्धकं रुचकं तथा ।
 लोणं विडं सिन्धुजञ्च कटुशाकं सकुष्ठकं ॥
 त्रिकटुतित्तिङ्गीमूल-द्विकरञ्जत्वचं तथा ।
 लाङ्गली च हरिद्रा च वत्मकण्डञ्च शूरणम् ॥

एतान् मूलवृषक्षारं क्षारं शुक्तिसमुद्भवम् ।
मुण्डिक्षारं चार्जुनञ्च रेणुक्षारञ्च पैप्पलं ॥
राजिकामर्षपञ्चैव सिन्दूरञ्च शिलाजतु ।
काग्निप्लमानलोभ्रञ्च मृपली तुम्बुरु तथा ॥
आनर्कमूलवीजञ्च तद्भवक्षारमेव च ।
प्रत्येकं पलमानञ्च सर्व्वमेतत् समाहरेत् ॥
एकत्र मर्द्दयित्वाथ गोमूत्र महिपीभवं ।
अश्वमूत्रैश्छागमूत्रैर्हस्तिमूत्रोष्ट्रमूत्रकैः ॥
मर्द्दयेदभ्लवर्गेण निम्नजम्बीरलुङ्गकैः ।
पारावतैश्च नारङ्गैः रसेश्च चनकोद्भवैः ॥
निरैश्च वीजपूरैश्च मिश्रमूलरसेस्तथा ।
सप्तधान्यसमुद्भूत काञ्जिकैर्माक्षिकैस्तथा ।
अभ्लवर्गौगोजातैश्च जीर्णकुष्माण्डजैरसैः ।
समद्रुनीरैः सम्मर्द्दय स्थापयेत्ताम्रभाजने ॥
त्रिमसदिवसात् पश्चात् तेन कल्केन लेपयेत् ।
कुष्ठानि मण्डलान्येत्रं गजकृत्रिमपामकं ॥
मिध्मानि पुण्डरिकानि काकणं श्वित्रमेव च ।
दद्विकटिमकुष्ठञ्च चर्मग्रन्थिमनेकधा ॥
गण्डमाला विसर्पञ्च अशीमि च विचर्चिका ।
अशीतिं वातजान् रोगानाढ्यवातं प्रलेपनात् ॥
इत्येवमादिकं दोषं सर्व्वं हन्यात् रसेश्वरः ।
मापमात्र-प्रयोगेन महाकुष्ठानि सप्त च ।
हन्यानि यान्यसाध्यानि ब्रणानि विविधानि च ।
तानि सर्व्वानि नश्यन्ति रसेन्द्रस्य प्रसादतः ॥
महाप्रलेप नामोऽयं रसेन्द्रो लेपकर्म्मणि ।
दृष्टः प्रभाव सृष्टोत्थं कुष्ठजातिनिवृत्तये ॥

रस, शङ्खचूर्ण, अषामार्गक्षार, तिलक्षार, हिञ्जलक्षार, पुनर्गावाक्षार, शिलित्वाक्षार, वासकक्षार, पटोलक्षार, परगडक्षार, यवक्षार, सर्ज्जिकाक्षार, शुबगाचूर्णा, नचादर (निशादल), गन्धक, सौवर्चल, विट् सैन्धव, लाशक, कूर, त्रिकटु, तेतेलीमूलर क्षार, लाटाकरञ्ज, वृक्षकरञ्ज, लाङ्गलिया, विष, हालधि, सिञ्ज, बनतुलसी, बाहकमूल, शुक्तिक्षार, मूरफूलाक्षार, अर्जुनक्षार, बंशक्षार, आहतक्षार. राजिका सर्पक्षार, सिन्दूर, शिलाजतु, जवधगुन्ति, कोटकरा, भूमलति, नागिनी, मूरवान्धाक्षार, धनीया, अर्कक्षार, अर्कमूलक्षार,

एषां प्रति १ पल रस, गन्धक, कज्जली पूर्वकमेकीकृत्य, लौहपात्रे गो, महिषी, छाग, अश्व, गज, उष्ट्र, एषां प्रत्येक मूत्रैर्मर्द्दयेत् । ततो निम्ब, जम्बीर, नारङ्ग, चनक, सोलङ्ग रसैर्मर्द्दयेत् । तथा सिन्धुमूलरसैः, नाना-धान्यककाञ्जिकैः तथा मधुमि. अम्लदधिमस्तुमिः, वृद्ध कुम्भायठ रसैः समुद्रनीरैः एभिः प्रत्येकं पर मर्द्दयित्वा, पश्चाद् भैरवपूजां कृत्वा कुण्डस्थानं लिम्पेत् ।

वृहद् व्रणराक्षसतैलम्

वृद्धवं गार्पण तैल तदद्दं गोघृतस्य च ।
 एकीकृत्य पचेत् तत्तु सूर्यपत्ररसेन तु ॥
 तस्य पत्र पलं कल्कं [चित्रपत्र पलं कल्कं] दत्त्वा तत्र विपाचयेत् ।
 तत् कल्कं चालयित्वा तु सारयित्वा चूर्णमेपा विनिःक्षिपेत् ॥
 गन्धकं शुद्धमिन्दूरं हरितालं मनःशिला ।
 हरिद्रा गैरिकं राजी कर्पादं प्रतिभागिकम् ॥
 भागाद्दं पारदञ्चापि कज्जलीकृत्य मिश्रयेत् ।
 मुतप्ते मिश्रयित्वा तु तप्तं कृत्वा प्रलेपयेत् ॥
 कण्डू विचर्चिककां पामां क्लेदं वृष्टं सुदुरतरम् ।
 वातरक्तं व्रणान् मर्द्धान्, विपविस्कोटदद्रुकम् ।
 निहन्त्याशु महाशिवत्र तैलानु व्रणराक्षसम् ॥

सर्पतैल ३२ तोला, गोघृत १६ तोला, आकणपत्र रस ३२ तोला, कल्क आकणपत्र ८ तोला (अथवा चिनारपत्र ८ तोला) सिद्धे अवतार्य पवित्रं कृत्वा अम्य गुण्डकं दद्यात्, गन्धक २ महा, सिन्दूर २ महा, हरिताल २ महा, मनःशिला २ महा, हालवि २ महा, गेष्मादि २ महा, लाङ्गुटी २ महा, रस १ महा कज्जली कृत्वा मिश्रयेत् ।

इति वैद्यकसारोद्दारे कुण्डाधिकारः ॥

त्रयोदशः परिच्छेदः

पित्तरोग-चिकित्सोपदेशः

६१ । अथ शीतपित्तोदरकोठ-चिकित्सा

अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्रोष्णाशुभिस्ततः ।

ऊर्द्धगे वमनं काय्य पटोलारिष्टवारिणा ॥

शीतपित्ततः सर्पप तेल घमिव । उष्ण जगरे सेक दिव । ऊर्द्धगे शीतपित्त हन वान्ति कराव ।

तस्यौषधमाह—शीतपित्ते तु वमन पटोलारिष्टवारिणा ।

पटोलपत्र, निम्बपत्र अनयोर्मिलि २ तोला, जल ४ पल, गण १ पल उपदेशान मदन फलं पिष्ट्वा ३२ रति दन्ता २ १/२ पोत्वा वमेत ।

त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्च प्रशस्यते ।

त्रिफला ४ तोला, जल ८ पल गण २ पल, शोधित गुग्गुलु चूर्णं २ तोला, पिप्पली ६० रति, द वा पेयं रेचयेत् ।

सिता मधुकमयुक्ता गुडमामलकैः सह ।

मगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुक् नरः ॥

तस्य नश्यन्ति मृदाहातुदहः सर्वदेहजः ॥

चिनि, यष्टिमधु, पिष्ट्वा पेय, आमलकीरस गुडेन पेयं । यवानो कृष्णं गुडेन खादेत् ।

१ । तथाच मावप्रकाशे शीतपित्तस्य लक्षणमाह—

सकण्ठतोदत्रदुलश्लेष्मिन्निवराहवान् ।

वाताधिकतमं विधाञ्छीतपित्तमिमं भिषक् ॥

उदरस्य लक्षणमाह—

तोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डमङ्गैश्च मण्डलैः ।

शैशिरः श्लेष्मवहुल उदरं इति कीर्तितः ।

कोठोत्कठयोर्लक्षणमाह—असम्यग्बमनोदीर्णः पित्तश्लेष्मान्निग्रहैः ।

मण्डलानि सकण्ठानि रागवन्ति वहनि च ॥

सानुवन्धस्तु स प्राशैरत्तकोठ इति कथ्यते ।

सः कोठः ॥

सिद्धार्थं रजनीकल्कैः प्रपुत्राटतिलैः सह ।

कटुतैलेन सम्मिश्रमेतदुद्धर्त्तनं हितम् ॥

सेवा सरियह, झालधि पिष्ट्वा, सर्पिण तैलेन लेपः । मेदेलुवागुटी कटुतैलेन लेपः ।

दूर्वा निशायुती लेपः कच्छूपामाविनाशनः ।

क्रिमिदद्बुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥

दूर्वा हरिद्राद्वय लेप ।

अग्निमन्थभवं चूर्णं पिष्टं पीतञ्च सर्पिणा ।

शीतपित्तोदहकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥

मानघिला मूल, झाल बटि घृतमिश्रं खाद्यं । कुष्ठर क्रिया, अम्लपित्तर क्रिया, उदर कोठ शीतपित्त करिव ।

हरिद्राखण्डः

हरिद्रायाः पलान्यष्टौ पट्पलं हविपस्तथा ।

क्षीरादकेन संयुक्तं खण्डस्यार्द्धतुलां तथा ॥

एकीकृत्य पचेत् पश्चात् भाजने मृन्मये दृढे ।

व्योषं त्रिजातकञ्चैव क्रिमिघ्नं त्रिवृतं तथा ।

त्रिफलाकेशरं सुस्तं प्रत्येकञ्च पलं पलं ।

संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्तत्र पलमेकन्तु भक्षयेत् ॥

कण्डूविस्फोटदद्गणां नाशनं परमौषधम् ।

खर्णकोकनदाभागो देहो भवति नान्यथा ॥

हरिद्राचूर्णं ८ पल, पुराण घृत ६ पल, गोक्षीर १६ सेर, खण्ड ६।० सेर एकोकृत्य पाकः ।
प्रक्षेपः त्रिकटू ३ पल, पलाचि, तेजपात, दालचिनि, प्रत्येक १ पल, इडिया १ पल, त्रिफला ३ पल, नागकेशर
१ पल एषां चूर्णानि प्रक्षिप्य मायडे स्थाप्यं । अत उष्णोदकेन पलेकं भक्षयेत् ॥

इति वैद्यकसारोद्धारं शीतपित्तोदहकोठाधिकारः ॥

६२ । अथाप्लपित्त-चिकित्सा

उद्धर्ग वमनैधीमानधोगं रेचनैर्हरेत् ।

तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रकल्पयेत् ॥

कडूगुत अम्लपित्त बान्ति कराव, अधोगत अम्लपित्त रेचन कराव, मोजनत तिक्तसंयोग करिव ।

यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।

यथास्त्रं लाजशक्तून् वा मितामधुयुतान् पिबेत् ॥२

शुण्ठीपटोलं

पटोलं नागरं धान्यं काथयित्वा जलं पिबेत् ।

कण्डूपामार्त्तिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥

पटोलं, आदा, धनीया मिलि २ तोला, जल ८ पल, शेष १ पल ।

पटोलचतुष्टयं

पटोलविश्वामृतर्रोहिणीकृतं जलं पिबेत् पित्तकफोच्छ्रये तु ।

शूलभ्रमारोचकर्वाह्विमान्द्यदाहज्वरच्छर्दिनिवारणं तत् ॥

पटोल पत्र, आदा, गुड़ूची, कटकीतिना मिलि २ तोला, जल ८ पल शेष १ पल ।

पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीकाः क्वाथावशिष्टा मधुना विमिश्राः ।

सर्वाम्लपित्तं विनिवृन्ति कुश्यादग्नेश्ववद्धि भुजयोर्व्वलञ्च ॥

पटोलपत्र, आदा, यवधान्य, पिप्पली १ पा मिलि २ तोला, जल ८ पल, शेष १ पल, शीते मधु दत्त्वा पेयं ।

यवकृष्णापटोलाणां क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

नाशयेदम्लपित्तञ्च अरुचिञ्च यमि तथा ॥

यवधान्य, पिप्पली, पटोलपत्र मिलि २ तोला, जल ८ पल, शेष १ पल, शीते मधु दत्त्वा पेयं ।

दशाङ्गक्वाथः

रास्नामृतपर्पटक-निम्बभूनिम्बमार्कवैः ।

त्रिफलाकुलकैः क्वाथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहः ॥

२ । अम्लपित्त रोगत यव एव' गोधूमर द्वारा, कटु अम्ल ओ लवणादि तीक्ष्ण द्रव्य विरहित, पेय प्रश्रुति प्रस्तुत करि पान करिव । अथवा, चिनि वा मधुसंयुक्त खैर घात दोपर संसर्गादि विवेचना-पूर्वक, तप्तदोषनाशक द्रव वस्तुर सहित पान करिव ।

वासकपत्र, गुडूची, क्षेत्रपर्पटी, निम, माहतिता, भृङ्गराज, त्रिफला कल्कं (पटोल फलं) एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, शीते मधु दत्वा पेयं ।

सिंहास्यादिः

सिंहास्यामृतभण्टाकी क्वाथं पीत्वा समाक्षिकम् ।

अम्लपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम् ॥

वासक, गुडूची, कगटकारो, एषां मिलि २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, शीते मधु दत्वा पेयं ।

वामाघृतं तिकघृतं पिप्पलीघृतमेव वा ।

अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यं गुडकुष्माण्डकं तथा ॥

पक्तिशूलापहायोगास्तथा खण्डामलक्यपि ॥

वासाघृतं रक्तपित्तोक्तं, तिकरुघृतं कुष्ठोक्तं, पिप्पलीघृतं तिक-परिणाम-शूलोक्तं ।

जम्बीरस्वरमः पीतः मायं हन्त्यम्लपित्तकम् ।

जामुग रस सायाहृत खाव ।

शतावरीघृतम्

शतावरीमूलकल्कं घृतप्ररथं पयः समम् ।

पचेन्मृदग्निना सम्यक् क्षीरं दत्वा चतुर्गुणम् ॥

नाशयेदम्लपित्तञ्च वातपित्तोद्भवान् गदान् ।

रक्तपित्तं तृषा मूच्छ्वां श्वासं सन्तापमेव च ॥

घृत ३ सेर, गोक्षीर १० सेर, शतमूल, रस ३ सेर, कल्क शतमूल ८ पल ।

गुडपिप्पलीपथ्याभिस्तुल्याभिर्मांदकः कृतः ।

पित्तश्लेष्मापहः प्रोक्तो मन्दमग्निञ्च दीपयेत् ॥

पिप्पली चूर्णं १ तोला, शिलिंग्वा चूर्णं २ तोला, गुडेन मोदकं कृत्वा तप्तोदकमनुपेयम् ।

पञ्चनिम्बादिचूर्णम्

एकोऽंशः पञ्चनिम्बानां द्विगुणो वृद्धदारकः ।

शक्तुर्दशगुणो देयः शर्करामधुरीकृतः ॥

शीतेन वारिणा पीतः शूलं पित्तकफोत्थितम् ।

निहन्ति चूर्णं सन्नौद्रमसृपित्तं सुदारुणम् ॥

त्वक्पत्र फलमूल पुष्पभेदात् पञ्चनिम्बचूर्णं १ पल, टुकरीयालता मूलचूर्णं २ पल, आम्बेचूर्णं १० पल मिश्रयित्वा पलद्वयं शीतल जलेन पेयं । चूर्णं वा मधुना लेह्यम् ।

द्राक्षाद्यं घृतम्

द्राक्षामृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

त्रायन्तिकापद्मकिरानधान्यैः कल्कैः पचेत् सर्पिरुपेतमेभिः ।

युञ्जीत मात्रां सह भोजनेन सर्व्वर्त्तुपानेपि भिषग् विदध्यात् ॥

बलासपित्तग्रहणी प्रवृद्धां कामाग्निमादञ्ज्वरमसृपित्तम् ।

सर्व्वं निहन्याद् घृतमेतदाशु सम्यक्प्रयुक्तं अमृतोपमञ्च ॥

घृत ३ सेर, जल १२ सेर, कल्क द्राक्षा तदभावे गमारीगुटी, गुडूची, इन्द्रियव, पटोलपत्र, पोल्लालि, विरिणा, आमलकौ, मथा, रक्तचन्दन, नायकल्प, पत्रकाष्ठ, माहनिता, धान्यक मिलि ८ पल ।

पिप्पलीघृतम्

पिप्पलीकवाथकल्केन घृतं मिडं मधुप्लुतम् ।

पिबेत्तत् प्रातरुत्थाय अम्लपित्तनिवृत्तये ॥

घृत ३ सेर, पिप्पली काव १० सेर, कल्क पिप्पली ८ पल ।

अविपत्तिकरं चूर्णम्

त्रिकटुत्रिफलामुस्तं वीजञ्चैव विङ्गङ्गकं ।

एलापत्रञ्च सर्व्वञ्च ममभागं विचूर्णयेत् ॥

यावन्त्येतानि चूर्णानि लवङ्गं तत्समं भवेत् ।

सर्व्वचूर्णं द्विगुणितं त्रिवृत्चूर्णञ्च दापयेत् ॥

सर्व्वमेकीकृतं यावत्तावच्छर्करयान्वितम् ।

सर्व्वमेकीकृतं पात्रे स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ॥

भोजनादौ ततोऽन्ते च मध्वाज्याभ्यामिदं शुभं ।

शीततोयानुपानञ्च नारिकेलौदकं तथा ॥

ततो यथेष्टमाहारं कुर्यात् क्षीररसाशनः ।
 अम्लपित्तं निहन्त्याशु विवद्धमलमूत्रकम् ॥
 अग्निमान्द्य भवान् रोगान् नाशयेच्चाविकल्पतः ।
 बलपुष्टिकरञ्चैव शूलदुर्नामनाशनम् ॥
 प्रमेहान् विंशतिञ्चैव मूत्राघातान् तथाश्मरीं ।
 अविपत्तिकरं चूर्णमगस्त्यमुनिभाषितम् ॥

त्रिकटु ३ तोला, त्रिफला ३ तोला, मथा १ तोला, विडङ्ग १ तोला, प्लाचि १ तोला, तेजपत्र १ तोला, लवङ्ग चूर्णं १० तोला, तेडियाचूर्णं २० तोला, चिनि ४० तोला, सर्व्वमेकीकृत्य क्षिग्धमागडे स्थाप्यं, अतो बलावलं बुद्ध्या, भोजनादौ तथान्ते च तोलकडयं शीततोयेन पिबेत् । लघुविरेकः ।

नारिकेलामृतम्

पञ्चकोलं द्विपलिकं तोयपात्रे विपाचयेत् ।
 तेन पादावशेषेण नारिकेलामृतं पचेत् ॥
 नारिकेलाम्भसः प्रस्थं तत् शस्यं कुड्वद्वयं ।
 घृतस्य कुड्वेनाथ तत् शस्यं परिभर्जयेत् ॥
 मानिकाद्वितयं पश्चात् पुरातनगुडार्दाप ।
 मिद्धशीते प्रदातव्या मधुनः पलमुत्तमम् ।
 कर्षद्वय त्रिकटुकं चातुर्जातञ्च त्र्यक्षकं ॥
 क्षतक्षये रक्तपित्ते पित्तश्लेष्मणि शस्यते ।
 उरःक्षते मर्मगतं राजयक्ष्मणि शोषते ॥
 नातः परतरं श्रेष्ठं श्लेष्मपित्तनिवर्द्धनम् ।
 कफपित्ताभिभूतस्य व्याधिसंक्षीणतेजसः ॥
 रोषणा पङ्कुराजस्य स्वयम्भूः प्रददौ पुरा ।
 अर्द्धरात्रे ममासभ्यक् शिरोदेशे व्यवस्थिता ॥
 मुञ्चत्वं खलु वृत्तित्वं ब्रूवन् भैषज्यमुत्तमम् ।
 नारिकेलामृतं ह्येतद्वलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥

पञ्चकोल मिलि २ पल, जल १२ सेर, शेष ३ सेर, नारिकेल जल ३ सेर, पुरातन गुड १६ पल सर्व्वं गुडेन मिश्रीकृत्य स्थाप्यं, घृत ४ पल, सशस्य द्रवमेकीकृत्य पचेत् । सिद्धे अवतार्य्यं पक्षेप त्रिकटु ४ तोला, चातुर्जातचूर्णं २ तोला, सिद्धशीते मधु १ पल, अतो माषकं मङ्गयित्वा शीतजल-मनुपेयं ।

पिप्पलीखण्डः [खण्डपिप्पली]

कणाचूर्णस्य कुङ्कुवं षट्पलं ऋषिस्तथा ।
 शतावरीरमम्याष्टौ पलान्यत्र प्रदापयेत् ॥
 खण्डप्रमथं समादाय क्षीरप्रस्थद्वये पचेत् ।
 त्रिजातमुस्तधन्याक-शुण्ठीवंशीद्विजीरकम् ॥
 अभयामलकञ्चैव चूर्णं द्वादशमापिकम् ।
 तदर्द्धं मरिचं नागं सारं खदिरमेव च ॥
 पलत्रयञ्च मधुनः शीतीभूतं प्रदापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत अम्लपित्तनिवृत्तये ॥
 शूलारोचकहृल्लाम-छर्दिपित्ताम्लशूलानूत् ।
 अग्निमन्दीपनो हृद्यः खण्डपिप्पलीको मतः ॥

पिप्पलीचूर्णं ४ पल, घृत ६ पल, जतमूली रम ८ पल, खण्ड १२ पल, गोदुग्ध ८ सेर मन्दवह्निना पकृत्यम् । ६३ दालचिनि, पलाचि, तेजपत्र, मया, धान्याक शुण्ठी, वंशलोचन, जीराद्वय, शिल्लिखा, आमलको एषां प्रतिचूर्णं १ तोला, मरिच, नागेश्वर, खदिरकाष्ठ अर्द्धं तोलक, शीते मधु ३ पल, अतो मद्यं ३ महा, धान्यपटोल काथोऽनुपेय ।

आमलक्यादि लौहम्

आमलापिप्पलीचूर्ण-तुल्यया मितया सह ।
 रक्तपित्तहरोलौहः योगराजोऽत विभ्रुतः ॥
 वृष्योऽग्निदीपनोऽत्य अम्लपित्तत्रिनाशनः ।
 पित्तोत्थान् वातपित्तोत्थान् निहन्ति विविधान् गदान् ॥

आमलकी चूर्णं २ तोला, पिप्पली चूर्णं २ तोला, चिनि ४ तोला, लोह ८ तोला, अतो मद्यं २६ रति ।

सर्वतोभङ्गलौहम्

लोहचूर्णं मृतं ताम्रमभ्रकञ्च पलं पलम् ।
 शुद्धसूतञ्च कर्षकं गन्धकार्दपलन्तथा ॥
 माक्षिकस्य विशुद्धस्य कर्षं शुद्धा शिलापरा ।
 सार्द्धकर्षं विशुद्धञ्च शिलाजतु तथापरम् ॥

गुग्गुलोश्वापि कर्षेकं शानमानं परस्य च ।
 चूर्णं विडङ्गभस्लातवह्विश्वेताकर्मूलजम् ॥
 करिकर्णपलाशश्च तालमूलीपुनर्णवा ।
 घनामृतानागवलाचक्रमर्दकमुण्डरी ॥
 भृङ्गकेशशतावय्व्यो वृद्धदारं फलत्रिकम् ।
 त्रिकटुश्वापि सर्व्वेषां प्रत्येकञ्च नयेद् भिषक् ॥
 सर्व्वमेकत्रसंमहर्त्थं घृतेन मधुना सह ।
 स्निग्धे भाण्डे विनिःक्षिप्य ततः कुर्याद् विधानवित् ॥
 माषकादि क्रमेणैव लौहं सर्व्वरसायनम् ।
 अम्लपित्त जयेच्छीघ्रं सर्व्वोपद्रवमयुतम् ॥
 तद्भद्रशांसि सर्व्वानि सर्व्वमेव भगन्दरम् ।
 पक्तिशूलञ्च शूलञ्च तथां कुक्षिसम्भवम् ॥
 वातरक्तं तथाकुष्ठं पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
 आमवातं तथा शोथमग्निमान्द्यं सुदुस्तरम् ॥
 कामला वातगुल्मञ्च पिड्ङ्कागरगुध्रमीः ।
 ये चान्ये वातजारोगाः कफजाः पित्तसम्भवाः ॥
 सर्वां स्तान्नाशयत्याशु करोति वलरेतसी ।
 कासश्चामक्षयहरं वृध्यमेतद्विशेषतः ॥
 सर्व्वव्याधिहरं प्रोक्तं यथेष्टाहागसेविनः ।
 यद्दमाण रक्तपित्तञ्च वातरोग विनाशयेत् ॥
 न चात्र परिहारोऽस्ति विहागणा त्रिधौ मदा ।
 संज्ञया सर्व्वतोभद्र लौहोद्येष उदाहृतः ॥
 यत्र यत्र प्रयुज्येत तत्तदामयनाशनः ॥

लौहजारण १ पल, ताम्र १ पल, अन्न १ पल, शुद्धमूत २ तोला, गन्धक ८ तोला, स्वर्णमाक्षिक
 २ तोला, मनःशिला २ तोला, शिलाजतु ३ तोला, गुग्गुन्तु २ तोला, पत्तानि यथाविधि शोषितानि ।
 विडङ्ग, मल्ला, चित्रक, हस्तिकर्णपलाश, अर्कमूल, नागिनी, मूरबान्धा, पुनर्णवा, मथा, गुडूची,
 गरखीया कराह, मेदेलुवा, मूरफुलावन, भृङ्गराज, केशराज, शतमूल, टुकरीयालता, त्रिफला, त्रिकटु
 एषां प्रत्येकं चूर्णं ३२ रतिकै लव ; सर्व्वचूर्णं पुनश्चिककण शिलायां पिष्ट्वा, स्निग्धभाण्डे मृत्तिकादि
 पात्रे वा स्याप्यं । अतो ८ रति घनमधुभ्यां लोढ्वा यथाविध्यनुपानं कुर्यात् लौहान्तरवद्वाचरेत् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे अम्लपित्ताधिकारः ॥

चतुर्दशः परिच्छेदः

चर्मरोगचिकित्सोपदेशः

६३ । अथ विसर्प-चिकित्सा

विरेकवमनालेप-सेचनान्तरुग्-विमोक्षणैः ।

उपाचरेद् यथादोषं विमर्षानविदाहिभिः ॥

विसर्पत वान्ति कराव, उदर चलाव, लेप दिव, सेचन तृवाव, तेज कटाव । दृषित द्रव्य नाग्वाव ।
विदाहिवस्तु, गाजखरिचा इसव वर्जिव ।

पटोलपिचुमर्द्दाभ्यां पिप्पल्यामदले च ।

विमर्षे वमनं शस्तं तथैवेन्द्रयवैः सह ॥

पटोलपत्र, निमज्जाल मिलि १ पल, जल ८ पल, शेष २ पल, पिप्पलीचूर्णं ३२ रति प्रक्षिप्यालोह्य,
पीत्वा वमेत् ।

त्रिफलारससयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।

प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विमर्षज्वरशान्तये ॥

त्रिफला मिलि १ पल, जल ८ पल, शेष २ पल, प्रक्षेप घृत, त्रिवृत चूर्णं ६४ रति पीत्वा रेचयेत् ।

रसमामलकीनां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।

तदेव शुद्धकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतं हितं ॥

पूर्ववदामलकी रस २ पल, घृत ६४ रति कठिन कोष्ठे तेडियाचूर्णं ६४ रति दत्त्वा रेचयेत् ।

वातविसर्पे—तृणवर्जं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयं ।

प्रदेहसेकसर्पिर्भिर्विसर्पे वातसम्भवे ॥

करञ्ज, गोक्षुर, भ्रिगिट, कूर, कटकारी, इदं कर ५ पञ्चमूलम्, एवं बृहती, कण्टकारी, शालानी,
पिठानी, गोक्षुर स्वल्पपञ्चमूलम्, बेल, मातण्डला, गमारी, पारलि, गणियरी, बृहत् पञ्चमूलमिदम्,
भूमिकुम्भायड, श्यामालता, हरिद्रा, गुडूची, मेदा, सिन्धो, आकलविन्धि बली पञ्चमूल ।

चारियोविध पञ्चमूलेरे वा एको एको पञ्चमूलेन वा लेप दिव । सेतु दिव घृतसाधन एषां योगः ।
श्लादिसाधनं काथ कल्काभ्यां ।

कुष्ठद्विलेपः

कुष्ठं शताह्वारदारुमुस्ता वाराहिकुस्तुम्बूरुकृष्णगन्धाः ।

वातर्कं वंशार्त्तगलाश्र योज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥

कूर, शुल्फा, उज्जेकाठ, मथा, वक्का भानकेरेला, धनीया, कृष्णगन्धा (शोमाञ्जन) आकणमूल, सिध्रुमूल, वंशलोचन, आगरा तदभावे अर्जुनद्वाल, एषा लप रोक घृतसाधनेषु योज्य ।

प्रपौण्डरीकाद्विलेपः

पित्तविमर्षं—प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा पद्मकोशीरचन्दनैः ।

सयष्टीन्दीवरैः । पत्ते क्षीरपिट्टैः प्रलेपनम् ॥

पद्म, मन्जाठि, पद्मकाठ, विरिणा, रक्तचन्दन, यष्टिमधु, नीलमेढ एभिः समैर्दुग्धपिट्टै शतधौत धृत-
मिश्रैर्लेप ।

न्यग्रोधपादास्तकणाः कदलीगर्भ एव च ।

विसर्ग्रान्थश्च लेपः स्याच्छतधौतघृतासृतः ॥

वरगद्धर शिपा, पानोमथा, कदनागर्भर धुरिणा, गुणाल, गाठि, सवाके एकलगे वा एके पिष्ट ।
शतधौत घृतैर्लेप ।

कफविमर्षं—गायत्रो मधुपर्णाब्द वामारग्वधदारुभिः ।

कुटत्रटैर्भवल्लेपां विमर्षं श्लेष्मसम्भवं ॥

खदिरसार, चर्तीयना द्वान, मथा, वासक, सोणारपान, उज्जेकाठ, रुवर्नमुस्तक सम पिष्ट । लपः ।

वमनम्—मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।

वमनञ्च विधातव्यं विमर्षं कफसम्भवे ॥

कोटकरायुटी, यष्टिमधु, निमद्वाल, एषा मिलि २ पल, जल ८ पल शेष २ पल, कुटजयुटीर चूर्णा
प्रक्षेप ३२ रति आलोङ्ग्य पीत्वा वमेत ।

त्रिफलापद्मकोशीर-समङ्गाकरवीरकम् ।

नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥

त्रिफला, पद्मकाठ, विरिणामूल, मन्जाठि, करवीर, नलमूल, एभिः समभागैः पिष्टैर्लेपः ।

चतुःसमलेपः

शिरीषीशीर-नागाह्म हिंसाभिलेपनाद् द्रुतम् ।

विसर्पाश्च विस्फोटाः प्रशम्यन्ति न संशयः ॥

शिरीषह्माल, विरिणामूल, नागेश्वर, कन्याकटाभूल समं पिष्ट्वा लेपः ।

दशाङ्गुलेपः

शिरीषयष्टिनतचन्दलैला मांभीहरिद्राद्रयकुष्ठवालैः ।

लेपो दशाङ्गः सधृतः प्रदिष्टो विमर्षकण्डूज्वरशोथहारी ॥

शिरीषह्माल, यष्टिमध, तगरमूल, रक्तचन्दन, प्लान्नि, श्यामांसी हरिद्राढ्य, कृम, मगन्धवाला, समं पिष्ट्वा सधृतोलेपः ।

नवकपायगुग्गुलुः

अमृतवृषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम् ।

त्रिफलखदिरमार व्याधिघातञ्च नत्यम् ॥

कथितमिदमशेषं गुग्गुलीर्भागयुक्तम् ।

त्रयति विषाविसर्पं कृष्टमष्टादशाख्यम् ॥

आमरिलता, वाङ्क, पटोल, निम, त्रिफला, खदिरमार, सोणाह्माल मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, शोधित-गुग्गुलु ६४ रति दन्वा पेयं ।

चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकमारिवे ।

शिदीपवल्कलं ज्ञाती लेपः स्याद्दाहनाशनः ।

रक्तचन्दन, नागेश्वर, गुतराशाक, श्वेतगेदेली जिरीष ह्माल, मालती समं पिष्ट्वा, शतधीतघृतेन लेपः ।

इति वैद्यकसारोद्धारे विसर्पाधिकारः ॥

६४ । अथ विस्फोट-चिकित्सा

पटोलामृतभूनिम्ब-वासकारिष्ठपत्रकैः ।

खदिराब्दयुतः काथो विस्फोटात्तिज्वरापहः ॥

पटोल, आमरिलता, माहतिता, वाहक, निम, नेत्रपर्पटी, खयेर, मथा पषां मिलित्वा २ तोला, पानी ४ पल, शेष १ पल पेयम् ।

कुण्डली-पिचुमर्द्दीम्बु-खदिरेन्द्रयवाम्बु वा ।
विस्फोटान् नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥

गुडूची, निम द्रयोमिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, शो १ पल मधु दत्त्वा पेयं । पवं खदिर इन्द्र-
यवयोः काथं पेयम् ।

शिरीषपूगमञ्जिष्ठा-चव्यामलकयष्टिकाः ।
सजातीपद्मकक्षौद्रा विस्फोटकवङ्गग्रहाः ॥

शिरीषद्वाल, ताम्बुल, मजाठि, चविक, आमलको, मधुयष्टि, जाइपत्री, पञ्जकाठ, एपामेकेन, मधु-
युतेन कवडः ।

मुखजाते विस्फोटे—शिरीषोद्भ्रुम्रगौ जम्बुः मेकालेपनयोर्हिताः ।
श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्च्योतने हिताः ॥

शिरीषद्वाल, विमरुद्दाल, जाम्बुद्वाल एषां काथ कृत्वा मेकः, एषां पिष्ट्वा वा लेपः । ओदालकाथं
कृत्वा मेकः, तेन पिष्ट्वा लेपः ।

पञ्चतित्तकघृतम्

पटोलसप्तच्छदनिम्बवासा फलत्रिक-च्छिन्नरुहाविपक्वम् ।
तत् पञ्चतित्तं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविमर्षकण्डूः ॥

घृत ३ सेर, काथ पटोल, चर्तयना, निमं वासरु, त्रिकला, आमरिलता । एषां पयणां मिलि १२ पल
६ तोला २४ रति, जल ४८ सेर, गेप १० सेर, कल्क त्रिकला ८ पल ८ रति, तित्तपञ्चानां काथः, त्रिकलायाः
कल्कः ।

अथ स्नायुरोगे—रोगस्तु स्नायुकार्थोयः विधिस्तत्र विसर्पवत् (विसर्पतुल्यं) ।

गव्यं मर्षिस्त्यहं पीत्वा निर्गण्डीस्वर्गसं द्यहम् ॥

पियन् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥

गोघृत ३ दिन खाव । पश्चात् पचनीया रम खाव ३ दिन । सिध मूल पत्र काञ्जिकेन पिष्ट्वा
मेन्धवेन लेपः ।

हन्ति स्नायुगतं रोगं यद्वा मोचत्वचो लेपः ॥

कदलीपत्रं पिष्ट्वा लेपः ।

इति वैद्यकसारोद्दारे विस्फोटस्नायुरोगाधिकारः ॥

६५ । अथ मसूरिका-चिकित्सा

सर्वाणां वमनं पथ्यं पटोलारिष्टवामकैः ।

सकलो मसूरिकात् वान्ति कराव पथ्य । वनमहौपथं पटोलपत्र, निमच्छाल, बाहक मिलित्वा ४ तोला, जल ८ पल, शेष २ पल, मधु ८ तोला, वच, यष्टिमधु, इन्द्रियव प्रक्षेप चूर्णा ३० रति, मदनफल २ तोला पिष्ट्वा दत्वालोक्ष्य पीत्वा वमेत ।

मक्षौद्रं पाययेद् ब्राह्मीरसं वा हैलमोचिकं ।

मालमोग, शाकरस ८ तोला, मधु ८ तोला मिश्रयित्वा पीत्वा वमेत । एव द्विलमोचिका ।

रेचनं— सुरमापत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णं संयुतम् ।

रोमान्ती ज्वरत्रिस्फोटमसूरीशान्तये पिबेत् ॥

तुलसीपत्र रस १ पल, हरिद्राचूर्णं ६४ रति पेयं विरेकाथं ।

रुद्राक्षं मरिचैर्युक्तं पीतं पर्युषिताम्भमा ।

त्र्यहात् पापरुजं हन्ति दृष्टं वारमहम्शः ॥

रुद्राक्ष मरिचद्वयोर्वा शीतजननेन पिष्ट्वा पेयम् ।

शोलुत्वकृत्तशीताम्भः सेकं वा कायशोपणे ।

प्रोदाल लाल काथ करि सेक दिव शुक्रनि धरे ।

वाते—तर्पणं वातजायां प्राग्ग्लान्जचूर्णैः सशर्करैः ।

भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रतुदानां रसेन वा ।

खैचूर्णं चिनि जनेन मिश्रयित्वा ग्लानं । तिक्त यूप बोने पटोल पत्र भुग एतयोर्युषः । प्रतद बोने पारावत कपोतादयः ।

द्विपञ्चमूलं रास्ना च दाब्ध्युशीरं दुगलभा ।

सामृतं धान्यकं गुस्तं जयेद्वात समुत्थितां ॥

दशमल, कपौठारि, आचकाठ, विरिणार मल, कञ्जेलता, गुड़ ची, मषा, धनीया एषां मिलित्वा ० तोला, जल ४ पल, शेष २ पल पेयं ।

द्रान्नाकाश्मर्य्य-खर्जूर-पटोलारिष्टवामकैः [सारकैः] ।

लाजामलकदुःस्पर्शैः सितायुक्तन्तु पैत्तिके ॥

द्राक्षा तदभावे गमारी गुटी, मज्जर, पटोल, निम, मखिर [वासक । एषां मिलि २ तोला जल ४ पल, शेष १ पल । लाजाचूर्णं शर्करयोः प्रक्षेपः पेयः ।

१ । सुपवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णाभंयुतम् । —इति चन्द्रदत्तः ।

शिरीषोद्भ्वराश्वत्थ-शेणुन्यग्रोधवलकलैः ।

प्रलेपः सघृतः शीघ्रं त्रणविस्फोटदाहहा ॥

शिरीष छाल, विमरु छाल, आहत छाल, ओदाल छाल, बरछाल, समभाग पिष्टैः शतधौत घृत-
मिश्रैर्दाहे लेपः ।

निम्बादिः

निम्ब पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणी ।

वामा दुरालभा धात्रीमुशीरं चन्दनद्वयं ॥

एष निम्बादिकः ख्यातः पीतः शर्करया युतः ।

हन्ति त्रिदोषममूर्गे उत्रविसर्पमम्भवां ॥

उत्थिता प्रविशेद् यातु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥

निम, पर्पट, आकलविन्धि, पटोल, कटकोतिता, वाहक, कुञ्जलता, भामलकी, विगिणामूल चन्दनद्वय
एषां मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, शेष २ पल चिनि द-वा पेयं ।

पटोलादिः

पटोलकुण्डलीमुस्त-वृषधन्वयवासकैः ।

भूनिम्बनिम्बकटुका पर्पटैश्च शृतं जलम ॥

मसूरी शमयेदामां पक्वाञ्चैव विशोपयेत् ।

नानः परतरं किञ्चिद् विस्फोटज्वरशान्तये ॥

पटोल, गुडूची, मथा, वाहक, कुञ्जलता, माहनिता, निम, कटको, पर्पट एषां मिलित्वा २ तोला,
जल ४ शेष २ पल पेयं ।

खदिराष्टकम्

खदिरत्रिफलानिम्बपटोलामृतवत्सकैः [वामकैः]

काथोऽष्टकाख्यो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः ॥

कुष्ठविसर्पविस्फोटकण्डादीनपि पानतः ।

खयेर, त्रिफला, निम, पटोल, गुडूची, वाहक, एषां मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, शेष
१ पल पेयं ।

अपक्वदाहे—सौवीरेण तु संपिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।

प्रलेपात् पाचयत्याशु दाहञ्चाशु नियच्छति ॥

काञ्चि, सोलेङ्गर जिम द्रयमेकीकृत्य लेपं दद्यात् । दाहशान्तिं पाकं कुर्व्यति ।

गुडू-चीमधुकं द्राक्षा-मोरटं दाडिमैः मह ।

पाककाले तु दातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥

तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकृष्यति ॥

गुडू-ची, यष्टिमधु, द्राक्षा, इन्द्रु, दाडिम बीज एषां मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, गण १ पल पुरातन गुठेन पेयम् ।

लिह्वेद्वा वादरं चूर्णं पाचनार्थं गुडं न तु ।

अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मिकाः ॥

वादरी छालर चूर्णा धृतेन पेयम् ।

जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दाव्वीपृगफलं शमीम् ।

धात्रीफलं ममधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥

गुस्वरोगे कण्ठरोगे गण्डूपाथं प्रशस्यते ।

जादपत्री, मजाठि, आनुकाठ, ताम्बुल शमी, आमलकी, यष्टिमधु, एषां मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल पेयं ।

सवणकरणक-दुर्गन्धहाले पः

निशाद्वयोशीर-शिरौष-मुस्तकैः सलोधमद्रश्रियन्-गकेशरैः ।

मस्वेदविस्फोट-विमर्ष कुष्ठ-दौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥

हालधि, आचुकाठ, विरिणामूल, शिरोष, मथा, मूलति, जातिचन्दन, नाहरफुल एतैः समभाग पिष्टैः लेपः ।

मसूरिकान्तं शोथः स्यात् कुर्परे मणिवन्धके ।

तथा सफलके वापि दुश्चिकीत्स्यः सुदारुणः ॥

मसूरिकाथन्तं मणिवन्ध, वृद्धाङ्गुष्ठर गागठीत शोः जन्मे, तवे असाध्य हह ।

इति वैद्यकसारोद्धारे मसूरिकाधिकारः ॥

पञ्चदशः परिच्छेदः

क्षुद्ररोगादिचिकित्सोपदेशः

६६ । अथ क्षुद्ररोग-चिकित्सा

तत्राजगल्लिकामामां जलोकाभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षार-कल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥

शुक्तिक्षार, सौराष्ट्र मृत्तिका, यवक्षार, एतैः समभागैर्लेपः ।

पादारिमाह— करञ्जबीजं रजनीं काशीशं मधुकं मधु ।

रोचनाहरितालञ्च लेपोऽयमलसं हितः ।

एतैः समभागपिष्टैर्लेपः ।

अलसे म्लैश्चिरं मित्तौ चरणौ परिलेपयेत् ।

पटोलारिष्टकाशीश-त्रिफलाभिर्महुर्महुः ॥

काञ्जिकेन पादौ प्रक्षाल्य, पटोलपत्र, निम्बद्वाल, धातुकाशीश, त्रिफला, एतैः समैः काञ्जिकेन पिष्टैः पादयोर्लेपः ।

पादस्फोटे विषधरे, वाट बुलिव नोवारे ।

उपोदिकाक्षारतैलम्

उपोदिका-सर्गपनिम्बमोच-कर्कार्कैर्वाहकभस्मतोये । १

तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तत् पादद्वारी विनिहन्ति लेपात् ॥

तैल ३ सेर, कलमौशाक, सेवामरियह, निमल्लान, कलम धूना, कुष्माण्डलता, वनचिगडालता एषां मिलित्वा क्षार ६४ पल सराह लव । (जल ६४ पल शेष १६ पल) कल्क मैन्धव ८ पल इत्वा सिद्धं ।

यौवनपिडामाह— युवानपिडुकान्यच्छ नीलिकाव्यङ्गशर्कराः ।

शालमन, लोमकगटक, चेलचोम ।

शिराव्यध्येः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ।

शिरं मलाव, लेप दिव, तैल वर्णं क्रिया करिव ।

१ । उपोदिका नालं ग्राह्यम् । मोचकः कक्ष्मीकोगटकः । कर्कार्कः कुष्माण्डमेदः, पर्वारः कर्कटी अनयोर्नाडी । एषां क्षारोदके चतुर्गुणैः संन्धव-कल्केन तैलं पक्तव्यम् । —चक्रदत्ते शिवदासः ।

स्रोत्रप्रधान्यवचालेपस्तारुण्य पिडकापहः ।

भूमलति, धनीया, बच समभागैः पिष्ट्वा लेपः ।

तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ।

गोरोचना मरिच पिष्टैर्लेपः ।

सिद्धार्थकवचालोघ्नसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।

सेवासरियह, बच, भूमलति, सैन्धव, ण्तैः पिष्ट्वा लेपः ।

व्यङ्गै—व्यङ्गैषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा ममाक्षिका ।

लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजामसी २ ॥

आपुनि शुकाश्चका अर्जुनद्वाल पिष्ट्वा मधुना लेपः । तथा मञ्जिष्ठा पिष्ट्वा मधु दत्त्वा लेपः ।

श्वेताश्वखुरशब्देन श्वेतापराजितेति गौरीयाः ।

पुरि द्वाह नवनीतेन लेपः । शुक्रघोटकमूरमसीति—कामरूपीया ।

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-कुष्ठलोघ्नप्रियङ्गवः ।

वटाङ्गुरमसूराश्च व्यङ्गमासुखकान्तिताः ॥

रक्तचन्दन, मजाठि, कूर, भूमलति द्वाल, वनमाला, व धुरि ममूर ण्तैः पिष्ट्वा लेपः ।

मसूरैः सर्पिणापिष्टैर्लिप्तमास्यं पयोऽन्वितैः ।

सधरात्राद् भवेद् वक्तुं पुण्डरीकदलोपमम् ॥

ममूर घृतेन पिष्ट्वा लेपः ।

मातुलुङ्गजटासर्पिः शिलागोशकृतोरसः ।

मुखकान्तिकरोलेपः पिडकातिलकालजित् ॥

सोलेङ्गरमूल, मन.शिला, गोमयरस पिष्ट्वा घृतेन लेपः । शालमन, लोमकघटक, चेलुचोम् इसव गुष्ठे ।

मञ्जिष्ठाद्यं तैलम्

मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा [द्राक्षा] मातुलुङ्गं सयष्टिकं ३ ।

कर्षप्रमाणं रेतैस्तु तैलस्य बुद्धवं तथा ॥

२ । श्वेता, श्वेतापराजिता, अश्वखुरः, अश्वस्य घोटकस्य खुरः तयोर्मसी मम्म । अन्ये तु पबल-घोटक सुद्रमसीत्याहुः ।

३ । मधुकं, सयष्टिकमिति पदद्वयोपादानात् जलस्थलज भेदेन, यष्टिमधु द्वयमिह ग्रहणमिति ।

—स्तिवदाहः ।

ध्राजं पयस्तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
नीलिका-पिड्डकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ।
मुखं प्रसन्नोपचितं वलीपलितवर्जितम् ।
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् कनकसन्निभम् ॥

तिलतैल ३ पोवा, द्वागदुग्ध ३ पोवा, कल्क, मञ्जिष्ठा, मधुयष्टि [लाक्षा], गमारीगुटी, सोलेङ्गमूल,
यष्टिमधु, प्रत्येक २ तोला ।

चित्रकाद्यं तैलम्

चित्रकं दन्तोमूलञ्च कोषातकीसमन्वितम् ।
कल्कं पिष्ट्वा पचेत् तैलं केशदद्वविनाशनम् ॥

तिलतैल ३ पोवा, जल ३ सेर, कल्क चित्रक, दन्तो, कोषातकी एषां पिष्ट्वा ८ तोला ।

गुञ्जाद्यं तैलम्

गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन तु ।
कण्डूदारुणहृत् कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥

तिलतैल ३ सेर, भृङ्गराज रस १२ सेर, कल्क गुञ्जाफल १ पल ।

हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनं ।
लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥

हस्तिदन्त, पुटदग्ध मस्म, रसाञ्जनाभ्यां लेपः ।

हस्तिदन्त मसीं कृत्वा तैलेन सह योजयेत् ।
हस्तेष्वपि च जायन्ते रोमापि नात्र संशयः ॥

हस्तिदन्त मस्म तैलेन लेपयेत् ।

भस्मातक-वृहतीफल-गुञ्जामूल-फलेभ्य एकेन ।
मधुसहितेन विलिप्तं सुरपतिं क्षुप्तं समं याति ॥

भस्मा, वृहतीफल, गुञ्जामूल पिष्ट्वा लेपः ।

मालत्याद्यं तैलम्

मालतीकरवीराम्बि नक्तमालविपाचितम् ।

तैलमभ्यङ्गने शस्तमिन्द्रक्षुसापहं परम् ॥

इदन्तु दूरितं [त्वरितं] हन्ति दारुणं नियतं नृणाम् ॥

कटुतैल ३ पोषा ४ तोला, जल ३ सेर, कल्क मालतीपत्र, करवीर, चित्र, जेटागुटी मिलित्वा
८ तोला ।

[स्वल्प] भृङ्गराजनैलम्

भृङ्गराजस्निफलोत्पलशारि लौहपुरिषसमन्वितकारि ।

तैलमिदं पच-दारुणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि ४ ॥

तैल ३ सेर, भृङ्गराज रस १२ सेर, कल्क त्रिफला, नीलोत्पल, अनन्तमूल, लोहापूड, आम्रबीज एषां
प्रत्येकं १ पल २ तोला ६ रति ।

वटावरोहादित्यपाकतैलम् [आदित्यपाकगुरुचीतैलम्]

वटावरोह-केशिन्योश्चूर्णेनादित्य-पाचितम् ।

गुडूचीखरसे तैलञ्चाभ्यङ्गात् केशरोहणम् ॥

तिलतैल २ सेर, गुडूची रस ३ सेर, कल्क वटावरोह, टिकनिवन्धा मूल, द्वयोः सूर्णां प्रक्षिप्य रौद्रे
स्वाप्यं, द्रवरोषनं कृत्वा ।

चन्दनाद्यं तैलम्

चन्दनं मधुकं मूर्वां त्रिफला-नीलमुत्पलम् ।

कान्तावटावरोहश्च गुडूची-विसमेव च ॥

लोहचूर्णं तथाकेशी सारिबे द्वे तथैव च ।

मार्कव-खरसेनैव तैलं मृद्वग्निना पचेत् ॥

शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः ।

४ । भृङ्गराज इत्यादौ, उत्पलं नीलोत्पलम्, सारि सारिवा अनन्तमूलं, समन्वितकारः सहकारः,
समन्वितशब्दस्य सार्थत्वात् अस्य तु फलमध्यं प्राणं, केशयत्वात् कृष्णीकरणत्वाच्च । —शिवराजः ।

दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः ।
नस्येनाकालपलितं निहन्यात् तैलमुत्तमम् ॥

तिलरैल ३ सेर, भृङ्गराज रस १२ सेर, कल्क रक्तचन्दन, यष्टिमधु, बनरिहा, त्रिफला, नीलभेद, त्रियङ्गु, तदभावे वनमाला, षडाङ्गुर, गुडूची, मृगाल, लौहपता, टिकनिबन्धा, श्यामालता, अनन्तमूल, केचिप सारिबादयः, गन्धभेदेली शीत भेदेलो गृह्यते । प्रत्येक ४ तोला १३ रति ।

केशकृष्णीकरणम्

त्रिफलानिलिनीपत्रं लौहभृङ्गरजः समम् ।
अविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥

त्रिफला, लोहाचूर्णं, रमपात भृङ्गराजचूर्णं एषां समभागं क्षामिम्हेण पिष्ट्वा तैलेनाप्लाव्य दिनद्वयं त्रयं वा लौहपात्रे निषाय स्थापयेत् । परचात जिरोदेगे प्रहरद्वयं श्यम्वा स्थाप्यं ।

इति वैद्यकसारोद्दारे क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

६७ । अथ मुखरोग-चिकित्सा

ओष्ठ प्रकोपे सेतु दिव, तैल घसिव, घृत तैल पान, लेप दिव ।

श्रीविष्टकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च ।
यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात् प्रतिसारणम् ॥

कुन्दुरखुटी, धूना, गुग्गुलु, चणैकाठ, यष्टिमधुः समभाग चूर्णं ओष्ठे घर्षणं ।

त्रिकटु सर्जिकाक्षारः क्षारश्च यावश्शूजः ।
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥

त्रिकटु, सर्जिकाक्षार, यवक्षार, एतैः समभागैः मधुप्लुतेः घर्षणीयं ।

हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।

त्रिफलाचूर्णं मधु दत्त्वा लेपः ।

६८ । अथ दन्तरोग-चिकित्सा

शीतदाह बोले, चेचा वस्तु खाले, लले शिरशिराह ।

शीतदाहे—शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरतरुपर्णान् ।

निःक्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुट्याद् गण्डूपधारणम् ॥

आदा, सर्प, त्रिफला, समैः काथैः गण्डूपः ।

गण्डूपे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्र-घृतशर्कराः ।

वट, डिमरु, आहत, जरि, थैकर, एषां मिलि १ पल, जल ८ पल, शेष २ पल गण्डूप धारणम् ।

शौषिर बोले । दात टेङ्गाह ।

शौषिरमाह—शौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्ता रसाञ्जनैः ।

सक्षौद्रैः शस्यते चैव गण्डूपे क्षीरिणो हिताः ॥

लोभ मथा, रसाञ्जन, मधुमिश्रैः लेप ।

कुष्ठादिचूर्णम्

कुष्ठं धात्री लोध्रमब्दं समङ्गा-पाठातिकातेजनीपीतिका च ।

चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्विजानां रक्तस्त्राव' हन्ति कण्डू रुजाञ्च ॥

कूर, आमलकी, आनकाठ, मथा, मजाठि, आकलविन्धि, कटुकी, तेजमुड, हालधि एषां समभागचूर्णं मधुना घर्षणीयं । चलदन्त लरा दात ।

चलदन्तस्थिरकरं कुट्याद् वकुलचर्च्वणं ।

आत्तगलपदलकाथ गण्डूषो दन्तचालनुत् ॥

आर्सगला (आगराणां) १ पल, जल ८ पल, शेष २ पल अनेन किञ्चिदुष्णो गण्डूपधारणम् ।

दन्तचाले हितं श्रेष्ठं तिलोग्रा चर्च्वणं सदा ।

कृष्णतिल, वच द्वयोश्चर्च्वणम् ।

दन्तचाले तु गण्डूषो वकुलत्वक् कृतो हितः ।

वकुलद्वाल १ पल, जल ८ पल, शेष २ पल मुद्गेधार्यम् ।

५ । आर्सगलः, हागडा ल्याता इति शिवदाशः ।

आर्सगलः नीलफाटीति । आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः ।

गण्डूषो दन्तचालन्नः कौ हाव्यो दशमूलितः ।

दशमूल मिश्रित्वा ८ तोला, जल ८ पल, शेष २ पल, तिलतैल १ तोला, घृत १ तोला मुखे धार्यम् ।

अथ दन्तपुटके— दन्तपुप्पुटके कार्प्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।

सपञ्चलवणक्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ॥

सैन्धव, सौवर्चल, विट्, कर्कच, पानीलोण, यवक्षार एतैः समभागैः मधुमिश्रैः वर्षणम् ।

दन्तविष, कोनवस्तु चोवाशते चके ताके हर्ष बोले ।

दन्ततोदहर्षे—दन्तानां तोद हर्षे च वातघ्नाः क्वला हिताः ।

घृत-यष्टि-तिलक्षौद्र-दुग्ध-गण्डूषधारणम् ॥

यष्टिमधु, तिल, घृत, मधु, दुग्ध समैः मुखे धारयेत् ।

माक्षिकं पिप्पली-सर्पिं मिश्रितं धारयेन्मुखे ।

दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधं ॥

मधु २ तोला, पिप्पलीचूर्णं ६० रति, घृत ६० रति आलोच्य मुखे धार्यम् ।

बृहत्यास्तु फलं पिष्ट्वा सर्पिषा सह दाहयेत् ।

तस्य धूमो मुखेनैव धार्योदन्तरुजापहः ॥

कण्टकारी फल वा भेकुरि घृतेन पिष्ट्वा दाहयेत् । तद्दूमो मुखे धार्यः ।

दन्तवेष्ट बोले दन्तर कोखरे रङ्गापरि उखहे तेज बहे, विष धरे ।

दन्तवेष्टे—विस्त्राविते दन्तवेष्टे व्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।

लोघ्रपतङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ॥

भूमलति, रक्तचन्दन, यष्टिमधु, लाहा एषां चूर्णं मधुयुतैः धर्षणं ।

कृमिदन्ते—कपालिकाकृच्छ्रसाध्या तत्राप्येषा क्रिया मता ।

जयेद् विस्त्रावणैः खिन्नमचलं क्रिमिदन्तकम् ॥

तथावपीडैर्ध्वातप्रैः क्लृप्तगण्डूषधारणैः ।

दन्तकपालिका व्याधि कष्टसाध्य, तत्रे क्रिया तेज गुचाव, खुचा भारिव, जोक मेलाह तैल गण्डूष धरिव ।

मद्रदाढ्यर्थादिवर्षाभूलेपैः क्लृप्तैश्च भोजनैः ।

मद्रदाढ्यर्थादि पुनर्वावा द्वयोर्लेपः ।

द्विस्तुसोष्णन्तु मतिमान् क्रिमिदन्तेषु दापयेत् ।

सरारहर भागत द्विस्तु तप्त करि क्रिमि दन्तत् दिव ।

वृहती-भूमिकदम्बक-पञ्चाङ्गुल-कण्टकारिकाकायः ।

गण्डूषस्तेलयुक्तः क्रिमिदन्तक-वेदनानाशनः ॥

भेकुरि, भूमिकदम्ब, परगढमूल, कण्टकारी मिलित्वा १ पल, जल ८ पल, शेष २ पल, तैल २ तोला, मिश्रयित्वा गण्डूषधारणं कोष्णं । वरमरमूल, चर्चयित्वा मुखेन धार्यं । तथा कोवाचुटि चोवाव । तथा क्षिजुमूल चोवाव ।

चर्चयेत् वृषमूलम्बा क्रिमिदन्तकरोगवान् ।

बाहकमूल चोवाव ।

सप्तच्छदार्क-क्षीराभ्यां पूरणं क्रिमिशूलनुत् ।

चतुर्थयना आठा, आकण-आठादयोः पूरणम् ।

दन्तरोगाशनिचूर्णम्

जातीपत्र-पुनर्वा तिलकणा-कारण्ड [कौरुण्ड] मुस्तावचाः ।

शुण्ठी-दीप्य-हरीतकी च सघृतं चूर्णं मुखे धारयेत् ॥

वातघ्नं क्रिमिकर्णशूलहननं, सर्वाभयध्वंसनं ।

दौर्गन्ध्यादि समस्तदोषहरणं दन्तस्य रोगाशनिः ॥

जाइपत्रो, पुनर्वा, तिल, कणा, कारण्ड, मथा, वच, शुण्ठी, यनी, शिलिखा एषां समभागचूर्णो घृतेन मिश्रयित्वा मुखे धारयेत् ।

मुस्ताद्यं तैलम्

मुस्ता-मधुक-निगुण्डी खदिरेशीरदारुभिः ।

समक्षिप्ता-विडङ्गञ्च सिद्धं तैलं क्रिमीन् जयेत् ॥

कटुतैल ३ सेर, जल १२ सेर, कल्क मथा, यष्टिमधु, पचतीयामूल, खदिर, विरिया, उषै, मजाठि, विडङ्ग ८ पल ।

भद्रमुस्ताद्या-वटिका

भद्रमुस्ताभयाव्योष-विडङ्गारिष्टपल्लवैः ।

गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां ह्यायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥

तां निधाय मुखे सुप्याञ्चल-दन्तातुरीनरः ।
नातः परतरं किञ्चिच्चल-दन्तस्य भेषजम् ॥

मद्र, मथा, शिलिखा, त्रिकटु, विइङ्ग, निमपात, समभागचूर्णं गोमूत्रेण पिष्ट्वा, द्वायाशुष्का वटिकाः
काय्याः । तत एका च नदन्त मुखे धार्याः ।

फलान्यसूानि शीताम्बु रुक्षाणं दन्तधावनं ।
तथाति कठिनं भोज्यं दन्तरोगी न भक्षयेत् ॥

धम्लफल, शीतलजल, रुक्षद्रव्य, दन्तधावन (दांतन) एवं कठिनद्रव्य भक्षणं दन्तरोगी वर्जितम् ।

इति दन्तरोगचिकित्सा ॥

६६ । अथ जिह्वारोग-चिकित्सा

जङ्गजिह्वायां—गृहीयात् कवलान् वापि गोरसर्षपसैन्धवैः ।
श्वेतसर्षपचूर्णानि सैन्धवेन मुखे शृतं ॥
पटोलनिम्बवार्त्ताकुक्षारयूषैश्च भोजयेत् ॥

पटोल, निम्बद्वाल, भेकुरि मिलित्वा काथे यवक्षार मिलितैः मुखे शृतः ।
कोटकरागुटी पुरि मत्स्य लवण मिश्रं जिह्वाघर्षणम्, जिह्वाजाड्यं हन्ति ।

उपजिह्वायां उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।

जिह्वार गोर कण्ठेरे विन्धि रक्त गुचाव । यवक्षार घसिव । धोवा खाव ।

व्योषाद्यं तैजं

व्योषक्षाराभयावह्नि चूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वा प्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलं विपाचयेत् ॥

त्रिकटु, यवक्षार, शिलिखा, चित्रक, एषां चूर्णानि उपजिह्वा घर्षणं, तैलपाके तिलकैल ३ सेर, जल
१२ सेर, कल्क त्रिकटु, यवक्षार, शिलिखा, चित्रक मिलित्वा ८ पल ।

फलत्रयं जातीपत्रं कथितं धारयेन्मुखे ।
पीतं मधुयुतं जिह्वा कण्ठकं पाकवर्जितं ॥

त्रिकला, जाइपत्री, मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, मधु ३२ रति दत्त्वा मुखे धार्याः ।

७० । अथ गलरोगे

वास्तुमूले कफासृग्भ्यां जायते गलशुण्ठिका ।

छित्त्वा तां व्योष-सिन्धुद्वय-वचाक्षौद्रैः प्रसारयेत् ॥

तालुर गुरित कफ तेज प्रकुपित हुह जन्मे, ताके गलशुण्ठी [गलशुण्ठिका] बोले । खुचा मारि निन्धि रक्त गुच्चाह त्रिकटु, वच, सैन्धव एषां चूर्णा मधुनालोह्य घषयेत् ।

गलशुण्ठी [गलगण्ड] समं याति वज्रीक्षीरेण लेपिता ।

त्रिकटु, वच, सैन्धव, सिजुक्षीरेण गलगण्डे लेपः ।

कुष्ठोषण-वचामिन्धु-कणापाटाप्लवैः सह ।

सक्षौद्रैर्भिषजा कार्य्यं गलशुण्ठी प्रघर्षणम् ॥

कर, मरिच, वच, सैन्धव, पिप्पली, आकलविन्धि, कैवर्त्समुस्तक एषां सममागेः चूर्णैः मधुना घषणं ।

गलशुण्ठी [गलगण्ड] हरं तद्वत् शेफालीमूलचूर्वणम् ।

शेफाली फुल्लर शिपा चोवान ।

७१ । अथ कण्ठरोग-चिकित्सा

कण्ठरोगत तेज कटाव । तीक्ष्ण औषध दिव । धूमपान कराव । नाकेरे औषध उजाव ।

कटुकाति-विषादाफ-पाठामुस्त-कलिञ्जकाः ।

गोमूत्र कथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः [निसूदनाः] ॥

कटकी, आतैच, उषै, आकलविन्धि, मथा, कुटजगुटी एषां मिलित्वा १ पल, गोमूत्र ४ पल शेष १ पल मधु दत्त्वा पेयं ।

पिप्पली-पिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।

स्वर्जिकाक्षारतुल्याशैश्वर्णोऽयं गलरोगनुत् ॥

पिप्पली, पिप्पलीमूल, वै, चित्रक, आदा एषां सममाग चूर्णैः स्वर्जिकाक्षारं दत्त्वा मधुना घर्षणीयम् ।

यवाग्रजं तेजवतीं सपाठां रसाञ्जन दाहनिशां सकृष्णां ।

क्षौद्रेण कुर्याद् गुडिकां मुखेन तां धारयेत् सर्व्वगलामयेषु ॥

यवक्षार, तेजामुह, आकलविन्धि, रसाञ्जन, आचुकाठ, पिप्पली, एषां सममागचूर्णैः मधुना गुडिका कार्यां तामेकां मुखे धार्यां ।

इरिमेदाद्यं तैलम्

इरिमेदत्वक् पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।
 तोयादकैश्चतुर्भिर्निक्वाथ्य चतुर्थशेषेण ॥
 क्वाथेन तेन मतिमान् तैलस्याद्धादिकं शनैर्विपचेत् ।
 कल्कैरक्षतमांशैर्मस्त्रिष्टा-लोघ्मघुकानाम् ॥
 इरिमेद-खदिर-कट्फललाक्षा-न्यग्रोधमुस्त-सूक्ष्मैला ।
 कूर्पूरागुरुपद्मक-लवङ्गककूल-जातीफलानाम् ॥
 पत्तङ्ग-गैरिक-वराङ्ग-गजकुसुम-धातकीनाम् ॥
 सिद्धं भिषग् विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥
 परिशीर्णं दण्डविद्रधि-शौषिर-शीतादहर्षेषु ।
 क्रिमिदन्त-दरण चलित-प्रहृष्टमांसावशीर्णेषु ॥
 क्रिमिदन्त-दरण चलित-प्रहृष्टमांसावशीर्णेषु ॥
 मुखदौर्गन्ध्ये कार्थ्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ॥

तिलतैल ६ सेर, काथ खदिर काष्ठ ५ सेर, जल ४८ सेर, ज्येष्ठ १२ सेर ; कल्क मजाठि, लोभ्र, यष्टिमधु, विट् खदिर, खदिर, काश्फल, लाहा, वर, मथा, एलाचि, काफुर, आगर, पद्मकाष्ठ, लवङ्ग, ककूल, कातिपत्र, काश्फल, रक्तचन्दन, गेरुमादि, दालचिनि, नागेरवर, धास्फुल एषां प्रत्येक २ तोला, सिद्धे गाक्षिते कर्पूरचूर्णं प्रक्षिप्यम् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे मुखरोगाधिकारः

७२ । अथ कर्णरोग-चिकित्सा

कपित्थ-मातुलुङ्गाम्ल-शुक्लवेररसैः शुभः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥

और रस उष्णं कृत्वा कर्णं पूरयेत् । एवम् आद्रकरस उष्णं कृत्वा कर्णं पूरयेत् ।

शुक्लवेरश्च मधुकं सैन्धवं तैलमेव च ।
 कतुष्णं कर्णयोर्द्वयमेतद्वा वेदनापहम् ॥

आदारस, यष्टिमधु, सैन्धव, तिलतैल, मिश्रयित्वा किञ्चिदुष्णं कृत्वा कर्णयोर्द्वयः ।

पीतार्कं पत्रमाज्येन लिप्तं बह्वौ प्रदापयेत् ।
 तद्रसः भवणे क्षिप्तः कर्णशूलहरः परः ॥

क्षयत क्षिप्त अर्कपत्र, बज्जारात्रौ ताप्य रसं कर्णयोर्द्वयः ।

अर्कपत्र पुटे दग्ध स्नुहीपत्रभवो रसः ।

कदुष्णः पूरणादेव कर्णशूल-निवारणः ॥

बाकपत्र पुट पाक करि कर्यात दिव । सिजुपात पुट पाक करि रस कर्यात पूरण करिव ।

लशुनाद्रक-शिमूणा सुरङ्गया मूलकस्य च ।

कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥

नहर, भादा, शिमू, रक्तशिमू, मूला, कदली मूल एषां रसानि उष्णं कृत्वा कर्या पूरयेत् ।

दीपिकानैलम्

महतः पञ्चमूलस्य काष्ठान्यष्ट दशानि च ।

क्षौमेनावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥

यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत् प्रयोजयेत् ।

ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनां ॥

बेल, मातधिला, गमारो, पारलि, गणियरी एषां समभाग चूर्णानि तैलेरे मिहलाह, बस्त्रेरे मेराह
अग्नि लगाव, तारे तैल स्रवि परिले, सि तैल कर्यात दिव । कर्याशूल स्त्राव गुचे ।

तीव्र शूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदेवाहिनी ।

अजमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेनावचूर्णितम् ॥

कर्यात अति विष करे, शब्द करे, तेज पूत्र वहे, छागीमूत्र, सैन्धव मिश्रयित्वा किञ्चिदुष्णं कृत्वा देयः ।

हिङ्गुनैलम्

हिङ्गुतुम्बरु-शुण्ठीभिः, साध्यं तैलन्तु सार्धपम् ।

कर्णशूले प्रणादे च पूरणं हितमुच्यते ॥

कटुतैल ३ पोवा, जल ३ सेर, कल्क हिङ्गु, धनीया, भादा, एषां मिलित्वा २२ तोडा ।
कर्णनाश अरकर्णे—कर्णनादे च वाधिष्ये कटुतैलेन पूरु । सार्धप तैलं कर्यो देयम् ।

पुटपाक-विधिस्विन्न हस्तिविट्-जात-कोण्टकः [कोरषः] ।

रसः सतैल-सिन्धूदथ कर्णस्त्रावहरः परः ॥

स्तिपुरिषजात काठफुला पुटपाकेन पक्ता निष्पीड्य रस, सैन्धव तैलेन मिश्रयित्वा कर्या पूरणम् ।

कर्णदुर्गन्धे—भालतिवल्लरस मधुना पूरितमथवा गवां मूत्रैः ।
 दूरात् परित्यज्यते भ्रवणयुगलं पूतिरोगेण ॥
 मल्लती फुल्लर पातर रस मधुना गोमूत्रेण वा तैलेन वा कर्णा पूरणम् ।
 हरितालयुक्त-गोमूत्रं पूरणं पुतिकर्णजित् ।—सुगमं ।

शम्बुकतैलम्

शम्बुकस्य तु मासेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
 तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ।
 कटुतैल ३ पोषा, शम्बुक मांसरस ३ सेर पक्कव्यं ।
 कीटकणै—क्रिमिकर्णविनाशाय क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिं (सुगमं) ।
 वार्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ।
 परिणत भेकुरिगुटी, अङ्गारे दत्त्वा, धूमं कर्णो दत्त्वा सार्षप तैलेन कर्णा पूरणं ।
 हली-सूर्यावर्तव्योष-स्वरसेनाभिपूरिते ।६
 कर्णात् पतति सहसा सर्वास्तु क्रिमिजातयः ॥
 बाङ्गलीया सूर्यावर्त मूलर रस त्रिकठुचूर्या कर्णे पूरणं ।
 शतावरीमूलरसं मधुना सह पूरयेत् ।
 कर्णात् कर्णाङ्गलिः कर्णकोटरी च विनिःसरेत् ॥
 शतमूलरस मधु दत्त्वा कर्णे पूरयेत् ।

शतावरीतैलम्

शतावरी-वाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः ।
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत् परम् ॥
 तिलतैल ३ पोषा, गोदुग्ध ३ सेर, कसक शतमूल, अश्वगन्धा, क्षीरकाकोली, परागुटी एषां भिक्षित्वा
 १२ तोला । कर्णपालि मर्दयेत् ।

६ । हलीत्यादौ, हली बाङ्गलीया मूलं, हली सूर्यावर्तयोष्योष्युक्त-स्वरसेन कर्णापूरणमित्यर्थः ।

—चक्रवर्ते शिवदासः ।

गुञ्जाचूर्णयुते जाते माहिषे क्षीरउद्गतम् ।

नवनीतं तदभ्यङ्गात् कर्णपालि-विवर्द्धनम् ॥

रात्रुलमथिचूर्णां महिष दुग्धत मिहलाह दधि कृत्वा तस्मात् सरमुद्धृत्य, मथित नवनीतं, तेन कर्णपालि मर्द्दनात् बद्धते ।

मुषलीकण्डचूर्णन्तु माहिषी-नवनीतकैः ।

गोलयित्वा क्षिपेत् भाण्डे धान्यराशौ निधापयेत् ॥

सप्ताहावद्ध तल्लोपात् कर्णपालिर्विवर्द्धते ॥

नागिनीमूरवान्धाघूर्णां महिषीनवनीतेन मिश्रयित्वा कर्णपालिमर्दनं ।

अपामार्गतैलम्

वाधिर्य्यकर्णनादयोः७—मार्गक्षारजलेन तत्कृतकल्केन साधितं तिलजं ।

अपहरति कर्णनादं व्याधिर्य्यञ्चापि कर्णपूरणतः ॥

तिलतैल ३ पोवा, अपामार्गक्षार ८ पल, जल १६ पल, कल्क अपामार्गमूल १२ तोला सिद्धं ।

विल्वतैलम्

विल्वगर्भं पचेत्तैलं गोमूत्राजपयोऽन्वितं ।

वाधिर्य्यो पूरयेत्तेन कर्णो च कफवातजे ॥

तिलतैल ३ पोवा, गोमूत्र ३ सेर, छागदुग्ध ३ सेर, अमावे गध्यदुग्ध ३ सेर, कल्क विल्वशब्द १२ तोला सिद्धं ।

इति वैद्यकसारोच्चारं कर्णरोगाधिकारः ॥

७३ । अथ नासारोग-चिकित्सा

सर्व्वेषु पीनसेष्वादौ निर्व्वान्तागारगो भवेत् ।

स्नेहस्वेद-प्रधमनं धूमगण्डूषधारणम् ॥

सकलो नासारोगत बताह नलव, गृहर अभ्यन्तरत थाकिव । घृत, तैल, सेक, ताप, धूमपान, गण्डूषधारण एह सकल क्रिया करिव ।

७ । यदा शब्दवहो वायुः स्रोत आहत्य तिष्ठति ।

शुद्धः स्नेहान्वितो वापि वाधिर्य्यं तेन जायते ॥ —मावप्रकाशे ।

व्योषादिचूर्णम्

व्योषचित्रकतालीश-तिन्तिङ्गीकामुषेतसम् ।
 सचव्याजाजितुल्याशमेलात्वक् पत्रपादिकम् ॥
 व्योषादिकं चूर्णमिदं पुराण-गुडसंयुतम् ।
 पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परं ॥

त्रिकटु, चित्रक, तालीशपत्र, तेतेली, थैकर, चविक, भोगजोरा एषां प्रत्येक १ तोला, एलाचि, दालचिनि, तेजपत्र एषां प्रत्येक १ महाकै एकीकृत्य पुराण गुड ७ तोला मिश्रयित्वा अर्द्धतोला मक्ष्यं किञ्चिदुष्णोदकं पेयं ।

गुडार्द्रकलोहः

आद्रकस्वरसप्रस्थं तदर्द्धञ्च गुडं शुभं ।
 कुडुवं बीजपूरामुरसं संयोजयेत्ततः ॥
 मन्दाग्निना च विपचेद् दर्व्यालेपो यथा भवेत् ।
 त्रिजातकं त्रिकटुकं त्रिफलायाः तथैव च ॥
 विडङ्गं जीरकञ्चैव कालिका जीरकाणि च ।
 एतेषां कार्षिकान् भागान् चूर्णयित्वा विनिःक्षिपेत् ॥
 भक्षयेदक्षमात्रन्तु पीनस-कास-श्वासजित् ।
 स्वरक्षयं गलरुजं शिरोगौरव-नाशन ॥
 अरुचिं शूलमशां सिमन्दाग्निञ्च विनाशयेत् ।
 गुडार्द्रकमिदं प्रोक्तमश्विभ्यां परिकीर्तितं ॥

आदार रस ३ सेर ८ तोला, पुराण गुड ६ पोवा ४ तोला, बीजपूरर रस ८ पल मन्दाग्नी पाकः । लेहीभूते प्रक्षेप, एलाचि, दालचिनि, तेजपत्र, त्रिकटु, त्रिफला, विडङ्ग, भोगजोरा, कालजोरा एषां प्रत्येक २ तोला अतो मक्ष्यं १ तोला तप्तोदकमनुपिवेत् ।

सोषणं गुडसंयुक्तं स्निग्धं दध्यसुभोजनं ।
 नवप्रतिश्यायहर विशेषात् कफपाचनं ॥

पिप्पली चूर्णां गुडेन खादेत् । अन्नं खाव अम्लं दधिरे ।

प्रतिश्याये नवे शस्तो यूषश्चिञ्चावलौहवः ।

तिन्तिङ्गी पत्र [रस] १ पल, जल ४ पल, शेष १ पल, हिङ्गु २ रति, मरिच चूर्णां ८ रति प्रक्षिप्य पेयम् ।

पिप्पल्यः शिमुवीजानि विडङ्गं मरिचानि च ।

अवपीडुः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्याय निवारणः ॥

पिप्पली, चजिनागुटी, विडङ्ग, मरिच, एतैः समैः पिष्टे व्वंश्चे निष्पीड्य नस्यं देयं ।

कलिङ्गादिः

कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षासुरसकटफलैः ।

कुष्ठोष्ठा शिमु जन्तुघ्नै रवपीडुः प्रशस्यते ॥

कुष्ठजर गुटी (हन्द्रयव), हिङ्गु, मरिच, लाक्षा [पलाश], तुलसी, कटफल, कूर, वच, चजिनावीज, विडङ्ग एतैः समभाग पिष्टे नस्यं ।

पाठादितैलम्

पाठाद्विरजनीमूर्त्वा-पिप्पलीजातिपल्लवैः ।

दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं सम्पक्वपीनसे ॥

तिलतैल ३ सेर, कल्क आकलबिन्धि, रजनीद्वय, वनरिहा, पिप्पली, जाहपत्री, सोन्दरपखाल एषां मिलित्वा २ पल २ तोला नस्यं ।

व्याघ्रीतैलम्

व्याघ्रीदन्तीवचाशिमुसुरसव्योषसैन्धवैः ।

पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥

तिलतैल ३ पोवा, जल ३ सेर, कल्क कण्टकारी, सोन्दरपखाल, वच, चजिना, पलाश, त्रिकटु, सैन्धव एषां मिलित्वा २ पल २ तोला नस्यं ।

करवीराद्यं तैलम्

नासाशोरोगे—रक्तकरवीरपुष्पं जात्यशनमल्लिकायाश्च ।

एतैः समन्तु तैलं नासाशोनाशनं श्रेष्ठम् ॥

तिलतैल ३ पोवा, जल ३ सेर, कल्क रक्तकरवीर पुष्प, जातिफल, मालतीफल एषां मिलित्वा २ पल नस्यं ।

शिक्षरितैलम्

ग्रहधूमकषादारुक्षारनकाहसैन्धवैः ।

सिद्धं शिक्षरीवीजैश्च तैलं नासाशंसां हितम् ॥

तिलतैल ३ पोवा, जल ३ सेर, कल्क आलान्धु, पिप्पली, उषैकाठ, यवक्षार, करञ्ज बीज, सैन्धव
जपामार्ग बीज दशां मिश्रित्वा २ पल नस्यम् ।

कफकेतुः

टङ्गनं मागधोशङ्कं वत्सनाभं समं समं ।

सर्व्वतुल्यं शृङ्गवेरं पिष्ट्वा चैव वटी तथा ॥

मक्षयेदाद्रसंयुक्तं पीनसव्याधिनाशनं ।

सपीनसे श्वासकासे प्रतिश्याये ज्वरे तथा ॥

सुबगा १ तोला, पिप्पली, १ तोला, शङ्खचूर्ण १ तोला, विष १ तोला, आदाचूर्ण ४ तोला, सर्व्व
पिष्ट्वा वटी कार्प्या, अतो मक्ष्यं । आद्रकरसेनानुपेयम् ।

इति वैद्यकसारोद्दारे नासारोगाधिकारः ॥

७४ । अथ नेत्ररोग-चिकित्सा

तेन चक्षुषि देयः । दन्तवर्त्तिः । ८

पटोलाद्यं घृतम्

पटोलं कटुकां दाव्वीं निम्बं वामां फलत्रिकम् ।

दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥

८ । दन्तवर्त्तिः—दन्तर्हस्ति-वराहोष्ट्र-गवाश्वजखरोद्भवैः ।

सशङ्खमौक्तिकाम्मोधि फेनेर्मरिचपादिकैः ।

क्षत शुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥

तथा च मावप्रकाशे—ऽऽदशव्याधयो दृष्टौ तत्रैवान्यौ गदावुमौ ।

कृष्णमार्गे नु चत्वारो दशैकः शुक्लभागजाः ॥

वर्त्तमन्येको विंशतिश्च पञ्चजौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ ।

नवसन्धिषु सर्व्वस्मिन्नेत्रे सप्तदशोदिताः ॥

एवं नेत्रे समस्ताःस्त्युरष्ट सप्ततिरामयाः ॥

जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ।

त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥

प्रस्थमामलकामाञ्च चतुःषष्टिपले जले ।
 पादशेषे रसि तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कल्कैर्भूर्निम्बकुटज-मुस्तयष्ट्याह चन्दनैः ।
 सपिप्पलीकैस्तत् सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥
 प्राणकर्णाक्षि वर्त्मत्वङ् मुखरोगव्रणापहम् ।
 कामलाज्वर-विसर्प-गण्डमालाहरं परम् ॥

इत ३ सेर, काय पटोल, कटुकि, आत्तुकाठ, निम, वाहक, त्रिकला, कुणैलता, पर्पट, नाथकल्प एषां प्रत्येक १ पल जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, आमलकी रस १२ सेर, कल्क माहतिता, कुटज बीज, मवा यष्टिमधु, रक्तचन्दन, पिप्पली एषां मिलित्वा ३ पोवा सिद्धं ।

कृष्णाद्यं तैजम्

कृष्णा-विडङ्ग-मधुयष्टिक-सिन्धुजन्म
 विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं द्वागल्याः ।
 तैलं नृणां तिमिरशुक्र-शिरोक्षिशूल-
 पाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥

तिलतैल ३ पोवा, द्वागदुग्ध ३ सेर, कल्क पिप्पली, विडङ्ग, मधुयष्टि, सैन्धव, श्यठी एषां मिलित्वा ११ तोला, हत्वा सिद्धं ।

अजकायां—सैन्धवं वाजिपादञ्च गोरोचन-समन्वितम् ।

शोणित्वग्रससंयुक्तं पूरणञ्चाजकापहम् ॥

श्वेतापराजिता, बगा अश्वसुरा, सैन्धव, गोरोचना, ओदाल द्वाल एतत्त्रयं पिष्ट्वा अजकायां देवं ।
 अजका बुद्धि, चक्षु बगा हर, फलर आकृति ।

शशकघृतम्

शशकस्य शिरः कल्के शेषाङ्ग-कथिते जले ।

घृतस्य कुड्भवं पक्वं पूरणञ्चाजकापहम् ॥

इत ३ पोवा, शशकमांस ११ पल, जल १२ सेर, शेष ३ सेर, कल्क शशकमुयडं १ पल, शिर्षी ; अनेन चक्षु पूर्यम् ।

कृष्णाद्यं चक्षुरं भितरत कलापरि हर ।

त्रिफलाद्यं घृतम्

त्रिफलाघृतं मधुयवाः पावाभ्यङ्गः शतावरीसुद्गाः ।

चक्षुष्यः संचेपाहर्गः कथितो मिषग्भिरयं ॥

घृत ३ पोवा, त्रिफला ३ पोवा, जल १२ पोवा, शेष ३ पोवा, कल्क यष्टिमधु, यव, शतमूल, मुग ३ पल, सिद्धं घृतं तैलं वा चक्षुषि देयः ।

त्रिफलाकपायेषु प्रातर्दन्तधावनात् । त्रिफलाकायेन मुख लवण प्रक्षालनं प्रातः बारम्बारं ।

चन्द्रोदयवर्तिः

हरीतकी वचाकुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।

विभीतकस्य मञ्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥

सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् ।

नाशयेत् तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च ॥

अधिकानि च मांसानि येन रात्रौ न दृश्यते ।

अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ॥

वर्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी ॥

शिखिला, वच, कूर, पिप्पली, मरिच, विभीतक फलमञ्जा, नामिशङ्ख, मनःशिलोपतैः समभागैः
झागदुग्धैः पिष्टे शङ्खायाद्युष्णैः बटिका कार्या अतः अञ्जयेत् ।

अपर चन्द्रोदयवर्तिः

षड्गुणामिर्विभीतकस्य मञ्जा पथ्या मनःशिला ।६

पिप्पलीमरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकं ॥

छागीक्षीरेण संपिष्य वर्तिः कुर्याद् यथोन्मितां ।

हरेणुमात्रां संपृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ।

मोमोरारगुटीर मञ्जा ६ भाग, हरीतक्यादि वचान्तानां एकैकोभागः । वर्ती कुर्यात्, अतो रेणुकाणलेन
क्षुप्ता शङ्खाकया अञ्जनं देयम् ।

अश्लीतिस्तिलपुष्प, मरिच, विभीतक फलमञ्जा, नामिशङ्ख, मनःशिला, पतैः समभागैः . झागदुग्धैः
पिष्टे शङ्खायाद्युष्णैर्बटिकाः कार्याः अतः अञ्जयेत् ।

कुमारिकावर्तिः

अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।

जातीकुसुम पञ्चाशत् मरिचानि च षोडश ॥

एषा कुमारिका वर्तिर्गतचक्षुर्निर्वर्त्येत् ॥

तिलपुष्प ८० टा, पिप्पलीतण्डुल ६० टा, मालतीफल ५० टा, मरिच २६ टा एषां अलेन बटी कार्यां क्षायारुष्का तेनाञ्जयेत् ।

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पली-लवणानि च ।

कण्डूतिमिरजिद्वर्तिर्न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥

शिलिका, हालधि, पिप्पली, सैन्धव, सौवर्चल विट् एषां चूर्णानि अलेन पिष्ट्वा वर्तिः तेनाञ्जयेत् ।

भृङ्गराजतैलम्

भृङ्गराज-रसप्रस्ये यष्टीमधुपलेन च ।

तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥

नस्याद्वली-पलितम्रं मासेनैतन्न संशयः ॥

तिलतैल ३ पोवा, भृङ्गराज रस ६ पोवा, कल्क यष्टिमधु २ पल नस्यं ।

चक्षुपीडकायां । चक्षुपीडका-क्षुद्रवणे—

विदेही श्वेतमरिचं सैन्धव-नागरं समम् ।

मातुलुङ्गरसैः पिष्ट अञ्जनं पीडकापहं ॥

पिप्पली, शिमूगुटी, सैन्धव, आदा, एषां चूर्णानि पिष्ट्वा अलेन वर्तिः तेनाञ्जयेत् ।

कषाहे—कार्पासफलजं आम्रदलोत्थ-स्वरसाञ्जनात् ।

[मधुशुक्रं] मधुयुक्तं चिरोत्थञ्च चक्षुःसाध्यं व्यपोहति ॥

वनकपाहर फलर रस, आम्रकोमल पत्ररसद्वयोरञ्जनं ।

हिजलस्य फलं पिष्ट्वा पानीये नित्यमञ्जयेत् ।

चक्षुःस्त्रावोपशान्त्यर्थं कार्यमेतन्महोषधं ॥

हिजलशुटीर रस पिष्टि अलेरे अञ्जनं ।

वासामृतगुग्गुलुः

सर्व्वजायां—वासामृता-निम्ब-पटोलपत्र-फलप्रयाणां विधिवत् कषायः ।

भिषक् पचेत् गुग्गुलुकल्कमाज्यं जेतुं नराणां नयनीत्यरोगान् ॥

नेत्रामयान् सर्व्वसमुत्थिताश्च निहन्ति शीघ्रं नयनाश्रुपातं ।

रागं शशोथं पटलाव्वुबद्धं मलञ्च कण्डूं तिमिरञ्च काचं ॥

महारुजञ्चैव तयामवातं सर्वाणि दुष्टानि च वातरक्तम् ।

रसायन श्रेष्ठमनुत्तमञ्च यथानुपानं भिषजा प्रयोज्यं ॥

द्वत ३ सेर, काय बाहक, गुडूजी, निम, पटोल, त्रिफला भिल्लित्वा ६३ पल, जल ४८ सेर, शेष १२ सेर कल्क गुग्गुलु ८ पल अतो मध्यमुष्णोदकानुपानं ।

इति वैद्यकसारोद्दारे नेत्ररोगाधिकारः ॥

७५ । अथ शिरोरोग-चिकित्सा

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।

पानान्नमुपनाहंश्च कुर्याद् वातामयापहान् ॥

वातहरं तैलं, घृतादि सेक, नस्य, वातहर कृशरादिकान् उपनाहंश्च वेशभारादिभिल्लेषः ।

कुष्ठमेरण्डमूलञ्च लेपात् काञ्जिक-पेषितम् ।

शिरोऽर्त्तिं वातजां हन्यात् पुष्पं वा मुञ्चुकुन्दजम् ॥

कूर, परयडमूल, काञ्जिकेन पिष्ट्वा लेपः । अथवा मुचुकुन्द रसेन लेपः ।

पञ्चमूली १००भृत् क्षीरं नस्यं दद्याच्छिरोरोगदे ।

स्वल्प पञ्चमूल २ तोला, गोक्षीर १ पल, जल ४ पल ; क्षीरशेष तेन नस्यं ।

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग् विरेचयेत् ।

पिच दूषित शिरोरोगत रेचन कराव ।

१० । पञ्चमूलीवातपैतिके स्वल्पा, वातकफे तु महती । —चक्रदत्ते शिबदासः ।

मृद्धिका त्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ।

ब्राह्मण तद्भावे गमारीगुटी, त्रिफला, इक्षुमूल, एषां मिश्रित्वा २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, तैद्विवाक्षूणां प्रलेप रेचयेत् । पतैः क्षीरैर्घृतैर्वापि त्रिघृच्छूणां दत्त्वा रेचयेत् ।

शतधौतघृताभ्यङ्गः शीतवातादि सेवनम् ।

शीतस्पर्शाश्च संसेव्याः सदा दाहार्त्तिं शान्तये ॥

घृत १०० बार घृष्ट मूरत लव, गात घसिब । शीत वात लव । शीतगलेन स्नानं शीतद्रव्य मोगनं ।

यथ्याह चन्द्रनानन्ता क्षीरसिद्धं घृतं हितं ।

नावनं शर्करा-द्राक्षा-मधुकैर्वापि पित्तजे ॥

घृत ३ सेर, क्षीर ३ सेर, कल्क यष्टिमधु, वरियाल, व्याघ्रनखि, पद्ममूल, रक्तचन्दन, अनन्तमूल एषां मिश्रित्वा ७ तोला मस्यं ।

चन्द्रनादिलेपः

चन्द्रनोशीर [चन्द्रनोत्पल] यथ्याह वलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात् शृतैर्वा परिपेचनम् ॥

रक्तचन्दन, भेटमूल अथवा विरिणामूल, यष्टिमधु, वरियाल, व्याघ्रनखि, पद्ममूल पतैः क्षीरपिष्टैर्लेपैः शिरसि । अथवा पतैः काथैः भ्रवगाहयेत् ।

रक्तजे—रक्तजे पित्तवत् सर्व्वं भोजनालेपसेचनम् ।

शीतोष्णयोश्च व्यत्यासो विशेषो रक्तभोक्षणं ॥

रक्तज शिरोरोगत मोजन, लेप सेक, शीतक्रिया सकलो पित्तक्रिया करिव, तेज कटाब, व्यत्यसादिमि- शीतक्रिया करि, सेकादि करि पुनः शीतम् ।

कफजे लङ्घनं स्वन्नो [स्वेदो] रक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ॥

कफ दूषित शिरोरोगत, लङ्घन, सेक, रक्ष शुष्क वस्तु काय तीक्ष्णनस्य तेन शिरो विरेचयेत् । रक्षोष्णाहरणं हसव आचरिव ।

कृष्णादिलेपः

कृष्णाब्द शुण्ठीमधुक-शताहोत्पलपाकलैः ।

जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥

पिप्पली, मषा, आदा, यष्टिमधु, शिमू, भेटफुल, कूर पतैः समभागपिष्टैः जले शिरोलेपः ।

देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।

लेपः काञ्जिक-संपिष्टस्तैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ॥

उषैकाठ, तगरमूल, कूर, जटामांसी, आदा एतैः काञ्जिक पिष्टैः शिरोलेपः १ तैलमिश्रैर्बर्वा लेपः ।

सन्निपाते—सन्निपातभवे काय्यां दोषत्रयहरी क्रिया ।

सर्पिः पानं विशेषेण पुराणन्त्वादिशन्ति हि ॥

तिनियो दोष साम्य क्रिया करिव । पुरावन घृत पान करिव ।

त्रिकट्वादिः

त्रिकटु-पुष्कर-रजनी जीवक-दुरङ्ग-गन्धानाम् ११ ।

काथः शिरोवर्त्तिजालं नासा पीतो निवारयति ॥

त्रिकटु, कूर, ह्यालधि, मोगजीरा, अरबग धा एषां मिलित्वा २ तोला जल ४ पल शेष १ पल नासया पिबेत् ।

नागरकल्कमिध्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।

नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥

झागदुग्ध १ पल, श्युठीचूर्णा ३२ रति मिश्रयित्वा नासया पिबेत् ।

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ।

तगरमूल, भेटफुल, रक्तचन्दन, कूर, समभाग लेपः, घृतं दत्त्वा शिरोलेपः ।

शताह्वार्यं तैलम्

शताह्वैरण्डमूलोद्भा वक्तूव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं नस्यं मरुत्स्रलेष्म-तिमिरोद्भृगवापहम् ॥

तिलतैल ३ पोषा, जल ३ सेर, कल्क शल्फा, परयडमूल, वच, काकदाशुद्धी, कण्टकारीफल मिलित्वा १० तोला नस्यं ।

११ । जीवकः, शीतशालः । —शिवदासः ।

जीरान्तरङ्गरात्नानाम्, इति मूले पाठः ।

षड्विन्दुतैलम्

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्तिरास्ना सह सैन्धवञ्च ।
 भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौषधं कुम्भतिलस्य तैलम् ॥
 आणं पयस्तैलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वं ।
 षड्विन्दवो नासिकया विधेयाः शीघ्रं निहन्युः शिरसो विकारान् ॥
 व्युत्तांश्च केशान् पलितांश्च वन्तान् दुर्वन्धमूलांश्च दृढीकरोति ।
 सुपर्णदृष्टिं प्रतिमञ्च चक्षुर्वाहोर्वलञ्चाभ्यधिकं करोति ॥

तिलतैल ३ पोवा, छागदुग्ध ३ सेर, शृङ्गराजरस ३ सेर, कल्क परण्डमूल, शुल्फा, तगर, जीवनीयशाक, रास्ना, सैन्धव, दालधनि, विडङ्ग, यष्टिमधु, आदा एषां मिलित्वा २ पल ।

क्रिमिजायां—क्रिमिजे व्योष-नक्ताह्वा शिम्रुवीजैश्च नावनं ।

अजामूत्रयुतं नस्यं क्रिमिजे क्रिमिजित् परम् ॥

त्रिकटु, लोटागुठी समभागं गोमूत्रैश्च नस्यं । [विडङ्ग छागमूत्रेण पिष्टा नस्यं] शिम्रु, वीजं छागमूत्रेण पिष्टा नस्यं ।

अपामार्गतैलम्

अपामार्गफलव्योष-निशाक्ष्वकरामठैः ।

सविडङ्गैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं क्रिमिं जयेत् ॥

तिलतैल ३ पोवा, गोमूत्र ३ सेर, कल्क अपामार्गवीज, त्रिकटु, हरिद्रा, हाचियावन, हिरु, विडङ्ग मिलित्वा २ पल ।

सूर्यावर्त्ते—सूर्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् ।

पाययेत् सगुडं सर्पिर्घृतपुरांश्च भक्षयेत् ॥

सूर्यकपालित, नस्य करिव, गुड घृत शिर मेलाव ।

सशर्करं कुङ्कुममाष्यभृष्टं [घृष्टं] नस्यं विधेयं पवनास्रगुत्थे ।

भूरुञ्ज कर्णाक्षिशिरोऽङ्गुश्लो दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे ॥

धिमि, कुम्भ हतेन नस्यम् ।

वैद्यकसारोद्धारः

सिद्धादिलेपः

तिलाः कृष्णाः समधुकमभिरूप-पुनर्णव' ।

नीलोत्पल' वचा-दूर्वा सूर्यावर्त्तं प्रक्षेपनम् ॥

तिल, पिप्पली, यष्टिमधु, शतमूल, पुनर्णावा, कलियाभेट, वच, दूर्वा, एतैः समभाग पिष्टैः
पीडास्थाने लेपः ।

कृतमालपञ्चवरसे खरमञ्जरिकल्कसिद्धं नवनीतम् ।

नस्येन जयति नियतं सूर्यावर्त्तं सुदुर्वारम् ॥

नवनौत ३ पोषा, सोयाख्यातरस ३ सेर, कल्क वनसटरगुटी २ पल पक्का नस्य' ।

अर्द्धावभेदे । आदकपालि—दशमूलीकषायस्तु सर्पि-सैन्धव-संयुतः ।

नस्यमर्द्धावभेदज्ञं सूर्यावर्त्तं-शिरोऽर्त्तिनुत् ॥

द्वत ३ पोषा, दशमूल काष ३ सेर कल्क सैन्धव २ तोला नस्य' ।

शिरीषमूलकफलैरवपीडुश्च योजयेत् ।

शिरीषबीज मूलक, फल द्वयोः पिष्ट्वा नस्यम् । वच पिप्पली पिष्ट्वा नस्य', दालचिनि पिप्पली
पिष्ट्वा नस्यम् ।

सारिवादिलेपः

सारिबोत्पलकुष्ठानि मधुकञ्चाम्लपेषितम् ।

सर्पिस्तैलयुतो लेपः सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥

श्वेतभेदेदी, भेट, कूर, यष्टिमधु, वैकर, एतैः समै' द्रुततैलमिश्रैर्लेपः । काकिकेन वा ।

अनन्तवाते—अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तंहितो विधिः ।

शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥

सूर्यावर्त्तं वि क्रियाविधि, लेप, नस्य, अनन्तवातत सेदु क्रिया जाकारिव । शिर मैलाव, अनन्तवात
शान्त हर । चिनि वक्चूर्वा मिहलाह मस्तकत पारवान्वा करिव । मन्थत मधु पूतार दिव । शशाक मधु
नस्यक बोले । अनन्तवात गुणे ।

पथ्यादि पाचनम्

पथ्याक्षधात्री-रजनी-गुडूची भृनिम्ब-निम्ब-कथितः कषायः ।

भ्रूशङ्ख-कर्णाक्षि-शिरो रुजात्तं दिवार्द्धमध्ये प्रहरे विशेषः ॥

त्रिफला, हालधि, गुडूची, माहतिता, निम एषां मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, रोष २ पल, गुडेन पेयः ।

शिरःकम्पे—शिरः कम्पेऽमृतारास्ना-वलास्नेह मुगन्धिभिः ।

स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शिरोवस्तिश्च शस्यते ॥

गुडूची, रास्ना, बरियाल एषां पिष्ट्वा घृतेन मुगन्धि कर्पूरादिना लेपः । वस्तिः माषतैलादिना ।

दशमूलतैजम्

दशमूलरसप्रस्थं प्रस्थं धुस्तूर-शिग्रुणोः ।

मिन्धुवाररसप्रस्थं नवनोतां चतुःममम् ॥

कटुतैलं पचेत्तेन अष्टाङ्ग कल्कसंयुतम् ।

त्रयोदशविधानेन विकारान् मान्निपातिकान् ॥

वातश्लेष्म-शिरोरोगान् दन्तोरोगान् गलग्रहान् ।

नेत्ररोगं कर्णरोगं नासारोगं कफात्मकं ॥

कफजं श्वासकासञ्च विनिहन्ति न संशयः ॥

नवनोता शिवा आमलकीत्वर्ध, अन्यत् स्पष्टम् । कटुतैल ३ सेर, काथ दशमूल रस ३ सेर, धुस्तूर, चञ्जिना मिलित्वा ३ सेर, पचतीयार रस ३ सेर, आमलकी रस ३ सेर, कल्क तस्यमूल ८ पल ।

शिरःशूलाद्रिघञ्जरसः

पलं रसं पलं गन्धं पलं लौहं पलं त्रिवृत् ।

गुग्गुलोः पलचत्वारि तदद्धं त्रिफलारजः ॥

कुष्ठं मधुकणाशुण्ठी-गोक्षूरं क्रिमिनाशनम् ।

दशमूलञ्च प्रत्येकं तोलकं बल्लशोधितम् ॥

काथेन दशमूल्याश्च यथास्वं [दशाहं] परिभावयेत्

घृतयोगात् प्रकर्तव्या माषिका बटिका शुभा ॥

छागीदुग्धानुपानेन पयसा मधुनाऽथवा ।
 शिरःशुल्लाद्विषज्जोऽयं चन्द्रनाथेन भाषितं ॥
 एकजं द्वन्द्वजञ्चैव त्रिविषजनितं तथा ।
 वातिकं पैत्तिकं सर्व्वं शिरोरोगं विनाशयेत् ।।
 परमत्र गदं हन्यात् किमिदुष्टहलीमकम् ।
 व्रणानि गण्डमालांश्च गर्द्भानाह विद्रधीन् ॥
 भगदंश वातरक्तं भगन्दर-मसूरिके ।
 पित्तजां जलदोषोत्थां संग्रहग्रहणीञ्जयेत् ॥

रस १ पल, गन्धक १ पल, लौह १ पल, तेरिया १ पल, शोधित गुग्गुलु ४ पल, त्रिफलाच्युर्या २ पल,
 यष्टिमधु १ तोला, आदा १ पिप्पली १, गोक्षुर १, बिड़ङ्ग १ तोला, दशमूल १० तोला, दशमूल कायेरे १०
 दिन भावना दि घृत किञ्चित् दि ६ रति प्रमाण वडि करिव । अनुपान छागीदुग्ध, मधु, अथवा गोक्षीर ।

इति वैद्यकसारोद्धारे शिरोरोगाधिकारः ॥

बोधशः परिच्छेदः

स्त्रीरोग-चिकित्सोत्पदेशः

७६ । अथ स्त्रीरोगे : स्त्री-प्रदरे

दध्ना-सौवर्चलाजाजी मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पिवेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता ॥

सौवर्चलस्य माषकमेकं ८ रति दध्नः कर्पत्रयं ६ तोला, आलोक्ष्य पेयम् । कालजीरा, यष्टिमधु, कलियाभेट एषां चूर्णा ४० रति, मधु ३२ रति आलोक्ष्य पेयं ।

पिवेदैर्णयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।
वासकस्वरसं पित्ते गुडूच्या रसमेव च ॥

हरिण पशुरक्त १ पल [मिलित दशमूलचूर्णा १ तोला] मधु १६ रति, चिनि १६ रति, दत्त्वा पेयं ।
पित्ते वासकपत्ररस १ पल, मधु ३२ रति दत्त्वा पेयम् । गुडूची रस १ पल, मधु ३२ रति दत्त्वा पेयम् ।

जलेनामलकाद्वीज कल्कं वा ससितामधु ।
धातक्याश्चाक्ष मात्रं वा आमलक्या मधुद्रवम् ॥

आमलकी जलेरे वाटि चिनि मधु मिहलाइ खाव । धाडफुल १ तोला, आमलकी १ तोला तयडुलोदके वाटि मधु दत्त्वा खाव ।

काकजानुकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ।
पाण्डु-प्रदर-शान्त्यर्थं पिवेत् तण्डुलवारिणा ॥

कोवाचुटि लतार मुल तयडुल जलेरे वाटि मधु दत्त्वा खाव । कपाहर मूल तयडुल जले रे वाटि मधु दत्त्वा खाव ।

अशोकवल्कलकवाथ [मुकुलकवाथ] शृतं दुग्धं सुशीतलम् ।
यथाबलं पिवेत् प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनं ॥

अशोकछास २ तोला, दुग्ध १६ तोला, जल ३ पोवा दुग्धावशेषः कार्यः ।

दाढ्यादिकाथः

दाढ्यारसाञ्जन-वृषाढ्द-किरातविल्वभल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः ।

पीतो जयत्यतिवल्गं प्रदरं सशूलं पीतामितारुणविलोहित नीलशुक्लम् ॥१

दाहहरिद्रा, रसाञ्जन, वाहक, मथा, माहतिता, विल्व, रक्तचन्दन, वगा भेटपुल एषां मिलित्वा २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल मधु दत्त्वा पेयम् ।

कुशमूलं समुद्धृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना ।

एतत् पीत्वा त्रथहान्नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥

कुशर केचामूल २ तोला, तण्डुल जनेन पिष्ट्वा मधु दत्त्वा पयम् ।

क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठौडुम्बरजं पिबेत् ।

अमृगं द्रविनाशाय सशर्करपयोऽन्नभुक् ॥

त्रिफला रस मधु दत्त्वा पेय । काठ विमर फल रस १ पल मधु दत्त्वा पयम् । अन्न दुग्ध चिनिरे खाव ।

प्रदरं हन्ति वलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पेयं ।

वलाामुञ्ज २ तोला, गोदुग्धेन पिष्ट्वा मधु दत्त्वा खाव ।

गुड्ढेन वदरीचूर्णं मोचमाम तथा पयः ।

पीता लाक्षा च मधुता पृथक् प्रदरनाशनाः ॥

वदरी झालचूर्णा २ तोला, केचा कदलीफलर चूर्णा २ तोला, लाक्षाचूर्णा ३२ रति घृत-गुडाम्ब्यां लेषाम् ।

शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंशुक्लाख्यौ ।

वाग्नी मध २ तोला, घृत-मधुव्या पेय ।

रक्तपित्तविधानेन प्रदरांश्चाप्युपाचरेत् ।

रक्तपित्तं यि क्रिया विधान, सेव क्रिया प्रदरत करिव । रक्तानिसारोक्त कुटनाष्टक लेहयो प्रदरत प्रशन्त ।

१ । पीतं सितं हरितलौहितनीलकृष्णमिति मूले ।

चन्दनादिचूर्णम्

चन्दनं नलदं लोघ्नमुशीरं पद्मकेशरम् ।
 नागपुष्पञ्च विल्वञ्च भद्रमुस्तञ्च शर्करा ॥
 ह्रीवेरञ्चैव पाठा च कुटजस्य फलत्वचम् ।
 शृङ्गवेरं सातिविषा धातकी च रसाञ्जनम् ॥
 आम्रास्थि जम्बूसारास्थि तथामोचरसोऽपि च ।
 नीलोत्पलं समङ्गा च सूक्ष्मैला दाडिमोद्भवम् ॥
 चतुर्विंशतिमेतानि समभागानि कारयेत् ।
 तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥
 चतुष्प्रकारं प्रदरं रक्तातीसारमुल्वनम् ।
 रक्ताशीनि निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥
 अश्विन्योः सम्मतो योगो रक्तपित्तनिवर्हणः ॥

रक्तचन्दन, जटामांसी, लोघ्न, विरिष्ठा, पद्मकेशर, नागकेशर, वि. व, जलमथा, चिनि, सुगन्धवाला, आकलविन्धि, कुटजत्वक् फल, आदा, अतैच, धारपूल, रसाञ्जन, आमगुटि, जामुगुटि, शिमलुआठा एतानि समभागानि कृत्वा अतः अर्द्धतोलक माने तगडलजनैः मधु प्रक्षेपेण पिवेत ।

मुद्गगन्धं घृतम्

मुद्गमाषस्य निर्य्यूहे रास्नाचिप्रक-नागरैः ।
 मिद्धं सपिप्पली-विल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥

घृत ३ सेर, मुद्ग माष ६४ पल, जल ४८ सेर, जेष १२ सेर, कल्क, राज्ञा, चितामूल, आदा मिश्रित्वा ८ पल ।

शीतकल्याणकं घृतम्

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमो रक्तशालयः ।
 मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मी मधुयष्टिका ॥
 बलाति बलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम् ।
 विदारि शतमूली च [शतपुष्पी च] शालपर्णी सजीवका [सजीरका] ॥
 फलं त्रिपुषपीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।
 एषामर्द्धपलान् भागान् गव्यं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥
 बहुरूपञ्च यत् पित्तं कामलावातशोणिते ।
 अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मये भ्रमे ॥
 तरुणी चाल्प पुष्पा च या च गर्भं न विन्दति ।
 अहन्यहनि नारीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 फलन्तु त्रिफला ग्राह्यं शीतकल्याणके घृते ।
 शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥

घृत ३ सेर, गोक्षीर १२ सेर, जल ६ सेर, कल्क नीलभेद, पद्म, विरिषा, गोमधान, रक्तशक्ति, मुगानी, पतालीकोमोरा, गमारीगुटि, यष्टिमधु, बरियालद्वय, भेद, तालर वेदु, क्षीर, काकोली वा भूमिकुम्भायड शुल्फा वा शतमूल, शालपाणि, भोगजीरा अथवा जीवक त्रिकोप बीज (अथवा त्रियह बीज) कदलीफलर अथ प्रत्येक ४ तोला कै सिद्धं ।

इति वैद्यकसारोद्धारे प्रदररोगाधिकारः ॥२

७७ । अथ सोमरोग-चिकित्सा

प्रसङ्गात् सोमरोगश्च गरदीषाभिचारतः ।
 आपः सर्वशरीरस्था मूत्रमार्गं ब्रजन्ति च ॥
 निर्गन्धा विरुजाः खच्छाः शीतवारि निभाः सिताः ।
 खवन्ति चातिमात्रन्तु न शक्नोति सुदुर्बलः ॥
 वेगं वारयितुं तस्य न विन्दति सुखं क्वचित् ।
 शैथिल्यं शिरसश्चैव मुखताल्लुविशोषणं ॥
 प्रलापो भ्रष्टा मूर्च्छा च त्वचो रौक्षस्तु शीतता ।
 रोगः सोम इति शेषः स्त्रीणां निश्चेष्टता क्षणात् ॥

मैथुन, भ्रम, शोक, विषदोष, कुमन्त्रादि एव सकल कारणे शरीरगत रसक मूलकरि, मूत्रद्वारे बाहिर करे । निर्गन्ध, निरुज, निर्मल, शुद्ध नचेत् कृष्ण अतिशय क्षये; मातिव नोवारे, क्षीर दुर्बल करे,

२ । मूत्रगदसस्यम्—स्त्रीणां वातहतं रक्तं ऋतुकाले तु शुल्लंकर ।

तेन गर्भं न विन्देत [नमिन्देत] स्त्रीणां मूत्रगदः स्पृष्टः ।

ऋतुकालत वाते रक्तमात्रे करार, शूले धरे तेन हेतुना गर्भपातक मूत्रगद बोले ।—इत्यधिकः पाठः ।

तार वेग रोष करि राखिब नोबारे, शरीर जनजनाइ । शिरत न करि पानोखगा हेन करे, मुख तालु शुकाइ
निये, हाभि विस्तर हइ, शरीर विवर्या हइ ; हात भरि चेचा हइ । हहाके खी सोमरोग बोले । तत्काले
निश्चेष्टा करे ।

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।

शर्करा पयसोपेतं सोमे धारणमुत्तमम् ॥

पक्व कदलीफल २ तोला, गोदुग्ध १६ तोला, आमलकी रस १ तोला, मधु ३२ रति, चिनि ३२ रति
आलोख्य पेयं ।

तालकन्दञ्च खर्जुरं मधुकञ्च विदारिका ।

शर्करा-मधुसंयुक्तं मूत्रानिमारनाशनम् ॥

तालशिपा, खर्जूरशिपा, यष्टिमधु, पताली कोमोरा एषां स्वरस १ पल चिनि दत्त्वा पेयं ।

बृहद्भात्रीघृतम्

धात्रीफल रसप्रस्थं विदार्याः खरसन्तथा ।

पञ्चतृणरसप्रस्थे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

क्षीरस्यापि [क्षीरञ्चापि] शतावध्याः प्रस्थं प्रस्थं रसस्य च

दत्त्वा मृद्वग्निना वैद्यः पाकमिद्धं विधाय च ॥

सुसिद्धे प्रक्षिपेच्चूर्णमेषाञ्चापि पलं पलं ।

मधुकं त्रिवृता चैव धारञ्च बृहदारकं ॥३

शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनश्च पलाष्टक ।

चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निघापयेत् ॥

सोदावर्त्तानि हन्त्याशु सोमरोगं निहन्त्यलम् ।

तृष्णादाहमरोचं हि शूलं दुर्नामनाशनम् ॥

मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं बहुमूत्र विनाशयेत् ।

पित्तजान् विविधान् व्याधीन् वातजांश्च सुदारुणान् ॥

३ । कल्क—एला-लवङ्ग-त्रिफला कपित्थफलमेव च ।

सञ्जलं सरलं मांसी कदलीकन्दमेव च ॥

उत्पलस्य च कन्दानि कल्कं दत्त्वा विचक्षणः ।

ततः कल्कं परिक्लाव्य चूर्णं दद्यात् पलं पलम् ॥

—इत्यधिकः पाठः आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रनाथस्य ।

करोति शुक्रोपचयं बलवर्णकरं परम् ।

नानारूपविकारम् विशेषाद् बहुमुत्रनुत् ॥

शुत ३ सेर, आमलकी रस ३ सेर, पाताली कोमोरा रस ३ सेर, पञ्चतण्डुलरस ३ सेर, गोक्षीर ३ सेर, शतमूल रस ३ सेर, पाक सिद्धे प्रक्षिपेच्छूर्णं यष्टिमधु, तेड़िया, यवक्षार, वृद्धदार' एषां पलं पलं, चिनि ८ पल होते दत्त्वा मर्दयित्वा नवीन मायद्ये संस्थाप्य अतो मक्ष्यं कर्त्तुं, क्षीर मनुपितेत् ।

इति वैद्यकसारोद्धारो स्तोमरोगाधिकारः ॥

७८ । अथ योनिव्यापच्चिकित्सा

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्मवातजित् ।

वस्त्यभ्यङ्गपरीषेक प्रलोपाः पिच्छधारणम् ॥

योनि दोषत, वातरान्ति क्रिया करिव । वस्ति तैल क्रिया सेक, लेप, धारणम् एह क्रिया करिव ।

वचोपकुञ्चिकाजाजी-कृष्णावृषक-सैन्धवम् ।

अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥

पिप्प्ला प्रसन्नयालोढ्य खादेत् तद्घृतभञ्जितम् ।

योनिपार्श्वार्तिहृद्रोग-गुल्माशौं विनिवृत्तये ॥

वच, कालजीरा, पिप्पली, बाहक, सैन्धव, आजनि, यवक्षार चित्रक, चिनि, एतान् पिष्ट्वा, घृते मर्जयित्वा यथाशक्ति पेय' ।

रास्नादिः—रास्नाश्वदंष्ट्रा-वृषकैः शृतं शूलहरं पयः ।

रास्ना, गोक्षीर, वासकमूल एषां मिलित्वा २ तोला, गोदुग्ध २ पल, जल ४ पल, शेष दुग्ध २ पल पेयम् ।

गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिसेचनम् ।

आमरिलता, त्रिफला, दन्तो एषां मिलित्वा २ तोला जल ६ पोवा, शेष ४ पलं, अनेन योनिप्रहासनं ।

नताद्यं तैलम्

नतवार्त्ताकिनी कुष्ठ-सैन्धवामरदारुभिः ।

तैलात् प्रसाधिताद्दार्यः पिचुय्यौनी रुजापहः ॥

तिलतैल ३ सेर, पानी १२ सेर, कल्क तगरमूल, कण्टकारो, कूर, सैन्धव, उर्षीकाठ एषां मिलित्वा ८ पल, तैलं सिद्धं अनेन तैलेन बस्त्रे वर्त्ति कृत्वा योनी देया अथवा वर्षयेत्, प्रहालयेत् ।

दुर्गन्धयोन्यां—वामिन्यां पूतियोन्याश्च कर्त्तव्यः स्वेदनोविधिः ।
योनि दुर्गन्धत सेतु दिव, तैल वर्षणं क्रिया करिव ।

शङ्खकीतैलम्

शङ्खकीजिङ्गिनीजम्बु धवत्वक् पञ्चवल्कलैः ।
कषायैः साधितः स्नेहः पिचुः स्याद्विभ्रतापहः ॥

शालर छात्र, जिङ्गिनी वृक्षर छात्र, जम्बुछात्र, धवछात्र, वर, आह्वर, पाकरी, डिमर, थैकर, एषां मिलित्वा १०० पल । जल ४८ सेर, शेष १२ सेर, कल्क तस्य ८ पल, भ्रक्षणं ।

आखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं यत् ,
तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतन्न सभ्यम् ।
तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना,
हन्ति व्रीडाकर भगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥

मूषिक मांसं कुटयित्वा तैलेन मज्जनं खोलके तत्तैलतो यं स्रवति, गृहीत्वा, वस्त्रे प्रक्षयित्वा योनौ प्रवेशयेत् ।

विदीर्णायां योनौ योनिकन्दे—

मूषलीमूल-लेपेन [सुषवीमूल-लेपेन] प्रविष्टान्तर्वहर्भवेत् ॥

नागिनी मूरवन्धा मूल लेप दिव, ओलोवा कन्द मितर हर ।

योनिर्मूषवसाभ्यङ्गान्निःसृता प्रविशेदाप ।

हन्दुर मांस कुटि खोलात भाजिव तैलेन, सि तैल घहिव कन्द ओलोवा मितरक याव ।

लोभ्रतुम्बीफलालेपो योनिदाढ्यं करोति च ।

भूमलति छात्र, तितालाड, पिष्ट्वा योनि लेपः षट् हर ।

वेतसमूल-निःक्वाथ क्षालनेन तथैव च ।

थैकर मूल २ तोला, जल ४ पल, शेष १ पल, तेन योनि प्रक्षालनं दाढ्यं ।

मूषिक-बादुलिवसा भ्रक्षणं योनि-दाढ्यं दम् ॥

मूषिक मांस, बादुलि मांस बाटि लेप दिव ।

४ । सुषवीमूल लेपेन, कारवेल्लमूललेपेनेत्यर्थः । — चक्रदत्ते शिवदासः ।

वचानीलोत्पलं कुष्ठं मरिचानि तथैव च ।
अश्वगन्धा हरिद्रा च गाढीकरणमुत्तमम् ॥

वच, नीलमेत, कुर, मरिच, अश्वगन्धा, हरिद्रा, पतैः सममागैः पिष्टैर्लेप

पञ्चपल्लवाद्यं घृतम्

पञ्चपल्लवयष्ट्याह्म मालतीकुसुमैर्घृतम् ।
रविपक्वमन्यथा वा योनिगन्ध-विनाशनम् ॥

आम, आमु, औ, जरा, विल्ब, एह सकलर पत्र थष्टिमधु मालतीकुलं एषां कएकं १ पल, घृत ४ पल
अलेन गोलयित्वा रौद्रे शोषयेत् । अथवा अग्निपाके जलं चतुर्गुणं देयम् । योनौ ब्रह्मणम् ।

सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।
दूर्वायाः पिष्टक प्राश्यथ वनिता चार्त्तवं लभेत् ॥

जवापुष्प १ तोला, काञ्जि ८ तोला, पिष्टा साधं । कोवानुटि लतार पात, दूर्वामूल भृष्टं तयद्बुद्ध
अलेन पेयं । नष्ट श्रुतु हर ।

कन्दं रक्तोत्पलस्याथ रक्तकार्पासमूलकम् ।
करवीरस्य मूलञ्च रक्तचौडस्य मूलकम् ॥
वङ्गनस्य तथा मूलं गन्धमातृद्विज्जीरकौ ।
रक्तचन्दनजञ्चैव समभागानि भावयेत् ॥
तण्डुलोदकमम्पिष्टं श्रुतुम्नानात् प्रदापयेत् ।
योनिशूलं कुक्षिशूलं प्रदरञ्च विनाशयेत् ॥
योनिशूलहरः प्रोक्त उत्पलादिस्यं गणः ॥

रक्त पञ्चमूल, रक्त कार्पासमूल, रक्तकरवीर मूल, रङ्गा वेडे ना मूल, रङ्गा औडू (जवा) मूल, गन्धकसार
ओरादय, रक्तचन्दन पतत् समभागं अष्टभाग तण्डुलोदकेन पिष्ट्वा तेनैव पिबेत् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे योनिव्यापदधिकारः ॥

५ । दूर्वापिष्टञ्च सम्प्राच्येति मूले । दूर्वायाः पिष्टकमिति, दूर्वातण्डुलाभ्यां कृतं पिष्टकमित्यर्थः ।

—शिवदासः ।

७६ । अथ प्रथमात्तवे

यस्या योनौ कटौ शूलं शोणितं तनुचारुणं ।

उत्पलादि गणं तस्याः पाययेत्तन्डुलाम्बुना ॥

कोनो स्त्रीर शोणित स्त्राव हृह योनि कङ्काल इहात शूल धरे, शोणित अल्प तनु अघन, योनिव्याप-
इधिकारोक्त उत्पलादि गणमत्र योज्यं ।

कदम्ब-वृहतीमूलं विरवमूलञ्च बुद्धिमान् ।

समभागञ्च तद् पिष्ट्वा छागीक्षीरेण पाययेत् ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा यावद्ब्रह्मति शोणितम् ।

यस्याः पित्तहृतं रक्तं फलं तस्य न विद्यते ॥

कदम्बमूल, वृहतीमूल, विरवमूल, एतान् समभागान् छागीक्षीरेण पिष्ट्वा मक्षयेत् ।

उत्पलं चन्दनं कुष्ठं मूलं तगरसम्भवं ।

यष्टिमधु समं पिष्ट्वा अजाक्षीरेण पाययेत् ॥

बहुलं पिच्छिलं स्निग्धं ह्यलं स्रवति शोणितम् ।

योनौ नामौ च शूलञ्च कफे भवति दारुणम् ॥

रक्तपथ, रक्तचन्दन, कूर, तगरमूल, यष्टिमधु एतानि समभागानि छागीक्षीरेण पाययेत् । काञ्चन
गरामूलं पिष्ट्वा छागीक्षीरेण पेयम् ।

सुवर्णस्य रूप्यकस्य चूर्णं ताम्रस्य चाज्यसंमिश्रे ।

पीते शुद्धे क्षेत्रे भेषजयोगाद् भवेद् गर्भः ॥

एकैकचूर्णं घृतमिश्रं लिहेत् ।

गर्भधारणे—पुष्योद्धृतं लक्षणया मूलं पिष्टं सुकन्यया ।

श्रुत्वन्ते घृतदुग्धाभ्यां पीत्वा प्रोत्यवला सतं ॥

पुष्या नक्षत्रत काञ्चन गरामूल आनि पिष्ट्वा घृत-दुग्धाभ्यां पेयं गर्भं धत्ते । चतुष्पादि निरामिषाञ्च
दुग्धेन धुञ्जीत ।

क्वाथेन ह्यगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।

श्रुतुस्नाताऽवला पीत्वा धत्ते गर्भं न संशयः ॥

अश्वगन्धा २ तोला, जल ३ पोवा, दुग्ध २ पल प्रक्षेप घृत ६४ रति गर्भं धं

पिप्पल्यः शृङ्खलैश्च बरिचं केशरं तथा ।

घृतेन सह पातव्यं बन्ध्यापि लभते सुतम् ॥

पिप्पली, आदा, मरिच, नागकेशर एतानि पिष्ट्वा घृतेन पेय । अन्नं दुग्धेन भुञ्जीत । बन्ध्या गर्भ-
धारणम् । इति खीबन्ध्या गता ।

सम्पदमोदकः

अथ पुरुषबन्धयोपायः—तालमूली शतमूली भूमिकुष्माण्डमेव च ।

अश्वगन्धा च गोधूमं शाल्मली कट्फलन्तथा ॥

गौक्षरं बानरीविजं वला चातिवला तथा ।

मधुकं क्षीरकाकोली समभागैः पलैस्त्रिभिः ॥

महिषीघृतपिष्टञ्च मोदकन्तु सशर्करं ।

माक्षिकेण समायुक्तं त्रिसुगन्धि-समन्वितम् ॥

मोदकं सम्पदं नाम पुंसा बन्ध्यत्वनाशन ।

औषधं सर्वमेतद्धि बीजदोषविनाशन ॥

क्षीणशुक्रोऽथवाऽशुक्रो मन्ददृष्टिस्तथैव च ।

वलक्षीणः क्षीणदेहो वाद्यमासतसंकुलः ॥

बहुदारश्च वृद्धश्च कन्यासन्ततिरेव च ।

महायेदोषधैस्मानिं वृद्धोऽपि तरुणायते ॥

नागिनी मूरबान्धा, शतमूल, पातालीकोमोरा, अश्वगन्धा, गोमधान, शिमलु, काश्फल, गोक्षुर, बान्दरकेकोवागुटी, द्विविध बरिखाल, यष्टिमधु, क्षीरकाकोली प्रति द्रव्य ३ पलकै लव, महिषी घृत, मधु, सबकै मिश्र करि १ तोला प्रमाणे मोदक, पलाचि, दालचिनि, तेजपत्र चूर्णा दि सुवासित करि अनुपान करि खाव । शाल्यन्न, मुद्गान्न, दुग्धान्न खाव । क्षार वर्जितव, पुष्यबन्ध्या गुचे ।

इति शैरवतन्त्रे कुन्तिकौशिकसंवादे पुरुषबन्ध्याधिकारः ॥

८० । अथ गर्भरक्षाविधिः

प्रथमे मासि—मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारु च ६ ।

यष्टिमधु, ठोठनीशाकबीज, क्षीरकाकोली, उजैकाष्ठ एषां मिलित्वा ३२ रति दुग्ध पलैकेन पेयं ।

१ । मधुकमित्यादि, शाको, महजस्तस्तस्य बीजम् । पयस्या क्षीरकाकोली, अन्नमन्तकः अन्धोदकः
मातुषा वा ताप्रवली, मञ्जिष्ठा । —चक्रदत्ते शिवदासः ।

द्वितीये मासि—अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली सताबरी ।

बटाकुर, कृष्णतिल, मजाडि, शतमूल एषां मिलित्वा दुग्धपलैकेन पेयम् ।

तृतीये मासि—वृक्षादनी पयस्या च तथैवोत्पलसारिवा ।

खुमरा, क्षीरकाकोली, तदमावे भूकुम्भायड, भेटफुल एषां मिलित्वा ३२ रति दुग्धपलैकेन पेयम् ।

चतुर्थे मासि—अनन्तासारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ।

अनन्तमूल, श्वेतभेदेली, रास्ना, अकलविर, यष्टिमधु एषां मिलित्वा ३२ रति दुग्धपलैकेन पेयम् ।

पञ्चमे मासि—वृहतीद्वय काश्मर्य्य क्षीरिशुक्लास्त्वचोधृतं [विसम्] ।

भेकुरि, कण्टकारीफल, आहत, जरि, गन्धविरिणा एषां मिलित्वा ३२ रति पिष्ट्वा दुग्ध-श्रुताभ्यां पेयम् ।

षष्ठे मासि—पृथक्पर्णी वलाशिग्रः श्वदंष्ट्रा मधुयष्टिका ।

पिठानी, वरियाल, चजिना, गोक्षुर, यष्टिमधु, एषां मिलित्वा ३२ रति दुग्धपलैकेन पेयम् ।

सप्तमे मासि—शृङ्गाटकं विलं द्राक्षाकरोक्षमधुकं सिता,

मासेषु सप्तयोगाःस्युरर्द्धश्लोकास्तु सप्तसु ।

यथाक्रमं प्रयोक्तव्यं गर्भसावे पययुता ॥

शिङ्गरि, मृणाल, द्राक्षा, तदमावे गमारोगुटी, केहेरु, यष्टिमधु, चिनि एषां मिलित्वा ३२ रति दुग्धपलैकेन पेयम् ।

अष्टमे मासि—कपित्थविल्ववृहती पटलेक्षु निदिग्धिकाः ।

मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्भिषगष्टमे ॥

औ, विष्व, अष्टकारी, पटोलपत्र, पातालीकोमोरा, भेकुरि एषां मिलित्वा, २ तीला क्षीर १६ तोला, जल ३ पोवा, दुग्धभावशेषः पेयः ।

नवमे मासि—नवमे मधुकानन्ता पयस्या सारिवाः पिबेत् ।

यष्टिमधु, अनन्तमूल, पातालीकोमोरा, श्वेतभेदेली एषां मिलित्वा ३२ रति पिष्ट्वा दुग्धपलैकेन पेयम् ।

दशमे मासि—पयस्तु दशमे शृण्व्या शृतशीतं प्रशस्यते ।

द्युटी २ तोला, दुग्ध २ पल, जल ३ पोवा दुग्धभावशेषः पेयः ।

मधुना छागीदुग्धेन कुलालकरकर्दमः ।

अवश्यं स्थापयेद् गर्भं चलितं पानयोगतः ॥

छागी दुग्ध २ पल, कुलालकर प्रोञ्चित कर्दम ३२ रति मधु दत्त्वा पेयं ।

गर्भशूलो—कशेरुशुक्लातक पद्मकोत्पलां समुद्गयष्टीमधुकं सशर्करम् ।

सशूलगर्भं स्रुतिपीडिताङ्गना पयोविभिर्भं पयसान्नभुक् पिबेत् ॥

केहेल, शिङ्गुरि, पद्मकेशर, भेटकुल, सुगानी एषां मिलित्वा ३२ रति दुग्ध-पलैकेन पेयम् ।

कुशकाशोरुवकाणां मूलैर्गौक्षुरकस्य च ।

शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलान्तु परम् ॥

कुश, कडुवा, परराठमूल, गोक्षुर एषां मिलित्वा २ तोला, दुग्ध २ पल, जल ३ पोवा दुग्धाक्षेपः पेयः ।

अथ गर्भिणीज्वरे—चन्दनं सारिवालौघ्रं मृद्विका शर्करायुतं ।

कार्यं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिण्या ज्वरनाशनम् ॥

रक्तचन्दन, र्वेतभेदेली, लोघ्र, गमारीगुटी, एषां मिलित्वा २ तोला काथ चिनि दत्त्वा पेयं ।

एरण्डमूलममृता मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनं ।

दारुपद्मयुतोक्तायो गर्भिणी ज्वरनाशनः ॥

परराठमूल, गुडूची, मषाठि, रक्तचन्दन, उषैकाष्ठ, पद्मकाष्ठ एषां मिलित्वा २ तोला काथजलेन पेयम् ।

गर्भिणी-ग्रहण्यां—आम्रजम्बुत्वचः क्वाथं तोहयेष्वाजशक्तुभिः ।

अनेन लीढमात्रेण गर्भिणी ग्रहणी जयेत् ॥

आम्रदाल, आम्रदाल, २ तोला काथ, लाजाचूर्णं दि खादेत् ।

इति वैद्यकसारोद्धारे गर्भिणी-चिकित्साधिकारः ॥

८१ । अथ सुखप्रसवोपायः

पाठालाङ्गलि मिहास्य मयूरक-जटैः पृथक् ।

नाभिवस्ति-भगालेपात् सुखं नारी प्रस्यते ॥

आकलविन्धिमूल, लाङ्गलीयामूल, अपामार्गमूल, एषां भूत्वानि, एकैकमानीय पिष्ट्वा, नामित, चररत, योनित लेप दिव, मुखे प्रसव दुरव ।

ग्रहाम्बुना गेहधूमपानं गर्भापकर्षणम् ।

काङ्गिकेन आत्मान्धु चूर्णं पिबेत् ।

मातुल्लङ्घस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।

घृतेन सह पातव्यं मुखं नारी प्रसूयते ॥

खोल्लेङ्गमूल, यष्टिमधु, पिष्ट्वा ३२ रति, मधु १६ रति, घृत २ तोला पेयं ।

स्नुहीक्षीरं तथास्तोकं गर्भिण्याः शिरसि क्षिपेत् ।

स्नुहीक्षीर शिरसि किञ्चित् फोड दिव । प्रसव हर ।

च्यवनमन्त्रः—इहामृतञ्च सोमश्च चित्रभानुश्च भाविनि ।

सञ्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुदृतं वै तव लघुगर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्री ।

तदनल पवनार्कवासवास्ते सहलवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिं ॥

मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः ।

मुक्तः सर्पभयाद्[मुक्तः सर्वभयाद्] गर्भं एह्येहि मारिच स्वाहा

[विरमावितः] ॥

इति मन्त्रेण श्रावयेत् ।

ॐ क्षिप निक्षेप मन्मथ प्रमथं मुञ्च मुञ्च स्वाहा ।

(इति सारसंग्रहमतम्) अनेन मन्त्रेण औषधं परिजन्त्य पानीयं वा सप्तवारामिमन्त्रितं पातुं देयं ।

इति च्यवनमन्त्रोऽयं ।

अथ अमरापातनं—कटुतुम्ब्यहि-निम्बोक्तं कृतवेधन-सर्षपैः ।

कटुतैलान्वितो धूमो योनेः पातयतेऽमरा ॥

तितालाज, सापर कलप, घुकुर चुमै, सेवासरियह कटुतैनेन मिश्रयित्वा, अङ्गारोपरि दत्त्वा योनौ धूपयेत् लगि आहे ।

अङ्गुलि चूर्ण मेराइ, गलत दिव, लगि आहे ।

लाङ्गलीया विषमूल बटि, हस्तत भरित, बहिव लगि आहे ।

प्रसवे रक्तस्त्राव-निवारणं शूलञ्च—

वायुः प्रकुपितः कुप्यात् संरुद्धथ रुधिरच्युतम् ।

सूतायाः हृच्छिरोवस्ति शूलं मङ्गलसंशितं ॥

प्रसवत वेदना जन्मि वायु प्रकुपित इह योनिद्वार निरुधि रक्तस्त्राव करे, सेह कालत पेटत शूलपरे तारे नाम मङ्गल शूलभ्याषि बोले ।

यवक्षारं पिबेत् तत्र सर्पिणोष्णोदकेन वा ।

यवक्षार ॥० तोला, घृत ४ टका, इरुषेरे वा उष्णोदकेरे पानं ।

दशमूलविभिन्नान् पञ्चकोलमिश्रेष्यते ।

दशमूल पञ्चकोल मिश्रित्वा २ तोला, काषं कृत्वा पेयं ।

हन्ति मकलजं शूलं हृच्छिरीवस्तिसम्भवम् ।

मकलशूले—पारावत शकृत् पीतं शालितण्डुलवारिणम् ।

गर्भपान्तरौत्ये तु रक्तज्ञान-निवारणम् ॥

पारावत विष्ठा ३२ रति, शालितण्डुल जलेन पलेकेन पेयं ।

पृथिव्यां पतिते वाले योनौ पीडनमिष्यते ।

अपयायो यथा वायुस्तथा संरक्षणक्रिया ॥

पृथिवीत बालक परिले योनित पीडा दुर ।

हृत्कुक्षिशूलमाध्मानं प्रविष्टे तत्र जायते ।

कुक्षिकामकरं स्त्रीणां जातीपत्रं गुडैर्लिङ्हेत् ।

कुक्षिकामत माषपत्री १ तोला, गुड १ तोला, द्वयो लिङ्हेत् ।

प्रातर्भक्षु समायुक्तं त्रिसप्ताह कर्वाजटां ।

विष्वसो कूलर चूर्णा मधुना लेष्यम् ।

घृतमधुलीढं प्रातर्द्धात्रीचूर्णैस्तथा निशायाः ।

सूतायाः कृशमदनं कुक्षते क्रमेण मालतीमूलम् ॥

बामलकोचूर्णा १, हालधिचूर्णा १, घृत मधुभ्यां लेष्यम् । जातिफुलर मूल चूर्णा क्रमेण पिबेत् लिङ्हेद्वा ।

इति कुक्षिकामकरम् ।

जलपिष्ट-वरुणपत्रैः सघृतैरुद्धर्त्तनालेपौ तु ।

जलेरे वाटि बरुणर पात, घृते मैते स्तनत लेप दिव ।

लेप दिवार पूर्वैर् गोमय दिव, पाचे लेप दिव । किक्किशरोग बोले, पयोधरत, उरुदेशत, चर्मविदारण हृह, तारे १ प्रकार, रक्त विद्रधिक्त त्याग करि विद्रधिर एके लक्षण ।

विशालामूललेपस्तु हन्ति पीडां स्तनोत्थिता ।

निशाकनकफलाभ्यां लेपश्चापि स्तनार्चिहा ॥

हालधि १, पुस्तूराशुटी १ दुग्धो वाटि स्तनत लेप दिव । रक्तमोक्षणादि विद्रधिर सफला विना करिव ।

इति स्तनरोगः ॥

माहिषीमव-नवनीतं व्याधिवलीप्रा तयैव नागवला ।
पिष्ट्वा मर्दनयोगात् पीनी कठिनौ स्तनौ कुक्षे ॥

महीनी कुम्भर नवनीत २ तोला, कूर, सोमवरियाकर मूल, बच, कुकुर सुता एषां प्रति १ महा वाटि
स्तने मर्दन ।

श्रीपर्णीतैलम्

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां सिद्धं तैलं तिलोद्भवम् ।
तुलकेनैव तत् तैलं स्तनस्योपरि धारयेत् ॥
पतितालुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरो ॥

इति स्तनस्थिरीकरणम् ॥

अथ स्तन्य-शोधनम्—तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत् ।

दशमूल मिलित २ तोला, पानी ४ पल, शेष १ पल, पेयम् ।

हरिद्रादि बचादि७ वा पिबेत् स्तन्य-विशुद्धये [स्तन्यस्य वृद्धये] ।

हालधि, आनुकाठ, बच, हरिद्रादिः अथवा पुरिनपर्णी, इन्द्रियव, यष्टिमधु एषां प्रत्येक २ महा
पानी ४ पल, शेष १ पल ।

बचादिः—बच, मथा, आतहच, हरीतकी, लज्जे, [श्युठी, इन्द्रियव, अनन्तमूल, शुद्धौ, कटुकी]
नागकेशर एषां प्रति १ महा, पानी ४ पल, शेष १ पल । इति स्तन्य दोषः ।

लौहं पिप्पली कषायेन पिबेत् नारी च निश्चितं ।

सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतमात्रं न संशयः ॥

पिप्पली कायेरे लौह १ रति वा २ रति, लौहदण्डेरे मारि तप्तं कृत्वा पिबेत् ।

अमृतादिः—अमृता नागर सहचर भद्रोत्कट पञ्चमूल-जलदधृतम् ।

शीतं मधुसंयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्गम् ॥

आमैलता, आदा, क्रियटी फुलर शिपा, कैवर्त्तमथा, इकरमूल, स्वल्प पञ्चमूल, आरु मथा एषां प्रति १
महा, जल ४ पल, शेष १ पल, शीते मधु प्रक्षेप पेयम् ।

७ । हरिद्रादि बचादिगणौ लौघृतौ । यथा—हरिद्रा, दालहरिद्रा, कससी, कुटबबीजानि,
मधुकञ्च इति कससी पुरिणपर्णी ।

बचासुस्तातिभिषा भद्रदाखि नागकेशरञ्च । इति । भद्रदारु देवदारु ।

सहस्ररादिः—सहस्ररक्त क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

दीपनो ज्वरशोधनः सूतिकारोगनाशनः ॥

किचदी कुशर मूल २ तोला, पानी ४ पल, शेष १ पल, प्रक्षेप पिप्पलीचूर्णां ४ रति । ज्वराति-
सारोक्त रत्नाश्रवटिका ग्रहयुक्त नायिकाचूर्णां अत्र कर्त्तव्या ।

सौभाग्यशुण्ठी

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलं विंशतिः ।

क्षीरादृक्केन पक्तव्यं खण्डस्यार्द्धशतंपलम् ॥

शताह्वा जीरक व्योषं त्रिसुगन्धि-यमानिका ।

कारवीमिषि-चव्यामि-मुस्ता चैषां पलं पलं ॥

लोहीभूतमिदं सिद्धं घृतभाण्डे निधापयेत् ।

तद् यथामिवलं खादेत् प्रसूता च विशेषतः ॥

तद्बर्णथ वल्यमायुष्यं बलि-पलितनाशनम् ।

बयसः स्तम्भनं [स्थापन] हृद्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥

अजीर्णरोगनाशञ्च वह्नि सन्दीपनं परम् ।

आमवातहरं श्रेष्ठं सर्व्वशलहरं परम् ॥

नानातिसारशमनं समहर्षी जयेत् ।

• योनिकन्दशूलहरं सूतिकारोगनाशनम् ॥

इति वैद्यकसारोद्कारे योनिव्यापदादि-स्त्रीरोगचिकित्सोपदेशः ॥

सप्तवशः परिच्छेदः

बालरोगचिकित्सोपदेशः

८२ । अथ बालरोग-चिकित्सा'

जातस्यास्यं विशौध्यादौ बालस्य सिद्धसर्पिषा ।
तथाति क्लेदितं चानु वलातैलेन सेचयेत् ॥
अश्मनोर्ध्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।
मुखसेकश्च कोष्णेण शीतलेनाम्भसाथवा ।
यथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिमं ॥
अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि सञ्जीव [त्वं जीव] शरदः शतम् ॥
शतायुः शतवर्षोपि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
नक्षत्राणि दिशोरात्रिरहधत्वारि रक्षतु ॥
कुष्ठं वचाभयात्राह्नी कनकं क्षौद्रं सर्पिषा ।
वर्णायुः कान्तिं जननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥

कूर १, बच १, शिलिखा १, मालमोग शाक १, सुवर्णजारण १ मधु घृतेरे मर्दि लेहयेत् ।

व्योष-शिवोग्रा रजनीकल्कं स्तन्येन पीतमथ पयसा ।
उत्सवं निःशेषं कुरुते पटुतां बालस्य चात्यन्तम् ॥

त्रिकटु, शिलिखा, बच, हालधि एषां समभाग कल्कं स्तन्येन पयसा वा पाययेत् ।

प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषज रक्तिका ॥

प्रथम मासत (जातकक) लराक परति प्रमाये औषध खुवाव ।

अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ।

प्रथम मासरेपरा एक बत्सर पर्यन्ते मधु क्षीर, चनि घितरे अवलेह करि औषध खुवाव ।

१ ।

मैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।

कार्यं तदेव बालानां मात्रा क्षान् कनीयसी ॥

— वाकुर्वेहसंगे रेवेन्द्रः ।

एकैकां वद्धयेत्तावद् यावत् संबत्सरो भवेत् ।
 तद्बद्धं माषवृद्धिः स्याद् यावदाषोडशाब्दिकात् ॥
 मृतपिण्डेनाग्निं तप्तेन क्षीरसिक्केन सोष्मणा ।
 स्वेदयेदुब्धितां नाग्निं शोधस्तेनोपशाम्यति ॥

बाह्यो योऽधिरजातः स्तन्यं न गृह्णाति, तस्य सहसैव धानी मधुघृत पथ्या कल्केन चर्त्येज्जिह्वा ।
 आमलसी १, यष्टिमधु १, शिल्लिखा १, घृत मधुरे वाटि जिह्वात बहिष ।

मुखपाके—सह जम्बीररसेन स्नुग्दलरसघर्षणं सद्यः ।
 कृतमुपहन्ति हि पाकं मुखार्णं बालस्य चार्श्वेव ॥

जमीरर रस, सिञ्जुपातर रस किञ्चित् मुखस्य प्रोक्षणं ।

जङ्कितत्त्वे भवेद् यस्य कफदोषेण कण्टकः ।
 कपूरवारिणा जिह्वां निघृष्ट्य शोषयेत्ततः ॥

जिह्वात कण्टकाकार इह, काफुर पानीत पेन्द्राह मुख धुवाव, पाचे मधिव ।

अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।
 दाब्बीयष्ट्यभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ॥

बाजुकाठ १, यष्टिमधु १, आश्वपत्री १ मधुरे वाटि लेप दिव । इति मुखपाकः ।

नाभिपाके—नाभिपाके निशालोध्र-प्रियङ्गु-मधुकैः शृतम् ।
 तैलमभ्यङ्गने शस्तमेभिर्वाप्यवचूर्णनम् ॥

कटुतैल १ सेर, पानी ४ सेर, कल्क हरिद्रा, भूमरति, प्रियङ्गु, यष्टिमधु एषां प्रति २ कर्ष । अथवा
 हरिद्रादीनां चूर्णां नामौ क्षेयम् ।

गुदपाके—गुदपाके तु बालानां पित्तज्ञीं कारयेत् क्रियाम् ।
 रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥

गुदपाकत पित्तज्ञी क्रिया करिव । रसाञ्जन लेप दिव ।

बालकण्डूत्कटे कुर्यात् रक्तसाव' जलौकषा ।

सर्वाङ्घ्रिरोगे—त्वचौ बृहत्या भागो द्वौ भागैकः कुसूरस्य च ।
 कुसूरकाक्षे क्षेपोऽयमञ्जनञ्चैव शस्यते ॥

मेकुरि शिपार ज्वाल २ माग, शोषित रसाञ्जन १ माग द्रवोः पिष्ट्वा बर्दी हुत्वा २ चक्षुत अञ्जनं लेपो वा ।

मनःशिला शङ्खनाभिः पिप्पलयोऽथ रसाञ्जनम् ।

वर्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बाले सर्वाङ्घ्रिरोगनुत् ॥

शोषित मनःशिला, शोषित नाभिश्छ, पिप्पली, रसाञ्जन सममागे मधु दत्त्वाञ्जनं ।

मातुः स्तन्य कटुस्नेह-काञ्चिकैर्भावितो जयेत् ।

स्वेदाद्दीपशिखीत्ततो नेत्रामय-मलककः ॥

मलकक पत्र, मातुदुग्धेरे, कटुतैलेरे, काञ्चिरे भावनादि, दीपशिखात् तप्त करि चक्षुपि स्वेदः ।

रात्रिरोदने—इन्द्र-स्वरिस-पत्रञ्च धूपेनैतत् प्रयोजितम् ।

निहन्ति रोदनं रात्रौ बालस्याशु न सशयः ॥

जम्बुकनासा वायसजिह्वा नाभिर्वराहंसम्भृता ।

कास्यं रसोऽथ गरलं प्रावृङ्क्ते भेकस्य वामजङ्घास्थि ॥

इत्येकशोऽथ मिलितं विधृतं ग्रीवादि कटिदेशे ।

अहिण्डिका प्रशमनमभ्यङ्गो नातिपथ्य विधिः २ ॥

शियालर नासिका, काकर जिह्वा, वरार नामि [मिश्रुधार्षित वराटकस्थित पारद २ बह्व], काह, पारद, विष, वर्षाकालज पीतवर्णं भेकर वामजङ्घाहाड एतत् सर्वं प्रत्येकम्बा, बालकस्य ग्रीवायां कटिदेशे वा बद्धं ।

आहिण्डिकायां—सप्तदल-मरिच-पिष्टं गोरोचना सहितं ।

पीतं तद्वत् तण्डुल भक्तकृतो दग्ध पिष्टक प्राशः ॥

रात्रौ घोटक बालां वप्रीयात् ।

तैलाक्तशिरस्तालुनि सप्तदलार्कस्नुही-भवं क्षीरम् ।

दत्त्वा रजनीचूर्णे दण्डेन स्यत्यनामाख्यः ॥

बालकर शिरत तेल दि, तालुत चतौयनार पठा, आकण पठा, सिजु पठा ३ एकत्र करि दिव । तार पाचे हरिद्राचूर्णं दिव ।

२ । जम्बुकेत्यादि—जम्बुकः, शृगालस्तस्य नासा, वायसः—काकस्तस्य जिह्वा, रसः, पारदः, गरलं विषम् । प्रावृङ्क्तेः वर्षाकालजमयदकः स च पीतञ्चविः—सोपावेक इति क्वासः, सस्य वीमप्यस्तासि । पत्तए सर्वं प्रत्येकं मिलितं वा ग्रीवायां कट्यां वा धारणीयम् । नातिपथ्यविधिरिति श्रापिप्रमावादेवाचम् ।

—ककरे विषदासः

लेहयैश्च शुना बालं नवनीतेन लेपितम् ।
 अनामाक्षयरोगे—तैलस्य भागमेकं मूत्रस्य द्वौ च शिम्बीदल-रसस्य ।
 गव्यं पयश्चतुर्गुणमेवं दत्त्वा पचेत्तैलम् ॥
 तेनाभ्यङ्गः सततं रोगमनामकाक्षयमपहरति ॥
 हरिद्राद्वयं षष्ट्याहृत् सिंही शक्रयवैः कृतः ।
 शिशोर्ज्वरातिसारम्लं कषायः स्तन्यदोषजित् ॥

हालधि, आञ्जुकाठ, यष्टिमधु, भेकुरि, इन्द्रयव एषां मिलित्वा २ तोला, पानी ४ पल, शेष १ पल माता पित्त, किष्किद् बालाय दद्यात् ।

शृङ्गीं समुस्तातिविषांश्च विचूर्णथ लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।
 कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकाञ्जातिविषां तथैकां ॥

काकटाशृङ्गी, पिप्पली एषां प्रति समभाग मधुना लेखं एका आतैचके मधुना लेखम् ।

सक्षौद्र-शर्करां लेहुं प्रयच्छेत् कटुरोहिणीं ।
 लिहेन्मुहुर्मुहुर्वारान् तत् कल्केन जलान्विता ॥

केवल ज्वरत चेनि मचरे कटकीतिना लेह करिव ।

कटूफलादि—कटूफलं पोष्करं शृङ्गी कृष्णात्र मधुना सह ।
 कासश्वास-ज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥

काहफल १, पुष्करमूल, काकटाशृङ्गी, पिप्पली मधुना लेखं ।

निमन्त्रितं पूर्वं हरिप्रियाया मूलं समुद्धृत्य दिने रवौ च ।
 बद्धं शिखायामनुरक्तमेतज्ज्वरं निहन्यादभिमन्त्रितेन ॥

शनिबारे निमन्त्रितं रक्तसुलसीमूलं । ॐ कुल कुन्दे अमुकस्य ज्वरं नाशय नाशय द्वीं स्वाहा ।
 अनेनाष्टोत्तरशतधा अभिमन्त्र्य, ज्वरे तस्य बालस्य शिखायां बन्धनीयम् ।

ॐ ब्रह्म रुद्रः प्रभुः स्कन्दः विष्णुर्देवो हुताशनः ।
 रक्षन्तु ज्वरितं बालं मुञ्च मुञ्च इमं ग्रहं स्वाहा ॥

अनेन शिरसि मन्त्रयित्वा हासव्य सर्षप सहितं ।

३ । शृङ्गीं सङ्गुणातिविषां इति मूले पाठः ।

ॐ यथा बज्रं यथा चक्रं यथा शूलं यथा हलं ।
यथा च शक्तिः खन्दस्य रक्षेत्येषा तथास्तु ते ॥
खस्ति ते षन्मुखः स्कन्दो भागा ग्रहाश्च रेवती ।
दिशः सूर्योऽन्तरिक्षञ्च खस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥
ब्रह्मणस्तेजसा चैव विष्णुविप्रस्य तेजसा ।
रुद्राणां तेजसा चैव रक्षितोऽसि सुखी भव ॥

इति रक्षामन्त्रः ॥

यस्य कुमारस्य पूर्वं माता यद्यतिसारिणी ।
धात्री विनष्टयेद्देहं रोगदोषाद्यपेक्षया ॥
पञ्चकोलादि सिद्धं वा पेयादि संप्रयोजयेत् ।
विल्वपञ्चक-सिद्धं वा पेयादि संप्रयोजयेत् ॥
ऽयहं ऽयहं वा सम्प्राश्य ज्ञात्वा दोष-बलावलम् ॥

स्थिरादिः

स्थिरा बलापृथ्विपर्णि दाङ्गिमं विल्वमेव च ।
समां शिकैर्हि संक्षुण्णैः शृतं तोयं प्रशस्यते ॥
भक्ते यूषे रसे पाने मुद्गगे मण्डादिसाधने ।
सातिसारे ज्वरे छर्द्यां शस्यते विल्वपञ्चकम् ॥

शासानी, बरियाळ, चाकलिया, दालिमफलर वाकल, वेलशुगठी एषां प्रति ३ महा २ रति, पानी ४ सेर, शेष २ सेर ; अनेन बलेन मण्डादि साधनीयम् ।

बालचातुर्भद्रिका

धनकृष्णाकणाशुक्लीचूर्णं चोद्रेण संयुतम् ।
शिशोज्वरातिसारघ्नं कासश्वास-वमीहरम् ॥

मषा १, पिप्पली १, काकटाशुक्ली १ मधुना लिहेत् ।

घातवधादिः

घातकी-विल्व-धन्याक लोभेन्द्रयवबालकैः ।
लोहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातिसारवान्तिजित् ॥

रजनी-दाह-सरल-भेयसी बृहतीद्वयम् ।

पृथिवर्षी-शताह्वा च लीढं मासिक-सर्पिषा ॥

बाहफुल १, शुक्रान वेल १, घनीया १, भूमरति १, इन्द्रयव १, सुगन्धवाला १ एषां समभाग चूर्णं मधुना लेह्यम् । हालषि १, लणैकाठ १, सरलकाठ १, गजपिप्ली १, मेकुरि १, कण्टकारी १, पृथिवर्षी १, शुक्रा १, एषां समभागचूर्णं घृतमधुभ्यां लिहेत् ।

पीतं पीतं वमेद् यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।

द्विवात्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥

मेकुरि गुटीर रस, कण्टकारी रस, घृतमधुभ्यां लिहेत् । पञ्च कोलञ्चा घृतमधुभ्यां खायेत् ।

आम्रास्थिलाजसिन्धूत्यैलैहः क्षौद्रेण छर्द्दिनुत् ।

आमर गुटी, आसै, किञ्चित् सैन्धव' दत्त्वा मधुना लिहेत् ।

पिप्लीमरिचानान्तु चूर्णं समधुशर्करम् ।

पिप्ली, मरिच चूर्णं मधुना लिहेत् ।

रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्काच्छर्द्दिनिवारणम् ।

तद्व्यपञ्चकम्

विश्वञ्च पुष्याणि च धातकीनां जलं सलोघ्रं गजपिप्ली च ।

काथावलेही मधुनाविमिश्रौ बालेषु योज्यारतिसारितेषु ॥

बेलशुयठी, बाहफुल, सुगन्धवाला, भूमरति ह्वाल, गजपिप्ली एषां प्रति ॥ आधातोला, पानी ४ पल, शेष २ पल, शीते मधु प्रक्षेप ॥ आधातोला पेयम् ।

समञ्जाधातकीलोघ्र-सारिवाभिः शृतं जलम् ।

बुद्धरेऽपि शिशोर्देयमतिसारे समाक्षिकम् ॥

बराहकान्ता, बाहफुल, भूमरतिरङ्गाढ, अनन्तमूल एषां प्रति ॥ आधातोला पानी ४ पल, शेष २ पल पेयं ।

आघ्रातकाग्रजम्बूनां त्वचमादाय चूर्णयेत् ।

मधुना लेहयेद् बालमतिसारविनाशनम् ॥

नागरातिविषामुस्तं बालकेन्द्रयन्त्रैः शृतम् ।

कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातिसारमाशनम् ॥

विल्वमूल [विल्वचूत] कषायेण लाजाश्वैव सशर्कराः ।
आलोढ्य पाययेद्बालं च्छर्द्यं तिसारनाशिनीः ।

विल्वरशिपा २ तोला, पानी ४ सेर, शेष २ सेर, लाजाचूर्णं २ टका, चेनि १ टका, माता पेयम् ।

मरिच महौषध कुटजं द्विगुणीकृतमुत्तरोत्तरं क्रमशः ।
गुडतक्रयुक्तमेतद् ग्रहणीरोगं निहन्त्याशु ॥
लेहस्तैल सिताक्षौद्र तिलयष्ट्याहकल्कितः ।
बालस्य रुन्ध्वाभ्रियत् रक्तस्त्रावप्रवाहिकाम् ॥

तिल, यहिमधु, अनयोरचूर्णं, तेल, चेनि, मधु दत्त्वा माता पिबेत् ।

विल्वशक्राम्बुमोचाब्द सिद्धमाजं पयः शिशोः ।
सामं सरक्तां ग्रहणीं पीतं हन्यात् त्रिरात्रतः ॥

वेदगुः इन्द्रयव, मया, शिमलु पठा मिलि २ टका, पानी १ सेर, दुग्ध २ पल, क्षीरावशेषः
कर्तव्यः मातृकुमारयोरनुस्नं पयं ।

तद्वदजाक्षीरसमो जम्बुत्वग्दुग्धभ्वोरसः ।
पारासीययमानिकागजकणाशृङ्गी विदङ्गाङ्गयं
एतत् सर्व्वभवं विलीढमपि तं क्षौद्रेण संमिश्रितम् ।
कासं नाशयते ज्वरं विजयते प्रौढातिसारं जयेत्
छर्द्दिं मर्हयति क्रिमिन्तु नियतं कासञ्च सुखं नयेत् ॥

[पारासीय यमानी] पलाशबीज, यनी, हाति पिप्पली, काकटाशृङ्गी, विदङ्ग एषां समभागचूर्णं
मधुना लेह्यम् ।

सिन्दूरार्घ्यं चूर्णम्

सिन्दूरानलकुष्ठमुस्त-मरिचैः शृङ्गीवटस्याग्रजैः
पाठालाङ्गलकाचगन्धव विषा विल्वौषधि कटफलैः ।
कुष्ठी सर्जरको नवीजकुनटी विल्वेयथा ।
माजाजाति युगैः सभेयशी चूर्णितैः..... ॥
लेहःक्षौद्रविनिर्मितो हरति वै पश्चाद् रुजां दुस्तरां ।
बालानामतिसारकाससरुजि श्रेष्ठो ज्वरे दुस्तरे ॥

बृहन्नागाज्जुं नावलोहः

त्रिकटुबन्धवमानीगन्धपाषाणकुष्ठं
 सलिलरजनीपुष्पं जीरकं कटफलञ्च ।
 शतकुसुमसुग्रन्थि याचकं काचकञ्च
 वनजं लघुनिहिकुमूलमेषाञ्च टङ्गं ॥
 समनृपतिविद्वङ्गं तुल्यभागं गृहीत्वा
 दशदिग्मसृज-वृष्टं वस्त्रपूतञ्च चूर्णम् ।
 विद्वुलचपलयोगः कारितः तत्त्वविद्भिः
 ग्रहपिहिततनूनां क्षीरपाणां शिशूनां ॥
 शमयति जठरोत्थं जीर्णविष्टम्भकार्प्यं
 ष्वरकसन वलासारो च काक्षिप्रदोषान् ।
 ग्रहजनित समस्तातङ्ग दोषान् विहाय
 विपुलवसुवर्णं स्थोऽस्य वह्निञ्च कुर्या-
 च्छिरमपि शिशवः स्युः सर्वरोगैर्व्विमुक्ताः ॥

त्रिकटु, बच, यनी, अन्न, कूर, सलिल, हरिद्रा पुष्प, जीरा, कालजोरा, काण्फस, शुल्फा, पिप्पलीमूल, कुण्जैलता, काचवन, ओल, हिङ्गु, रसत्र मूल, टङ्गन, सोमराजी बीज, विद्वङ्ग एषां समभाग चूर्णं मधुना लेहं कृत्वा, द्वागी दुग्धेन गोदुग्धेन वा माता लिहेत् ।

मूत्रग्रहे— कपोषणसिताक्षौद्र-सूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ।
 मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥

पुष्करादिः

पुष्करातिविषाशृङ्गी-मागधीधन्वयासकम् ।
 चूर्णितं मधुनालीढं शिशूनां पञ्चकासनुत् ॥

पुष्करमूल, आतैच, काकटाशृङ्गी, पिप्पली, दुराक्षमा समभागचूर्णं मधुना लेहम् ।

वांस्यादिः

वांसी कृष्णाज्जुनं लाजा-शृङ्गीमरिच-माक्षिकैः ।
 लेहः शिशोर्ध्विधातव्यश्छर्दिकासज्वरापहः ॥

वंशकोष्ठा, पिप्पली, अण्डुनद्वाल, लाजा, काकटाशृङ्गी, मरिच एषां समभाग चूर्णं मधुना लेहम् ।

चित्रकादिः

चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथा दन्ती गवाक्ष्यपि ।
चूर्णं कृत्वा तु सर्वेषां मुखोष्णोनाम्बुना पिबेत् ॥
कासश्वासमयोहिकां कुमाराणां प्रनाशयेत् ।

शिता, आदा, सोन्दरपखाल, गोक्षुर एषां समभाग चूर्णं उष्णोदकेन पिबेत् । सबिह्वन्ववातकफे ।

द्राक्षादिः

द्राक्षायासाभयाकृष्णाचूर्णं सक्षौद्रसर्पिषा ।
लीढं कासं निहन्त्याशु श्वासञ्च तमकं तथा ॥

द्राक्षा, कुणैलता, हरीतकी, पिप्पली एषां समभागचूर्णं मधुना लेष्यं ।

द्राक्षावहेजिका

द्राक्षादुरालभाकृष्णा-तुगा-ककटकाभया ।
एषाञ्च श्लक्ष्ण-चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥
कासश्वासज्वरहरो विशेषात्तृषकं जयेत् ।
निर्मितो जीरकेनायं कुमाराणां सुखावहः ॥

द्राक्षा, कुणैलता, पिप्पली, वंशलोचन, काकटाशुकी, हरीतकी एषां समभागचूर्णं मधुसुताभ्यां लेष्यं ।

लाजकोलास्थिमज्जानां चूर्णं मधुसमायुतं ।
निद्रामुल्लसमवाप्नोति क्षिप्रं हिक्कार्हितः शिशुः ॥

साक्षा, बररीगुदीर मज्जा मधुना मष्यं ।

अपामार्गं विडङ्गानि पिप्पली तण्डुलानि च ।
तुगाक्षीरिसमायुक्तः लेहश्छर्दि-निवारणः ॥
पिप्पली-सैन्धवञ्चैव मधुसर्पिः समायुतं ।
हिकां प्रशमयेत् क्षिप्रं छर्दिञ्चापि चिरोत्थितं ।
कोलास्थिमज्ज-सोदीच्य चन्दनं शर्करा मधु ।
भृष्टं सतीयसंयुक्तं पीतं छर्दिं नियच्छति ॥

बबरीगुटीर मञ्जा, सुगन्धबाला, रक्तचन्दन, पिट्टा चाटुमध्ये किञ्चित् तप्तं कृत्वा कुम्भोस्का
शुषिकां दग्धा जले निर्व्याप्य, तेन जलेन पूर्वमर्जितमौषधं गोक्षयित्वा पाययेत् ।

वाङ्मस्य च बीजानि बीजकं नागकेशरं ।
पिप्पल्याः शर्करा चौरं लेहस्तुष्णापहः शिशोः ॥
वचारिष्ठ विङ्गानि कुष्ठकाथेन क्षालयेत् ।
कच्छु विचर्चिका पाण्डु-किमिभिर्मुच्यते शिशुः ॥

वच, निम्ब, विङ्ग, कूर मिलित ४ तोला पानी ८ सेर शेष २ सेर अनेन क्षालनं ।

भागीकषाय कल्काभ्यां कटुतैलं विपाचयेत् ।
बालानां ब्राह्मणीयष्टी रोगः शाम्यति साम्प्रतम् ॥

बालरसः ४

शानं सूतस्य शुद्धस्य गन्धकस्य च तत्समम् ।
सुवर्ण-माक्षिकस्यापि चार्द्धभागं विनिःक्षिपेत् ॥
ततः कजलिकां कृत्वा लौहपात्रे दृढे नवे ।
केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याः पत्रसम्भवम् ॥
स्वरसं काकमाच्याश्च ग्रीष्मसुन्दरकस्य च ।
सूर्यावर्त्तकशालिञ्ज भेकपर्णी-रसं तथा ॥
श्वेतापराजितायाश्च मूलं दद्याद् विचक्षणः ।
देयं रसाद्धभागेन चूर्णं मरिच सम्भवम् ॥
शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेन महयेत् ।
शुष्कामातप-संयोगाद् वटिकां कारयेद् भिषक् ॥
प्रमाणं सर्षपस्येव बालानां विनियोजयेत् ।
हन्ति त्रिदोषकञ्चैव ज्वरमाम-सुदारुणम् ॥
कासं पञ्चविधञ्चापि सर्वरोगं निहन्ति च ।
शिशूनां रोगनाशाय निर्म्मितोऽयं महारसः ॥

शुद्धरस ॥ तोला, गन्धक ॥ तोला, स्वर्णमाक्षिक १० महा, कम्बुदीं कृत्वा लौहपात्रे स्थापयित्वा
केशराज, भृङ्गराज, पचनीयार पान, चाटकचि, आगियाजला, भूतमूला, शालिञ्ज, भेकपर्णी एषां पत्ररसः

बग्न अपराजितार मूलरस, एतौ रस-तुल्यैर्माषयित्वा, मरिचचूर्णौ सह पिष्ट्वा, सर्षप प्रभाषा
षटिका कार्या ।

महासुण्डतिकोदीच्य काथैः स्नानं ग्रहापहम् ।

ग्रहमस्तं स्नापयेत् । —धूपः ।

अतीयना छास, कूर, हरिद्रा, चन्दन, एतैर्गात्रे लेपनं ।

सर्पत्वक् चूर्णं-लशून-सूर्यसर्षपारिष्ट-पल्लवाः ।

धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयं अशेषग्रहनाशनः ॥

अथ नरसिंहमन्त्रः

ॐ नरसिंहाय नमः । अथ मातृकादौ दोषदुष्टौ ।

नरसिंहस्य मन्त्रस्य सकृदुच्चरितो हरेत् ।

डाकिनी ग्रहभूतादि दोषमौत्पातिकं तथा ॥

ॐ नमो नरसिंहाय हिरण्यकशिपोर्वृक्षस्थल-विदारणाय, त्रिशुवन-व्यापकाय, प्रतिमारणसाकिनी
फलोन्मूलाय सायं स्तम्भोद्भवाय, समस्त दोषान् हन हन पच पच नाशय नाशय उच्छाटय उच्छाटय,
ॐ ॐ फट् फट् ठः ठः पहि रुद्रे आहापय स्वाहा । इति बालस्य कर्यो उच्चारयेत् । अथ नरसिंह-मन्त्रः
शान्ताये ।

गरुडवलिः

मन्त्रध्यायं प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सर्व्वकामिकः ।

ॐ नमो मगवते गरुडाय, त्र्यम्बकाय, सत्यं मव, सत्यं मव, स्तुत स्वाहा । ॐ कं टं बं लं बैनतेयाव
नमः । ॐ ह्रीं हां क्षं ।

बालदेह-प्रमाणेन पुष्पमाल्यन्तु सर्व्वतः ।

प्रगृह्य मृच्चिका-भक्तं बलिर्देयस्तु खास्तिकः ॥

मूक परिपूर्णा, स्वल्प सरावं, बालदेह प्रमाण पूष्पमाला मूक सराविकायाः चतुष्पार्श्वे दत्त्वा उपवेशात्
मांसव्यञ्जन धूपदीपान् दत्त्वा उपरिलिखित मन्त्रं पठित्वा बाल समीपं नीत्वा, जल पुष्पं दत्त्वा विसृजयेत् ।
एवमपरमपि दिनद्वयं कर्य्यं गरुडवलिः । ॐ वारणाय नमः ।

इति वैद्यकसारोद्धारे बालरोगाधिकारः ॥

अष्टादशः परिच्छेदः

विषरोगचिकित्सोपदेशः

८३ । परिशेषाद्विषरोगमाह

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविध-विषमुच्यते ।

स्थावरं बत्सनाभादि सर्पादीनान्तु जङ्गमं ॥

बरविष, वृक्षादिर विषके स्थावर बोले । साप, वाघ, वृशा, कुकुर, मोमोरा, मयडूक, मृषिक
उद्धिमत्स्य इसवर विषके जङ्गम बोले ।

मसूरं निम्बपत्राभ्यां खादेन्मेषगते रवौ ।

अब्दमेकं न भोतिःस्याद्विषात् तस्य न संशयः ॥

मसूर, निम्बपत्रे, वैशाखर विद्रुत बाटि खाव । पवचरलै सर्पमय नाह ।

यः पिवति पुष्यादिवर्षे जलपिष्टसित-पुनर्णवामूलम् ।

तत्सन्निधौ न(व)वर्षं, वृश्चिक-मुजगाः प्रसर्पन्ति ॥

पुष्या नक्षत्रत बगा पुनर्णावाभूल बाटि खाले पकवत्सरलै सर्प वृशा ओचरलै नाहे ।

तण्डुलीयकमूलान्तु पीतं तण्डुलवारिणा ।

तक्षकेणापि दष्टं हि निर्बिषं कुरुते नरं ॥

खुतरामूल तण्डुल जलेरे बटि खाव, सर्पविष नाश ।

१ । अरिष्टाबन्धनं मन्त्र प्रयोगश्च विषापहः ।

दशनं दशकस्याहेः फलस्यमृदुनोऽपि वा ॥

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्वभातु मन्नामिकामं सममूर्त्नविट् कम् ।

प्रसन्न वर्णेन्द्रिय चित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥० —आयुर्वेदसंग्रहे वैकेन्द्रः ।

सर्पदष्ट प्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः ।

मृतयेत् तद्वृक्षमादेव भिम्बिषत्वमवाप्नुयात् ॥ —इति शिवदासः ।

शिरीषपुष्प-स्त्रसे, भाषितं मरिचं सितम् ।

सप्ताहं सर्पवृष्टानां नस्य पानाञ्जने हितम् ॥

शिरीष कुण्डर रसत, चमिना गुटीर चूर्णा ७ दिन भाषित बड़ि करिव, खाव, नाके उगाव, २
बन्धुत अञ्जन दिव तेवे सर्पविष निर्विष हर ।

नक्तमालफलं व्योषं विस्वमूल [विश्वमूल] निशाद्वयं ।

सौरसं पुष्पमाज्जम्बा [माज्ज्यं वा] मूत्रपिष्टं तयाञ्जनं ॥

सोषागुटी, त्रिकटु, विस्वमूल, हरिद्राद्वय, तुलसीफल सन्धान् पिष्ट्वा चक्षुर अञ्जन ।

वृश्चिक विषे—धजाक्षीरेण सम्पिष्ट शिरीषफलमिश्रित ।

उपकुल्या विषं हन्ति वृश्चिकस्य प्रलेपतः ॥

शिरीषगुटी, पिप्पली, ज्वागोक्षीरे बटि लेप, वृश्चिकविषनाश हर ।

मनःशिलाकुष्ठ-करञ्जबीज शिरीषकाश्मीर-भवैः समाशैः ।

विनिर्मितास्ये विधृता च लिप्ता संहारिणी वृश्चिक वैकृतस्य ॥

मनःशिला, कूर, लेटागुटी, शिरीषबीज, कुक्कुम पतानि पिष्ट्वा मुखे धार्या, गात्रे वर्षयां, वृश्चिक
विषहरणम् ।

सारमेयविषे— काकोडुम्बरिकामूलं धुस्त्रस्य फलानि च ।

पीतं तण्डुलतोयेन सारमेयविषापहः ॥

कोवाचुदिलता मूल, धुतूरागुटी, तण्डुलतोयेन पिष्ट्वा पेयं । कुक्कुरविषं हरति ।

पिचुमर्द्दशमीवटकल्कयुतं

कथितं जलमाशु विलेपतः ।

नखदन्तविषाणि हन्ति.....

विषाण्यखिलान्यपि सद्यमिदं ॥

निम्ब, समिध, बट अलेरे बाटि गात घट्टिव । निर्विष हर ।

स्थावरजङ्गमे— मरिचं निम्बपत्राणि सैन्धवं मधुसर्पिणी ।

अन्ति पीतानि वेगेन विषं स्थावरजङ्गमम् ॥

मरिच, निम्बपत्र सैन्धव, एषां पिष्ट्वा मधुसर्पिभ्यां पेयं ।

भ्रमरविषे— नागरं गृहकपोतपूरीषं धीजपूरकरसं हरितालं ।

सैन्धवञ्च विनिहन्ति विलोपावाशु भ्रमरजनितविषमेतत् ॥

आदा, पारावत विष्ठा, सोलेङ्गरस, हरिताल, सैन्धव एतानि पिष्ट्वा लेपः । भ्रमरविषं हरति ।

मूषिकविषे— आगारधूम-मञ्जिष्ठा-रजनी-लवणीत्तमैः ।

लेपोजयस्याशु विषं कोषातकथथा सिता ॥

आलान्धु, मजाठि, हासधि, सैन्धव एतानि पिष्ट्वा लेपः । अथवा कोषातकी मूल चिनिदि पिष्ट्वा लेपः । मूषिक विषं हरति ।

मण्डूकविषे— शिरीषवीजैः कुलिशद्वयस्य

क्षीरेण पिष्टैः कृतलेपनानां ।

विषं विनाशं व्रजति क्षणेन

मण्डूकदंश प्रभवं नराणां ॥

शिरीष गुटी सिञ्जु आठारे लेपः । मण्डूकविषनाशः ।

सर्वविषे—सितामधुयुतं चूर्णं ताम्रस्य कनकस्य वा ।

लेहः प्रशमयत्याशु सर्वं संयोगजं विषं ॥

ताम्रचूर्णं वा, सुवर्णचूर्णं वा, चिनि मधु दत्त्वा लेहयेत् । नानाविष विष गुचे ।

शृङ्गिमत्स्यविषे—कृष्णवेत्रस्य निःकाथ कल्को घृतविमिश्रितः ।

शृङ्गिमत्स्वविषं हन्ति वह्निपत्रेण धूपनं ॥

कुचिहा काथेन घृतेन मिश्रितः लेपः, अथवा पिष्ट्वा लेपः । शृङ्गिमत्स्य विष गुचे ।

डाश-मश-मधुमक्षिकाविषे—

गोमूत्रेण वरालेपः कृष्णवल्मीकमृतकृतः ।

पिपीलिकाभिर्दद्यानां मक्षिकामशकैस्तथा ॥

त्रिकला गोमूत्रेण लेपः । अथवा कलिया उश्माटी लेपः ।

इति वैद्यकसारोद्कारे विषाधिकारः ॥

ऊनविंशः परिच्छेदः

सर्वभेषजद्रव्यमारण-शोधनोपदेशः

८४ । अथ स्वर्णाद्यष्टधातूनां शोधनं मारणम् :

सौख्यं वीर्यं बलं हन्ति नानारोगं करोति च ।

अशुद्धममृतं स्वर्णं तस्मात् संशोध्य मारयेत् ॥

मुख, वीर्य, बल नाश करे, अनेक रोग जन्माद । मुबर्गा अशोधित हने इसब नष्ट करे ।

अथ सुवर्णशोधनम्

वल्मीकमृत्तिकाधूमं गैरिकं चेष्टका पटु ।

इत्येता मृत्तिकाः पञ्च जम्बारैरारणालकैः ॥

पिष्ट्वा लेप्यं स्वर्णपत्रं पुटेन तु विशुद्ध्यति ।

धारयेत् स्वर्णपत्री च त्रिदिनं पञ्चमृत्तिका ॥

उश्मादि, बालान्ध, गेरुमादि, इष्टक, सैन्धव समभागैः जामिररसैः काञ्जिकैः पिष्ट्वा सुवर्णपत्र
लिप्त्वा खोलके निरुद्धय गजपुटे [लवपुटे] पुटमेकं दद्यात् । इति स्वर्णशोधनं ।

अथ स्वर्णमारणम्

माक्षिकं नागचूर्णञ्च पिष्टमर्करसेन च

हेमपत्रं पुटेनैव ध्रियते क्षणमात्रतः ॥

१ । तथा च ढव्यगुणैः—स्वर्गां रौप्यञ्च ताम्रञ्च वङ्गं यसदमेव च
सीसलौहञ्च सप्तैतैः धातवो गिरिसम्मन्वाः ॥
सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिक-तारमाक्षिकः ।
तुल्यं कांस्यञ्च रीतिरच सिन्दूरञ्च शिलाजत् ॥

रसेन्द्रसारसंग्रहे—हेमादिलौहकिङ्कान्तं शोधनं मारणं शृणु ।

तैले तक्के गवां मूत्रे काञ्जिकेऽथ कुलत्थजे

सप्तसप्तानि सिञ्चेत तत्तद्भ्ये च सप्तधा ।

एवं स्वर्णादिलौहानि शुद्धिमायान्त्यसंशयः ॥

शोषित स्वर्णमाह्निक, सितमस्य [सीसाचूर्ण] अर्कदुग्धेन पिष्ट्वा शोषित स्वर्णपत्रं क्षिप्या पुटेत् गजपुटे ।

अथान्यमतम्—सूतं नागं स्नुहीक्षीरैरथवाभ्लेन केनचित् ।

पिष्ट्वा लेप्यं स्वर्णपत्रं रुद्ध्वा लघुपुटे [गजपुटे] पचेत् ॥

आदाय पेषयेदभ्ले सूतांशं गन्धकाशकं ।

रुद्ध्वा मजपुटे पाच्यं पूर्व्वनाग-सुसंयुतम् ॥

एवं पुनः पुनः पाच्यमष्टधा त्रियते ध्रुवम् ॥

शुद्ध स्वर्णपत्र, सीसकमस्य, सिजुक्षीरेण, जम्बीर रसेन पीष्ट्वा रात्रौ गजपुटं दद्यात् । प्रातः—
रुद्धस्य स्वर्णपत्रं शुद्धरसं गन्धकञ्च दत्त्वा पुनर्जम्बीर रसेन, सीसकचूर्णेन सह सर्व्वं खल्वयित्वा,
रात्रौ रात्रौ गजपुटं दद्यात् एवमष्टधा ।

स्वर्णगुणाः २—मधुरं कटुपाकञ्च सुवर्णं वीर्य्यशीतलं ।

सर्व्वदोषप्रशमनं विषघ्नं गरनाशनं ॥

अलक्ष्मीकलिपापाना प्रयोगस्तस्य नाशनः ।

आयुर्भ्रंशास्मृतिकरः पुष्टिकान्तिविवर्द्धनः ॥

सर्व्वौषधि प्रयोगैर्ये व्याधयो न निवर्त्तिताः ।

कर्म्मभिः पञ्चभिश्चैव सुवर्णन्तेषु योजयेत् ॥

सकलौ औषधर क्रियात व्याधि नगुचे यदि, पञ्चकर्म्मर मल, रेचन, शोणितस्त्राव, उपवास, वस्ति,
इसवता नगुचे यदि तेवेसे सुवर्णं खाव ।

जित्वा व्याधिगणान् सर्व्वान् साध्यान् स्तम्भनकादिकान् ।

वपुर्व्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥

सुवर्णं खाले सकलो व्याधि गुवाह, बल शरीर कान्ति हर । आयुष पर्यन्ते व्याधि नहे ।

२ । भेष्ट सुवर्णलक्षणमाह रसेन्द्रे गोपाल' ।—

दाहेऽतिरक्तमय यच्च सितं चिदायां

कारभोर कान्ति च विमाति निकाषपट्टेः ।

स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यपुलायां

जानीत देव कनकं श्रुदुरक्तपोतथ् ॥

सुवर्णस्यानुपानं— मध्वामलकचूर्णन्तु सुवर्णञ्चेति तत्तुर्यं ।

प्राश्य व्याधि गृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् ॥

आमलकी चूर्णं ४ रति, सुवर्णं २ रति, मधु ३२ रति मर्दयित्वा पेयम् ।

इति स्वर्णजारणं समाप्तम् ।

अथ रौप्यशोधनमारणम्

आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसङ्घं करोति च ।

अशुद्धञ्चामृतं तारं शुद्धं मार्प्यमतो बुधैः ३ ॥

[रौप्यशोधनम्—नागेन टङ्कनेनैव द्रावितं शुद्धिमाप्नुयात् ।

रौप्यं किञ्चित् नागटङ्कनाभ्यां गलयेत् पश्चात् क्षाराम्लैः क्षालयेत्, तदा शुद्धिर्भवति ।

रौप्यमारणमाह—तारपत्रं चतुर्भागां भागैकं स्वर्णमाक्षिकं ।

सम्मर्द्धथ जम्बीररसेस्तारपत्राणि क्षेपयेत् ॥

शोषयित्वा तु मूषायां त्रिशदुपलकैः पुटेत् ।

चतुर्दशपुटेनैव निरुत्थं जायते मृतं ॥

रूपर पता ४ माग, शोषित स्वर्णमाक्षिक १ माग, जम्बीर रसेन मर्दयित्वा रौप्यपत्राणि लिप्ता रौद्रे शुष्कयेत् । शरावे धृत्वा मृदु बस्त्राभ्यां रुद्धा ३० त्रिशत खण्डे करिषामौ रात्रौ लघुपुटं दद्यात् एवं १४ दत्त्वा ।

अथान्यमतं—माक्षिकं गन्धकञ्चैव अर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।

तारपत्र-पुटेनैव त्रियते नात्र संशयः ॥

अर्कक्षीरेण माक्षिकं, शुद्धगन्धकञ्च, रौप्यसमं सम्मर्द्धथ रौप्यं मृदुपत्रं लिप्त्वा लघुपुटं दद्यात् । सुवर्णावच्च रजतं किञ्चिद्दोनगुणैर्भवेत् ।

इति रौप्यमारणम् ।

३ । अथ मेहरजतलक्षणम् स्तेन्द्रे—

दग्धोत्तीर्णं सुशीतं यन्निर्ममलं कुन्दसन्निभं ।

गुणस्निग्धं कुमारञ्च तारसुप्तममुच्यते ॥

वैद्यकसारोद्धारः

अथ ताम्रशोधनमारणम्

अशुद्धताम्रमायुष्मं बलम् कान्तिनाशनम् ।

वान्तिमूर्च्छाभ्रमं कुर्यान्नानारुक् शूलकुष्ठकृत् ४ ॥

आयुष नष्ट, बल नष्ट, कान्ति नष्ट, वान्ति मूर्च्छा, अनेक शूल, कुष्ठ इसव करे अशुद्ध ताम्र ।

अथ ताम्रशोधनं

स्नुम्यर्कक्षीरलवण-काञ्जिकैस्ताम्रपत्रकं ।

पिष्ट्वा पत्राणि निर्गुण्डी रसैः सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥

वारद्वादशतः शुद्धं लेपात्ताम्रञ्च सेचनात् ॥

सिजुक्षीर, मैथुन, काञ्जि प्तानि पिष्ट्वा ताम्रपत्रे लिप्त्वा तप्तं कृत्वा, निर्गुण्डी रसे सिञ्चेत् पुनः पुनः, द्वादशवारान् ।

गोमूत्रेण पचेत्ताम्रपत्रं यामं दृढाग्निना ।

शुद्धयते नात्र सन्देहो मारणञ्चाप्यथोच्यते ॥

ताम्रपत्र, गोमूत्रत एकप्रहर मिद दृढाग्निना ।

अष्टौ स्थितं दिनं ताम्रं कृत्वा तप्तं प्रयत्नतः ।

त्रीन् वारान् गोत्रले ममं भवेत्लौहविवर्जितम् ।

ताम्रपत्र, सोनेङ्गरसत १ दिन थव, नारपरे भानि, तप्त करि गोमूत्रत ३ बार जोवराव ।

ततः मलवणे तर्क्रे क्षालितं ताम्रं शुद्धयति ।

तार पाचे लवण मिश्रित तर्क्रे क्षालन करिव । इति ताम्र. शुद्धयति ।

४ ।

न विषं विषमित्याहुस्ताम्रञ्च विषमुच्यते ।

एकदोषो विषेऽवष्टौ दोषास्ताम्रे प्रकीर्तिताः ॥

अगोमूर्च्छाविदाहश्च उत्क्रेद शोषवान्तयः ।

अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ॥

तस्माद् विशुद्ध ताम्रं हि भाष्यं रोगोपशान्तये ॥

अथ ताम्रमारणमाह ५

गन्धेन ताम्रतुल्येन चासृपिष्टेन लेपयेत् ।
 कण्टवेधीकृतताम्रं मर्हयित्वा पुटे पचेत् ॥
 सद्धृत्य चूर्णयेत्तस्मिन् पुनश्च गन्धकं क्षिपेत् ।
 जम्बीरैरारणालैर्वा मृगतुक्त्रोत्थितैः द्रवैः ॥
 पिष्ट्वा पिष्ट्वा पचेत्ताम्रं गन्धकञ्च पुटे न्यसेत् ।
 मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा पुटमेकं प्रदापयेत् ॥
 अनेनैव विधानेन ताम्रञ्च म्रिस्यते ध्रुवम् ॥

कण्टकेरे वैश्य शुद्ध ताम्रपत्र १ माग, गन्धक १ माग, जम्बीर रगेन पिष्ट्वा, लिप्त्वा पुटं दद्यात् ।
 तत् उद्धृत्य ताम्र १ मागर नियमे गन्धक दि जम्बीराम्नेन पिष्ट्वा चतुर्दश पुटं दद्यात् । तत् उद्धृत्य
 श्वेत दूर्बारेसेन गन्धकेन पुटमेकम् ।

तथा अन्यमतम्—सूतमेकं द्विधागन्धं यामं कृत्वा तु कज्जलीं ।
 द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् ॥
 सम्यक् शूरणजैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत् ।
 चतुर्थ्यामं पचेच्चूल्यां म्रियते नात्र संशयः ॥

शुद्ध रस ५ तोला, शुद्ध गन्धक १० तोला, शुद्ध ताम्र १/२ तोला, कज्जलीमम्नेन पिष्ट्वा, शुष्कयित्वा
 शरावे धृत्वा रुद्धा स्थाल्यां प्रपूर्य्य ताम्रं पातयित्वा, तदुपरि भस्म किञ्चित् पातयित्वा स्थालीं शरावेन निरुद्धय
 यामचतुष्टयं पचेत् ।

ताम्रस्यामृतीकरणमाह— अथवा मारितं ताम्रमभ्लेनैकेन मर्दनम् ।
 तद्गोलं शूरणस्थञ्च रुद्धा सर्वत्र लेपयेत् ॥

५ । अथ स्वर्णादि लौहान्तानां धातूनां साधारणो मारणोपायः—

शिलागन्धार्कदण्डाक्ताः, स्वर्णाद्याः सर्वधातवः ।

म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुम्बचो यथा ॥

अथ जारित धातूनां वर्णानि—

स्वर्णं चम्पकवर्णाभिं कृष्णत्वं तारताम्रयोः ।

कांस्यं धूसरवर्णं स्थान्नागः पारावतः प्रमः ॥

यज्ञं शुभ्रत्वभायाति तीक्ष्णं जम्बुफलोपमम् ।

• अभ्रकं चेष्टिकार्षं स्याद् धातूनां वर्णनिर्णयः ॥

—आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः ।

शुष्कं गजपुटे पाच्यं सर्वरोगहरं भवेत् ।
वार्त्ति भ्रान्ति विरेकञ्च न करोति कदाचन ॥

मारितताम्रं जम्बीरेण मर्दयित्वा गोलकं कृत्वा बनबीलस्याभ्यन्तरे संस्थाप्य घृषिकया लिप्त्वा,
शोष्य पुटं दधात् ।

ताम्रगुणमह— ताम्रं तीक्ष्णोष्णमधुरं कषायं शीतलं रसं ।
कफपित्तक्षयं पाण्डुकुष्ठमञ्च रसायनं ॥
परिणामशूलशांसि मन्दाग्निञ्च विनाशयेत् सुगमं ॥
इति ताम्रमारणम् ॥

अथ सीसकशोधनमारणम्

अशुद्धं सीसकं वातकफपाण्डुरण्वरान् ।
प्रमेहकुष्ठगुल्मानि कुर्याद् वङ्गं तथैव च ॥ सुगमम् ।
निगण्डी-मूलचूर्णानि अर्कदुग्धेन लेपयेत् [पेपयेत्] ।
नागं पत्रीकृतं लिप्त्वा शोषयित्वा पुनस्तथा ॥
लेपयेत् शोषयेच्चापि सप्तवारान् विशुद्धये ॥

पञ्चतीयामूल चूर्णं अर्कदुग्धेरे मिलाह, सीसर पातत लिपि रौद्रत शुकाव सप्तवार । इति नाग
शोधनं ।

अश्वत्थच्छात्वग्भस्म नागस्य चतुरं शतः ।
क्षिप्त्वा चूर्ण्यं पचेत् पात्रे लौहदण्डेन चाक्षयन् ॥
यावद् भस्म भवेत् तच्च भस्मतुल्या मनःशिला ।
जम्बीरैरारणालैर्व्यां पिष्ट्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥
स्नाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा विशत्यंश शिलामुकैः ।
एवं षड्भिः पुटेः पक्वो नागः स्यात्तु निरुत्थकः ॥

सीस ५ भाग, अश्वत्थछाल, तेतेलो छालर द्वार ४ भाग, खोलके दत्त्वा मर्जयित्वा, लौहदण्डेन मर्दयन् ।
मन्दाभिना पचेत् ; मस्मीभूते तद् मत्स्यतुल्यां मनःशिलां जम्बीरेण पिष्ट्वा सर्वं खरुषयित्वा, अन्धमूषायां
कृत्वा गजपुटे दधात् । प्रातः शीतलमाहृत्य, सीस २० भागर एकभाग मनःशिला जम्बीरेण पिष्ट्वा, तैलेन
पुटेत्, पञ्चमपर पञ्चसप्तवारानपि ।

अथान्यमतम्— लौहपात्रे द्रुतं नागं यवक्षारेण मर्हयेत् ।

प्रपुटेत् शिलया तोयैर्वासापामार्ग-पत्रजैः ॥

लौहपात्रत शुद्ध सीस द्रव करि, समान यवक्षार दि लौहदगडेरे मर्दिव, परचात् मनःशिवा, वासक अपामार्ग रसेरे मर्दि गजपुट दिव ।

सतिक्तमधुरोनागो मृतो भवति मेहहा ।

आयुःकान्तिबलं वृद्धिं कुरुते सेवनात् सदा ॥ सुगमम् ।

इति सीसकजारणम् ।

अथ रङ्गशोधनमारणम्

अशुद्धं कुरुते रङ्गं कुष्ठं गुल्मं भ्रमं ज्वरं ।

रक्तपित्तकरञ्चैव कामलापाण्डुरोगकृत् ॥

राङ्ग[वङ्ग]शोधनं— नागवत् शोधयेद् वङ्गं तद्रदश्वत्थच्छिख्योः ।

तद्भस्महरितालञ्च तुल्यमम्लेन मर्हयेत् ॥

पलाशोत्थ द्रवेनैव गोलयित्वान्धयेत् पुटे ।

उद्धृत्य दशमांशेन तालेन सह मर्हयेत् ॥

पूर्वद्रवैः सहालोढ्य रुद्धा गजपुटे पचेत् ।

एकविंशपुटे पक्वो मृतो भवति रोगहा ॥

वङ्गं सीसवत् शुद्धम् ।

आहत छाबर मम्म, तेन्तेलीर मम्म खोलके वङ्गं गोलयित्वा मम्म किञ्चिद्दत्त्वा दगडेन मर्हयेत्, तद् मम्मतुल्यं हरितालं अम्लेन पलाशरसेन वा पिष्ट्वा पुटे पचेत् । तत् उद्धृत्य राङ्ग १० भागर १ भाग हरितालं दत्त्वा, अम्लेन पलाश रसेन वा पिष्ट्वा पुटेत् ।

सतिक्त-लवणं वङ्गं पाण्डुनुत् क्रिमिकुष्ठजित् ।

लेखनं पित्तकृत् किञ्चित् सर्वमेहामयापहा ॥

इति वङ्गमारणम् ।

अथ पित्तलकांत्यशोधनमारणम्

शोधनं ताम्रवत् । ताम्रतुल्य शोधनं ।

मारणमाह— अर्कक्षीरेण संलितो गन्धस्तेन प्रलेपयेत् ।

समेन कांत्यपत्राणि शुद्धान्यसुद्रव्यैः शुद्धः ॥

ततो घृषापुटे धृत्वा पुटेद् गजपुटेन तु ।
 एवं पुटद्वयेनैव भस्मामं भवति ध्रुवम् ॥
 आरवत् कांस्यमप्येवं भस्मतां याति निश्चितं ।

शुद्ध पित्तल, कांस्यपत्रं, अर्कलीर, गन्धकं पिष्ट्वा लिप्त्वा (जम्बीर रसेन) शरावे धृत्वा शब्दा,
 गजपुटे पुटेत् । बारम्बारं ।

अथान्यमतम्— निम्बरस-शिलागन्धलेपिता पुटिता द्विधा ।
 रौतिका याति भस्मत्वं कांस्यञ्चापि तथा मृतम् ॥

मनःशिला गन्धकद्वयोः पिष्ट्वा, पित्तल-कांस्यपत्रयोः लिप्त्वा रौद्रे शुष्कं कृत्वा, शरावे धृत्वा गजपुट
 दद्यात् पुनः पुनः ।

इति पित्तलकांस्यमारणम् ।

अथ खर्पर(दस्ता)शोधनमारणम्

दोलायन्त्रेऽपि गोमूत्रैः सप्ताहं रसकं पचेत् ।
 तस्य शुद्धिर्भवेदेवं शुद्धं योगेषु योजयेत् ॥

सेतु, आउटि बोवाइ, पानीत वा गोमूत्रत पेलाइ चूर्णाकृति करि, टोपोला वान्धि दोलायन्त्र करि,
 सप्तदिन सिजाव । तवे शुद्धि हर ।

अथास्य मारणम्—खर्परं लौहपात्रस्थं चूर्त्यां दत्त्वा विपान्चयेत् ।
 गलिते सैन्धवचूर्णं दत्त्वा दत्त्वा च महयेत् ॥
 भूयः पलाशदण्डेन यावद् भस्मीभवेत्तु तत् ॥

शुद्ध खर्परचूर्णं, खोलकमध्ये, सैन्धवचूर्णं दत्त्वा आर्द्रं पलाशदण्डेन महयेत् । यावद् भस्मी भवति,
 भूकदम्ब रसमपि लवणो न सह दद्यात् ; पश्चात् पुटेत् ।

इति सेतुजारणम् ।

अथ लौहशोधनमारणम्

शोधनन्तु प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं परमेश्वरि ।
 पत्तलीकृतपत्राणि लौहस्यामी प्रतापयेत् ॥

तैले तत्रे च गोमूत्रे काञ्जिकेऽथ कुलत्थजे ।
त्रिफलाया रसे देवि रम्भाफलरसे तथा ॥
तप्ततप्तानि क्षिप्तानि शुद्धिमायाति निश्चितं ॥

शुद्ध लोहण कान्त लोहादीनां सूक्ष्म पत्रं कृत्वा अग्नौ तापं दत्त्वा एषां रसे क्षिपेत् । तिलतैलत ७ बार, तक्रत ७ बार, गोमूत्रत ७ बार, काञ्जित ७ बार कुलत्थकाथत ७ बार, त्रिफला रसत ७ बार, कदली-मूलर रसत ७ बार एवं लोहशुद्धिः ।

मारणमाह ६ — द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
कन्यानीरेण मम्मर्दथ यामयुग्मं ततः पुटेत् ॥
पुटेदेवं लोहचूर्णं सप्तधा मारणं भवेत् ॥

शोधित लोहार चूर्णं १२ भाग, हिङ्गुल १ भाग कन्यारसेन मर्दित्वा शरावे दत्त्वा पुटेत् ।

त्रिफलाकाथसंयुक्तं मर्दितं पुटयेदल ।

तद्मस्य आदाय, त्रिफलाकाथेन मर्दित्वा पुटेत् ।

अन्यञ्च — गन्धकं तुत्यकं लोहचूर्णञ्चापि विमर्दयेत् ।
दिनेकं कन्यकाद्रावैरुद्धा गजपुटे पचेत् ॥
यद्येवं स्यान्निरुत्थोर्यं यावद् व्याधिहरं भवेत् ।
इत्येवं सर्वलौहानां कर्त्तव्याथ निरुत्थये ॥

गन्धक १ भाग, तुतिया १ भाग, लोह १ भाग कन्यारसे मर्दि लोहत लिपिदि गजपुटं दद्यात् ।

लोहमारणकगणमाह

हस्तिकर्णञ्च त्रिफला-रम्भामूल-रसन्तथा ।
काकमाची मेघतादं आद्रकं भृङ्गराजकं ॥

१ । अथ लोहस्य पुटविधिः ।

शतादिस्तु सहस्रान्तः पुटोदेयो रसायने ।
दशादि शत पर्यन्तो गदे पुट विधिर्मर्तः ॥
बाजो कर्मणि विधेयः पञ्च पञ्च शताधिकः ।
पुटादोषविनाशः स्यात् पुटादेव गुणोदयः ॥
त्रियते च पुटाहोर्द्धं पुटां रतस्मात् समाचरेत् ।
यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाः सुबहवो यदि
तथा तथा विवर्द्धन्ते गुणाः शत सहस्रतः ॥ — आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः ।

अभीरु केशराजञ्च शूर्णं निर्गुण्डी गुडूचीनां ।
 तुलसी बद्धी शोथम्री खण्डकर्ण-दारिमफल-पत्रकं ॥
 चित्रकं दन्ती-पिप्पली-त्रिवृक्षवृद्धवारकं ।
 अश्वगन्धा बृहतीञ्च मुस्तकं ग्रन्थि हिङ्गुलं ॥
 वासाचक्षुदशमूलं निम्बोरुवृक-धुस्तूरकं ।
 वेतसामुरसेनापि इमानि च निगद्यते ॥
 प्रत्येकन्तु पुटद्वयं मर्द्दयेच्च दिने दिने ।
 तुषाम्बुमर्द्दितं देवि चाङ्गेरो त्रिफलारसे ॥
 लौहाद्दं त्रिफलाकाथं मर्द्दयेत्तु विचक्षणः ।
 कुमार्याः स्वरसं दत्त्वा शुष्कन्तु पुटितं सदा ॥
 पञ्चामृतं पुटे देयं पञ्चवारमित्तीरितम् ॥

इस्तिकर्या, पलाश, त्रिफला, पुराकल, आलुर रस, कोवाचुटिमूल, मेघनाद, आदा, भृङ्गराज, शतमूल, केशराज, वनजोल, पचतोया, आमरिलता, तुलसी, मला, पुनर्वावा, खण्डकर्णा, दाडिमफल पत्र, चित्रक, सोन्दर पखाल पिप्पली, तेलियाधूना, डकरीयालता, अश्वगन्धा, बृहती, मथा, पिप्पलीठादि, हिङ्गुल, बाहक, चविक, दशमूल, १० निम्ब, परगढमूल, धुस्तूर, थैकर एषां प्रत्येकं पुटद्वयं, पुनः काञ्चिकेन मर्द्दित्वा पुटमेकं, चाङ्गेरो रसे पुटमेकं पुनः त्रिफलारसेन पुटमेकं । लौहजारण १ भाग त्रिफला काथेन मर्द्दयित्वा पुटेत् । एवं काथमार्या स्वरसे मर्द्दित्वा शुष्कं कृत्वा पुटेत् । पञ्चामृत पुट ५ वार अमृतीकर्या भवेत् ।

दधि-दुग्ध-घृतञ्चैव गोमयं तस्य मूत्रकं ।
 पञ्चामृतञ्च इत्येवं कथितं भैरवेण हि ॥

दधि, दुग्ध, घृत, गोमय, गोमूत्र, एव पञ्चामृत ।

इति लौहमारणकगणम् ।

अथ लौहकिट्ट (मण्डूर) शोधनमारणम्

तुषाम्बु कुलत्थे देवि शोधयेद् द्रवे सप्तधा ।
 रम्भामूलरसे देवि । शोधयेत्तु चतुर्दशं ।
 क्षालितमुष्णतोयेन चूर्णं लौहोपमं पुटं ॥

१०० शत बङ्गरीया लौहकिट्ट (मण्डूर) चूर्णं तप्तकरि काञ्चित् पेलाम् ७ वार, कुलत्थ काषल ७ वार कलर आलुर रसत १४ वार तप्त जलेरे मर्द्दि पुट दिव ।

इति लौहकिट्ट (मण्डूर) शोधनमारणम् ।

पञ्चामृत पुटानि सर्व्वश्रेष्ठः ।

अथाभ्रकशोधन-मारणम्

अभ्रके गिरिजाबीजं सपनं गगनाह्वयं ।

अभ्रक, गिरिजाबीज, सपन, गगन, वज्र एतानि पञ्चनामानि ।

वह्नौक्षिते च नोशब्दं तद्वज्रं ग्राह्यते बुधैः ।

अभ्रिताप करिले शब्द नकरे यदि ताके वज्राभ्र बोले ; कृष्णाभ्रओ बोले, ताके ग्रहण करिव मारणार्थे ।

तस्माद् वज्राभ्रकं ग्राह्यं व्याधिवाद्दक्य मृत्युजित् ।

अतएव वज्राभ्रकं ग्राह्यं जरामृत्यु नाश करे ।

अशुद्धाभ्रं निहन्त्याशु वद्धयेन्मास्तं कफं ।

अशुद्ध अभ्रे आयुष हरे, वायु जन्माह, कफ करे, मन्दाग्नि करे, जरा करे ।

अभ्रशोधनम्—कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।

भिन्न पत्रञ्च तत् कृत्वा तण्डुलीयासुकैर्द्रवैः ॥

भावयेदष्ट यामन्तदेवं शुद्ध्यति चाभ्रकं ॥

कृष्णवर्णा अभ्र असित मातीयेरे तापकरि गोक्षीरत पेलाव ३ बार, पानी खुतरार रसत ३ बार चाङ्गेरी रसत ३ बार एनेकै ८ प्रहर मावना दिव, अभ्रशोधन हह ।

मतान्तरं—त्रिफला-काथ गौमूत्र-क्षीरकाञ्जिक-सेचितं ।

भस्त्राग्री सप्तधा व्योम तप्तं तप्तं विशुद्ध्यति ॥

कृष्णाभ्र, असित मातीरे ताप करि पेलाव त्रिफला काथत ७ बार, गोमूत्र ७ बार, गोक्षीरत ७ बार, काञ्जित ७ बार, एवं शुद्ध्यति ।

धान्याभ्रमाह—पादांशं शालिसंयुक्तमभ्रकं कम्बलोदरे ।

त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्दयेद्दृढं ॥

कम्बलाद् गलितं श्लक्ष्णं बालुकारहितञ्च यत् ।

तद्धान्यभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारण-सिद्ध्ये ॥

[तद्धान्यभ्रमिति ख्यातं सद्भिर्देहस्य सिद्ध्ये] ॥

अभ्र ४ मण्ड, शालिधान्य १ भाग, कम्बले पोष्ट्रं बद्धा जले त्रिरात्रं स्थाप्य, परचात् पाणिभ्यं मर्दयेत् । कमक्षिर परा सरकि योवा अभ्रचूर्णा शुकाह लव, बालुका मलित रव । एवं धान्याभ्र ।

अतोऽभ्रमारणम्—धान्याभ्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ टङ्गनस्य च ।

पिष्ट्वा तदन्ध मूषायां रुद्ध्वा तीन्नाभिना पचेत् ॥

स्वभावा शीतलं चूर्णं सर्वरोगेषु [योगेषु] योजयेत् ॥

धान्याभ्र १ भाग, सुवगा २ भाग, पिष्ट्वा शरावे रुद्ध्वा गजपुटे पुटेत् । सर्वरोगत दिव ।

मतान्तरं—धान्याभ्रकं दृढं मर्द्दथमर्कक्षीरैर्दिनावधि ।

वेष्टयेदर्कं पत्रेण चक्राकारन्तु कारयेत् ॥

कुञ्जराख्ये पुटे दग्ध्वा सप्तवारान् पुनःपुनः ।

सतोवट जटावधायैः तद्द्वयेयं पुटत्रयं ॥

म्लियते नात्र सन्देहो योजयेत् सर्वकर्मसु ॥

धान्याभ्रकं अर्कक्षीरेण मर्द्दयित्वा, चक्रिकां कृत्वा अर्कपत्रेण वेष्टयित्वा, गजपुटे पुटेत् । पुनः पुनः ।
सतो वटजटा कायैः पुनः पुनः ।

मतान्तरम्—धान्याभ्रकं समादाय मुस्ताकायेः पुटत्रयं ।

तद्दत् पुनर्णवा नीरैः कासमर्द्दरसैस्तथा ॥

नागवल्ली रसैः सूर्य्य क्षीरैर्द्द्वयं पृथक् पृथक् ।

दिनं दिनं मर्द्दयित्वा क्याथैर्ध्वट-जटोद्भवैः ॥

दत्त्वा पुटत्रयं पश्चात् त्रिःपुटेन्मूषली जलैः ।

त्रिगोक्षुर कषायेण त्रिःपुटेद् बानरीरसैः ॥

मोचकन्दरसैः पाच्यं त्रिगत्रं कोकिलाक्षजैः ।

रसैः पुटेल्लोघ्नकैस्तु क्षीरादेकं पुटं पुनः ॥

दक्षा घृतेन मधुना स्वच्छया सितया तथा ।

एकमेकं पुटं दद्यादभ्रस्यैव मृतिर्भवेत् ॥

अथमुताभ्रस्य गुणमाह—सर्वरोगहरं व्योम जायते योगवाहिकं ।

कामिनी मददर्भं शक्तं पुंस्त्वोपघातिनां ॥

वृष्यमायुष्करं शुक्रवृद्धि सन्तानकारकं ॥

धान्याभ्रक मुस्ताकायेन मर्द्दयित्वा, पुटत्रयं गजपुटे, पुनर्वावा रसे ३ पुट, कासमर्द्द (करवीर) रसे ३ पुट, पाणरसे ३ पुट, अर्कक्षीरे ३ पुट, वटजटा (वटरजरिर) काये ३ पुट, नाभिनी मूरबन्धारे ३ पुट, गोक्षुर काये ३ पुट, बानरीमूलरसे ३ पुट, कलर आलुर रसे ३ पुट, कोकिलाक्ष काये ३ पुट, लोषकाये ३ पुट, गोक्षीरे १ पुट, हषिरे १ पुट, मधुरे १ पुट, घृतेरे १ पुट, चिनिरे १ पुट मृतो भवति । विश्वाम्नात्रे सर्वव्याधि नाश करे ।

अथाभमारकं गयानि—शालिञ्ज तण्डुलीयक...घनशाली दलजैः ।

रक्तोरु वृक कासमहं रम्भामूलार्कं सुनिदलतः ।

गोमूत्रे गोमूत्रक्वथित त्रिफलार्द्रं काखुपर्णी ॥

रसैर्जम्बीर नीर बहुकुची चाङ्गेरी नागवल्लुथत्यैः ।

मान्नीन्न शिग्रु मूषली कार्पासवीज वालाहैः ॥

न्यग्रोधक्षीर न्यग्रोध प्ररोहज क्वाथैः ।

क्षुरमूल गृहकुमारी भृङ्गाख्य केशराजाख्यैः ॥

अभ्रमारकतोयैरेतैः पुटेत् सिन्दूरतां यावत् ।

स्वरसैरेषां प्रपुटेन्महिष दध्ना पुटोऽवसाने तु ॥

कुङ्कुटैङ्गीया, खुतरा, लरवस्वा, सरुमानिमुनि, मया, बिल्वपत्र रङ्गापरा, अकलबिर, सोन्दरपखाल कदलीमूल, अर्कमूल, सुनिफुल पत्र, गोमूत्र सहित त्रिफलाकाथे । सोन्दरपखाल, नामिर रस कचारिभेदेलुवा, चाङ्गेरी, पाणररस बरमानिमुनि, चञ्जिना, नागिनी मूर्वान्धा, कपाह बीज, चकुसियावन, बरकाथ, बरवेडनी (बन्धरि) काथ, गोक्षुर काथ, चालकुमारी, (कटावुतरा) भृङ्गराज, केशराज एतैः पिष्ट्वा पुटेत् । अवसाने महिषदध्ना पुटेत् । सिन्दूरार्धं भवेत् ।

अभ्रस्य जारण-विधिर्व्वहुभिः कथितो बहुप्रकारेण ।

येन केनापि विधिना कार्य्यं निश्चन्द्रता मात्रं ॥

अभ्र अनेकविध जारण आद्ये शास्त्रत । यथातथा प्रकारे निश्चन्द्रता हले प्रशस्त ।

निश्चन्द्रार्धं हरेन्मृत्युं जरापलितनाशनं । सुगमम् ।

अभ्रस्यामृतीकरणम्—तुल्यघृतं चाभ्रं लौहपात्रे विपाचयेत् ।

घृते जीर्णे तदभ्रन्तु सर्व्वं कार्य्येषु योजयेत् ॥

मृताभ्र १ माग, घृत १ माग लौह पात्रे त पुरिव, घृत पुरिले सर्व्वकार्य्यत लगाव ।

इति अभ्रमारणाधिकारः ।

८५ । अथाष्टधातूनाममृतीकरणम्

तत्रादौ सुवर्णस्यामृतीकरणम्—पञ्चामृतेनैव पुटमेकं दद्यात् ।

इति सुवर्णस्यामृतीकरणम् । एषं रजतादौ ॥

८६ । अथ रससिन्दूरविधानम्^७

त्रिफलमित सूतगन्धककज्जलिकां घृतकुमारीकास्त्ररसैः ।

पङ्कप्रायं कृत्वा भूयः सम्मर्द्दनेन संचूर्णन्तत् सप्तधा ॥

[उक्त मन्त्रे निषाय पचेत्]

शृङ्गारलिप्तायां काचकूप्यां भृत्वा तस्या बद्ने कीलकं संयोज्य, शृङ्गवस्त्रैः पुनः सर्वां कूपीं समाचक्राय सुध्दाभि सह कटाहे, सङ्गुचिद्रे, अङ्गुली प्रवेशार्हे सम्प्रेश्य, मूषिकां तां मूले [विशति मात्र] लवणं दत्त्वा पदं कङ्कणकं यन्त्रं, सिकतामिरापूर्य्यं, आकण्ठमेवादौ क्रमेण दीप्ताग्निमायोज्य याममषस्तात्, तदनुयामादिषु, ह्रासौ, वर्द्धयितव्यौ यद्द्वादश यामं, ततोऽर्द्धं यामो द्वौ सर्वां कूपीं ज्वालं व्याप्नोति यथा, तथा कार्या, व्युद्घाट्यं च ततःशोतैः गृह्णीयादर्द्धं लघकं । तत्तदनुपान भेदाद् शुक्लधाद् रोगेषु योगेषु । स भवति सहस्रवेषी, शरीर मजरागदं कुन्ते ।

अथान्य प्रकारः—पलमात्रं रसं शुद्धं तावन्मात्रञ्च गन्धकं ।

गन्धकेन समःसूतो निर्गुण्डी रसमर्द्दितः ॥

पाचितो बालुकायन्त्रे रक्तं भस्म प्रजायते ॥

शुद्धरस ८ तोला, शुद्धगन्धक ८ तोला, द्वयोः कज्जलिकां निर्गुण्डी रसैर्द्दित्वा, यामाष्टं वा, द्वादश यामं वा बालुकायन्त्रे पचेत् ।

७ । रससिन्दूर पाके मतान्तरम् । — रमेन्द्रसारे ।

पृथक् समं समंकृत्वा पारदं गन्धकन्तथा ।

नरसारं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकं ॥

निम्बुरसेन संमर्द्धं काचकूप्यां निवेशयेत् ।

मुखे पाषाण खटिकां दत्त्वा मुद्रां प्रलेपयेत् ॥

सप्तमिर्मृत्तिकाबस्त्रैः पृथक् संशोष्य वेष्टयेत् ।

सञ्चिद्रायां शृङ्गस्थाल्यां कूपिकान्तां निवेशयेत् ॥

पूरयेन् सिकतापूरैरागलं मतिमान् मिषकं ।

निवेश्य नुल्ल्यां दहनं मन्दं मध्यं स्तरं क्रमात् ॥

प्रञ्चाल्य द्वादशं यामं, स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

स्कोटयित्वा तु मुक्तामूर्द्धलघ्नं बलिं त्यजेत् ।

अथःस्थं रससिन्दूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥

नरसार मिश्रादञ्च, धूमसारं शुद्धधूम, स्फटिक, क्रिदकिरी ।

अथान्यमतम्—पूर्णावत् कज्जलीं कृत्वा न्यग्रोधाद्गु रवारितः ।
 भावना त्रितयं दत्त्वा स्थाली मध्ये निषापयेत् ॥
 बिरच्य कवचीयन्त्रं बालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
 दद्यात्तदनुमन्दाग्निं भिषग् यामचतुष्टयं ॥
 जायते रससिन्दूरं तरुणादित्यसन्निभं ।
 अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान् ॥

रस ८ तोला, गन्धक ८ तोला, कज्जलीं कृत्वा, बटाकुर रसैर्भावना त्रितयं दत्त्वा, बीरकवची यन्त्रे बालुकायां दद्यात् । आषमभ्यान्त क्रमेण वृदाभिः ।

अथ रससिन्दूरानुपानम्—सोमराजी बीजकल्कं क्वाथं मूत्रञ्च कुष्ठके ।
 परिणाम भवशूले दग्ध शूले हरितकी ॥
 हृत्शूले शीतलं तोय जठरे तप्तकं पयः ।
 आधिक्यं पार्श्वशूले च कृत्वा कदलकान्तरे ॥
 अन्नभुक्ते कटीशूले रुद्य तैलं रसञ्च वा ।
 शोफालिकारसं प्लीहं यकृत् शूले यकृतसु च ॥
 चित्रकञ्च पिवेत् कल्कं क्वाथं वा पिप्पलीञ्च वा ।
 जलोदरे हरीतक्याः कल्कं सैन्धवसंयुतम् ॥
 सव्वोदरे जलं तप्तं तथा प्लीहोदरेऽपि च ।
 सन्निपातज्वरे चैव माद्रकस्वरसं पिवेत् ॥
 मन्द्राम्बु सपट्ट शिवां यमान्या कल्कमेव च ।
 प्रमेहे च रसं धात्रयाः निशाचूर्णं मधुप्लुतं ॥
 उष्णोदकम्वा मतिमान्नाद्बीत्रणे चिपीटकं ।
 नक्तान्धे नारिकेलाम्बु लिङ्गसै थित्यके पयः ॥
 स्त्रीरोगे रक्तपित्ते च कुशकाथं वृषारसं ।
 वातरक्ते गुडूचीनां काथं अष्ठिलिकासु च ॥
 गौमूत्रमामवाते च शोफालिरसमेव वा ।
 एरण्डतैलमथवा कण्टकारी जलं कफे ॥
 रसमिक्षु भवं क्षीरं मुद्गयूषं क्षये पिवेत् ।

मसान्तरं—आमवाते शीतं तोयं शुण्ठी क्वाथं वराम्बु वा ।
 सुशीतं वारुणं तोयं वराम्बु चाश्मरी गदे ॥

सव्यर्थां त्रिवृतः काथं यवक्षाराम्बु वा पिबेत् ।
 क्षीरञ्च तथा तोयं कौलत्थं यूषमेव च ॥
 अजीर्णं च लवङ्गस्य अनुपामन्तु युक्तिभिः ।
 पिबेत् चित्रकजं क्वाथं यकृप्लीहोपशान्तये ॥
 शोथे कुलत्थ यूषम्वा वर्षाभूत्थरसाम्बु वा ।
 खदिराब्द वराक्वाथं कुष्ठे भृङ्गरसं पिबेत् ॥
 ग्रहण्यां कञ्चटावारि यूषोभासूर एव वा ।
 यत्र वा कथितं साक्षात् तत्र तेनैव योजयेत् ॥

कुष्ठत सोमराजी बीज काथ अनुपान । परिणाम शूलत गोक्षीर । शूलत हरीतकी काथ,
 हृदिशूलत शीतलजल । उदरित तप्तक्षीर । पार्वं शूलत मात्रा अधिक कलर मितरत दि खाव । अज्जद्रव
 शूलत परातैल अथवा परयष्टमूलर काथेग खाव । प्लीहायकृतत शेवालीफुलर (काथ) वा रस । यकृतत
 चित्रक काथ वा पिप्पली काथ । जलोदरत, शिलिखा बटा, सैन्धव सहित, सव्वोदरत उष्णोदक ।
 ग्रीहोदरत तप्तजल । सन्निपात ज्वरत आद्रकरस । अग्निमान्द्यत, शिलिखा बटा सैन्धव युक्त अथवा
 यमानी बटा सैन्धव युक्त । प्रमेहत आमलकी रसत प्रक्षेप हरिद्राचूर्णा मधु । उष्णोदकम्बा । नाडीमण्यत
 धिरार लगत । कुकुरीकणात नारिकेलर जलत । अङ्गशियलत गोक्षीर । स्त्रीप्रदरत, रक्तपिप्त
 कुशकाथ अथवा वासक रस । वातरक्तत गुडूचो काथ । अष्टौलात गुडूचीकाथ, आमबातत गोमूत्र अथवा
 शेवाली फुलर पातर रस, अथवा परयष्ट तैल । कफे कण्टकारी काथ । क्षयत इक्षुरस वा गोक्षीर वा
 शुद्ध्य य्थ ।

मतान्तरे—आमबातत जल वा शुयठीकाथ वा त्रिकलाकाथम्बा । अरमरीत वरुणकाथ, त्रिकलाकाथम्बा ।
 उदररोगत तेडियाकाथ, यवक्षारम्बा क्षीर वा, कुलत्थरकाथ वा । अजीर्यात लवङ्ग । ग्रीहायकृतत चित्रककाथ ।
 शोथत कुलत्थकाथ वा पुनर्यावा रस, वा खैर (खदिरकाथ) मथा वा त्रिकला काथ वा । कुष्ठत शृङ्गराजर
 रस । ग्रहणीत कञ्चट (माटिथैकर) मसूरकाथ वा ।

यि सकल कथन करा हल सेह दरे योजन करिव ।

यस्य रोगस्य यो योगो मुनिना नित्यमुदितः ।

तत्तद्दरोगसमायुक्तं भिषक् सुतं प्रयोजयेत् ॥

मुनि सकले यि व्याधित यि काथ लेखिचे सेह काथेरे अनुपान करि रस सिन्दूर खुवाव ।

८ । अथ रससेवा क्रमफले । रसेन्द्रे—

प्रातरेव पुरतोविरेचनं तद्दिनोपवसनं विधाय च ।

तत् परेऽहनि च पथ्यसेवनं तत्परेऽहनि च रसेन्द्र सेवनं ॥

शुद्धिस्तृप्ति प्रमाकान्ति बलञ्चैव रसस्तथा ।

बद्धंते सर्वं पथैते रससेवाविधौ कृणाम् ॥

हितपथ्य कथनमाह—हितं मुद्गान्नं बुग्धान्नं शाल्यन्नञ्च विशेषतः ।

शाकं पुनर्णवा वास्तु मेघनादस्तु चुल्लिका ॥

सैन्धव-नागर-मुस्तं पद्ममूलानि भक्षयेत् ॥ सुगमम् ।

इति रसभक्षणकथनम् ।

अथ अपथ्यकथनम्

कुष्माण्डं कर्कटीञ्चैव कालिङ्गं कारवेल्लकं ।

कुसुम्भिका च कर्कोटी कलम्बी [कदली] काकमाचिका ॥

ककागष्टकमेतद्धि वर्जयेद् रसभक्षकः ॥

कोमोरा, चियाडाल, इन्द्रियव (वा तरसुज), केरेला, कुसुमशाक, घिमरु, कदली, कोवाचुटि शाक एव ककाराष्टक । इत्यपथ्यकथनं ।

अथ भावनाविधिः

दिवा दिवातपे शुष्कं रात्रौ रात्रौ निवासयेत् ।

[श्लक्ष्णं] शुष्कं चूर्णी कृतं सप्ताहं भावनाविधिः ॥

दिवसत रोदत शुकाह, चूर्णं करिव, रात्रित काथ औषधदि मर्दिं अधिवासित करिव, एव सप्तदिनानि ।

भाव्य द्रव्य समं क्वाथ्यं क्वाथ्यादष्ट गुणं जलं ।

अष्टांशशेषितः क्वाथो भाव्यानां तेन भावना ॥

भावनार औषध यि प्रमाण हह, सेह प्रमाणे सिजावलगा औषध व । तात जल ८ भाग, शेष १ भाग, भाव्य द्रव्यं तेन भावयेत् ।

द्रवेण यावता द्रव्यमेकी भूया द्रतां त्रजेत् ।

तावत् प्रमाणं निर्दिष्ट मिषग् भिर्भावनाविधौ ॥

भाव्यद्रव्य क्वाथ दुयो मिलित हह द्रव किकित् घन हुव लागे । भावनाविधिर एह प्रमाण ॥

इति भावनाविधिः ।

८७ । अथ शोधनप्रयोगः

तत्रादौ गन्धकशोधनम् ६—

शुकपुच्छममच्छायो नवनीत समप्रभः ।

समूलः कठिनः स्निग्धो गन्धकः श्रेष्ठ उच्यते ॥

अशोधित गन्धकदोषमाह—

अशुद्धगन्धं कुरुते हि कुष्ठं तापं व्रणं [भ्रमं] पित्तवृजन्तथैव ।

रूपं बलं वीर्यं सुखं निहन्ति तस्मात् सुशुद्धो विनियोजनीयः ॥ सुगमम् ।

लौहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।

तप्ते घृते तत् समानं क्षिपेद् गन्धकजं रजः ॥

विद्वत् गन्धकं दृष्ट्वा दुग्धमध्ये विनिःक्षिपेत् ।

एवं गन्धकशुद्धिः स्यात् सर्व्वकार्य्येषु योजयेत् ॥

धातौरपुच्छ सच्छ गन्धक चूर्णां १ माग, घृत १ माग, लौहपात्रत तप्त करि द्रव हले दुग्धर मध्यत पेल्लव, शीत हले तप्त जलेरे क्षालन करि रौद्रत शुकार लव । इति गन्धकशोधनं ।

अथ हरितालशोधनमारणम्

अशुद्धतालमायुर्भ्रं कफमारुत मेहकृन् ।

तापस्फोटान् सङ्कोचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥

६ । अथ रस-लक्षणम्—

अन्तःसुनीलोवहिरुज्ज्वलोयो मध्याह्नस्य प्रतिम प्रकाशः ।

शस्तोऽयधूमः परिपायडरश्च चित्रो न योज्योरसकर्म सिद्धौ । —रसेन्द्रे

अथ रसस्थित दोषमाह—

नागोवज्रोमलोवहिरुचाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः ।

असङ्घामिर्महादोषा निसर्गाः पारदे स्थिताः ॥

व्रणं कुष्ठं तथा जाड्यं दाहं वीर्य्यस्य नाशनं ।

मरणं जरतां स्फोटं कुर्व्वन्त्येते क्रमान्नुषाम् ॥

तस्माद्दरसस्य संशुद्धिं विदध्याद् मिषजां वरः ।

शुद्धोऽयममृतः साक्षाद् दोषयुक्तोरसो विषं ।

दोषहीनो यदाद्यत्तस्तादा मृत्युमरा पदः ॥ —रसेन्द्रे

शुद्धं स्यात्तालकं खिन्न कुष्माण्ड-सलिले ततः ।
चूर्णोदके पृथक् तैले तस्मिन् पूतेन दोषकृत्
[भस्मीभूतो न दोषकृत्] ॥

बाधि चार, शुद्ध हरिताल चूर्ण करि कापोरत टोपोला वान्धि दोलायन्त्रे, कुम्भायठरसत सिद्धे
१ प्रहर, चूर्णर पानीरे १ प्रहर, तिलर तैलेरे १ प्रहर परचात् लघुपुटं दद्यात् ।

मतान्तरम्—मधुतुल्ये घनीभूते कषाये ब्रह्ममूलजे ।
त्रिवारं तालकं भाव्यं पिष्ट्वा मूत्रेऽथ माहिषे ॥
उपलैर्दशभिर्द्वयं पुटञ्चैवञ्च पेषयेत् ।
एवं द्वादशधा पाच्यं शुद्धं योगेषु योजयेत् ॥

पलाशमूल काष मधुतुल्य घन करि हरिताल ३ वार, मावना करिव, परचात् माहिषमूत्रे पिष्ट्वा, पुटं
दत्त्वा पषं द्वादशधा पाच्य योगेषु योजयेत् ।

अथ न्यमतम् १०—तालकं पीटुलीं बद्ध्वा सचूर्णे काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैक ततः कुष्माण्डजे रसे ॥
तिलतैले पचेद् यामं यामन्तत् त्रैफले जले ।
दोलायन्त्रे चतुर्थ्यामं पाच्यं शुद्धयति तालकं ॥

बाधि चार माल हरिताल माङ्गि चूर्ण करि, कापोरेरे वान्धि, चूर्णं संयुक्त काञ्जित, दोलायन्त्रे एक
प्रहर सिद्ध करि कुम्भायठरसत, एक प्रहर सिद्ध, तिल तैलत १ प्रहर सिद्ध, त्रिफला कायत एक प्रहर
सिद्ध । पाचे धुइ शुखाइ लव, सर्वकार्यत लगाव ।

१० । अथ रस शोधनम्—दिनेकं मर्हयेत् सत्तं जुमारीसम्भवेर्द्रवै ।
तथा चित्रकजैः काथैर्मर्हयेदेकवासरम् ॥
काकमाचीरसैस्तद्द्विदिनेकन्तु मर्हयेत् ॥

मतान्तरम्—रसोनस्वरसैः मृतो नागबह्नीदलोत्थितैः ।
त्रिफलायास्तथा काथै रसोमर्हय प्रथमतः ॥
ततस्तेभ्यः पृथक् दृत्त्वा सत्तं प्रक्षाल्य काञ्जिकैः ।
सर्वदोष विनिर्मुक्तं योजयेद्भस कर्मसु ॥

अथाष्टकर्मणि—द्वेदनं मर्हनञ्चैव मूर्चनोत्थापने तथा ।
पातनं बोधनञ्चैव नियामनमतः परं ।
दीपनञ्चेति संस्काराः सप्तस्थाष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ —रसेन्द्रे ।

अथ शुद्धहरितालस्य गुणमाह

हरितालं कटुस्निग्धं कषायञ्च विसर्पनुत् ।
 तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युञ्जरादिकान् ॥
 संशुद्धं कान्ति वीर्योजः कुरुते मृत्युनाशनम् ॥
 इति हरितालशोधनमारणम् ।

अथ मनःशिलाशुद्धिः

अशुद्धमनःशिलाया दोषकथनम्—

मनःशिलामन्दबलञ्च नूनं करोति जन्तोः शुभपाकहीनं ।
 मलान्तु बद्धं कुषते च नूनं सशर्करं कृच्छ्रगदं करोति ॥

बल नष्ट करे, अन्नादि जीर्णा नेयाः, मल बद्ध करे, भूशकृच्छ्र प्रमेह, अरमरी, इसब जन्माह निरन्वय' ।

जयन्ती भृङ्गराजोत्थै रक्तागस्तरसैः शिला ।
 दोलायन्त्रे दिनं पाच्यं यामं छागस्य मूत्रके ॥
 क्षारयेदारणालेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥

मनःशिला बस्त्रे टोपोलावान्धि, दोलायन्त्रे जयन्ती रसत १ प्रहर, भृङ्गराज रसत एक प्रहर, रक्त अगस्ति (वकफुलर) रसत एक प्रहर, छागर मूत्रत एक प्रहर । पत्रं चतुर्थ्यामं पक्ता, काञ्जिकेन क्षालयित्वा सर्वरोगेषु योजयेत् ।

मतान्तरं—अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सतरात्रकं ।

भृङ्गवेर रसैर्वर्णापि विशुद्धयति मनःशिला ॥

अगस्ति पत्ररसत ७ बार, भावना वा आदार रसत ७ बार भावना दिले मनःशिला शुद्ध हय ।

अथ शोषित मनःशिलागुणमाह—

कटुः स्निग्धा शिलातिका कफघ्नी लेखनी सरा ।
 भूतावेश भयं हन्ति काशश्वासहरा शुभा ॥

इति मनःशिलाशुद्धिः ।

अथ तुत्थशोधनं मारणञ्च

विष्टया मर्हयेत्तुत्थं माञ्जारक कपोतयोः ।
दशांशं टङ्गनं दत्त्वा पाच्यं मृदुपुटे ततः ॥
पुटं दद्यात् पट्टु चौद्रैः किल तुत्थ विशुद्धये ।

तुतिया, कपोत, माञ्जारक विष्टारे मर्दि लघु पुट दिव । अथवा दधि परे वा मधु परे वा मर्दि पुट दिव शुद्धि इय ।

अथान्यमतम्— गन्धकेन समं तुत्थं तुत्थाद्धेनार्द्धयामकं ।
वान्तिभ्रान्ती यदा नष्टे तदा सिद्धि विनिर्दिशेत् ॥

तुतिया १ भाग, गन्धक अर्द्धभाग, एक प्रहर सिद्ध । इति तुत्थशुद्धिः ।

अथ रसाञ्जनशुद्धिः

नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभाषितं ।
दिनैकमातपे शष्कं शूद्रं काव्येषु योजयेत् ॥

अथ विमलशुद्धिः (रौप्यमाक्षिकं) ११

विमलस्त्रिविधो देवि ! शङ्कः कृष्णश्च लोहितः ।
मूत्रारणालतैलेषु गोदुग्धे कदलीरसे ।
कौलत्थे कोद्रवकाथे माक्षिकं विमलन्तथा ॥

गोमूत्रत, काञ्जित, तिलतैलत, कदलीरसत, कुलत्थत कोदो धानत, सवारे षायत एको एको प्रहर मर्दि, यवक्षारेरे मर्दि १ पुट दिव । अम्लेरे १ पुट दिव ।

अथान्यमतम्— जम्बीरस्य रसे स्विन्नो मेषशृङ्गीरसैस्तथा ।
रम्भातोयेन वा पाच्यं घृतं विमलशुद्धये ॥

विमल चूर्णं करि जामिरर रसत एदिन तियाइ थव ; तारपरा तुलि, कल आलुर रसत २ दिन सिजाव, शुद्ध इय ।

इति विमलशुद्धिः ।

११ । माक्षिकं हि द्विविधं स्वर्णमाक्षिकं रौप्यमाक्षिकञ्च ।

शुक्तं हि—माक्षिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाङ्गं तारमाक्षिकं ।

• मिन्नबर्णं विशेषत्वाद् रसकार्यादिकं पृथक् ॥

तारमाक्षिकं विमलमितिष्ठयातञ्चाधे प्रोक्तम् ॥ —इति रसेन्द्रटीकायां गोपलिः ।

अथ स्वर्णमाक्षिकशोधनम् १२

अथाशुद्धमाक्षिकस्य दोषमाह—

मन्दाग्निं बलहानिञ्च व्रणं विष्टम्भगात्र [नेत्र] रुक् ।
 कुर्वते माक्षिको मृत्युमशुद्धो नात्र संशयः ॥ सुगमम् ।
 स्वर्णमाक्षिकचूर्णन्तु वस्त्रे वद्ध्वा विपाचयेत् ।
 कालमारिष शालिञ्च काथे दोलाविधानतः ॥
 तदधः पतितं शस्तमेवं शुद्ध्यति माक्षिकम् ॥

माक्षिक चूर्णं करि, डाढकापोरत टोपोला वान्धि, दोलायन्त्रे कण्टक्षुतरा रसत २ प्रहर, कुकुरा-
 ठेहोयार रसत २ प्रहर सिजाव, एव माक्षिक शुद्धिः ।

मतान्तरम्— माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च ।

मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरोत्थ द्रवैः पचेत् ॥
 लौहपात्रे पचेत्तावथावत् पात्रं सुलोहितम् ।
 ताम्रवर्णं [भासवर्णं]मयो यावत्तावच्छुष्यति माक्षिकम् ॥
 सुसुद्धं माक्षिकं शत्वा सर्वकार्येषु योजयेत् ॥

स्वर्णमाक्षिक चूर्णं ३ भाग, सैन्धव १ भाग, सोलेङ्गरसत वा जामिरर रसत, लौहपात्रत सिजाव ।
 रत्ना चूर्णा हले शुद्ध हय ।

इति स्वर्णमाक्षिकशुद्धिः ।

अथ काशीशशुद्धिः १३

काशीशोद्विविधो देवि ! धातुपुण्यञ्च नामतः ।
 सकृद्भृङ्गाम्बुना खिन्नं काशीशं निर्म्मलं भवेत् ॥

काशीश चूर्णं करि, भृङ्गराजर रस सह एकवार पाक करिले विशोधित हय ।

१२ । अथ माक्षिक-लक्षणमाह—

मङ्गो सुवर्णसङ्काशो मनाक्कृष्णच्छविर्बहिः ।
 बृहद्रव्या इति ख्यातोमाक्षिकः श्रेष्ठ उच्यते ॥ —रसेन्द्रे ।

१३५। काशीशं "हिराकषेति" लोके ।

तद द्विविधं धातुकाशीशं पुष्पकाशीशञ्च ।
 धातुकाशीशं हरिद्रव्यां लोहितञ्च ।

• पुष्प काशीशं शुद्धवर्णां कृष्णञ्च ॥ —रसेन्द्रदीकाया ।

मतान्तरम्—काशीशंभावयेदधर्मे दिनं जम्बीरजद्रवैः ।

काशीश आमिर रसत मर्दि रौद्रत शुक्ले शुद्ध हय ।

अथ विशुद्धकाशीशगुणाः—

काशीशं [शीतलं स्निग्धं] निर्मलं स्निग्धं चित्तनेत्ररुजापहं ।

पित्तापस्मारशमनं रसवद् गुणकारकम् ॥

अथ नखिशुद्धिः

क्षिपेद् गोमयपिण्डे तु त्रिःप्रतप्य यथाक्रमम् ।

वालुकाभिश्च भज्जेत् ततः शुद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥

नखी गोबरत् सिजाव, कोमल हले धुइ लव, पाचे बालित भाजिव । गन्ध उलाव नेदिव । चूर्णा करि सर्वकार्यत लगाव ।

इति नखिशुद्धिः ।

अथ शङ्खशुद्धिः १४

दोलायन्त्रे जम्बीरस्य रसेन पाचयेद्दिनम् ।

दिनाद्धं प्रहरैकम्वा मिद्धमुत्तोलयेद् भिषक् ॥

चूर्णयेत् शुष्कयेत् पश्चात् जम्बीरस्वरसेऽपि च ।

सप्ताहमेवं कुर्वीत शङ्खशुद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥

अथ वराटिका शुद्धिः

वरटी नूतना पीता नातिस्थूला न दुर्बला ।

रसवैद्यकनिर्दिष्टा सा वराटक संशका ॥

१४ । अथ शङ्खमारणम्—

अन्धमूषागतं शङ्खं पलमेकं विचक्षणः ।

माषाद्धं दृश्यैमिश्चं दण्डयन्त्रेण मारयेत् ॥

अथ शोधित शङ्खगुणाः—

शङ्खः सर्वरक्षां हन्ति विशेषादुदरामयं ।

शूलाभ्रपित्त विष्टम्भमेहहृद् बन्धि दीपनः ॥

कश्चि माञ्जि काञ्चित् पेलाम्, धुर लव, तक्रत १ बार, चेल्लेरीरसत् १ बार, अम्बीर रसत् १ बार
शुद्धनर्या हले मेष्ठ ।

अथ वराटभस्मः

वराटी काञ्जिकेनापि तापयित्वा तु हण्डिका ।
मध्ये चाम्पुयुतां कृत्वा रुद्ध्वा यामद्वयं पचेत् ॥

शोषित वराटी माण्डत टेङ्गारसर मध्यत दि मुख लिपि अमित २ प्रहर पाक करिव, तवे शुद्धमस्म
हय । सर्वकार्येषु योजयेत् ।

अथ वराटिकागुणाः—

परिणामादिशूलनी क्षयहा ग्रहणीहरा ।
कटूष्णा दीपनीवृष्या तिक्ता वातकफापहा ॥
[रसेन्द्रजारणे प्रोक्ता वीङ्गद्रव्येषु शस्यते] ।

इति वराटिकाशुद्धिः ।

अथ हिङ्गुलशुद्धिः

अम्लद्रव्य द्रवैः पिष्ट्वा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुद्ध्यति ॥

हिङ्गुल अम्लत ७ बार मर्दिव, अथवा महिष दुग्धत ७ बार मर्दिव, शुष्क हले शुद्ध हय ।

मतान्तरम्—आद्रकैर्लकुचद्रावैः सप्तधाभावितो यदि ।

हिङ्गुलः शुद्धतां याति निर्दोषो जायते खलु ॥

हिङ्गुल आदार रसत ७ बार, मेवाङ्गालर रसत ७ बार, मर्दिव तवे शुद्ध हय ।

तिक्तोष्णं हिङ्गुलं रुक्षं रसगन्धक सम्भवम् ।

[विम्ब्यामं हिङ्गुलं दिव्यं रसगन्धक सम्भवम्] ॥

मेहकुष्ठहरं रुच्यं वर्त्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ॥

इति हिङ्गुलशुद्धिः ।

अथ हिङ्गुजादु रसाकर्षणम् १५

जम्बीर निम्बुनिरेण मर्दितो हिङ्गुलोदिनं ।

ऊर्द्धपातनयन्त्रेण ग्राह्यः स्यान्निर्मलोरमः ॥

जामिर रस, जेषु रस, दुयं रसत १ दिन मर्दि ऊर्द्धपातन यन्त्रेण रस उलियाव ।

मतान्तरं—पारिभद्ररसैः पेष्प्यं हिङ्गुलं याममात्रकं ।

जम्बीराणां रसैर्वीथ पचेत् पातन यन्त्रके ॥

तं सृतं योजयेद् योगे मसकञ्चक वर्जितं ।

संशुद्धिमन्तरेणापि शुद्धोऽयं रसकर्मणि ॥

मदार रसत हिङ्गुल १ प्रहर मर्दि अथवा जामिर रसत १ प्रहर मर्दि, ऊर्द्धपातन करि रस लव ।

इति हिङ्गुलाकृष्टरसः ।

अथ शिलाजतुशोधनं

गोदूध त्रिफलाभुङ्ग द्रवैः पिष्टं शिलाजतु ।

दिनेकं लौहजे पात्रे शुद्धिमायात्यसंशयः ॥

शिलाजतु, गोदुग्धत १ दिन, त्रिफलार काथत १ दिन, भृङ्गराजर रसत १ दिन मर्दि शुकाइ लव अतः शुद्धम् ।

शोधितशिलाजतुगुणाः—

शिलाजतु भवेत् तिक्तं कटुकञ्च रसायनम् ।

क्षयशोथोदरार्शांसि हन्ति वस्तिरुजां जयेत् ॥

इति शिलाजतुशोधनम् ।

अथ टङ्गुनशुद्धिः

अम्लेन भावितं चूर्णं सर्व्वकार्य्येषु योजयेत् ।

सुवगा लोहार पात्रत फुलाइ, अम्लत मर्दि शुकाइ चूर्णा करिव ।

१५ । हिङ्गुल पर्याय कथनम् ।—

हिङ्गुले हिङ्गुल्य्याति दरदःशुक तुगडकः ।

रसगन्धक सम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः ॥

एवं टङ्कनमादाय सर्ब्वरोगेषु योजयेत् ।

टङ्कनोऽमिकरो रुचः कफघ्नो [वातहृल्लघु] रोचनोलघुः

मतान्तरं — क्षालयेदुष्णतोयेन अङ्गारामिश्रं वर्जयेत् ।

अथवा भृङ्गराजस्य रसेन क्षालयेद् भिषक् ॥

खर्परं भर्जयेद् वह्नौ स्फुलिते शुद्धतां ब्रजेत् ॥ सुगमम् ।

इति टङ्कनशुद्धिः ।

अथ विषशोधनम् १६

अशीतिर्यस्य वर्षाणि वसुवर्षाणि यस्य वा ।

विषं तस्मै न दातव्यं दत्तं वा दोषकारकं ॥

चारिकुरि बहुरीयाक विष निदिब । आठ बहुरीयाक निदिब ।

न क्रोधिते न पिप्साढ्ये न क्रूरे राजयक्ष्मणि ।

क्षतृत्तृष्णाक्षयके चाशौरोगिणि क्षयरोगिणि ॥

गर्भिणीवालवृद्धेषु तद्विषं गजमन्दरे ।

न दातव्यं न भोक्तव्यं विसम्वादे कदाचन ॥

आचार्य्येण तु भोक्तव्यं शिष्यप्रत्ययकारकम् ।

एतेषां न दातव्यम् ।

कृष्टरोगी घृतभोजी हितभोजी च मानवः ।

रसायन-रसशश्च दत्तं विषमथाभृण् ॥

१६ । विषं हि द्विविधं स्थावरजङ्गमभेदात् ।

मूलाद्यात्मकं स्थावरविषं दशविधं ।

सर्पादिसम्भवं जङ्गमविषं षोडशात्मकं ॥ —इति रसेन्द्रटीकायां ।

विषन्तु गङ्गलं क्षेरं तस्य भेदानुदाहरं ।

वत्सनामः स हारिद्रः, शक्तुकरच प्रदीपनः ॥

सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकरच कालकूटस्तथैव च ।

हलाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा भमी नव ॥

अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करणेरकः ।

गुञ्जाह्रिकेनो धस्तूरः सप्तोपविषनातयः ॥ —आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः ।

गोमूत्र-पूर्णपात्रे च दोलायन्त्रे विषं पचेत् ।

द्वादशतोलमानेन चादौ वैद्यो दिवानिशं ॥

विष चकखियाह लव १२ तोला, गोमूत्र चन्त कापोरन दोलायन्त्र करि रात्रिदिन सिद्ध करिव एवं शुद्धिः ।

मतान्तरं— पलद्वयं हरिद्रायाः मुस्तकस्य पलद्वयम् ।

क्षुण्णतिन्तिङ्गिकातोयैः षट्पलैः शुद्धिं मर्दितम् ॥

हालधि रस २ पल, मथार रस २ पल, तेतेनीरस २ पल दत्त्वा मर्दिवा रौद्रे शुष्कयत् ।

मतान्तरम्— गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्य यामैकन्तत्र पाचयेत् ।

गोमूत्रत ३ दिन थे, गोमूत्रत १ प्रहर सिजाव ।

अजादुग्धेन यामैकं पाच्यं विषं भिषगवरः ।

क्षालयेद्दुष्णतोयेन विषं शुद्धत्वमाप्नुयात् ॥

मतान्तरम्— समं टङ्कन-मम्पिष्टं मृतमित्युच्यते विषं ।

टङ्कन १ भाग, क्षणित विष १ भाग, जनेन मर्दितं शुष्कं ।

मतान्तरं— दोलायाः त्रिफलाकाथे छागीक्षीरे विषं पचेत् ।

दोनायन्त्रत, त्रिफला काथत विष सिद्ध १ प्रहर, छागीक्षीरत २ प्रहर एवं शुद्धयति । इति विषशुद्धिः । १७

अथ जयपालशोधनम्

खिन्नं गोमयतोये वा दुग्धे वा जयपालकं ।

कणिविहरगुटि, माङ्गि चिङ्गि, टोपोला वान्धि, दोलायन्त्रेण गोवर रसत वा २ प्रहर, गाखीरत वा २ प्रहर सिजाव ।

खर्परे मृदुतद्भृष्टं निःस्नेहं शुद्धिमिच्छति ।

शोधित कणि विष खोलात घृतत माजि कानि एरे चेपि लव ।

१७ । अथ उपविषशुद्धिः—

अर्कं सेहुयठ धुस्तर लाङ्गली करवीरका ।

गुञ्जाहिफेनावित्येताः, सप्तोपविषजातयः ॥

धुस्तरस्य च यद् बीजमन्यञ्चोपविषञ्च यत ।

*तच्छोध्यं दोलिकायन्त्रे क्षीरपूर्वोऽथ पात्रके ॥ — इति रसेन्द्रे ।

मतान्तरम्— निस्तुषं जयपालञ्च द्विधा कृत्वा विचक्ष्णाः ।
 एतद्वीजस्य मध्ये तु पत्रवत् परिवर्जयेत् ॥
 अष्टमांशेन चूर्णेन टङ्कनस्य च मेलयेत् ।
 केशयन्त्रेण तद्भाव्यं पाच्यं दुग्धेन संप्लुतं ।
 त्रिरात्रं शुद्धिमाप्नोति जैपालममृतोपमम् ॥
 एवञ्चोपविषं साध्यं मूलं पत्र त्वगादिकम् ॥

इति जयपालशोधनम् ।

अथ धुस्तूरवीजशोधनम्

दोलायन्त्रेण काञ्जिके क्षीरेण संशुद्धिमेति तद्वीजम् ।
 धुस्तूरगुटि माङ्गि टोपोला वान्धि, दोलायन्त्र करि काजित वा, गोक्षीरत वा २ प्रहर सिन्नाव ।

इति धुस्तूरवीजशोधनम् ।

अथ वृद्धदारकवीजशोधनम्

शुद्धयति दुग्धे बीजं दोलायन्त्रे वृद्धदारकस्य पक्क ।
 डुकरीया लतागु गूटि, फालि कापोरत वान्धि दोलायन्त्र गोक्षीर सिद्ध ।

इति वृद्धदारकवीजशोधनम् ।

अथ काफिङ्गशुद्धिः

गोदुग्धत एक प्रहर सिद्ध करिले शुद्ध हय । करवीर गोक्षीरत सिन्नाव, शुद्ध हय ।

अथ विषतिन्दुक-विषमुष्टिकशोधनम् १८

विषतिन्दुक-विषमुष्टिक निर्दिष्टे फलविषे चोभे ।
 शुद्धयत्यनयोर्वीजं दोलायन्त्रे काञ्जिके सिद्धे ॥
 विषतिन्दुक कुचिला, अन्य फलविष कृद्रयित्वा काञ्जिके दोलायन्त्रे सिद्धम् ।

१८ । मतान्तरम्—

किञ्चिदान्येन संशुष्टो विषमुष्टि (कुचिला) विवशुद्धयति ॥ —आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः

अथ स्नुहीक्षीरशोधनम्

चिञ्चापत्रसे कर्षे वल्लपूते पलद्वयम् ।
स्नुहीक्षीरं रौद्रयन्त्रे भावयेद् यत्नतः शुक्तिः ॥
द्रवे शुष्के समुत्तार्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।

चिञ्चापत्ररस २ तोला वल्लत चैकि लव, सिजु आठा २ पल मिहनाइ, रौद्रत शुकाइ रस मार गले कार्थ्यत लगाव ।

अथ भल्लातकशोधनम्

भल्लातकानि पक्वानि, समानीय क्षिपेज्जले ।
मज्जन्ति यानि तत्रैव शुद्धयर्थं तानि योजयेत् ॥
इष्टका चूर्णनिकरैर्घर्षयेन्निर्व्विपं भवेत् ॥

पकिसरा भल्लाबीज जलत पेलाव, तलयोवा लव । ओपोङ्गा नलव । सेइ मल्ला इष्टका चूर्णेरे २ प्रहर घर्षितं लव. तवे शुद्ध हय । पक्कमे शुद्ध हने सर्वकार्थ्यत लगाव ।

इति भल्लातकशुद्धिः ।

अथ गुग्गुलु-शोधनम्

त्रिफलायाः कपाये वा गुडूची काथ एव वा ।
गोदुग्धे वा निधायथ दोलायन्त्रे विपाचयेत् ॥
अग्निना कोमले तस्मिन्प्रण-तोयेन क्षालयेत् ।
रौद्रे तु शुष्कयेत् शुद्धिर्गुग्गुलुर्भवति भ्रवत् ॥

शुभ दिवसत त्रिरयथात्त अथवा महिषात्त गुग्गुलु आनि दोलायन्त्रत त्रिफला काथत वा, आमैलता काथत वा, गन्गाखीरत वा, मृदु अग्निरे निद्ध करिव २ प्रहर, पाने उष्ण तोयेरे धुव ।

इति गुग्गुलु शुद्धिः ।

अथ हिङ्गुशोधनम्

हिङ्गुं कृत्वा चनकवदङ्कारेण घृतेन च ।
भर्जयेत् सावधानेन मव्वकाय्येषु योजयेत् ॥

शुद्ध हिङ्गु चनकमाहर सद्य करि लव, अङ्गाराभित खोलात घृत मर्जित करिव, न डेवाके सर्वकार्थ्यत लगाव ।

इति हिङ्गुशुद्धिः ।

अथ दन्तिशोधनम्

दन्तिमूल इक्षुरसत ७ वार सिद्ध, अतः शुद्धं ।

अथ त्रिवृत्शोधनम्

वगा तेलियाधूना जलेरे धुइ लव, तेने शुद्ध ह्य ।

अथ चित्रकशोधनम्

रङ्गाचित्रक आनि गोक्षीरत सिजाइ लव, अतः शुद्धिः ।

अथ देव-विषशोधनम्

इक्षुमध्ये निवेश्याथ, दाहयेत् शुद्धिरिदृशी ।

देवविष खुन्दि, पुरि कृत्रियारर भितरत मराइ पुरिव ।

अथ मत्स्यादि-पित्तशोधनम्

मयूर-मत्स्य-वाराह इत्येकग्रन्थमतम् ।

मत्स्य-माज्जीर-वाराह-माहिषादेश्व-पित्तकम् ॥

शुष्कं कृत्वा प्रदातव्वं रौद्रयन्त्रैर्द्विर्वात्रयेत् ।

निम्बद्रव्ये च संस्थाप्य दिनान्ते तत् समुद्धरेत् ॥

एवमेव पित्त, निमपातर रस दि रौद्रन शुकाव ।

इति मत्स्यादि-पित्तशुद्धिः ।

अथ नानाविध-बीजशोधनम्

बीजमादौ ममादाय रौद्रयन्त्रे विशोधयेत् ।

ईषत् सैन्धवयुक्तेन द्रवेण च सुयत्नतः ।

अपामार्गारसेनैव निम्बबीजं विशोधयेत् ॥

निमुरगुदि रदत दि शुकाइ सैन्धव सानिव (द्रव करि) बनसटर रसेरे तियाव, तियाइ शुकाव,
निम्बबीज शुद्ध ह्य ।

मूलकवाथे कुमाय्यांश्च वायस्या बीजशोधनम् ।

कोवामातुरी बीज, चालकुमारीरे तियाइ शुकाव । इन्द्रवारुणिका काथै रामवृक्षस्य बीजकम् ।
सोशास्वीजः ।

शिग्रु कार्पासवीजानि अपामार्गस्य बीजकम् ।
घर्मेण शोधनञ्चैषां न दद्यादन्यशोधनम् ॥

पश्वोरर गुटि रौद्रत शुकालेह शुद्धिः ।

तिक्त कोषातकी दन्ती पटोली चेन्द्रवारुणी ।
कटुतुम्बी देवदाली काकतुण्डाञ्च शोधयेत् ॥
धान्नीफलरसेनैव घर्मे च शोधनं भवेत् ॥

तिक्त कोषातकी, सोन्दरपखाल, पटोलमूल, वृद्धर, तितालाउ, घोषा, कोबान्चुटि एषां धान्नी रसेन
तियाह रसत शुकाव ।

करञ्ज युगयोर्व्वीजं भृङ्गराजेन शोधयेत् ।

जेटागुटि, हारठा, भृङ्गराज रसेन शुद्धिः ।

अथ रसोनशुद्धिः १६

पक्वकन्दरसोनस्य गुडिका निस्तुषीकृता ।
पातयित्वा च तन्मभ्याद् दूरीकृत्य तदङ्कुरं ॥
तदुग्रगन्धनाशाय रात्रौ तक्रे विनिःक्षिपेत् ।
अपनीय च तन्मध्ये रात्रिधीतं भवेत् शुचिः ॥

मुन्दर पका नहरु आनि, वाकलि गुचाह फालि अङ्कुर गुचाव । पश्चात् उग्रगन्ध गुचिष, तक्रत १ रति
तियाह धव, प्रातसे उष्णोदकेरे धुह लव ।

इति रसोनशुद्धिः ।

अथ शक्राशन-शुद्धिः

दोलायन्त्रे पञ्चवारं पाचयेत् शुष्कयेदथ ।
दुग्धे वारद्वयञ्चैव पाचयेत् शुद्धिरुत्तमा ॥

जटीयामाङ्ग दोलायन्त्रेरे ५ वार सिजाह शुकाव, पश्चात् दुग्धत २ वार सिजाव ।

१६ । रसोनः—

पञ्चमिश्र च रमैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः ।

तस्माद् रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिमिः ॥

कट्टकरचापि मूलेभ्यु तिक्तपत्रेषु संस्थितः ।

नाले कषाय उद्दिष्टो नालाम्ने लवणः स्मृतः ॥

बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद् गुणवेदिमिः ॥ —द्रव्यसुयो ।

वैद्यकसारोद्धारः

तद्दुबीजशोधनम्

भाङ्गवीजं समदाय धृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।

भाङ्गरगुटि चूर्णा करि, भिउरे भाजिब ।

इति शक्राशन तद्दुबीजशोधनम् ।

अथ जलौकाशोधनम्

चिरन्तनजलौकान्तु ताम्रपात्रेषु रक्षयेत् ।

चतुर्भासं निशाचूर्णं जलाष्टकपले क्षिपेत् ॥

तस्मिन् क्षिप्ते जलौका च खयं लालां परित्यजेत् ।

त्यक्तलालाजलौका या सा योज्या रक्तमोक्षणे ॥

रोमपृष्ठा च कपिला रक्त्रेखा च दुर्बला ।

वर्जनीया विशेषेण भिषजा कीर्त्तिमिच्छता ॥

मुन्दर बुदा वलवन्त जोक षानि ताम्र पात्रन थै ताते हालधिगुरि ४० रति, जल ८ पलादि
७ बार धुव ।

इति वैद्यकसारोद्दारे सर्वभेषजद्रव्यमारणशोधनं समाप्तम् ॥

विंशः परिच्छेदः

रसायन-वाजीकरणोपदेशः

८८ । अथ रसायन-वाजीकरणाधिकारः*

आम्रखण्डः [खण्डाम्रकम्]

ॐ नमो गणेशायः—पक्कचूतरसो द्रोणः पात्रं स्यात् शुद्धखण्डतः ।
धृतमर्द्धं ततो ग्राह्यं चतुर्थांशञ्च नागरम् ॥
तस्यार्द्धं मरिचस्यापि तदर्द्धं पिप्पली मता ।
तोय खण्डसमं देयं सर्व्वमेकत्र संस्थित ।
विपचेन्मृन्मये पात्रे यावद्दर्व्वी प्रलेपनम् ।
चूर्णान्येषां ततो दद्यात् पलं पलचतुष्टयं ॥
ग्रन्थिकं चित्रकं मुग्गं धान्याकं जीरकद्वयं ।
व्यूषणजाति तालीशचूर्णमेषां पृथक् पृथक् ॥
त्वगेला केशराणाञ्च प्रत्येकञ्च पलं पलं ।
सिद्धशीते च मधुनः प्रस्थार्द्धं सर्व्वमेकतः ॥
सिद्धेषु पिण्डवत् कृत्वा श ङ्गे भाण्डे निधापयेत् ।
भोजनारयाग्रतः खादेत् पलञ्चैकं प्रमाणतः ॥
शतञ्चापि शतार्द्धं वा रमेत् स्त्रियं पुमानिह ।
मृतवत्सा च या नारी या च गर्भोपघातिनी ॥
या प्रसूते सुतं रम्यं झीहान यकृदामयं ।
रक्तपित्ताम्लपित्ते च वातरोगं गलामयं ॥

१ । यज्जराव्याधि-विध्वंसि भेषजं तद् रसायनम् ।

पूर्व्वे वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ॥ —चक्रदत्तः ।

श्वेतुहरीतकी—

वर्षादिष्वमया सेव्या रसायनगुणैषिणा ।

सिन्दूरस्य शर्करा शुयठी कणामधुगुडैः क्रमात् ॥ —चक्रदत्तः ।

दुर्नामासृग्द्वरञ्चैव पाण्डुरोगं सकामलं ।

हृद्रोगञ्च शिरःशूलमानाहमतिदारुणम् ॥

यः पुमान् कृतसेवी च भवेन्मारुत-विक्रमः ।

खण्डाम्नकमिदं नाम वाजीकरणमुत्तमम् ॥

पक्वाम २५ सेर, चिनि ६ रेर १२ तोला, घृत ३ रेर ६ तोला, शुगठी चूर्णा ६२ तोला, मरिच चूर्णा ३० तोला, पिप्पली चूर्णा १५ तोला, जल ६ सेर, सिद्धे पाके, पिप्पली मूल, चित्रक, मया, धनीया, जीरा दुबिष, त्रिकटु, जातिपत्रौ, दालाचिनि, पलाचि, तालीशपत्र, नागकेशर, एषां प्रति १ पल शीते मधु २ सेर दिव । आम्रखण्डः ॥

चतुर्भुखोरसः

रसगन्धक लौहाभ्रं समं सूताङ्घ्रिहेम च ।

सर्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्याखरसमर्हितम् ॥

भावयेन्मूषली-रम्भा विदारी गोल्लुरद्रवैः ।

एरण्ड-पत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयं ॥

संस्थाप्य च तदुद्धृत्य त्रिफला-मधुर्योजितम् ।

एतद् रमायनवरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥

तद् यथाश्रिवलं खादेद् वलीपलितनाशनम् ।

क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तथा ॥

कुष्ठमष्टादशाख्यञ्च पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ।

शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥

त्रणान् मर्वाणाढ्यवातं विसर्प-विद्रधिन्तथा ।

अपस्मार-ग्रहोन्मादान् [महोन्मादं] मर्वांशीसिगुदामयान् ।

क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

जगताञ्च हितार्थाय चतुर्भुख-मुखोदितः ।

रसश्चतुर्भुखो नाम चतुर्भुख इवापरः ॥

रस १ तोला, गन्धक १ लौह १ अन्न १ सकनोरे एकटका सुवर्णा एमहा, सवाके शिलापात्रत मर्दि भावना दिव । बालकुमारीर रसत ७ दिन, नागिनीमूर बन्धार रसत ७ दिन, पुराकलर आकुर रसत ७ दिन, पताली कोमोरार रसत ७ दिन, गोखुर कटार कायत ७ दिन, परापातेरे टोपोला बान्धि थव आहुधानर भितरत ३ दिन, तारपरा तुलि त्रिफला मधुरे खाव ।

इति चतुर्भुखोरसः ।

श्रीमहानीलकण्ठो रसः

पलैक नागभस्माथ भावयेत् तिमिपित्ततः ।
तन्नागं सुमृतं खर्णं तोलैकं तत्र दापयेत् ॥
द्विपलं [त्रिपलं] भस्मसूतस्य त्रिपलं मृतमभुक्तम् ।
त्रिपलं लौहभस्माथ मर्व्वमेकत्र कारयेत् ॥
भावयेच्च पृथक् कन्या ब्राह्मी निर्गण्डिका शमी ।
मुण्डी शतावरी च्छिन्ना कोकिलाक्षस्य वीजकैः ॥
मुषली वृद्धदाराग्नि द्रवैर्गभिर्भिषग् वरः ।
ततः संयोजयेत् चूर्णं तल्यमेकादशाभिधम् ॥
वराढ्योषाब्दवह्नयेला जातीफललवङ्गकम् ।
पूजयेद् वृषपुष्पाद्यैर्नीलकण्ठं महेश्वरम् ॥
द्विगञ्ज्यालं [रक्तिकां] भजेदेनं मृत्युञ्जयं समुस्मरन् ।
क्षयमेकादशविधं ग्रहणीं रक्तपित्तकम् ॥
अशीतिं वातजान् रोगान् चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
हन्ति सवर्षामयानेव कामिनीनां शतं व्रजेत् ॥
एकविंशति रात्रार्द्धं परिहार्यं त्यजेदिह ।
यथेष्टाहागचेष्टोऽपि कन्दर्पमदृशो नरः ॥
जराजीर्णोऽपि जीवेत रोगह्नीष्टोऽपि मानवः ।
मेधावी बलवान् प्राज्ञो ब्रह्माशी भीमविक्रमः ॥
तेजस्वी पुत्रवान् धीरः सूतस्यास्य प्रमादतः ।
पुत्रार्थिनी तथा नागी सैव पुत्रं प्रसूयते ।
दौर्भाग्यादि महादोषास्तस्या नश्यन्ति सेवया ।
अस्य सूतस्य माहात्म्यं वेत्ति शम्भुर्न चापरः ॥

शिष्टुपित्त माबित, सीसाम्भस्म १ पल, गुर्वर्षा १ तोला, रससिन्दूर ३ पल, लौहभस्म ३ पल, अभ्रमस्म ३ पल, सवाके एकत्र करि, रौमाक्षर पिप्पे भावना दि ७ बार, चालकृमारोरेसेरे ७ दिन, मालमोगशाक ७, पचतीयार रस ७, सभिधर रसेरे ७, मूरफुलारसेरे ७, शतमूलर रसेरे ७, आमैलताग रसेरे ७, हारजोरोवार गुदरे ७, नागिनी मूरबान्धा रसेरे ७, टकरोया लतार रसेरे ७, आगिया चितार रसेरे ७, हार, एषवोरेरे भावना दि पाचे पतेषां चूर्णं दत्वा, त्रिफला चूर्णं २२ तोला, द्विकटु २२ तोला, मथा ७ टका ११ रति, आगियाचिता ७ टका ११ रति, एलाचि ७ टका ११ रति, जातीफल ७ टका ११ रति, लवङ्ग ७ टका

११ रति, एश्वोरर सूर्या दि बरि बान्धव, पाषे वासकर फुलेरे महादेवक पूजा करिब । तथा व्याधिहर काथेरे दिगन्ध्याल खाब (२ रति खाब) ।

इति श्रीमहानीलकण्ठो रसः ॥

महाभ्रवटिका

अभ्रुकं पुटितं ताम्रं लोहं गन्धकपारदम् ।
 कुनटी टङ्गनक्षारं त्रिफला च पलं पलं ॥
 गरलस्य तथा मापचतुष्कञ्चैव चूर्णितं ।
 दृढे पापाणपात्रे च भूयोभयः सुचूर्णितम् ॥
 तत् सर्व्वं भावयेदेषः रसैः प्रत्येकशः पलैः ।
 देवराजाशनाख्यस्य केशराजाख्यकस्य च ॥
 सोमराजस्य भृङ्गाख्यराजस्य श्रीफलस्य च ।
 पारिभद्राग्निमन्थस्य वृद्धदारस्य तुम्बुरोः ॥
 मण्डूकपर्णी निर्गण्डी-पूतिकोन्मत्तकस्य च ।
 श्वेतापराजितायाश्च जयन्त्याश्चित्रकस्य च [जयन्त्याश्चार्द्रकस्य च] ॥
 ग्रीष्मसुन्दरकस्याटरूपकस्य रसेन तु ।
 रसैस्ताम्बुलवल्ल्या च पत्रोत्थैर्भावयेत् पृथक् ॥
 द्रवे किञ्चित् स्थिते चूर्णं मरिचस्य पलं क्षिपेत् ।
 ततश्चैव वटीं कुर्याच्चतुस्त्रिद्वेषकरक्तिकां ॥
 [ततश्चैव वटीं कुर्यान्मात्रां दद्याद् यथोचिताम्] ॥
 ज्वरे चैवातिमारे च कासे श्वासे क्षये तथा ।
 सन्निपाते ज्वरे चैव विविधे विषमे ज्वरे ॥
 क्षयरोगेषु सर्व्वेषु क्षीणशुक्ले च यक्ष्मणि ।
 ग्रहण्यां चिरजातायां मूर्तिकायां विशेषतः ॥
 शोथे श्लेथे तथाऽसाध्ये स्थविरे चामवातके ।
 मन्दानलेऽवले चैव सकले श्लेष्मजे गदे ॥
 पीनसेऽपीनसे चैव पक्वेऽपक्वे विशेषतः ।
 अजीर्णे कर्णरोगे च स्थौल्येऽपि कुशदेहिनि ॥
 वातश्लेष्मणि वाते च विवद्धे च क्षये तथा ।
 अष्टासूदररोगेषु कोष्ठरोगे प्रशस्यते ॥
 अयं सर्व्वगदेष्वेव रसो वै परिकीर्तितः ।

रसायनवरः प्रोक्तः वाजीकरणमुत्तमः ।
 महाभूकमिदं ब्रह्मन् कमनीयकमीरितम् ॥
 य इह सकलकालं कल्पकामं करोति ।
 सरिपपपरिमाणं नित्यमभ्यास-योगात् ॥
 स खलु विपुलरोगान् जित्वा रोगाविमुक्तो ।
 भवति पलितहीनः सप्तकल्पान्तजीवी ॥

अन्न १ पल, ताम्र १ पल, लोहा १ पल, गन्धक १ पल, रस १ पल, मनःशोला १ पल, सुवगा १ पल, श्रिफला ३ पल, शोधित विष १० तोला, सर्व्वमिर्काकृत्य एषां रभैर्माविनेत् प्रत्येक रस १ पल, सिद्धि पत्ररसेरे ७ दिन, केह-राजर रसेरे ७ दिन, सोमराज रसेरे ७ दिन, शृङ्गराजर रसेरे ७ दिन, विल्वपत्र रसेरे ७ दिन, निम्बपत्र वा मदारर पत्रर रसेरे ७ दिन, गणितरो रसेरे ७ दिन, ट्करीया लतार रसेरे ७ दिन, तुम्बुरु रसेरे ७ दिन, मानिमुनि रसेरे ७ दिन, पचतीयार रसेरे ७ दिन, लाटामूलर रसेरे ७ दिन, धुतूार रसेरे ७ दिन, श्रोतारराजिता ७, जयन्ती ७, चिार ७ अथवा आर्द्रकर ७, आगिया जलार रसेरे ७, बाहकर रसेरे ७, पाणार रसेरे ७ दिन प्रत्येक रस १ पल भावना दि किञ्चिद् द्वे स्थिते, जालुकचूर्ण १ पल दि मर्दन करि १ रति, २ रति वा वटी कार्थ्या । नि-ये खाने सरियह परिमाण, यथा व्याधिहर अनुपानेरे ।

इति महाम्रवटिका ।

शृङ्गाराभ्रम्

शुद्धं कृष्णाभ्रचूर्णं द्विपलपरिमितं शानमानं यदन्यत्
 कपूरं जातिकोपं मज्जामिभकणातेजपत्रं लवङ्गम् ।
 मांभी तालीशचोचे गजकुसुमगदं धतकी चेति तुल्यम्
 पथ्याधात्री विभीतं त्रिकटुरथ पृथक् त्वर्द्धं शानं द्विशानम् ॥
 एलाजातीफलाख्यं क्षितितलविधिना शुद्धगन्धाश्च कोलम्
 कोलाद्धं पारदस्य प्रतिपदविहितं पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
 पानीयेनैव कार्थ्या परिणतचनकस्त्रतुल्याश्च वट्यः
 प्रातः खाद्याश्चतस्रस्तदनु च हि कियच्छृङ्गवरं सपर्णम् ॥
 पानीयं पीतमन्ते ध्रुवमपहरति क्षिप्रमेतान् विकारान्
 कोष्ठे दुष्टाग्निजातान् ज्वरमुदररुजो राजयद्मक्षयञ्च ।
 कासं श्वासं सशोथं नयनपरिभवं मेहमेदोविकारान्
 छर्दिं श्लेष्मासृपित्तं तृषमपि महती गुल्मजालं विशालम् ॥
 पाण्डुत्वं रक्तपित्तं गरगरलगदान् पीनसान् स्त्रीहरोगान्
 हन्यादामाशयोत्थान् कफपवनकृतान् पित्तरोगानशेषान् ।

वलयोवृष्यश्रयोग्यस्तद्वृणतरकरः सव्वरोगे प्रशस्तः
 पथ्यं मांसञ्च यूषैर्धृतपरिपुलितैर्गव्यदुग्धैश्च भूयः ॥
 भोज्यं योज्यं यथेष्टं ललितललनया दीयमानं मुदा यत्
 शृङ्गाराभेण कामी युवतीजनशताभोगयोगातुष्टः ।
 वज्ज्यं शाकान्नमादौ दिनकतिपयचित्त् स्वेच्छया भोज्यमन्यत्
 दीर्घायुः काममूर्त्तिर्गतवलिपलितो मानवोऽस्य प्रसादात् ॥

कृष्णाभ २ पल, काफूर, जाश्वती, सुगन्धवाला, गजपिप्पली, तेजपत्र, लवङ्ग, जटामंसी, तालीशपत्र, दालचिनि, नागकेशर, कूर, धाईफल, गतेषां प्रति आधा तोलाके, शिलिंगा, मोमोरा, आमलखी, जालुक, पिप्पली, आदा, एषां परेषां प्रति एमहाकै, एलाचि, जातीफल, पातालीयन्ध शोधित गन्धक एषां त्रीणां प्रति एटकाकै, शुद्धरस आधा तोला, द्रयोः कज्जलीकृत्य, सर्व्वं चूर्णा एकत्र करि पानोरे बटी कार्या सिद्ध चनक प्रमाणा, अतः शृङ्गवेर पर्षा पत्राभ्यां प्रातः ग्राहम् । 'प्रहरान्तरं' किञ्चित् पानीयं पीतं ।

इति शृङ्गाराभं ।

मकरध्वजो रसः

खर्णादष्टगुणं सूतं मर्द्दयेत् त्रिसुगन्धकं ।
 रक्तकार्पासकुमुमैः कुमार्यद्भिर्विभर्द्दयेत् ॥
 शुष्कं काचघटीं रुद्ध्वा बालुकायन्त्रगं पचेत् ।
 भस्म कुर्याद् रसेन्द्रस्य नवार्कं किरणोपमम् ॥
 भागोऽस्य [एकोऽस्य] भागाश्चत्वारः कर्पूरस्य सुशोभनाः ।
 लवङ्गं मरिचं जातीफलं कर्पूरमात्रया ॥
 मेलयेन् मृगनाभिञ्च गद्यानकर्मितं ततः ।
 शृङ्गणपिष्टो रसो नाम जायते मकरध्वजः ॥
 वल्लं वल्लद्वयं वाथ ताम्बुली दलसंयुतम् ।
 भक्षयेन्मधुरं स्निग्धं मृदुमांसमवातलं ॥
 शृतशीतं सितायुक्तं दुग्धं गोभवमाज्यकम् ।
 मध्वाद्यं पिष्टमपरं मद्यानि विविधानि च ॥

२। अत्र गद्यानकं, परमाषकं । वल्लं, द्विगुञ्जकं । एतदर्थे परिभाषामाह—

यवद्वयेन गुञ्जास्याद्, द्विगुञ्जो वल्ल उच्यते ।

धरणः स्यान्ननुमार्षैः, पक्वमिर्गद्यानमुच्यते ॥ —आयुर्व्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः ।

करोत्यश्रिवलं पुंसां वलीपलितनाशनः ।
 मेघायुः कान्तिजननः कामोद्दीपनकृन्महान् ॥
 अभ्यासात् साधकः स्त्रीणां शतं जयति नित्यशः ।
 रतिकाले च रत्यन्तं पुनः सेव्यो रमोत्तमः ॥
 मानहानिं करोत्येष प्रमदानां सुनिश्चितम् ।
 कृत्रिमं स्थावरविषं जङ्गमं विषवारि च ॥
 न विकाराय भवति साधकानाञ्च वत्सरात् ।
 मृत्युञ्जयो यथाभ्यासान्मृत्युं जयति देहिनां ॥
 तथार्थं साधकेन्द्रस्य जरा मरणनाशनः ॥

स्वर्यां १ भाग, रस ८ भाग, गन्धक ३ भाग, रक्त कार्पास पुष्प, चालकुमारी द्वयोः स्वरसे, त्रिदिनानि माषयित्वा, काचकृप्यां धृत्वा वाटुकान्ध्रे ढादश प्रहरं पचेत् ।

इति मकरध्वजो रसः ।

श्रीमदन [कामदेव] रसः

तारमभं सुवर्णञ्च ताम्रं सूतक-गन्धकं ।
 लोहञ्च क्रमवृद्धानि कुर्यादेतानि मात्रया ॥
 विमर्दय कन्यकाद्रावैर्यसेत् काचमये घटे ।
 एतच्च पिठरिमध्ये धारयेत् सैन्धवैः घृतैः ॥
 पिठरिं मुद्रेत् सम्यक् ततः चुल्ल्यां निवेशयेत् ।
 बहिं शनैः शनैः कुर्याद्दिनेके तत उदरेत् ॥
 खाङ्गशीतञ्च संचूर्ण्य भावयेदाविदुग्धकैः ।
 अश्वगन्धा च काकोली वानरी मुषली चूरैः ॥
 मिन्दुवार रसं दत्त्वा शतावय्याथ भावयेत् ।
 पद्मकन्द रसेनैव काशमर्द्वैश्च भावयेत् ॥
 कस्तूरीव्योष कर्पूर कफोलैला लवङ्गकं ।
 पूर्वं चूर्णादष्टमं शं एतच्छूर्णं विमिश्रयेत् ॥
 सर्वैः समां शर्कराञ्च दत्त्वा शानोन्मितं लिष्टेत् ।
 गोधुवध-द्विपलेनैव मधुराहार-सेविनः ॥
 यस्य प्रभावात् सौन्दर्यं बलं तेजो विवर्द्धते ।
 तरुणी रमयेद् बहोर्न च हानिः प्रजायते ॥

रूप १, अन्न २, सुवर्गा ३, ताम्र ४, रस ५, गन्धक ६, लोहा ७, पतानि सप्तद्रव्यानि, चालुकुवरीरे सम्मर्धं काचघटे न्यसेत्, मूषायां सैन्धवं घृतं दत्त्वा मुद्रयेत्, पश्चाद् बालुकायां स्याल्यां, जुल्यां संस्थाप्य शनैः शनैर्वर्द्धिं दिनमेकं दद्यात् सिते सञ्चूर्य्य एषां रसैर्मावयेत् छागी दुग्धेरे ३ वार, अश्वगन्धार रसेरे ३ वार, काकोली रसेरे ३, वान्दर केकोवार रसेरे ३, नागिनीमूर बन्धारसेरे ३, गोखुरकटार काथेरे ३, पचतीथार रसेरे ३, शतमूलर रसेरे ३, मृगालर रसेरे ३, अकलविरर रसेरे ३ । पश्चात् गन्धकलाह, शिकट, कर्पूर, ककूल, एलाचि, लवङ्ग एषां चूर्णां १ भाग, पूर्वं चूर्णां ७ भाग सर्वं सभिन्ध्रय, सर्वं समां शर्करां दत्त्वा, पात्रे संस्थाप्य, पश्चात् ४० रति, गोदग्ध द्विपनेन खाद्यं पथ्याशी ।

इति श्रीमदन [कामदेव] रसः ।

कामिनीमदभञ्जनो रसः ३

शुद्धसूतं समं गन्धं त्र्यहं कङ्कारकद्रवैः ।
मर्दितं बालुकायन्त्रे यामं संपुटके पचेत् ॥
रक्ताङ्गस्य द्रवैर्माव्यं दिनैकन्तु मितायुतं ।
यथेष्टं भक्षयेच्चानु कामयेत् कामिनीशतम् ॥

शुद्ध रस ८ तोला, शुद्ध गन्धक ८ तोना त्रयो कञ्जलीं [रक्तपद्म चकार स्वरसेरे मर्दित्वा] बगा भेटफुलर रसेरे मर्दित्वा, मूषायां धृत्वा बालुकायन्त्रे पचेत् । उद्धृत्य कुङ्कुमर जले, रक्त पद्म रसेरे सप्तदिन भावना दि, चेन्नि ४ रति प्रमाणे खाद्यं ।

इति कामिनीमदभञ्जनो रसः ।

अनङ्गमुन्दरो रसः

पलद्वयं द्वयं शुद्धं पारदं गन्धकन्तथा ।
मृतहेम्नस्तु कर्षैकं कर्षैकं मृतताम्रकं ॥
मृततारञ्च कर्षैकं मर्द्यं पञ्चामृतैर्दिनम् ।
वद्धा तुषैः पुटेत् पश्चाद्दिनैकञ्च समुद्धरेत् ॥
पिष्ट्वा पञ्चामृतैः कुय्याद् वटिकां वदराकृतिम् ।
अनङ्गमुन्दरं खादेद् रमेद् रामाशतं परम् ॥

शुद्ध रस २ पल, शुद्ध गन्धक २ पल, मारित सुवर्गा २ तोला, मृग ताम्र २ तोला, रौप्य २ तोला, पञ्चामृतैर्दिनमेकं सम्मर्धं मूषायां वद्धा तुषैर्दिनमेकं पुटेत् । तदुद्धृत्य पञ्चामृतैः पिष्ट्वा वदराकृतिं वटीं कुय्यात् । क्षीर सिताम्भ्यामनुपिबेत् ।

इति अनङ्गमुन्दरो रसः ।

३ । रसेन्द्रसारसंग्रहे कामिनीमदभञ्जनरसस्य नामान्तरं अनङ्गमुन्दरोरसः । अत्र रक्ताङ्गस्य स्थले रक्ताङ्गस्य स्थितायुतमित्यत्र च सिताम्बुजैरिति पाठभेदो दृश्यते ।

पूर्णचन्द्रमोदकः

शाल्मलीमुषलीयष्टि-विदारी-मधुयष्टिका ।
 भृङ्गीमोचरसाशृङ्गी-वानरीबीजजीरके ॥
 तालाङ्कुरोनागवला वलाजातीफलानि च ।
 धात्रीमधुरिकाधान्यं चातुर्यातं त्रिकण्टकं ॥
 श्वेतापुनर्णवा द्राक्षा कशेरुकुडुवस्तिलाः ।
 चूर्णांशं शुद्धगन्धञ्च गन्धकार्दं मृताभ्रकम् ॥
 अभृतुल्यं ततो देयं सूतमादाय चोत्तमम् ।
 शाल्मलीमूलतोयेन सर्व्वमेकत्र भावयेत् ॥
 त्रिवारं भावयित्वा तु श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 चूर्णतुल्या सिता देया तत्तुल्यं मधुसर्पिषोः ॥
 मोदकः पूर्णचन्द्रोऽयं वाजीकरणशेखरः ।
 शानमात्रं गवां क्षीरैः प्रपिवेच्च मितान्वितैः ॥
 त्रिसप्तदिवसैः क्षीणो भवेदक्षयघातुकः ।
 क्षीणचन्द्रो यथा पुष्टिं लभते च दिने दिने ॥
 तथा च लभते क्षीणस्नेजवीर्य्यवपुर्व्वलम् ।
 प्रमदासेवने क्षेमः क्षयकास-क्षयकारकः ॥
 मोदकः पूर्णचन्द्रोऽयं रमनीचित्तहारकः ।
 आह्लादर्याति शास्त्राणि सेव्यमानो जनेन वै ॥

शिमलुछाल, नागिनी मूरवन्धार आलु, मञ्जिष्ठा, पातालीकृष्णायड, यष्टिमधु, शृङ्गराज, शिमलूर बाठा, काकड़ाशृङ्गी, वान्दर केकोवार गुटि, भोगजीरा, कालजीरा, तालाङ्कुर कुकुरसता, सोणवरियाल, आरुफल, आमलखी, गुबामरि, धनीया, दालचिनि, एलाचि, तेजपत्र, नागभेशर, गोखुरकाटा, श्वेतपुनर्णवा, द्राक्षा केहेरु, कूर, [गोखुरकटा गुटि शतमूल] सर्व्वेषां समभाग चूर्णां चूर्णरि चतुर्थांश गन्धक गन्धकार्दं मृताभ्रं, अभृतुल्यं मूर्तं सर्व्वं शाल्मली मूल तोर्येस्त्रिम वयेत्; पुनः संश्रुयर्थं तुल्या सिता देया, मधुसर्पिषोस्तु तुल्यं शानमात्रं गवां क्षीरैः सितायुक्तैः पिबेत्; शानं ४० रति ।

इति पूर्णचन्द्रमोदकः ।

कामदेवमोदकः

पलं गोक्षुरबीजस्य द्विपलं कपिकच्छुकं ।
 पलं नागवलामूलं पलमेकं शतावरी ॥

विदारी कन्दचूर्णन्तु पलद्वयं तथा बला ।
 द्विपलं त्रपुषीबीजं वाजिगन्धा पलत्रयं ॥
 त्रिसुगन्धं कणा धात्री लवङ्गं नागकेशरं ।
 सर्वेषाञ्च गुडिं कृत्वा शर्करा समयोजितम् ॥
 नष्टशुक्रदजं हन्ति मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।
 शर्तं गच्छेत् नारीणां हयतुल्यः सुवीर्यवान् ॥
 कामदेवमिदं नाम धन्वन्तरि-विनिर्मितम् ॥

गोक्षुरबीज १ पल, कपिकव्धु २ पल, कुकुर सनारमूल १ पल, शतावरी १ पल, पताली कोमोरा
 १ पल, सोयावरियाल २ पल, त्रिकोपबीज २ पल, अश्वगन्धा ३ पल, दालचिनि १ पल, पलाचि १ पल,
 तेजपत्र १ पल, पिप्पली १ पल, आमलकी १ पल, लवङ्ग १ पल, नागकेशर १ पल, सर्व्वघृणमिकीकृत्य
 सर्व्वसम शर्करां दत्त्वा, खल्लयित्वा, तोलकमाना क्षीर-सितामनुपिवेत् ।

इति कामदेवमोदकः ।

रतिवल्लभमोदकः

समूलदलशाखस्य तुलां शक्राशनस्य च ।
 संगृह्योदुखले छित्त्वा अपां द्रोणद्वये पचेत् ॥
 क्वाथ पादावशिष्टञ्च वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ।
 क्षीरप्रस्थं ममावाप्य खण्डस्यार्द्धशतं [न्यसेत्] पलम् ॥
 शतावरीरसप्रस्थः पिप्पल्याः कुड्वन्तथा ।
 सर्व्वमेतत् समालोड्य घृतप्रस्थेन पाचयेत् ॥
 औषधानां ततश्चूर्णं दापयेत् पलिकं पृथक् ।
 त्रिकटुत्रिफलाचव्यामलात्वक् पत्रकेशरम् ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं धान्यकाजाजीमेथिका ।
 कुष्ठं हरेणुं हाव्योषं भार्गीतालीशकेशरम् ॥
 तालमूली त्रिवृहन्ती श्रेयसी हिङ्गुपौष्करं ।
 लवङ्गं जातीकोषञ्च यमानी कारवी तथा ॥
 लौहं तालं तथा रङ्गमभूकञ्च प्रदापयेत् ।
 शुभाजातीफलं चैन्द्रं शृङ्गी चैव विदारिका ॥
 अष्टवर्गञ्च कक्कोलं श्लक्ष्णचूर्णञ्च कारयेत् ।
 गुडवद् विपचेद् वैद्यो मोदकं कारयेत्ततः ॥

तोलकं कारयित्वा तु शीतलं पाययेज्जलम् । ४
नाशयेत् शुक्रदोषञ्च प्रमेहञ्चातिदारुणम् ॥
क्षीणशुक्रोऽपि शक्राढ्यो भवेन्मारुतविक्रमः ।
सेव्यमानो भवेत् कान्तिः स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥
द्विसप्ताहप्रयोगेण कन्दर्पमदृशो भवेत् ।
सम्बत्सरप्रयोगेण वलीपलितवर्जितः ॥
हन्यष्टादशकृष्ठानि शुक्रदोषं विशेषतः ।
मूत्राघातञ्च दग्धञ्च आमवातञ्च दारुणम् ॥
ग्रहणीं कामलां पाण्डुं शोथं कासं च्वरन्तथा ।
यक्ष्माणञ्च क्षयं श्वासं स्वरघानन्तथैव च ॥
अम्लपित्तं तथा शूलमग्निमान्द्यञ्च विद्मूग्रहं ।
भक्षितं देवदेवेन मोदकं रतिवल्लभं ॥
श्रीकरं लाघवकरं मेधावृद्धिविवर्द्धनम् ॥

मूलपत्र अग्रमहित माङ्ग १० सेर, पानी ५१ सेर १६ टका, शेष १२ सेर ३ पोवा ४ टका, बस्त्रेरे चेकि काण लव । दुग्ध ६ पोवा ८ टका, खगळ ५० पल (६।० सेर), शतमूलर रस ६ पोवा ८ टका, पिप्पली १ पोवा १२ टका, सकलो एकत्र करि घृत ६ पोवा ८ टकारे ग्निष्ठ करिव । तत पतेपां चूर्णां दधान् । त्रिकटु, त्रिफला, चै, आमला, दालचिनि, नेत्रपत्र नागकेशर, चिन्ता, विष्य नीमूल, धनीया, मोगजीरा, मिथि, कूर, रेणुका, हनुप, अकलविर, तालीशपत्र, तालमूली, तेलियाधुना, सोन्दरपखाल, गजपिप्पली, हिङ्गु, पौष्करमूल, लवङ्ग, जाहपत्री, यमानी, वनयमानी, लौह, हरिताल, राङ्ग, अन्न, वंशलोचन, जातीफल, इन्द्रयव, काकटाशुद्धी, पतालीकोमोरा, अष्टवर्ग, अष्टवर्गर अभावत शतमूल, पतालीकोमोरा, अश्वगन्धामूल, बाराहिकन्द, पतद् द्रव्यं दत्वा कक्षोल, पोपां समभागं चूर्णां दत्वा, गुडर निचिनाकै बंधे पाक करिव । १ टका कै खाव शीतल जल अनुपान ।

रतिवल्लभमोदकः (अन्यप्रकारः)

शक्राशनस्य बीजानि चूर्णयित्वा पलायकं ।
शतावरीरसप्रस्थं प्रस्थं शक्राशनस्य च ॥
अजायाश्च पयः प्रस्थं खण्डप्रस्थद्वये पचेत् ।
धात्री द्विजीरकं मुस्तं त्वगेलापत्रकेशरम् ॥

४ । तथा०च—मेदा जीवक काकोली शृद्धिद्रन्दे च चासति ।

वरी विदार्यश्वगन्धा बाराही च क्रमात् क्षिपेत् ॥

आत्मगुप्ता चातिवला तालाङ्कुरकशेरुकं ।
 भृङ्गाटकं त्रिकटकं लवङ्गं धान्यकन्तथा ॥
 जातीफलं तथा द्राक्षाकाकोलयोत्तुखुन्तथा ।
 कटुकामधुकं कुष्ठं लवङ्गं सारसैन्धवम् ॥
 वाय्यालकञ्जाश्वगन्धा करिकर्णपलाशकम् ॥
 रसगन्धकमभृञ्च लोहञ्च कर्षसम्मितम् ।
 कुड्मवाङ्गं घृतञ्चैव मात्तिकञ्च तदर्द्धकम् ॥
 मृगाण्डजानि कर्पूरं यथालाभं विनिःक्षिपेत् ।
 मोदकं कर्षमेकन्तु श्भेऽह्नि परिकल्पयेत् ॥
 रतिवल्लभनामेदं सेव्यमानं रसायनं ।
 परमौजस्करं वलयं परं वातहरं मतम् ॥
 येषां गृहेषु बहुशः स्त्रियःसन्ति मनोरमाः ।
 तेन सेव्यं सदा चेदं सम्यक् च रतिरतिवर्द्धनम् ॥
 न भवेल्लिङ्गशैथिल्यं शुक्रस्य क्षयहेतुकं ।
 वातगुल्महरञ्चैव वृद्धानां तुष्टिकारकम् ॥
 नाशयेद् ध्वजभङ्गादीन् वह्निमान्द्यञ्च नाशयेत् ॥

इति वैद्यकसारोद्दारे रसायनवाजीकरणाधिकारः ॥

एकविंशः परिच्छेदः

अभावे द्रव्यग्रहणोपदेशः

८६ । अथ अभावे द्रव्यग्रहणम् ?

मध्वभावे गुड़ोजीर्णः शाल्यभावे च पष्टिका ।
अङ्गेऽनुक्ते जटा देया पात्रेऽनुक्ते च मृन्मयं ॥

मधुर अभावत पुरातन गुड़, शानिर अभावत पष्टिका । औषधर अङ्ग उक्त नहने मूल दिव, पात्रर उक्त नहले मृत्तिकार पात्र ।

भागोऽनुक्ते तु साम्यं स्यात् कानेऽनुक्ते प्रभातकम् ।
चित्रकाभावतो दन्ती क्षारः शिखरिजोऽथवा ॥

भाग उक्त नहले समभाग, कालर उक्त नहने प्रमाण । चिनार अभावत सोन्दरपग्वाल, अथवा अपामार्ग क्षार दिव ।

तगरस्याप्यभावे त वृष्टं दद्याद् भिषग्वरः ।
मूर्वाभावे त्वचो ग्राह्या जिङ्गिनी प्रभवा वृधैः ॥

तगरर अभावत कर दिव, वनरिहार अभावत मजाठि दिव ।

लक्षणाया अभावे तु नीलकण्ठशिफा मता ।
वकुलाभावतो दद्यात् वह्नारोत्पल पङ्कजं ॥

कालगरार अभावत, नीलकण्ठर शिफा दिव ; वतुनफुलर अभावत, पत्ररचका, पङ्कजर अभावत उत्पल ।

नीलोत्पलस्याभावतः कंकुष्टं देयमिष्यते ।
जातिपुष्पं न यत्रास्ति लवङ्गन्तत्र दीयते ॥

कलाभेटर अभावत, वगाभेट दिव ; जाशपत्रोर अभावत लवङ्ग दिव ।

१ । कदाचिद् द्रव्यमेकं वा योगे यत्र न लभ्यते ।

तत्तद् गुणयुतं द्रव्यं परिहृत्तैन गृह्यते ॥ — परिभाषापदीपे ।

यश्च्यद् द्रव्यमप्राप्तं भेषजे परपूर्वत ।

प्राक् तद्गुण साम्यासु न तत्र कापि दूषणम् ॥ — आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः ।

अर्कपर्णादिपयसोद्यभावे तद्रसो मतः ।

पोष्कराभावतः कुष्ठं लवङ्गस्याप्यभावतः ॥

आकण एठार अभावत, आकणगर रस दिव, पुष्करमूलर अभावत कर दिव, लवङ्गर अभावत कर दिव

स्थौनेयकस्य चाभावे भिषग्भिर्दीयते गदः ।

चविकागजपिप्पल्योः पिप्पलीमूलमेव च ॥

वर एलाचिर अभावत कर दिव ; चै, गजपिप्पलीर अभावत पिप्पली मूल दिव ।

अभावे सोमराजस्य प्रपुष्णाङ्गफलं समम् ।

यदि नस्याद् दारु निशा तदा देया निशा वृधैः ॥

सोमलतार अभावत मेदेलुवा दिव । आचुकाठर अभावत हरिद्रा दिव ।

रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग् दारुः प्रयुज्यते ।

[रसाञ्जनस्य चाप्राप्तौ दार्वीकाथं प्रयोजयेत्] ।

मौराष्ट्राभावतो देया स्फटिका तद्गुणा जनैः ॥

रसाञ्जनर अभावत उषैकाठ दिव, सौरास्त्र मृत्तिकार अभावत फिट्किरि दिव ।

तालीशपत्रकाभावे खर्णतालीश इष्यते ।

भार्ग्यभावे तु तालीशं कण्टकारी जटा तथा ॥

अकलविरर अभावत तालीश दिव, तालीशर अभावत कण्टकारी मूल ।

रुचकाभावतो दद्याल्लवणं पांशुपूर्वकम् ।

अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातकीञ्च प्रयोजयेत् ॥

पञ्चलोयार अभावत सैन्धवलवण, मधुयष्टिर अभावत धारुफुल दिव ।

असूवेतमकाभावे शुष्कं दातव्यमिष्यते ।

द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥

थेकेरा फलर अभावत शुख थेकेरा दिव । द्राक्षार अभावत गमारी गुटी ।

लवङ्गकुसुमदेयं नखस्याभावतः पुनः ।

कफोलं दीयते नित्यं कस्तुर्यभावतो बुघाः ॥

नखीर अभावत लवङ्गफल दिव । कस्तुरीर अभावत कफोल दिव ।

कक्कोलस्याप्यभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते ।
कर्पूराभावतो देयं सुगन्धमुस्तकं बुधैः ॥

कक्कोलर अभावत जाशपत्री दिव । काफूरर अभावत गाठियया वा सुगन्ध मथा दिव ।

कुङ्कुमामावतो दद्यात् कुसुम्भ प्रसूनं नवम् ।
श्रीखण्ड चन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ॥

कुङ्कुमर अभावत न कुसुमफुल दिव । जातिचन्दनर अभावत तराकर्पूर दिव ।

रक्तचन्दनकाभावे नयोशीरञ्च दीयते ।
अतिविषाऽप्यभावे तु मुस्तकं तत्र दीयते ॥

रक्तचन्दनर अभावत गन्धविरिणा दिव । आतैचर अभावत मथा दिव ।

नागकेशरकाभावे पद्मकेशरमिष्यते ।
मेदाजीवक काकोली शृद्धिद्वन्द्वे च चासति ।
वरी विदार्यश्वगन्धा वाराही च क्रमात् क्षिपेत् ॥

नागकेशरर अभावत पद्मकेशर दिव । अश्वगन्धार अभावत शतमूल अथवा पाताली कोमोरा दिव ।

भल्लातकामहत्त्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ।
भल्लाताभावात्श्चित्रं चित्रे गोक्षुरको मतः ॥

मल्ला सद्य नहले रक्तचन्दन दिव । मल्लार अभावत चिद्रक, चित्रकर अभावत गोक्षुर दिव ।

सुवर्णाभावतो रौप्यं माक्षिकं प्रक्षिपेद् बुधः ।
स्वेदन्तु माक्षिकन्देयं बुधैरजतवद् ध्रुवम् ॥

सुवर्णार अभावत रूप अथवा स्वर्गा माक्षिक, रूपर अभावत श्वेत माक्षिक दिव ।

माक्षिकस्याऽप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगैरिकं ।

स्वर्गा माक्षिकर अभावत गैरिक दिव ।

सुवर्णमथवा रौप्यं योगे यत्र न लभ्यते ।
तत्र छौहेन कर्त्तव्या भिषक् तेन प्रतिक्रिया ॥

सुवर्ण रूपं दुयोरो अभावत लोहा दिव ।

मौक्तिकस्याप्यभावे हि मुक्तशुक्तिं प्रयोजयेत् ।

मुक्त्वा अमावत तारे शुक्तिं दिव ।

मत्स्यण्ड्यभावतो देया भिषजा सितशर्करा ।

क्षीराभावे रसोमौद्गो मासूरो वा प्रदीयते ॥

खण्डर अमावत चेनि, चेनिर अमावत खण्ड, क्षीरर अमावत शुद्ध्य रस वा मसूर रस दिव ।

अथ स्वभावतो हितानि

शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु च षष्टिका ।

शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः ॥

शालिर उक्त हले, रङ्गा शालि दिव, भाद्र पष्टिका दिव । शूक धान्यर उक्त हले यवधान वा गोमधान दिव ।

पत्रशाकेषु वास्तूकं जीवन्तीपोतिकावरा ।

पत्रशाकर श्रेष्ठ मतुवा, फलशाकर मध्यत पटोलफल, कन्दशाकर मध्यत ओल श्रेष्ठ ।

उक्तौ चन्दनशब्दस्य गृह्यते रक्तचन्दनम् ।

लवणे सैन्धवं विद्यान्मूत्रे गोमूत्रमिष्यते ॥

चन्दनर उक्त हले रक्तचन्दन दिव । लवणर उक्त हने सैन्धव दिव ; मूत्रर उक्त हले गोमूः दिव ।

जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्ये तथैव च ।

तैलेषु तिल्यं दातव्यमेक्ष्वेषु सिता हिता ॥

जलर उक्त हले आकाशाम्यु (वरपुगार पानी मादित नपराकै धरि), दुग्धर उक्त हले गरूर, घृतर उक्त हले गरूर, तैल बुलिले निलर, पेक्ष्व बुलिले चेनि दिव ।

इति स्वभावतो हितानि ।

औषधकरण-भक्षणे अग्निनमस्कारमन्त्रः

ब्रह्मा तथैव विष्णुश्च रुद्रश्च सह दुर्गाया ।

आर्त्तस्य रोगनाशाय प्रत्यक्षो भव पावका ॥

रोगिण आशीर्वाद्मन्त्रः

ॐ ब्रह्मादक्षाश्वि रुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयश्चौषधिग्रामभूतसङ्घाश्च पान्त्व ते ॥

रसायनमिबर्षीणां देवानाममृत्तं यथा ।
 स्वाधा चोत्तमनागानं भेषज्यमिदमस्तु ते ॥
 ॐ देवराजस्य यद्वीर्यं यद्वीर्यं शङ्करस्य च ।
 वरुणस्य च यद्वीर्यं यद्वीर्यं केशवस्य च ॥
 तदत्र बीजमव्यग्रमायातु व्याधिशान्तये ॥

इत्यौषध-वीर्यवर्द्धनं कृत्वा—

धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशोराजस्तथाश्विनौ ।
 नकुलः सहदेवश्च सप्तैते व्याधिघातकाः ॥
 अच्युतानन्द [अच्युतानन्त] गोविन्दनामोस्वारण भेषजात् ।
 नश्यन्तु सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥

इत्यौषध-सेवनकाले मन्त्रपठनं ।

अधोपविश्याविभुन्तः प्रसन्नवदनेन्द्रियः ।
 औषधं हेमरजतमृद्भाजन-परिस्थितम् ॥
 पिवेत् प्रसन्नवदनः पीत्वा पात्रमधोमुखम् ।
 निःक्षिप्याच्चम्य सलिलं ताम्बुलाद्युपसेवयेत् ॥
 इत्यौषधमक्षणम् ।

इत्यभावे द्रव्यग्रहणाधिकारः ॥

द्वाविंशः परिच्छेदः

स्वरसादिकल्पनाध्यायः

अथ स्वरसादिकल्पना

पञ्चकषायाः

स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ ।

शेषाः कषायाः पञ्चैते लघवःस्युर्यथोत्तरम् ॥

स्वरस, कल्क, काथ, हिम, फाण्ट एव पञ्चविध कषाय ।

६० । स्वरसकल्पनामाह

आहृतात्तत्क्षणाद् द्रव्यात् क्षुण्णात् कीटाविवर्जितात् ।

यन्त्रनिष्पीडितो यस्तु भवेत् स्वरस उत्तमः ॥

स्वरसर निमित्ते औषध ग्रहण करिव ; स्थान इदं कीट पोके नोखोवा, पटात केचा औषध खुन्दि नस्त्रो केकि लव, एहविध स्वरस ।

अथान्यः— कुङ्कुवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तञ्च द्विगुणे जले ।

अहोरात्रं स्थितं तस्माद् भवेद् वा रस उत्तमः ॥

[अहोरात्रं स्थिते भाण्डे भवेत् स्वरस उच्यते] ।

येह सेह औषध १६ तोला, जल ३२ तोला, आषासेर परिमित चूर्णं द्विगुण जलत रात्रिदिनावधि तिवाह षव, पाचे चाकि रस १ पल खाव, एह एकविध स्वरस ।

अपरञ्च—आदाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे ।

जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशिष्टञ्च गृह्यते ॥

शकान औषध १ पल, जल ८ पल, सिद्ध शेष १ पल ।

विशोधितं चाग्निशिद्धं पलमात्रं परं पिबेत् ।

अग्निशिद्धं पलमात्रं पेयम् ।

तस्य प्रक्षेपः— सितामधु-गुडस्यार-जीरकं लवणन्तथा ।

घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोलमात्रान् रसे क्षिपेत् ॥

विनि, मधु, गुड, यबन्नाद, भोगजीरा, सैन्धव, घृत, तिलतैल, चूर्णा द्रव्य स्वरक्षण १ तोला प्रक्षेप दिव ।

अमृताया रसः क्षौद्रयुक्तः सर्व्वप्रमेहजित् ।

गुडूची स्वरस १ पल, मधु १ तोला प्रक्षिप्य पेयम् ।

अथ पुटपाकः

पुटपक्वस्य कल्कस्य खरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं यावल्लेपस्य रक्ता ।

लेपश्च द्वयङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाङ्गुष्ठमात्रकम् ॥

काश्मरी-वटजम्बादि पत्रैर्व्वेष्टनमुत्तमम् ।

पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥

बीषध पोके नोखोवा केचाड आनि, पटात बाटि गमारी, बट, जाम्बु, पलारा, एह सकलर पत्रे मेराइ टोपोला कुरोरे बान्धि, गुत्तिकारे लिपि गुकाड गोमयाभित पुरिव, मृत्तिका अभिवर्णा हले, अभि निलगार माङ्गि रस चेपि लव १ पल, प्रक्षेप मधु १ तोला द्दरा पेय ।

अथ कुट्टजपुटपाकः

तत्कालाकृष्ट-कुट्टज-त्वचं तण्डुलवारिणा ।

पिष्ट्वा चतुःपलमितां जम्बूपल्लववेष्टितां ॥

सूत्रेण बद्धा दर्भेऽपि मृत्तिका परिलेपिताम् ।

लिप्त्वा च घनपङ्केन गोमयवह्निना दहेत् ॥

अङ्गारवर्णञ्च मृदः दृष्ट्वा वहेः समुद्धरेत् ।

ततो रसं गृहीत्वा च शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

जयेत् सर्व्वानतिसारान् दुस्तरान् सुचिरोत्थितान् ॥

केचा कुट्टज ज्वाल ४ पल, तण्डुल जलेरे आधा बटा करि जायुर पातेरे मेराइ, बान्धि, कुरोरे मेराइ, सूतारे बान्धि, पङ्क लिपिव, गुकाइ गोमयाभित पुरिव, अभिवर्णा हले गुचाइ, चेपि रस लव, मधु प्रक्षिप्य पेयम् ।

तण्डुलजलमाह— कण्डितं तण्डुलपलं जलोऽष्टगुणिते क्षिपेत् ।

भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्व्वत्रकर्मसु ॥

शास्त्रि तण्डुल १ पल, जल ८ पल, मोहारि खच्चि तण्डुल जल सर्व्वत्र दिव ।

६१ । अथ क्वाथ-कम्पना

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।

मृत्पात्रे काथयेद् ग्राह्यमष्टमांशवशेषितम् ॥

तज्जलं पाययेद् धीमान् कोष्णं मृद्भिनसाधितम् ।

कठिनात् कठिनं यच्च तत्र षोडशिकं जलम् ॥

अति शुक्रान औषध ४ तोला, जल ६४ तोला, शेष ८ तोला पात्र मृत्तिका पेर्यं ।

मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।

केचा औषध ४ तोला, जल १६ तोला, शेष ४ तोला पेयम् । अल्प शुक्रान औषध ४ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला पेर्यं । यथा—

गुडूची धान्यकारिष्टपत्रकं रक्तचन्दनम् ।

गुडूच्यादिगणकाथः सर्व्वज्वरहरः स्मृतः ॥

आमरिलता, धनिया, निम, पद्मकाष्ठ, रक्तचन्दन एषां मिलि २ तोला, जल ३२ तोला, शेष ८ तोला पेयम् । एवं सर्व्वत्र काथे बोध्यम् ।

जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणञ्च शिलाजतु ।

हिङ्गु त्रिकटुकञ्चैव काथे शानोन्मितं क्षिपेत् ॥

मोगजीरा, गुग्गुलु, यवक्षार, सैन्धव लवण, शिलाजतु, हिङ्गु, त्रिकटुक, एह सकल काथत प्रक्षेप २४ रतिकै दिव । व्याधि विपरोतत मधु सरहकै दिव । गोक्षीर, घृत, गुड, तिलतैल, गोमूत्र, बटाकल्क, चूर्णा हसव काथत प्रक्षेप २ तोलाकै दिव ।

इति काथनिर्णयः ।

अथ प्रमथ्या

प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यपला कल्कीकृता शृता ।

तोयेऽष्टगुणिते तस्याः पानमाहुः पलद्वयं ॥

केचा औषध १ पल बाटि जल ८ पल दि सिद्ध करि शेष २ पल पेय ।

सा यथा—मुस्तकेन्द्र यवैः सिद्धा प्रमथ्या द्विपलोन्मिता ।

सुरीता मधुसंयुक्ता सर्वातिसारनाशिनी ॥

मथा, इन्द्रयव मिलित १ पल, जल ८ पल, शेष २ पल, शीते मधु दत्त्वा पेयम् ।

इति प्रमथ्या ।

अथ यवागूः १

साध्यं चतुष्पलं द्रव्यं चतुःषष्टिपलेऽम्बुनि ।

तत् काथेनाद्धं सिद्धेन यवागूं साधयेद् बुधः ॥

यवागूः षड्गुणे तोये संसिद्धा विरलद्रवा ॥

युद्ध शालिचूर्णा ४ पल, जल ६८ पल, शेष ३२ पल पेयं ।

सा यथा—धाम्नाम्लतकजम्बूत्थं कषायं विपचेद्बुधः ।

यवागूं शालिभिर्युक्तां तां भुक्त्वा ग्रहणीगदे ॥

धाम्नाम्लतक चूर्णा, धाम्नाम्लतक चूर्णा, जामुद्वालर चूर्णा, शालि तण्डुल चूर्णा, एषां मिलित्वा चूर्णा ४ पल, जल ६४ पल, शेष ३२ पल, मधु दत्त्वा पेयम् ।

इति यवागूः ।

अथ यूषः

कल्कद्रव्यपलं शुण्ठी पिप्पली चाद्धंकार्षिकं ।

वारिप्रस्थेन विपचेत् तद्रसो यूष उच्यते ॥

यूषः किञ्चिद् घने पाके पेया च परिकीर्तिता ॥

मुद्गादि कल्क औषध १ पल, आदा २ तोला, पिप्पली १ तोला, जलः ६ पोवा ८ तोला, शेष ३ भाग, रहिव १ भाग इयाक यूष बोले ।

सा यथा—कुलत्थयवकोलैश्च मुद्गैर्मूलकशुण्ठीभिः ।

सिद्धं धान्याकयुक्तैश्च यूषः श्लेष्मानिलापहः ॥

सप्तमुस्तिक इत्येषः सन्निपातञ्जरापहः ।

आमवातहरः कण्ठ्यः त्रिद्वक्त्राणां विशोधनः ॥

१ । यवागूः—षड्गुणा जलपक घनद्रव द्रव्य विशेषः ।

अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।

मयङ्गुणैश्चतुर्गुणे यवागूः षड्गुणेऽस्मिन्नि ॥ —शब्दकल्पद्वये ।

कुलाय, यव, बदर, मुद्गमूलक, आदा, धन्याक पषां मिलि १ पल, जल ६ पोवा ८ तोला, सिद्ध शेष ३ माग रहिव, १ माग पेयम् ।

इति यूषः ।

अथ षडङ्गपानीय-कल्पना

क्षुण्णं द्रव्यपलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले ।

अष्टशिष्टन्तु तद्देयं पाने भक्तादि संविधौ ॥

आषा वटा औषध ८ टका, जल ६ सेर १ पोवा १२ टका, शेष ३ सेर १४ टका पानमोजनादौ पेयम् ।

यथा—उशीरपर्पटोदीच्य मुस्तनागरचन्दनैः ।

जलं शृतं हिमं पितं पिपासाज्वरशान्तये ॥

विरिखाशिषा, श्वेतकपर्णा, सुगन्धबाला, मथा, आदा, रक्तचन्दन पषां मिलित्वा ८ टका, जल ६ सेर १ पोवा १२ टका, शेष ३ सेर १४ टका पेयं ।

इति षडङ्गपानीयं ।

अथ उष्णोदकविधिः

अष्टमेनाशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।

अथवा क्व'थनेनेव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥

जल ८ मागर ७ माग शेष १ माग रात्रिव । जल ४ माग शेष १ माग जल उष्ण करिष, अर्द्धं ट्टयाव ।

श्लेष्मामघातमेदोम्रं वस्तिशोधनदीपनम् ।

कासश्वासज्वरं हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि ॥

दिवा शृतन्तु यत्तोयं रात्रौ तद् गुरुतां ब्रजेत् ।

रात्रौ शृतं दिवा चापि गुरुत्वमधिगच्छति ॥

दिवसत तप्त जल रात्रि नेखाव । रात्रि तप्त जल दिवसत नेखाव ।

इत्युष्णोदकविधिः ।

अथ क्षीरपाकविधिः

क्षीरश्चाष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरात्रिरं चतुर्गुणम् ।

क्षीरावशोधं कर्त्तव्यं शूलमामोद्धवं जयेत् ॥

औषध १ तोला, क्षीर ८ तोला, जल ३२ तोला, सिद्धे शेष ८ तोला पेयम् ।

इति क्षीरपाकविधिः ।

अथान्नप्रक्रिया

अथान्नप्रक्रियाञ्चैव प्रोच्यते नातिविस्तरात् ।

सुधीरतं तण्डुलान् स्फीतां स्तोये पञ्च गुणे पचेत् ।

तद्भक्तं प्रक्षुतञ्चोष्णं विशदं गुणवन्मतम् ॥

शालि चाउल काण्डि, धौत करिव १ भाग, पाकाथ जल ५ भाग सिद्धं, तदन्नं किञ्चिदुष्णं खाद्यम् ।

इत्यन्नम् ।

अथ यवागूः

यवागूः षड्गुणे जले सिद्धं स्यात् कृकराघना ।

पिठागुरि १ भाग, जल ६ भाग, अल्प बहियोवा घन हव । धौत काण्डित चाउल १ भाग, पाकार्थं जल ६ भाग सिद्धे खाद्यम् ।

मसूरमुद्गमाषैश्च लाजैर्वा शोधिताहिता ।

मसूर, मग वा माहकलाह १ भाग, पाकार्थं जल ६ भाग सिद्धे खाद्यम् । आसै १ भाग, जल ६ भाग सिद्धे खाद्यम् ।

यवागूः ग्राहिणी वल्या तर्पणी वातनाशिनी ।

इति यवागूः ।

अथ विलेपी

विलेपी घनसिक्था च सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।

विलेपी तर्पणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी ॥

पिठागुरि १ भाग, जल ४ भाग सिद्धे खाद्यम् ।

इति विलेपी ।

अथ पेया

द्रव्याधिका खल्पसिक्था चतुर्दशगुणे जले ।

सिद्धा पेया बुधैशेया यूषः किञ्चिद् घनस्ततः ॥

पेया लघुतरा शेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।

यूषो वलयस्ततः कण्ठ्यो लघुपाके कफापहः ।

पिष्टक चूर्णा १ भाग, जल १४ भाग सिद्धं, अल्प सिक्था धाकिव, ताके पेया बोले । मुगं १ भाग, जल १४ भाग, सिद्धं । पेयात् करि किञ्चु घन करिले यूष बोले ।

इति पेयायूषौ ।

वैद्यकसारोद्धारः

अथ भक्तमण्डः

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुःपलम् ।
विपचेत् भावयेन्मण्डं सभक्तो मधुरो लघुः ॥

तण्डुल ४ पल, जल १४ भाग सिद्धं खाद्यं ।

इति भक्तमण्डः ।

अथ शुद्धमण्डः

नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धोमण्डस्त्वसिक्थकः ।
शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तः पाचनो दीपनः स्मृतः ॥

पिठागुरि १ भाग, पाकार्थं जल १४ भाग, सिठा नरव । पि खाद्य परा हव । प्रक्षेप आद्याधूर्या ३२ रति, सैन्धव ३२ रति दत्त्वा पेयं ।

इति शुद्धमण्डः ।

अथ आज्यमण्डः

सुकण्डितैस्तथा भृष्टैराज्यमण्डो यवैर्भवेत् ।
कफपित्तहरः कण्ड्यो रक्तपित्तप्रसादनः ॥

काशिलत यवतण्डुल इत मस्त्रित १ भाग, जल १४ भाग सिद्धे खाद्यम् ।

इति आज्यमण्डः ।

अथ लाजामण्डः

लाजैर्वा तण्डुलाभृष्टैर्लाजामण्डः प्रकीर्तितः ।
श्लेष्मपित्तहरोऽप्राही पिपासाज्वरजिन्मतः ॥

आक्षे वा गोड कराइ वा १ भाग, जल १४ भाग सिद्धं खाद्यं ।

इति लाजामण्डः ।

६२ । अथ फाण्टः

क्षुण्णे ब्रह्मपले सम्यक् जलमृष्णं विनिक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे कुङ्कुमोन्मानं तत्रस्तु भावयेत् पटात् ॥

सस्याच्छूर्णद्रवः फाण्टः तन्मानं द्विपलोन्मितम् ।
क्षौद्र-सितागुड्वादीस्तु क्वाथवत्तत्र निःक्षिपेत् ॥

बटा औषध १ पल, लण जल १६ टका पेलाइ ये मदि कापोरत चेकि, सिठा गुचाइ, मधु चिनि
वा गुड दि २ पल औषध खाव ।

स यथा— मधुकपुष्पं गाम्भारी चन्दनोशीरधान्यकम् ।
द्राक्षायाश्च कृतः फाण्टः शीतः शर्करयायुतः ॥
तृष्णापित्तहरः प्रोक्तो दाहमूर्च्छाभ्रमान जयेत् ॥

मधुकर पुष्प (मउलफुल) गमारी, रक्तचन्दन, विरिणा, धनीया एषां मिलि खुन्दा द्रव्य १ पल, जल
१६ टकात औषध पेलाइ खचि कापोरत चाकि लव २ पल, चिनि २ तोला दि खाव ।

इति फाण्टः ।

अथ मन्थः

मन्थोऽपि फाण्टभेदः स्यात्तेन चात्रैव कथ्यते ।

काशभेदके मन्थ बोले ।

स यथा— जले चतुःपले शीते क्षुण्ण-द्रव्यपलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ॥

बटा औषध १ पल, शीतल जल ४ पलत पेलाइ मृत्तिका पात्रत मथिब, कापोरत चेकि २ पल
खाव । यथा—

खज्जुरादिमन्थः—खज्जुरदाङ्गिमद्राक्षा तिन्तीङ्गीकाम्लिका पलैः ।
स पुरुषैः कृतोमन्थः सर्व्वमद्यविकारनुत् ॥

खाजुरफल, डालिमफल, गमारीफल, तेतेलीफल, थेकेरा, माटि आमलकी एषां मिलि खुन्दा १ पल,
शीतल जल ४ पल, मृत्तिकार पात्रत मथि कापोरत चाकि २ पल, चेनि मिश्रित करि खाव ।

इति खज्जुरादिमन्थः ।

मसूरादिमन्थः

क्षौद्रयुक्तमसूराणां शकवो दाङ्गिमाभ्रसा ।
मथितावारयन्त्याशु छर्दिदोषत्रयोद्भवां ॥

मसूर चूर्या १ पल, डालिम रस १६ तोलात मथिब मृत्तिकापात्रत चाकि मधु मिश्र करि खाव ।

इति मसूरादिमन्थः ।

६३ । अथ हिमविधिः

क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्नीरपलैः मृतम् ।

निशोषितः हिमः स स्यात् तथा शीतकषायकः ॥

[तस्य मानं मतं पाने पलद्वयमितं बुधैः]

तन्मानं फाण्टवत् ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥

बटा औषध ८ टका, जल २ पोवा ८ टका, मृत्तकार पात्रत मिश्र करि निशा नियरत धव, प्रातसे
शुक्ति २ पल खाव वेनि २ टका मिहलाह ।

आम्नादिहिमः

आम्नजम्ब च ककुम् चूर्णीकृत्य जले क्षिपेत् ।

हिमं तस्य पिबेत् प्रातः सक्षौद्रं रक्तपित्तजित् ॥

आम्न, जम्बु, अज्जुन एषां मिलि चूर्णं १ पल, जल २ पोवा ८ टका मृत्तिकापात्रत मिश्र करि, रात्रि
नियरत धव, प्रातसे वस्त्रेरे चाकि मधु मिश्र करि २ पल खाव ।

इति आम्नादिहिमः ।

अमृताहिमः

अमृताया हिमः पेयो जोर्णज्वरहरः स्मृतः ।

गुडूची १ पल, जल ६ पल, मृत्तकारपात्रत रात्रि ये चाकि प्रातसे २ पल मधु दत्वा पेयम् ।

धान्याकहिमः

प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।

अन्तर्दाहं तथा तृष्णां जयेत् स्रोतोविशोधनः ॥

धनीयाचूषां ८ टका, जल २ पोवा ८ टका, मृत्तकार पात्रत रात्रि नियरत धै, चाकि प्रातसे चाकि
चिनि मिहलाह २ पल खाव ।

धान्यादिहिमः

धान्याकषात्रीवासानां द्राक्षापर्यटयोर्हिमः ।

रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृष्णां शोषञ्च नाशयेत् ॥

धान्याक, आमलखी, बाहक, गमारीगुटि, धेतकपरा एषां मिलि ८ टका, जल २ पोवा ८ टका,
मधु पात्रत रात्रि नियरत धव, प्रातसे चाकि २ पल खाव मधुदत्वा ।

इति हिम-कल्पना ।

६४ । अथ कल्कः

द्रव्यमाद्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिभितम् ।

तदेव सुरिभिः पूर्वैः कल्क इत्यभिधीयते ॥

आवापस्त्वथ प्रक्षेपस्तस्य पर्याय सच्यते ।

[प्रक्षिप्या वा सकलकास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥

कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।

सितां गुडं समं दद्याद् द्रवादेयाश्चतुर्गुणाः ॥

औषध केचा, शुकान हले जल दि पाटात बाटिव, ताके कल्क औषध बोले । घृत तैलादित, कल्क प्रदेप दिव लागिले ताके दिव । खाव लागिले ताके खाव । माद्रा १ तोला, कल्क १ तोला, घृत २ तोला, मिश्रं खाषं, कल्क १ तोला मधु २ तोला मिश्रं खाषं, कल्क १ तोला, चि न १ तोला मिश्रं खाषं । कल्क १ तोला काष ४ तोला पेयम्, एषं सर्वत्र ।

वर्द्धमान-पिप्पलीकल्कः

स यथा—त्रिवृद्धया पञ्चवृद्धया वा सप्तवृद्धयाऽथवा कणाः ।

पिवेत् पिष्ट्वा दशाहन्तु यथा तथापकर्षयेत् ॥

एकविंशदिनं खाद्यं पिप्पलीवर्द्धमानकम् ।

अनेन पङ्गुवातास्र कासश्वासरुचिष्वराः ॥

उदरार्शः क्षय श्लेष्म वातानश्यन्त्यूरोग्रहाः ॥

एकदिन ३ टा पिप्पली बाटि तप्त जल १ तोलारे खाव । द्वितीय दिन ४ टा बाटि तप्त जल १॥ तोलारे खाव । एने नियमे ७ दिन खाव । पिप्पली २ टा बाटि तप्त जल ७ महारे खाव । पिप्पली ६ टा तप्त जल २ तोला बाटि खाव । एने नियमे ७ दिन खाव । पिप्पली ७ टा तप्त जल ६ महारे बाटि खाव । पिप्पली ८ टा तप्त जल १० महारे बाटि खाव । एषं एकविंशति दिनानि खाद्यम् ।

इति वर्द्धमान-पिप्पलीकल्कः २ ।

२ । तथा च आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः—

दशवृद्धया दशाहानि दशपिप्पलीकं दिनम् ।

वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत् पुन ॥

कोयोऽभीर्यो च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीर सपिपा ।

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनः ॥

दशपैत्रलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट्प्रकीर्तितः ।

षष्टि पिप्पलीपर्यन्तः प्रयोगः सोऽवरः स्यूतः ॥

वैद्यकसारोद्धारः

लेपान्निम्बदलैः कल्को ब्रणशोधन रोपणः ।

भक्षणाच्छर्दिर्कुष्ठानि-पित्तश्लेष्मक्रिमीन् जयेत् ॥

निम्बुर केचा पात बाटि लिपि दिले ब्रण पाके ; शुक्रान पात बाटि दिले शुक्राह । निम्बपात १ तोला बाटि जळ ४ तोला सह खाते, बाटि कुष्ठ पित्त कफ क्रिमि गुचे ।

शुद्धः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन मिश्रितः ।

घातरोगान् जयेत्तीब्रान् विषमज्वरनाशनः ॥

बाकलि गुलुबा नहर १ तोला, तिलतैल २ तोला, मिश्रकरि बाटि खाव ।

रसोनकल्कः

पक्व-कण्डरसोनस्य गुटिका निस्तुषीकृताः ।

पातयित्वा च मध्यस्थं दुरीकृत्य तदङ्कुरम् ॥

तदुग्रगन्धनाशाय रात्रौ तक्त्रे विनिःक्षिपेत् ।

अपनीय च तन्मध्यात् शोलायां पेषयेत्ततः ॥

तन्मध्ये पञ्चमाशेन चूर्णमेषां विनिःक्षिपेत् ।

सौवर्चलं यमानीञ्च भर्जितं हिङ्गुसैन्धवम् ॥

कटुत्रिकं जीरकञ्च समभागानि चूर्णयेत् ।

एकीकृत्य ततः सर्व्वं कल्कं कर्षप्रमाणतः ॥

बृंह्यां वृष्यमायु-यं ड्रोहोदरविनाशनम् ।

वयसः स्थापनं मेथ्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥

पञ्च पिप्पलीकञ्चापि स्थयते वर्द्धमानकः ।

पिष्ट्वास्ता बलिमिः पेयाः शूनः मध्यवलेनरैः ।

शीतीकृता ह्रस्वत्रलैर्देहदोषामयान् प्रति ॥

प्रथम दिनत पिप्पली १० टा, द्वितीय दिनत २० टा, तृतीय दिनत ३०टा, चतुर्थ दिनत ४० टा एनेके प्रत्यह दह दहटी बद्धित करि दुग्ध सह क्रमागत १० दिन मेवन करि, दहदिनर पिचत पुनर्ब्यार प्रत्यह १० टा करि हास करिव । एनेके सहस्र पर्यन्त पिप्पली सेवन करिव । प्रत्यह १० टा करि वर्द्धन करा प्रधान योग ; ६ टा करि वृद्धि मध्यम, एवं ३ टा करि अथम । ५ टा करि वृद्धि करारो नियम आखे । पिप्पली वृद्धिर सहित दुग्धर मात्राओ वृद्धि करिव । बलवान् व्यक्ति पिप्पली पेषण करि, मध्यवली व्यक्ति पिप्पली काथ करि एवं अल्पबल व्यक्ति शीतकषाय प्रस्तुत करि, पद पिप्पली वर्द्धमान योग अभ्यास करिव । पथ्य वष्टिक तयहुलर अन्न, दुग्ध ओ दूत । वर्द्धमान पिप्पली सेवन करिते ड्रोहादि रोग नष्ट ह्य । बलवीर्य्य ओ आयुवृद्धि है थाके ।

खादेदभिवक्तापेक्षी श्रुतदोषाद्यपेक्षया ।
 अनुपानं ततः कुर्यादेरण्ड श्रुतमन्वहं ॥
 सास्वीङ्गिकाङ्गजं वातमर्दितञ्चापतन्त्रकम् ।
 अपस्मारं तथोन्मादमुरुस्तम्भञ्च गृध्रसीं ॥
 उरः पृष्ठ कटी पार्श्वं कुक्षि पीडां क्रिमिं जयेत् ।
 अजीर्णमातपं रोषमतिनीरं पयोऽथवा ॥
 रसोनमभन् पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम् ।
 मद्यं मांसं तथाम्लञ्च रसं सेवेत नित्यशः ॥

एक सुन्दर नहर बाकलि गुच्चाइ फालि, मानर अङ्कुर गुच्चाइ टेङ्गा धोलत [टेङ्गा गाखीरत] एकरात्रि पेलइ थव । प्रातसे जलत प्रक्षालन करिव ७ बार, धुइ उग्रगन्ध गुच्चाइ अल्प शुकाइ बाटि कल्क लव ३ पोवा ४ तोला । सौवर्चल, यनी, मञ्जित हिरु, सैन्धव, त्रिकटु, भोगजीरा एषां मिलित चूर्ण ११ तोला मिहलाइ पका काथ अनुपानकै नित्ये १ तोलाकै खाव ।

इति रसोनकल्कः ।

पिप्पली-पिप्पलीमूल-भल्लातक-फलानि च ।

एतत् कल्कश्च सचौद्र उरुस्तम्भनिवारणः ॥

पिप्पली, पिप्पलीमूल, शोषित महा एषां मिलि १ तोला बाटि मधु २ तोला मिहलाइ खाव ।

विष्णुकान्ता जटाकल्कः सिताचौद्रगुडैर्व्युतः ।

परिणामभवं शूलमामवातञ्च नाशयेत् ॥

बग अपरा फुलर मूल १ तोला चिनि मधुभ्यां खाव ।

शुण्ठी-तिल-गुडैः कल्को दुग्धेन सहयोजितः ।

परिणामभवं शूलमामवातञ्च नाशयेत् ॥

भादा, तिल मिलि १ तोला बाटि गुड दुग्धाभ्यां खाव ।

अपामार्गस्य बीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा ।

पीतोरक्ताशंसां नाशं कुरुते नास्ति संशयः ॥ .

बनसदर शिपा वा गुटि १ तोला बाटि तण्डुल जल ४ तोला ख.व ।

बदरीमूलकल्केन तिलकल्कश्च योजितः ।

मधुक्षीरयुतः पीतो रक्तातिसारनाशनः ॥

बदरीमूल, तिल मिलि १ तोला बाटि दुग्धमधुभ्यां खाव ।

इति कल्कः ।

अथ चूर्णम्

अत्यन्त शुष्कं यद् द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।

तस्य चूर्णं रजः खादेत् तन्मात्राकर्षसन्मिता ॥

औषध शुकाद् खुन्दि, वस्त्रे चालि लव । सेह चूर्णं २ तोला खाध' ।

चूर्णं गुडः समोदयः शर्करा द्विगुणा मता ।

चूर्णं सभञ्जितं हिङ्ग देयं नोक्तेदकुद् भवेत् ॥

पिवेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ।

पित्तघातकफातङ्के त्रिद्वैद्यक पलमाहरेत् ॥

चूर्णं १ तोला, गुड १ तोला खाध' । चूर्णं २ तोला, चिनि ४ तोला खाध' । चूर्णित मञ्जित हिङ्गु अति गन्ध हरमाने दिव । चूर्णं १ तोला, क्षीर ४ तोला आलोड्य पेयम् । चूर्णं १ तोला, घृत २ तोला, खाध' । पित्त, वात, कफ विपर्ययात् । चूर्णं १ तोला, काथ २ पल आलोड्य पेयम् । तद् यथा—

आमलक्यादिचूर्णम्

आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पलीसैन्धवन्तथा ।

सुचूर्णोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरविनाशनः,

भेदोदचिकरः श्लेष्मजेता दीपन पाचनः ॥

आमलकी, चित्रक, शिल्लिखा, पिप्पली, सैन्धव एषां समभागचूर्णा १ तोला, काथ २ पल आलोड्य पेयम् ।

मधुपिप्पली

मधुना पिप्पलीचूर्णं लिहेत् कासज्वरापहम् ।

हिक्काश्वासहरं कण्ठ्यं प्लीहघ्नं वालकोचितम् ॥

त्रिफला

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ विभीतकी ।

चत्वार्यामलकान्येव त्रिफलैषा प्रकीर्त्तिता ॥

त्रिफला चैव मेहाशो नाशयेद् विषमज्वरान् ।

दीपनी श्लेष्मपित्तघ्नो कुष्ठं हन्ति रसायनी ॥

सर्पिमधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयाद् अथैत् ॥

शिल्लिखा ५२१, मोमोरा इटा, आमलकी ४ टा त्रिफला ।

ऋषण

पिप्पली-मरिचं शुण्ठी त्रिभिः ऋषणमुच्यते ।
दीपनं श्लेष्म मेदोन्नं कुष्ठश्लीपदनाशनम् ॥
जयेदरोचकं साम-मेहगुल्मगलामयान् ॥

पिप्पली, जालुक बादा, ऋषण वा त्रिकटु ।

पञ्चकोलम्

पिप्पली-चव्य-विश्वाहा पिप्पलीमूलचित्रकैः ।
पञ्चकोलमिति ख्यातं रुच्यं पाचनदीपनम् ॥
थानाह-पित्तगुल्मघ्नं शूलश्लेष्मोदरापहम् ॥

पिप्पली, चै, बादा, पिप्पलीमूल, चिता । इति पञ्चकोलम् ।

अथ त्रिजातक चतुर्जातकौ

त्वगोला पत्रकैः प्रोक्तं त्रितुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागेश्वरयुतं तच्च चातुर्जातकमुच्यते ॥
त्रिगन्धञ्च चतुर्जातं रुक्षोष्णं कफपित्तहृत् ।
वर्त्यं रुचिकरं तीक्ष्णं विषश्लेष्मामयान् जयेत् ॥

एलाचि, दालचिनि, तेजपात । इति त्रिजातकम् । त्रिजातकर लगत नागकेशर दिले चातुर्जातक बोले ।

त्रिमदम्

विडङ्गं चित्रकं युस्तं त्रिमदं समुदाहृतम् ।

विडङ्ग, चिता, मथा, त्रिमद ।

पञ्चलवणम्

सिन्धु सौवर्चलञ्चैव विड्ङ्गसामुद्रिकं गङ्गं ।
एक द्वि त्रि चतुःपञ्च लवणानि क्रमाद् विदुः ॥
तन्मुख्यं सैन्धवं विद्यादनुक्ते तच्च योजयेत् ।
सैन्धवाद्यं रोमकान्तं शं य लवणपञ्चकम् ॥
मधुर-सुष्ट-विन्मूत्र-स्निग्धं सूक्ष्ममलापहम् ।
धीर्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविघर्जनम् ॥

सैन्धव, सौवर्चल, विड्, सामुद्रिक, कर्कष एव पञ्चलवण । पञ्चलोपर अभावत सैन्धव दिव ।

त्रिद्वारद्वन्द्वज्वरो यवद्वारश्च स्वर्जिका ।
 श्रेयो वह्नि समो द्वारी स्वर्जिकायावशूकजौ ॥
 द्वाराधान्येऽपि गुल्माशौ ग्रहणीरुक्चिदः शिराः ।
 पाचनाः क्रिमिपुंस्तन्नाः शर्कराश्मरीनाशनाः ॥

पलाश विजु, अर्क, बनसट्, तिल, अर्जुन कला परसकल अन्य द्वार ।

इति चूर्णकल्पना ।

अथ वटिकाकल्पना

वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम वटिकागुटी ।
 मोदको गुटिका पिण्डी गुडोवर्त्तिस्तथोच्यते ॥
 [लोहवत्] लोहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्कराऽथवा ।
 गुग्गुलुवर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णे तन्निर्मितं वटी ॥
 द्रवेण मधुनावापि गुटिकां कारयेद् बुधः ।
 सिताचतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ॥
 चूर्णे चूर्णसमः काथ्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ।
 द्रवञ्च द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषगवरैः ॥
 कर्षं प्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ।

गुटिका वटि मोदकत पियव गुड, द्विगुण, गुग्गुलु मधु समान । गुड, गुग्गुलु मात्रा १ तोलाकै खाव ।

जीवनीवटिका

यथा वटिका—विडङ्गनागरं कृष्णा पथ्यामलविभीतकाः ।
 वचागुडूचीभल्लातं सविषञ्चात्र योजयेत् ॥
 एतानि समभागाति गोमूत्रेणैव पेषयेत् ।
 गुञ्जा तु वटिका काथ्या दद्यादाद्रकजैरसैः ॥
 एकामजोर्णं युक्ते च द्वे विसूच्याञ्च योजयेत् ।
 तिलस्तु सर्पदष्टे च चतस्रः सान्निपातिके ॥
 गुटिका जीवनीनाम्नी सञ्जीवयति मानवम् ॥

विडङ्ग १, आदा १, पिप्पली १, शिलित्वा १, आमलकी १, मोमोरा १, बर्ष १, गुडूची १, मला १,
 विष १ एतानि गोमूत्रेण पिष्ट्वा रक्तिका प्रमाणा वटिका काथ्या । आर्द्रक रसमनुपानम् ।

इति गुटिकाधिकारः ।

अथाबलेह-कल्पना

काथादेर्यत् पुनः पाकाद् घनत्वं सारसक्रिया ।
 सोऽबलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात् पलोन्मिता ॥
 सिता चतुर्गुणा काथ्यां चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।
 द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥
 तीयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न भवते गुडः ।
 सुपक्वे तण्डुलोयावदबलेहोऽप्सु मज्जनम् ॥

काथ करि चाकि सिठा गुचार पुनः गुड वा चिनि दि पाक करि चूर्णादि प्रक्षेप दिले तारे नाम रस क्रिया अबलेह बोले । खाबर मात्रा ४ तोला । चेनि ४ गुण, गुड २ गुण, रसयुक्त द्रव्य ४ गुण एवं सर्व्वर्द्ध । पाक हते सूत्र काटे, जलत पेलाले निवियले तल याइ, एइ प्रमाण ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धमुच्यते ।
 तस्यानुपानं— दुग्धमित्तरसं यूषं पञ्चमूलकषायकम् ।
 वासाक्वायं यथायोग्यमनुपानं सुखावहं ॥ सुगमम् ।

अथ घृततैल-कल्पना

कल्काच्चतुर्गुणी कृत्य घृतत्वा तैलमेव वा ।
 चतुर्गुणं द्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥
 निःक्षिप्यं क्वाथे यत्तोर्यं क्वाध्यद्रव्याच्चतुर्गुणम् ।
 पादशिष्टं गृहीत्वा च स्नेहस्तेनैव साधयेत् ॥

कल्क १ गुण, घृत वा तैल ४ गुण, काथरस, क्षीर, स्वरस ४ भाग दिव । काथ परिमाण काथ द्रव्य १ भाग, जल ४ भाग, शेष १ भाग तेन काथेन साधितं ।

चतुर्गुणं मृदु द्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।
 अत्यन्त कठिने द्रव्ये जलं षोडशिकं मतम् ॥

केचा औषधत जल ४ गुण, शुकान औषधत ८ गुण, अत्यन्त शुकान औषधत १६ गुण एवं घृत तैलाभ्यां क्षीर नीर समं देयं ।

शब्दहीनोऽग्निनिःक्षिप्तः स्नेहसिद्धो भवेत्तदा ।
 यदा फेनोद्गमस्तैले फेनशान्तिश्च सर्पिषि ॥

अभिप्त कल्क दिले शब्द करिव ना लागे, तैलत फेन उठिव । घृतत फेन गुचिव, घृत तैल सिद्ध हए ।

गन्धवर्णं रसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धस्तदा भवेत् ।
 स्नेहपाकं क्षिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यःखरस्तथा ॥
 ईषत् सरसकल्कस्तु स्नेहपाकोमृदुर्भवेत् ।
 मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्कोनिरस कोमलः ।
 ईषत् कठिन कल्कस्य चाहपाको भवेत् खरः ॥

शुद्ध पाक, मध्य पाक, खर पाक एव ३ विध पाक । कल्कत रस थाकिले मृदु पाक बोले । कल्क कोमले थाकिले अल नाथाकिले मध्य पाक बोले । कल्क अल गुचि खरखरिया हले खरपाक बोले ।

तद्रूढं दग्धपाकः स्याद्दाहकृत्रिप्रयोजनः ।
 आमवातश्चनिर्व्वीर्य्यौ वह्निमान्द्यकरो गुरुः ॥

खरपाकत करि बूले (कल्क द्रव्य दैगले) ताके दग्ध पाक बोले । दग्ध पाक दाह करे निप्रयोजन ।
 आषा सिगा हले अल थाकिले बीर्य्यं नष्ट करे, अग्नि मन्द करे, गुरु गरिष्ठ ।

नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्व्वकर्मसु ।
 अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युज्यादेवं यथोचितं ॥

नाके उभाव मृदु पाक, सर्व्वकर्मसु मृदु पाक, गात घहिव खर पाक ।

घृत तैल गुडादींश्च नैकाहादवतारयेत् ।
 प्रकुर्व्वन्त्युपितान्स्वते विशेषेण गुणान् यतः ॥

घृत तैल गुग्गु एदिनत नकरिव, अनेक दिनिया हले गुण सञ्चय हय ।

इति घृततैल-कवपना ।

अथ सन्धानम् (काञ्जिकमेदः)

संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः ।

धान्य सिगाह वा निखिजोवाकै अलेरे कुम्मत तियाव । चाले (चेकि लले) ताके संहित वा सन्धान बोले । काञ्जि पारिमाधिक नाम ।

तथा च वाग्भटादौ—धान्यमेकगुणं सिद्धं जलमष्टगुणं मतम् ।

क्षिर्धं घटे चोष्णतीये काञ्जिकाविषु साधनम् ॥

नानाधान्य कृतं यस्तु भुवते तद्गुणाधिकम् ॥

अनेन धान्य संहित कृतत्वात् प्रसुर गुणत्वम् ।

काञ्जिकं मेदितीक्ष्णोष्णं पाचनं रोचनं लघु ।

दाहध्वरहरं स्पर्शात् पानाद् वातकफापहम् ॥

धान्य १ सेर नवीन कुम्भत यै २० दिनत काञ्जि हृत् । अनेकविध धान्येरे करिव ।

चरकानुमतन्तु—धान्यमेकगुणं सिद्धं जलञ्चैव चतुर्दश ।

धान्य १ सेर, उष्ण जल १४ सेरःदि नवीन भागडत २० दिन थव, काञ्जि हृत् ।

माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम् ।

लघुवातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परम् ॥

शुल्लाजीर्णं विवन्धामनाशनं बस्तिशोधनम् ॥

माटि माह वाटि ४ टकीया मोदक करिव, रौद्रत शुकाइ लव १ भाग, उष्ण जल १४ भाग नवीन भागडत २० दिन यै काञ्जि करिव ।

इति काञ्जिकम् ।

अथ तुषोदकम्

तुषोदकैर्यवैरामैः सतुषैः सकली कृतैः ।

तुषागुग्गु दीपनं हृद्यं कण्डूक्रिमिगदापहम् ॥

तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तहृद्बस्तिशूलनुत् ॥

यव खुन्दि तुषेरे सहिते १ सेर, जल १४ सेर निग्ध मागडं स्थाप्यं ।

इति तुषोदकम् ।

अथ सौवीरः

सौवीरस्तु यवैरामैः पक्के वर्वा निस्तुषीकृतैः ।

गोधूमैरपि सौवीरमाचाय्याः केचिदुचिरे ।

सौवीरन्तु ग्रहण्यर्शाः कफघ्नं भेदि दीपनम्

उदावर्त्तभ्रमच्छर्दिशूलानाहेषु शस्यते ॥

यव तुष गुप्ताइ १ सेर लव, जल १४ सेर दि नवीन भागडत थव ।

इति सौवीरः ।

वैद्यकसारोद्धारः

अथ आरणालम्

आरणालन्तु गोधूमैरामःस्यान्निस्तुषीकृतैः ।
पक्वैर्ध्वां संहितैस्तत्तु सोवीर-सदृशं गुणैः ॥

तुह नाश्किया गोमधान्य सिजाप बा निसिजोवाको बा जलत पेलाइ धब ।

इत्यारणालम् ।

अथ धान्याम्लम्

धान्याम्लं शालिचूर्णाच्च कोद्रवादिद्विकृतम्भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् ॥
उदावर्त्तभ्रमच्छर्दितृष्णानाशेषु शस्यते ॥

तुष गुचुबा शालि पिष्टक १ सेर, जल १४ मेर लिग्धं घटे स्थाप्यं ।

अथ सीण्डाकी

सीण्डाकी राजिकायुक्तैः स्यान्मूल कदलद्रवैः ।
सर्षप खरसैर्वापि शालिपिष्टकसयुतैः ॥

लाइ १ पोवा, मूला १ पोवा, कदलीकन्द १ पोवा, सर्षप १ पोवा, जल १५ सेर लिग्धं घटे स्थाप्यं ।

अथ शुक्तम्

कन्दमूलफलादीनि सस्नेह-लवणानि च ।
यत्र द्रव्येऽपि भूयन्ते तच्चुक्तमभिधीयते ॥
शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।
पाण्डु-क्रिमिहरं रुद्धं भेदनं रक्तपित्तहृत् ॥

कन्दमूल, अम्लफल (सोलेङ्ग) तैल लवण पत्तानि समभागानि जल १४ भाग लिग्धं घटे स्थाप्यम् ।
बाग्मटमदन्त् सर्वत्र जलाष्टभागमिति पठन्ति । मया पूर्वत्र चरकानुमत्तं लिखितं । द्रव्य १ भाग,
जल ८ भाग इति बाग्मटादौ ।

.. अथ शुक्तम् वा चुक्तम्

यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे तद्युद्ध-क्षौद्रकाञ्जिकम्
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्तं तद्युच्यते ॥

मस्तु दधि (घोल) १ सेर, युद्ध १ सेर, मधु १ सेर काञ्जि १ सेर, नवीन भाण्डत ३ राति धानर
मितरत धब । शुक्तं भवति ।

अथ मद्यम्

मद्यन्तु सिधुमैरेय मिरा च मदिरा सुरा ।
 कादम्बरी वारुणी च हालापि वनवल्लभा ॥
 पेयं यन्मोदेकं लोके तन्मद्यमभिधीयते ।
 विधिना मात्रयाकाले हितैरन्नैर्यथावलम् ॥
 प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ।
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं रसायनम् ॥

अव्यवहारत्वात् लिखितम् ।

इति मद्यम् ।

अथ लौहासवः

लौहचूर्णं त्रिकटुकं त्रिफलाञ्च यमानिकाम् ।
 विङ्कङ्गं चित्रकं मुस्तं चतुःसंख्यापलं पृथक् ॥
 चूर्णीकृत्य ततः क्षौद्रं चतुषष्टिपलं क्षिपेत् ।
 दद्याद् गुडतुलान्तत्र जलद्रोणद्वये तथा ॥
 घृतभाण्डे विनिःक्षिप्य विदध्यान्माषमात्रकम् ।
 लौहासवं पिबेत् सद्यः पानाद्बह्विकरं परम् ॥
 पाण्डु श्वयथुगुल्मादि जठरान्यर्शासां रुजां ।
 कुष्ठं स्त्रीहोदरं कण्डूं कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
 अरोचकश्चग्रहणीं हृद्रोगञ्च विनाशयेत् ॥

लौहचूर्णं ३२ तोला, त्रिकटु ६६ तोला, त्रिफला ६६ तोला, यमानी ३२ तोला, विङ्कङ्ग ३२ तोला, चित्रा ३२ तोला, मथा ३२ तोला, मधु ६ सेर १ पोवा १२ टका, गुड १० सेर, जल ५१ सेर १६ टका, स्निग्धमागडे एकमास मुखे नान्धि थव अतः २ तोला पेयं ।

इति लौहासवः ।

कुटजारिष्टः

तुलां कुटजमूलस्य मृद्धीकाङ्कतुलां तथा ।
 मधुकपुष्प-काश्मर्योर्भागान् दशपलोन्मितान् ॥
 चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणञ्चैवावशेषितम् ।
 धातक्या विंशतिपलं गुडस्य च तुलां क्षिपेत् ।
 मासमात्रं स्थितो भाण्डे कुटजारिष्टसंश्लितः ॥

ज्वरान् प्रशमयेत् सर्षपान् कुर्यात्तीक्ष्णं धनञ्जयं (अग्नि) ।
दुष्पारां ग्रहणीं हन्ति रक्तातिसारमुल्बनम् ॥

कुटजमूल चूर्णं १० सेर, गमारोगुटि चूर्णं ५ सेर, मधु १ सेर, सोणार चूर्णं १ सेर, जल १०२ सेर
१ पोषा १२ टका, पक्का शेष २५ सेर २ पोषा ८ टका, धातुफल चूर्णं २ सेर, गुड़ १० सेर, किलब मायवे
१ मास स्थाप्य अतो पेयम् ।

इति कुटजारिष्टः ३ ।

अथ मधु

मधुमाक्षिकमाध्वीक क्षौद्रसारध्वमीरितम् ।
मक्षिकावरटीभृङ्गवान्तपुष्परसोद्भवम् ॥
मधुशीतं लघु खादु रुचं ग्राहि विलेखनम् ।
चक्षुष्यं दीपनं स्वर्यं त्रणशोधनरोपणम् ॥
सौकुमार्य्यकरं सूक्ष्मं परं स्तोतो विशोधनम् ।
कषायानुरसंहार्दि प्रसादजनकं परम् ॥
वर्त्य [वर्ण्य] मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं हरेत् ।
कुष्ठार्शःकामपित्तस्र [पित्ताम्न] कफमेहक्लमक्रिमीन् ॥
मेदस्तृष्णावमिश्वास-हिक्कातिसार-विड्ग्रहान् ।
दाहक्षत क्षयां स्तुतु योगवाह्यल्पवातलम् ॥

अथ गुड़ः

इक्षुरसो यः सम्पक्वः जायते लोष्ट्रवद् दृढः ।
मगुडो गौरदेशे तु मत्स्यण्डीव गुडोमतः ॥
गुडो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तकरोमेदः कफक्रिमिवलप्रदः ॥

इक्षुरसर गुड़ पाणिव ।

३ । आयुर्वेदसंग्रहादौ कुटजारिष्टः—

कुटज मूल १२॥० सेर, द्राक्षा ६॥० सेर, मउल फुल १० पल, गाम्मारोड्याल १० पल, पाकार्थ जल
२५६ सेर, शेष ६४ सेर एव काषत धातुफल २० पल, गुड़ १२॥० सेरु मिश्रित करि, आहत पात्रत १ मास
दाक्षिण । पिचत चेकि खव । एव अरिष्ट पान करिले दुर्निवार ग्रहणी रक्तातिसार .बाह सर्वप्रकार
ज्वर प्रशमित एवं अग्नि तीक्ष्ण ह्य ।

गुडौजीर्णौ लघुःपथ्यमभिव्यन्थमिपुष्टिकृत् ।
पित्तमोमधुरो वृष्यो वातमोऽसृक्प्रसादनः ॥

गुणाः— खण्डस्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं वृहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥
खण्डस्तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करासिता ।
सितासुमधुरा रुच्या वातपित्तासदाहकृत् ।
मूर्च्छार्चर्द्धिज्वरान् हन्ति सुसिता शुक्रकारिणी ॥
सिता चेनि ।

इति खण्डः ।

मधुखण्डः

मधुजा शर्करारुक्षा कफपित्तहरा गुरुः ।
छर्द्यतिसार तृड्दाह रक्तं हन्ति वरा हिमा ॥
यथा यथैषां नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा ॥

अथ क्षीराणां निर्णयः

दुग्धं क्षीरं पयः स्तन्यं बालजीवनमित्यपि ।
दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं परम् ॥

पते सर्वे दुग्धस्य पर्यायाः ।

गव्यं-दधि विशेषेण मधुरं रसपाकतः ।
शीतलं तृप्तिकृत् स्निग्धं वातपित्तासनाशनम् ॥
दोषधातुमल-स्रोतः किञ्चित् क्लेदकरं गुरु ।
जरा-मरक-रोगाणां शान्तिकृत् सेवितं महत् ॥

अथ वर्णभेदे गुणभेदाः

कृष्णाया गोर्भवेद् दुग्धं वातहारिगुणाधिकम् ।

कला गरु गालीरे बायु शान्त करे । सवातो कै श्रेष्ठ ।

पीतव्या हरते पित्तं तथावातहरं भवेत् ।

हालधीया गरु गालीरे पित्तवात दुष्को शान्त करे ।

श्लेष्माणं गुरु शुक्रायाः रक्ताचित्रा च वातहृत् ।

बगा गुरु दुग्धे कफं करे, उदरं गुरु करे । रङ्गापखरा गावी दुग्धे वातं शान्तिं करे ।

बालवत्साविवत्सानां गवां दुग्धं त्रिदोषजित् ।

दुहति निमाहत् पोवालीमरा गुरु गाखीरे त्रिदोषो दोषं नष्टं करे ।

वस्कयिन्या त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत् पयः ।

बखनीया गुरु दुग्धे त्रिदोषं नष्टं करे, तृप्तिकारकं च बलकारकं ।

अथाहारविशेषे गुणविशेषः

स्वल्पान्नं भक्षणाजातं क्षीरं गुरुकफप्रदम् ।

तत्र बल्यं परं वृष्यं स्वस्थानां गुणदायकम् ॥

घाहनोपोवा गरुषु विष्टादि खाद्यं, मेहं गो दुग्धे कफं करे, गुण्याकिं । घाह पोवा गो दुग्धे बलं करे, कान्तिके, अनेकं गुणदायकं ।

पलालतृणं कार्पास-बीजजं रोगिणे हितम् ।

धानमेरु, दुर्वा, कपाहरगुटि, इसकल खोवा गो दुग्धे अनेकं रोगं नष्टं करे ।

अथ महिषीदुग्धस्य गुणाः

माहिषं मधुरं क्षीरं स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।

निद्राकरमभिष्यन्दि लुधास्थैर्यं करं हिमम् ।

माहिषी क्षीरं, मधुरं सुन्दरं करे, बौर्यं करे, निद्रां करे, कफं कं मोकं नेलागे ।

अथ ज्ञागीदुग्धस्य गुणाः

ज्ञागं कषायं मधुरं शीतं ग्राही पयोल्पु ।

रक्तपित्तातिमारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥

अजानामल्पकायत्वात् कटुनिकादि भक्षणात् ।

स्तोत्रांश्चुपानाद् व्यायामात् सर्वरोगापहं पयः ॥

ज्ञागदुग्धं कषायं मधुरं, शीतं लघुं, जीर्यां हृत् । रक्तपित्तं, अतिसारं, क्षयं, कासं, ज्वरं हंस्यं नष्टं करे । ज्ञागरं अल्पं शरीरं । ज्वला, तिता, सकलो खाद्यं, अति स्थिरे नेयाके, अतएव ज्ञागदुग्धपानात् सकलो रोगं गुचे ।

अथ धारोष्णादिगुणाः

धारोष्णं गोपयो वरुणं लघुशीतं सुधासमम् ।
दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्भार-शिशिरं स्रजेत् ॥
धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतन्तु माहिषम् ।
मृतोष्णमाविकं पथ्यं मृत-शीतमजा पयः ॥

गर्भ धारोष्ण क्षीर अमृत समान, बल अग्नि दीप्ति करे । लघुशीत त्रिदोष नष्ट करे । सर्व्वत्र प्रशस्त । महिषर धारोष्णाशीत । भेरार धारोष्णा उष्णं खाव । द्वागलर धारोष्णा चेचा करि खाव । व्याधि विशेषे गुण विशेषाः ।

मृतोष्णं कफवातघ्नं मृतशीतन्तु पित्तनुत् ।
अद्वौदकं क्षीरशिशुमेयां लघुतरं पयः ॥

पगा उष्ण क्षीरे कफवात नष्ट करे, पगा शीत क्षीरे पित्त नाश करे । क्षीर १ भाग, जल १ भाग सिद्धे शेष १ भाग । क्षीर १ भाग, जल ४ भाग सिद्धे शेष १ भाग पेयम् । एह क्षीर प्रशस्त ।

इति क्षीराणां निर्णयः ।

अथ खण्डादियुक्तं दुग्धगुणाः

खण्डेन सहितं दुग्धं कफहृत-पवनापहम् ।
सितामितोपलायुक्तं वरुणञ्च त्रिमलापहम् ॥

बन्धा गुडके गव्यठ बोले । खण्ड सहित क्षीर खाने कफ नाश करे, वायु शान्त करे । चिनिरे दुग्ध खाले वीर्य्य वादे, त्रिदोष नाश करे ।

अथ निन्दितदुग्धम्

विवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धिं प्रथितं पयः ।
वर्ज्जयेल्लवणैर्य्यकं कुष्ठादिक्वृद् यतो मतः ॥

क्षीर विवर्णा सौगन्धा, अम्ल, दुर्गन्धि, क्षीराले गोद बान्धे रसव निन्दित दुग्ध । टेङ्गार लवण्येरे मिहलार क्षीर खाने कुष्ठादि रोग जन्मे ।

इति क्षीराणि ।

अग्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥

दन्त सिर सिरार क्षोम सिहारे । गोदधिर तलनित यि जल धाके ताके मस्तु बोले ।

अथ दधिगुणाः

गव्यं दधि विशेषेण स्वादु वल्यं रुचिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥

किञ्चित् अरुचिकरं । शेषं सुगमम् ।

उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ।

महिषर, छागर दधित चार गोदधि श्रेष्ठ ।

पक्क दुग्धभवं रुच्यं दधि-स्निग्धं गुणोत्तरम् ।

पित्तानिलापहञ्चैव धात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥

पगा दुग्धर दधि रुचिकारक, सुन्दर शरीर करे, गुणश्रेष्ठ, पित्तवात नष्ट करे, सप्तधातु वृद्धि करे, अग्निबल वृद्धि करे ।

असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु ।

विष्टम्भी दीपनं रुच्यं मधुरं नाति पित्तकृत् ॥

चामनि गुचोवा दधि ग्रहययादित हित, लघु त्रिदोष नाश करे । विष्ठा बद्ध करे, अग्निदीप्ति करे, रुचिकारक । अतिपित्त नकरे ।

सशर्करं दधिश्रेष्ठं तृष्णापित्तासदाहजित् ।

सगुडं वातनुद वृष्यं वृंहणं तर्पणं गुरु ॥

चिनि सहित दधि श्रेष्ठ, पिपासा, रक्तपित्त, दाह हसव गुचे । गुड सहित दधि खाले वातनाश, शुद्ध शरीर व्यापे, तृप्ति करे, गुरुपाको ।

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।

नामुदग सूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥

अयमर्थः— रात्रौ दधि न भुञ्जीत, भुञ्जीत चेत्तदा घृत शर्करामुदगसूप क्षौद्र आमलकादियुक्तं भुञ्जीत । अन्नवादि द्वारा चष्ण करि दधि नेग्वाव । तेन घृतशर्करादियुक्तं दधि रात्रावपि भुञ्जीतेत्यर्थः ।

तथा च अरके— शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तश्चाम्बु घृतान्वितम् ।

रक्तपित्त कफोत्थेषु विकारेषु न तत् शुभम् ॥

पतेषु रोगेषु दधि न भुञ्जीत ।

ज्वरासृक् पित्त विसर्पं कुष्ठ पाण्डूामय भ्रमान् ।

प्राप्नुयात् कामलां चोर्मां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥

इति दधिनिर्णयः ।

अथ तक्रम्

तक्रं पादजलं प्रोक्तमुवश्विदद्दवारिकम् ।
चञ्चिका सरहीनं स्यादच्छं प्रचुरवारिका ॥
शर्करया हितं घोलं रसानां वल्गु मन्थनात् ॥

सरगुचोवा दधि ३ भाग, जल १ भाग मथि हातत लगा सर गुचाह लव, श्याके तक्र व

तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादु पाकरसं लघु ।
वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रोणनं वातनाशनम् ॥
ग्रहण्यादौ मतं पथ्यं भवेत् सग्राहि लाघवात् ।
किञ्चित् स्वादुविपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनम् ॥

न तक्रसेवी व्यथते मनुष्यः ।
न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ॥
यथा सुराणाममृतं सुखाय ।
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णे काले न दुर्वले ।
न मूर्च्छां भ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तके ॥ सुगमम् ।

सरगुचुवा दधि २ भाग, जल २ भाग, श्याक उदरिवत् बोले । दधिर सर गुचाले चञ्चिका बोले ।
घोलमथते शर्करागुटि गुचिव ।

उदश्वित् कफकृद् वल्यं श्रमन्नं परमं मतम् ।
चञ्चिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमत्षाहरी ॥
वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता ।
वातपित्तहरं घोलं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥

इति तक्रादीनां निर्णयः ।

अथ नवनीतम्

नवनीतं हितं गम्यं वृष्यं वर्णवलाग्निकृत् ।
संग्राहि वातपित्तासृक् क्षयाशोऽर्हितकासहत् ॥

तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ।
नवनीतं हि सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ॥

पगा गालीरर चामनिके नवनीत बोले ।

इति नवनीतम् ।

अथ घृतभिर्णयः

पर्यायः— धृतमाज्यं हविः सर्पिः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्य वह्निदीपनम् ।
शीतवीर्यं विषालक्ष्मी पापपित्तानिलापहम् ॥
अरुपाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजोलावण्यबुद्धिकृत् ।
स्वरस्मृतिकरं मेध्यमायुष्यं बलकृद् गुरु ॥
उदावर्त्तज्वरोन्मादशूलानाह व्रणान् जयेत् ।
स्निग्धं कफकरं रुक्षं क्षयविसर्परक्तनुत् ॥

सर्वघृतस्य ।

अथ गव्यघृतस्य गुणाः

गव्यं घृतं विशेषेण चक्षुष्यं वृष्यमग्निकृत् ।
स्वादुपाकरसं शीतं वातपित्तकफापहम् ॥
मेधालावप्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिकरं परम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोभ्रं वयसः स्थापकं गुरु ॥

अथ महिषीघृतस्य गुणाः

माहिषन्तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
शीतलं श्लेष्मणं वृष्यं गुरु स्वादु विपच्यते ॥

अथ छागघृतस्य गुणाः

आजमाज्यं करोत्यग्निं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
कासे श्वासे क्षये चापि हितं पाके भवेत् कटु ॥

अथ तप्तदुग्ध-घृतस्य गुणाः

घृतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगहृत् ।
निहन्ति पित्तदाहास्त मदमूर्च्छां भ्रमानिलान् ॥

अथ पुराण-घृतस्य गुणाः

वर्षाद्भृद्भवेदाज्यं पुराणं तत् त्रिदोषनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापरस्मारतिमिरापहम् ॥
यथा यथाऽखिलं सर्पिः पुराणमधिकं भवेत् ।
तथा तथा गुणैःस्वैः स्वैरधिकं तदुदाहृतम् ॥

अथ नवीन-घृतस्य विषयाः

योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे ।
वलक्षये पाण्डुरोगे कामला नेत्ररोगयोः ॥

अथ घृत-प्रयोगस्य विषयाः

राजयक्ष्मणि वाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे ।
रोगे सामे विमूर्च्छाञ्च विवन्धे च मदात्यये ॥
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्वहु मन्यते ॥

इति घृतनिर्णयः ।

अथ मूत्रनिर्णयः

गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्ण-क्षारं तिक्तं कषायकम् ।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तकृत् कफवातहृत् ॥
शूलगुल्मोदरानाह कण्डूक्षिमुखरोगजित् ।
किलामगद-वाताम-वस्तिरुक् कुष्ठनाशनम् ॥
कासश्वासापहं शीथ-नामलापाण्डुरोगहृत् ॥
कण्डूकिलास-गदशूल-मुखाक्षिरोगान् ,
गुल्मातिसारमुदरामय मूत्ररोधान् ।
कासं सकुष्ठजठरक्रिमिपाण्डुरोगान् ,
गोमूत्रमेकमपि पीतमपाकरोति ॥

वैद्यकसारोद्धारः

सर्वेष्वपि च मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतोऽधिकम् ।
 अतोऽविशेषात् कथने मूत्रं गोमूत्रमुच्यते ।
 ज्ञीहीदरश्वासकासशोथवृच्चोमहापहम् ।
 शूलगुल्मरुजानाह कामलापाण्डरोगहृत् ॥
 कषायं तिकृतीक्ष्णञ्च पूरणात् कर्णशूलनुत् ॥

इति गोमूत्रम् ।

अथ नरमूत्रम्—नरमूत्रं गरं हन्ति सेवितं तद्वरसायनम् ।
 रक्तपामाहरं तीक्ष्णं सत्त्वारलवणं स्मृतम् ॥
 गोऽजावि महिषाणान्तु स्त्रीणां मूत्रं प्रशस्यते ।
 खरोष्ट्रेभ नराश्वानां पुंसां मूत्रं हितं मतम् ॥

इति मूत्रनिर्णयः ।

अथ तैलवर्गः ५

अथ तिलतैल गुणाः

तिलतैलं गुहस्थैर्य्यं-वलवर्णं करं सरं ।
 वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥
 सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वात कफापहम् ।
 वीर्य्येणोष्ण हिमं स्पशं वृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥
 लेखनं वद्ध विन्मूत्रं गर्भाशय विशोधनम् ।
 दीपनं वृद्धिद मेध्य व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥
 स्रोत्रयोनि-शिरःशूलनाशनं लघुताकरम् ।
 त्वच्यं केश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥
 छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्ट मथिते क्षतपिच्छिते ।
 भग्नस्फुटित विद्धाम्नि दरधविक्षिष्ट दारिते ॥

- ५ । तिलादि सिग्धवस्तुनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ।
 तत्तु वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्मबम् ॥
 द्रुतमम्दात् परं पकं हीनवीर्य्यं प्रजायते ।
 तैलं पकमपकं वा चिरस्थायि गुहाधिकम् ॥ —जासुब्बेदसंग्रहे देवेन्द्रः ।

तथाभिहत निर्भुम मृगव्याघ्रादि विक्षते ।
वस्तौ पानेऽत्र संस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥

इति तिलतैलम् ।

अथ सार्षप-तैलगुणाः

दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकं रसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रदूषकम् ॥
कफमेदोऽनिलाशोष्णं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकृष्ट क्रिमिश्चित्र कोठ दुष्टत्रण प्रणुत् ॥

इति सार्षप-तैलम् ।

अथ राजिका-तैल गुणाः

तद्वद् राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ।

अथैरण्डतैलगुणाः

एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायाणुरमं सूक्ष्मं योनिशुक्र विशोधनम् ।
विस्त्रं स्वादुरसे पाके सतिकं कटुकं सरम् ॥
विषमज्वरहृद्रोग-वृष्टगुह्यादि शूलनुत् ।
हन्ति वातोदरानाह गुल्माष्ठीला-कटिग्रहान् ।
वातशोणित विड्वन्ध ब्रह्मशोथामविद्रधीन् ।
आमवात गजेन्द्रस्य शरीर वनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरण्ड स्नेहकेशरी ॥

इति तैलनिर्णयः ।

अथ स्नेहानुपानम्

तैलं घृतं वा युक्तीत दृष्ट्वा दोष बलावलम् ।
घृते कौष्णजलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते ॥

त्रयोविंशः परिच्छेदः

चिकित्सास्थाने रोगिचिकित्सोपदेशः

६५ । अथ पञ्चकम्माणि१

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनां२ ।
वमनं रेचनञ्चैव कारयेत् कुशली भिषक ॥

आह्निकं काति शरत्श्रुतं, चैत्र वैशाख वसन्तश्रुतं, शाउनमाह्र प्रावृट्श्रुतं ; [माह्र आह्निकं शरत् फाल्गुन चैत्र वसन्त, आषाढ श्रावण प्रावृट् श्रुतं इत्येकमतम्] एह तिनि ऋतुत वान्ति विरेचन वैधे कराव ।

वलवन्तं कफव्यासं हृल्लामादि निपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यञ्च धीरचित्तञ्च वामयेत् ॥

शरीर वलवन्तं हुव, वृकत कफे धरे, एने जनक वान्ति कराव जान्त हह ।

विषदोषे शूलरोगे [स्तन्यरोगे] मन्देऽग्नौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगे कुष्ठविसर्पे मेहेऽजीर्णे भ्रमेषु च ॥
विदारिकापचीकास-श्वासपीनमवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥
नासाताल्वोष्ठपाकेषु कर्णस्त्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ठ्यामतिसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद् भिषक् ॥
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरीकृशः ।
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ॥

१ । प्रथमं वमनं पश्चाद् विरेकरचानुवासनम् ।

एतानि पञ्चकम्माणि निरुद्धो नावनन्तथा ॥ —आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः ।

२ । द्वौ द्वौ माघादिमासः स्याद् ऋतु स्तौरयणं त्रिभिः । —इत्येकमतम् ।

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षड् ऋतवः स्मृताः ।

शिशिरोऽथ वसन्तश्च श्रोत्रं वर्षा शरद्विमाः ॥

शिशिरार्थे क्षिमिस्तैस्तु विषादयनमुत्तरम् ।

वर्षादिभिरक्षिभिरचैव विषाच्च दक्षिणायनम् ॥ —आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः ।

मदात्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरूहितः ।
 उदावर्त्यर्द्धरक्ती च दुश्चर्द्दयः केवलानिली ॥
 [पाण्डुरोगी क्रिमिव्यासः पवनात् स्वरघातवान्]
 एषु रोगेषु वमनं न कर्त्तव्यं भिषग्वरैः ॥
 वमनोपधमाह — क्वाथद्रव्यस्य कुड्गवं श्रापयित्वा जलादुके ।
 अर्द्धभागावशिष्टञ्च वमनेष्ववचारयेत् ॥
 कृष्णां राटफलं सिन्धुं कफे कोष्णजलैः पिबेत् ॥

कोटकरा फल (मदन फल) ३२ टका, जल ६ मेर ३२ टका, सिद्धेशेष ३ सेर १६ टका, पिप्पली चूर्णा ३२ रति, सेन्धव ३२ रति दत्त्वा आलोढ्य पेयं । कफे वमेत् ।

पटोलत्रासानिम्बञ्च पित्ते कोष्णजलैः पिबेत् ।

पटोलपत्र, वासकपत्र, निम्बपत्र एषां मिलि ३२ टका, जल ६ मेर ३२ टका, सिद्धेशेष ३ सेर १६ टका पीत्वा वमेत् पित्ते ।

सश्लेभम वातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् ।

मदनफल मञ्जा २ तोला, क्षीर ३० तोला, पिष्ट्वा आलोढ्य पेयं । कफवान पीडायां वमेत् ।

इति वमनम् ।

अथ विरेचनविधिः

बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ।
 भ्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्यार्दितश्च रुक्षश्च न विरेचयो विजानन्ता ॥

इसवत रेचन नकरिब ।

जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरक्ती भगन्दरी ।
 अर्शः पाण्डुर अन्धि हृद्रोगाक्षिपीडिताः ॥
 योनिरोगप्रमेहार्त्ता गुल्मझीह्रणार्दिताः ।
 विद्रधिच्छर्दिर्विस्फोट-विस्खीकुष्ठसंयुताः ॥
 कर्णनासाशिरोवक्त्र गुदमेदामयान्विताः ।
 झीहशोथान्निरोगार्त्ताः क्रिमिद्वारानलार्दिताः ।
 शूलिनो मूत्राघातार्त्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥

इसव व्याधित रेचन कर ब ।

बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुरलेष्मा च मध्यमः ।
 बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥
 मृद्वी मात्रा मृद्वी कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
 क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्येर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकः ॥

पित्ते मृदुरेचनमाह—

मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चु तैलैरपि विरिच्यते ।

गमांगुदिर साह २ तोला वाटि जल ३२ तोला, अर्द्धमृत प्रक्षेप परगढ तैल २ तोला दत्त्वा पेयम् ।

कफे मध्यमरेचनमाह—

मध्यमस्त्रिवृता तित्का राजवृक्षैर्विरिच्यते ।

तेडिया, कटकीतिता द्रयोश्चूर्णा २ तोला, सोणारु काथ पलैकेन पेयं ।

वाते तीक्ष्णरेचनमाह—

क्रूरः स्तुक्पयमा हेमक्षीरिदन्तीफलदिभिः ॥

श्ले भरे, पेट उबहे अनेक उपद्रव हय, तस्य रेचनम् । टेय छान २ तोला, जल २ तोला, शोधित सिञ्जु आठा १ रति दत्त्वा पेयम् । अथवा टेपरर काथ ८ तोला शोधित जयपाल १ रति दत्त्वा पेयम् ।

एरण्डतैलं त्रिफला क्वाथेन द्विगुणेन वा ।

युक्तं पीतं पयोभिर्बर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥

त्रिफला काथ २ पल, एरण्ड तैल २ तोला प्रक्षिप्य पेयं । दुग्धेरे वा एरण्ड तैल २ तोला पेयं । शोघ्रे रेचन हर ।

अभयामोदकः

सर्वदोषे—अभयामरिचं शुण्ठी विङ्गामलकानि च ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक् पत्रं मुस्तमेव च ॥

एतानि समभागानि दन्ती तु त्रिगुणा भवेत् ।

त्रिवृताष्टगुणा श्लेया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥

मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रा प्रमाणतः ।

एकैकं भक्षयेत् प्रातः शीतञ्चानु पिबेज्जलम् ॥

तावद् विरिच्यते जन्तुर्यार्वावुष्णं न सेवते ।

पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा ॥

विषमञ्जरमन्दाग्नि पाण्डुकासभगन्दरान् ।

दुर्नाम कुष्ठगुल्माशौ-गलगण्डभ्रमोदरान् ॥

विदाहप्लीहमेहांश्च यद्द्विमात्रं नयनामयान् ।
 वातरोगास्तथा ध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरी ॥
 पृष्ठपाशोरुजघन जङ्घोदररुजं जयेत् ।
 सततं शौलनादेषां पलितानि प्रणाशयेत् ॥
 अमयामोदका ह्येतं रमायन वराः स्मृताः ॥

शिलिखा, मरिच, आदा, विडङ्ग, आमलग्नी, पिप्पली पिप्पलीमूल, दालचिनि, तेजपत्र, मया एतानि
 समभागानि १० तोला, सोन्दरपखाल चूर्णा ३ रुण ३० तोला, नेडिया चूर्णा आठ भाग ८० तोला चेनि वा
 गुड ६० तोला, मधु दत्त्वा, तोलक प्रमाणा मोक्षा, शोतल जलमनुषेयं, तप्तजल खाले रह । आहार नकरिव ।
 इति अमयामोदकः ।

इति विरेचनम् ।

अथ वस्तिविधिः ३

वस्तिर्द्विधानुवामाक्षो निरूहश्च ततः परम् ।

अनुवासन, निरूह एव दुह प्रकार वस्ति ।

यः स्नैहेदीयते स स्यादनुवासननामकः ।

कषायक्षीरतैलै र्यो निरूहः स निगद्यते ॥

वस्ति विधित उक्त औपध घृत तैल मिश्र करि मलद्वारे दिने (खाने) अनुवासन वस्ति बोले ।
 काथत, क्षीरत, तैलन, मिश्र करि मलद्वारे दिने [खाने] निरूह वस्ति बोने ।

अथानुवासनवस्तिः

शताह्ना सैन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।

शुल्फा वा गुबामलि चूर्णा २४ रति, सैन्धव २४ रति, घृत वा तैल ८ तोला मिश्रयित्वा गुदे देयम्
 (खाण) । लह्वने याकिव, तप्त जलेरे खान करिव । एवमनुवासन वस्तिः ।

- ३ । शाखागतः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्द्धं सन्वीवयवाङ्गजाश्च ।
 ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥
 बिट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयनां विक्षेप मंहारकरः स यस्मात् ।
 तस्यातिवृद्धस्य शमायनान्यद् वस्तेऽपिना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥
 तस्मात्किञ्चिद् इति प्रदिष्टः कृत्वा चिकित्सापि च वस्तिरेवैः ।
 तथा निजागन्तु विकारकारि रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥

—इति आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः

वैद्यकसारीद्वारः

अथ निरूहः

निरूहवस्तिर्व्वहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।

तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥

निरूह वस्ति बहु प्रकार, सर्व्वशरीर भेद निमित्ते मुनिसकले कहिछे ।

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।

स्वस्थान स्थापनाद्दोष धातूनां स्थापनं मतम् ॥

निरूह वस्तिके आस्थापन वस्ति बोले । सप्त षातुत दोष जन्मले सेह षातु सकलक स्थिर करे ।
अतएव ताके आस्थापन वस्ति बोले ।

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।

एतेषां स्थापनं पोषणं ।

अथान्नास्याप्याः

अति स्निग्धः क्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।

आध्मानच्छर्द्दिहिकार्शः शोथश्वास प्रपीडितः ॥

गुदशोथोऽतिसारात्तौ विसृची बुष्टसंयुतः ।

गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्याश्च जलोदरी ॥

एह सकल व्याधित आस्थापन नकरिव ।

वातव्याधायुदावत्ते वातासृग् विषमज्वरे ।

मूर्च्छातृष्णोदरानाह मूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥

वृद्धयसृग्दरमन्दाग्नि प्रमेहेषु निरूहणं ।

शूलेऽसृपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद् बुधः ॥

उत्सृष्टानिल विन्मूत्रं क्लिग्धं खिन्नमभोजनम् ।

मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ॥

एषु रोगेषु निरूहण करिव । विष्टामूत्रत्याग बुद्ध, अभोजने मध्याह्नत निरूह करिव ।

निरूहे चैव मतिमान् क्षारमूत्राभ्यु सैन्धवैः ।

यस्य क्रमेण गच्छन्ति विटपित्तकफवायवः ॥

लाघवञ्चोपजायेत मुनिरूढं तमादिशेत् ।

विविक्तता मनस्तृप्तिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ॥

निरूहस्य प्रमाणञ्च प्रस्थः पादोत्तरं परं ।

अनेन विधिना दद्यान्निरूहं वस्तिदानवित् ॥

गाभीमूत्र ८ टका, जल ८ टका, यवद्वार ३२ रति, सैन्धव ३२ रति आलोख्य देयम् [पेय'] ।
बिडा चले, पित्त शान्त करे, कफ नाश करे, वायु शान्त करे, शरीर लघु करे । अल्प रेचने वृत्ति कंग, शरीर
शुद्ध हर । क्षिप्र हर, व्याधिसकल नष्ट करे, अतएव इहार नाम निरूहवस्ति बोले ।

द्वितीयम्वा तृतीयम्वा चातुर्थम्वा यथोत्तरं ।

सस्नेह एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह ॥

कषायकटुमूत्राद्याः कफे कृष्णास्त्रयो हिताः ।

पित्तश्लेष्मानिलाधिक्यात् क्षीरयूषरसैः क्रमात् ॥

निरूढं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥

धृत तैलेरे १म निरूह, वातदोषत क्षीरेरे, पित्तदोषत द्वितीय निरूह ज्वलामूत्रादि, कफदोषत पिप्पली ।
त्रिदोष कुपित होने, गोक्षीर यूस, मांस रस इसव पथ्य करि खुवाव ।

तवे निरूह करि पथ्य मोजन करि उपवास करिव । राजकुमार, वृद्धक, बालकक, स्त्रीक एव सकलक
तीक्ष्ण वस्ति तीक्ष्ण रेचन तीक्ष्ण औषध निदिब । शमनीय वस्ति दिब ।

अथोत्क्लेशवस्तिः

वान्ति कराके बोले । एरण्डबीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा ।

हवुषाफलकल्कश्च वस्तिस्तक्लेशानः स्मृतः ॥

परा गुटि, यष्टिमधु, पिप्पली, सैन्धव, वच, हवुषा एषां मिलित चूर्णा ३२ रति, उष्ण जल १५ तोला
आलोख्य पित्वा वमेत् । इत्युत्क्लेशवस्तिः ।

मधु तैलिक वस्तिः—एरण्डकाथ तृत्यांशं मधुतैल पलाष्टकं ।

शतपुष्पापलाद्धेन सैन्धवाद्धेन संयुतम् ॥

गन्धतैलक सञ्ज्ञेयं वस्तिर्दाहविलोद्धितः ।

मेदोगुल्मक्रिमिप्लीहमलोदावर्तनाशनः ॥

बलवर्णकरश्चैव वृष्योदपनवृंहणः ॥

परशुमूल १ पल, जल ८ पल, शेर २ पल, मधु ४ पल, तिल तैल ४ पल, शुल्फा चूर्णा २ तोला,
सैन्धव १ तोला दत्त्वा पेयं [देयं] । उष्ण उदकेरे स्नान करिव, दिवसत निद्रा नकरिव । अजीर्णत मोजन
नकरिव, पर धरणे प्रवर्तित्व ।

अथोत्तरवस्तिः

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंश्रितं ।

निरूहादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंश्रकः ॥

उत्तर वस्ति बोले निरूहर पर विहेतु ।

द्वयङ्गुलं मूत्रमार्गं च सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ।
 मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानान्त्वेकमङ्गुलम् ॥
 शनैर्निष्क्रम्य साधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ॥

मूत्रकृच्छ्र, मूत्राबाध, विकार, सूक्ष्म नेत्रं बुलि सरु शलाका करिव, दीर्घ १२ आङ्गुल तार मध्यत कर्पिका मालतीफुल्लर बेरुर सधश, ताते औषध तैल धत तियाह पुण्वर लिङ्गदारत २ आङ्गुल प्रवेश, बालकर १ आङ्गुल लिङ्गरन्ध्र सरु विहेतु, शलाका दालि सरु करिव । खोर योनिरन्ध्र बहल विहेतु, शलाका काङ्गर करि वत्ति करिव । मूत्रादिरे, क्षीरिशुद्धार कषयादिरे धृत तैलादिरे एह उत्तर वस्ति । प्रमेहत निदिब ।

घृताभ्यक्ते गुदे कृत्वा ऋद्ध्ण स्वाङ्गुलसन्निभा ।
 मलप्रवर्त्तिनी वत्तिः कफवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥

त्रिशला, पिप्पलीचूर्णं जलेरे वत्ति करि शुकाह धनेरे तियाह, गुग्गुदारत दिव । विष्ठा बाहिर हह ।

अथ नस्यग्रहणम्

नस्यं तत् कथ्यते धीरेर्नासा ग्राह्यं यदौषधम् ।
 नावनं नस्तकर्मैति तस्य नामद्वयं मतम् ॥
 तस्य भेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनं तथा ।
 कफपित्तानिलध्वंसे पूर्व्वमध्यापराहके ॥

नस्य दुः प्रकार, चूर्णा उजोवा एकप्रकार । तैल नस्य एकप्रकार । कफ, पित्त, वात प्रकुपित हले भोजनर पूर्व्वे नस्य करिव, मध्याह्नत, अपराह्नत कफ धातु प्रधानत रात्रिते नस्य करिव ।

नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्दिने चापतर्पितः ।
 तथा नव प्रतिश्यायी गर्भिणी ज्वरदूषितः ॥
 अजीर्णी दन्तवर्त्तिश्च पीत स्नेहोदकासवः ।
 क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषात्तो वृद्धबालको ॥
 वेगावरोधी स्नातश्च स्नातुकामश्च वज्रजेत् ॥

५ वां नस्यं न दत्तम् ।

नस्यकर्मणि दातव्यं शानैकं तीक्ष्णमौषधम् ।
 हिङ्गःस्याद् यवमात्रन्तु माषैकं सैन्धवं मतं ॥

त्रिकट वा राजिका चूर्णा वा २४ रति, हिङ्गु १, यवधान्य सम सैन्धव ६ रति ५ वां चूर्णाकृत्य नस्य दातव्यम् । कफ मस्तक श्ले च्चेदम् । पित्तवातश्लावी—

क्षीरञ्चैषाष्ट शानं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्षिकी ।
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्म्मणि योजयेत् ॥

क्षीर २ तोला, जल ३ तोला, यष्टिमधु वा दालचिनि वा चूर्णा १ तोला आलोढष नस्यम् ।

अवपीडःप्रथमनं द्वौ भेदौ परमो स्मृतौ ।
शिरोविरेचनस्यार्थं तौ तु देवौ यथातथम् ॥

अवपीडन एकप्रकार, प्रथमन एकप्रकार—७३ दुः प्रकार औषध शिरोविरेचन नाम नस्य बोले ।

कल्कीकृतौषधादीनां पीडितो निस्ततो रसः ।
सोषपीडः समुद्दिष्टः तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥

बटा दरवर चेपि रसलै तीक्ष्ण चूर्णा सहिते नस्य करिने अवपीड नस्य बोले ।

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे क्रिमिषु युज्यते चावपीडनं ॥

एषु रोगेषु देयं ।

भीरु स्त्री कृश बालानां नस्यं स्नेहं न शस्यते ।

एषु न देयं ।

नस्यं स्याद् गुडं शुण्ठीभ्यां वचमरिचसैन्धवैः ।

आहार रस १ तोला, गुड आधातोला मिश्रयित्वा नस्यम् । वचचूर्णा २४ रति, सैन्धव ६ रति मिश्रयित्वा नस्यम् ।

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ।

वस्तुमूत्रेण सपिष्टं नस्यं तन्द्रा निवारणम् ॥

सैन्धव ६ रति, सजिनाबीज चूर्णा २४ रति, सर्षप चूर्णा २४ रति, कुर २४ रति मिश्रयित्वा ह्यागोमूत्र २ तोला आलोढष नस्यम् ।

रोहितमत्स्यपित्तेण भावितं मरिचं वचा ।

कटफलञ्चोत तच्छूर्णं देयं प्रथमनं बुधैः ॥

मरिच चूर्णा, वच चूर्णा रौमाद्धर पित्तरे ७ दिन भावना दि सेर चूर्णा नस्य करिब । इहाक प्रथमन नस्य बोले ।

अथ बृंहणनस्यम्

सशर्करं पयःपिष्टं युतमाज्येन कुङ्कुमं ।

नस्य प्रयोगतो हन्याद् वातरक्तभवास्त्रजः ॥

चिनि आषा तोला, क्षीर २ तोला, घृत १ तोला, कुङ्कुम एक छरति घर्षित्वा नस्यम् ।

भ्रशङ्खाक्षिशिरःकर्ण सूर्यावर्त्तार्द्धभेदकान् ।

षड् विन्दु नारायण विष्णु इत्येव तैल नस्यार्थे दिव ।

इति पञ्चकम्माणि ।

६६ । अथ विधयः

अथ धूमपानविधिः

धूमस्तु षड् विधः प्रोक्तः शमनो बृहणस्तथा ।

रेचनः कामहा चैव वामनो व्रणधूपनः ॥

शमन १, बृंहण २, रेचन ३, कामहा ४, वामन ५, व्रण धूपन ६ एव पट् धूमपानभेदाः ।

धूमोद्वादशवर्षाद् वै गृह्यतेऽशीतिकान्तं च ।

धूमपान १२ बद्धरीयार परा ८० वत्सरे पर्यन्ते दिव ।

कासश्वास-प्रतिश्यायान् मन्याहनुशिरोग्रहान् ।

वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद्भूमः सुयोजितः ॥

धूमोपयोगात् पुरुषः प्रसन्नेन्द्रिय वाञ्छनाः ।

हृदकेषु द्विज श्मश्रुः सुगन्धि वदनो भवेत् ॥

एते धूमपानार्हाः ।

धूमनाड़ीभवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपर्विका ।

कनिष्ठिका परिणाहा राजमाषागमान्तरे ॥

धोवा खोबार नली तिति खगड तिति पाष, कनिष्ठा अबुलिमान हाङ्गर रन्ध्रत कसामाह याव परा हव

दीर्घमाह—धूमनाड़ी भवेद् दीर्घा समाना रोगिणोऽङ्गुलैः ।

चत्वारिंशन्मितस्तद्वा द्वत्रिंशद्भिर्मदुर्मता ॥

दशाङ्गलैर्वामनीयै स्तथास्याद् व्रणनाडिका ।
इषिकागर्भनलिका द्वादशाङ्गलमानिका ॥

धूमपानर नलि रोगीर अङ्गुलोरे समान करि लव । तीक्ष्ण धूमपानत ४० अङ्गुल, गुदत ३० अङ्गुल
वान्ति धूमपानत, व्रणधूमपानत १० अङ्गुल । १२ अङ्गुलीयाक इषिका गर्भनलि बोले ।

अङ्गारैर्दीपितां कृत्वा धृत्वान्नेत्रस्य गन्धके ।

अङ्गारर टिकिरा करि, नेत्रबोले चिलिम, ताने बदरीपान, वासकपान पद् मृदु । तामाम्बु पचतीया
तीक्ष्ण धूम एह सकल धूमपान करिव ।

वदनेन पिबेद् धूमं वदनेनैव सन्त्यजेत् ।

नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत् सुधीः ॥

मुखे पान करिव । मुखे त्याग करि । नासिकारे पान करि मुखेमे त्याग करिव ।

धूमपानस्यौषधमाह

एलादि कल्कं शमनं स्निग्धं सर्ज्जगंसं मृदौ ।

रेचने तीक्ष्णकं च स्यात् श्रामघ्नं कासनाशनं ॥

एलाचि, दालचिनि, तेजपात, नागकेशर इसव शमन धूमपानत । धुनार धूमपान मृदु । पचतीया
निम धूमर, कफ रेचन करे तीक्ष्ण । भेकुरि पत्र पिप्पीर धूम श्वासकास नाश करे । निम्ब वचर धूमे
व्रणादि क्षत नष्ट करे ।

अन्येऽपि योगा रोगेष कर्तव्या व्याधिशान्तये ।

भूतादिदोषे धूपमाह

मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ।

मरिचं हिङ्गमांसी च बीजं कार्पाससम्भवं ॥

छागरोमाहि निम्बोक विट्टा वैरालिकी तथा ।

गजदन्तश्च तच्चूर्णं किञ्चिद् घृतविमिश्रितम् ॥

गेहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् बालग्रहान् हरति ।

पिशाचान् राक्षसान् कृत्वा सर्व्वज्वरहरं भवेत् ॥

मरा चकर, निमपात, भेकुरि बीज, जालुक, हिङ्ग, जटामांसी, कपाहगुटि, छागलोम साप, कलप,
बिङ्गालर विष्टा, इस्तिदन्त घृत सवुके मिहलाह धूप दिव ।

इति धूमनिर्णयः ।

अथ गण्डूषः

स्नेहक्षीरकषायादि रसैः सम्पूर्णमाननं ।

आपूर्य्यं स्थीयते तावद् विधि गण्डूषधारणम् ॥

घृत, तैल, क्षीर कायरसयुक्त एव सकल मुखत लव पूर्णा करि । इहाक गण्डूष बोले ।

नेत्रघ्राण स्मृति व्यौवत्तावद् गण्डूषधारणम् ।

गण्डूषः संस्थितः कुर्यात् स्विन्नतालुगलादिकः ॥

चक्षु, नासिका, स्मृति, ज्ञान इव वृत्ति करे, गलत, जिह्वात कफ धरिले, ताको नाश करे—रुचि करे, गण्डूष औषध मुखत धरिले ।

तथा च सुश्रुते—चतुर्विधः स्याद् गण्डूषः स्नेहिको ब्रणशोधनः ।

शोधणोरोपणञ्चैव कवलश्चापि तादृशः ॥

घृत, तैलर १, ब्रणशोधन २, मुखे पानी याव ताक शोषे ३, मुखर घा शुकाइ ४ । वात दोषत घृत तैल उष्ण करि लव । पित्तत स्वादु शीतल द्रव्य लव । कफत जला लवण, जामिर, सोलेङ्ग उष्ण करि लव । बटा दरव २ तोला, रस वस्तु २ तोला, रसत चूर्णा प्रवेप करि लव आधा तोला ।

हरेदास्यस्य वैरस्यं शोषपाकं पुनस्तृषा ।

दन्तचालञ्च गण्डूषो वैरस्यञ्च करोति हि ॥

इति गण्डूषनिर्णयः ।

अथ कवलः

वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे ।

अर्द्धं निःक्षिप्य संचक्या निष्ठिवेत् कवलो विधिः ॥

पित्त कफ नष्ट करे यि औषध, अर्द्धं मुख मरि चोत्राः पेलार पुनः पुनः ।

तृष्णाशोषञ्च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत् ।

इति कवलविधिः ।

अथ प्रतिसारणम्

दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णं कल्कावलेहको ।

शनैरङ्गुल्या दीयन्ते तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥

दन्त, जिह्वा, जाठष, मुखरोग, अरुचित चूर्णा औषध वा बटा दरव, अबलेह एव सकल अङ्गुलीयैरे वारम्बार बहाके प्रतिसारण बोले ।

वैरस्यं मुखदुर्गन्धं मुखशोषं तथा तृषां ।
अरुचिं दन्तपीडाञ्च निहन्यात् प्रतिसारणम् ।
इति प्रतिसारणम् ।

अथ स्वेदः

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्ण स्वेदसंज्ञितः ।
उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्व्वे वातात्तिहारिणः ॥

ताप, उष्म, द्रव, उपनाह एव चारिविध स्वेद मेकके बोले ।

स्वेदो तापोष्णजो प्रायः श्लेष्मघ्नो समुदीरितो ।
उपनाहश्च वातघ्नः पित्तरोगे द्रवो हितः ॥

उष्म मेतु (सेक) कफ दोषत दिव, वातत वान्धि दिव । पित्तत जलधारा दिव, दाहताप शान्त
हइ । सितस्वेद बोले, तिताकापोर मेराइ दियाक ।

अजीर्णी दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ।
अतिमारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ॥
मेदस्त्री गर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता ।

एव सकल व्याधित स्वेद निदिव, दिनेओ मृदु स्वेद करिव ।

तत्र तापस्वेदमाह—तेषु तापाभिधः स्वेदः वालुकावस्त्रपाणिभिः ।
प्रस्तरैरमृसिक्तैश्च काष्ठेन वस्त्रवेष्टितैः ॥

वालि तप्त करि कापोरत वान्धि सेओ (सेक) दिव । कमलि मेराइ सेओ दिव

उष्णस्वेदमाह—अथवा वातनिर्नाश द्रव्यकाथरसादिभिः ।

उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥

वात दोष नष्ट करा दरव कलहत सिजाइ दाय करि वाढ दि भाप दिव

उपनाहस्वेदमाह—अथोपनाहं स्वेदश्च कुर्याद् वातहर्गोपधैः ।

प्रदद्याद् देहे वात'र्त्तः क्षीरमांसरसादिभिः ॥

अमृपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसगुतैः ।

दधि सौवीरक क्षीरैर्व्वीरतर्वादिना तथा ॥

कुलत्थमाषगोधूमैरतसी-तिलसर्षपैः ।

शतपुष्पादेवदाकशेफालीमूलजीरकैः ॥

एरण्डमूलवीजैश्च रास्नामूलक-शिमुभिः ।
 मिसिकृष्णाकुठेरैश्च लवणेरमूसंयुतैः ॥
 प्रसारण्यश्वगन्धाभिर्वलाभिर्दशमूलकैः ।
 गुडूच्या वानरीवीजैर्यथालाभं समाहृतम् ॥
 लुण्णैश्चित्रैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ।
 सहस्रोत्पन्न संज्ञोऽयं योगः सर्वानिलात्तिजित् ॥

कुलत्थ माह, गोमधान, माष, आतइच, तिल, सेवासरियह, शुल्फा, उवै, शेवाली, भोगजीरा, एरण्डमूल, बीज, रास्नामूल, सजिना, पिप्पली, कुठरवा, सैन्धव, अम्ल, श्वेत भेदेली, अश्वगन्धा, बरियाल, दशमूल, गुडूची, वान्दर केकोना बीज इयार म्तिरत यिवमन्तु प्राप्त हइ ताके म्मुनिद मांस सिजोवा रस वा गाखीर मिह्लाह खोलात मात्रि, कापोरेरे टोपोला वान्धि रोक दि। अथवा वाटि सवाके, विष करे यिअङ्गन ताते लिपि दि सेओ (रोक) दिव । इति स्वेदः ।

अथ मूर्द्धतैलविधिः

अभ्यङ्गः पग्मिकश्च पिचुर्व्वस्तिरिति क्रमात् ।
 मूर्द्धतैलं चतुर्द्धा स्याद् वलवत् तदयथोत्तरम् ॥

अभ्यङ्गः तैलेन शिरसो मर्दनं । परिमंकः शिरसि तैलधारा पातनं । पिचुः मस्तके तैलाक्तम् ।
 वस्तिः पूर्वे वक्ष्यमाणः ।

शिरोवस्तिमाह— शिरोवस्तिविधिश्चात्र वक्ष्यते सुजमग्मतः ।

शिरोवग्निश्चर्मणः स्यादुच्छ्रितो द्वादशाङ्गुलः ॥
 शिरः प्रमाणं तं वद्धा मरतके माषपिष्टकैः ।
 मन्निरोधे कृते चैव स्नेहैः कोष्णैः प्रपूरयेत् ॥
 तावद्दार्यस्तु यावत् स्यात् नामाकर्णमुखरमृतिः ।
 वेदनोपशम प्रायो सर्वत्रैवं विनिश्चयः ॥
 विनाभोजनमेष हि शिरोवस्तिः प्रशस्यते ॥

छ्वागुल्लाल बहल १० वार आहुल, दीर्घ मन्तकन मेगाव परा करि मेगाइ वान्धि, म हवटा पिठावटारे तेषदि मन्तू मारिव । औषधील अल्प त्म परि पूराइ दिव माथात, नासा कर्णामुखर वेदना नाश हइ, भोजन कानर प्रालसे ।

ऊर्द्धकायन्ततः कोष्णनीरैः स्नानञ्च कारयेत् ।
 अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति संक्षयम् ।
 शिरःकम्पादयस्तेन सर्वकालेषु युज्यते ॥

इति मूर्द्धतैलम् ।

अथ कर्णपूरणम्

स्वेदयेत् कर्णदेशान्तु किञ्चित् पार्श्वशायिनः ।
 मूत्रैः स्नेहै रसैरुक्तैः कोष्णैः कर्णं प्रपूरयेत् ॥
 कर्णञ्च पूरितं रक्षेत् सप्तपञ्चशतानि च ।
 सहस्रं वापिमात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ॥
 रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रशस्यते ।
 तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥

कर्णार किञ्चित् काखरत सेत्रो (सेक) दिव मूत्रे औषधर स्वरसेरे अल्प उष्ण करि. मोजनर पूर्वकालत कर्णत दिव पूर करि २ द्यगडमान वा अलपवेचिकै कर्णत राग्विव ; यिहेतु कर्णा, कण्ठ, शिर इसवर वेदना गुचिव लागे । तैल घृतेर् कर्णा पूरण करिव मूत्र्य अस्तकालत ।

तद् यथा— कर्णशूलातुरे कोष्णं वत्समूत्रं [वस्त मूत्रं] ससैन्धवं ।
 निःक्षिप्य तेन शाम्यन्ति शूलपाकादिजा रुजाः ॥

दामुरि गम्भ मूत्र वा छागीमूत्र मैन्धवं मिश्रयित्वा उष्णां कृत्वा कर्णो पूरणम् ।

इति कर्णपूरणम् ।

अथ लेपः

पर्यायः— आलेपस्य तु नामानि लिप्पिल्लेपश्च लेपनम् ।
 दोषघ्नो विषहा वण्यो स चालेपस्त्रिधा मतः ॥

दोषघ्नलेपो यथा— शोथघ्नी दाहनिद्धार्थं शुण्ठीमौभाञ्जन त्वचां ।
 आरणालेन पिष्टानां प्रलेपः सर्वशोथजित् ॥

पुनर्वावा, आषूकाठ, रवेतसर्षप, आदा, सजिना द्याल एतैः सममागैः, काञ्जिकेन पिष्ट्वा लेपः

विषहालेपो यथा— अजादुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन सयुतः ।
 शोथमारुस्कर हन्ति लेपो वा कृष्णमृत्तिलैः ॥

छागदुग्ध तिल महिष नवनीतेन लेपः । अथवा पोरा माटि तिलैर्लेपः ।

सवर्णलेपो यथा— रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालोध्रकुष्ठप्रियङ्गवः ।

वटाङ्कुर मसूराश्च व्यङ्गभ्रामुख कान्तिदाः ॥

रक्तचन्दन, मञ्जिष्ठा, भूमलति, कूर, प्रियङ्गु, तदभावे वनमाला, वरखुरि (वटाङ्कुर), मसूर एतैः जलेन पिष्ट्वा लेपः । चेलु शालमन चोम गुचे ।

न रात्रौ लेपनं कुर्याद् दत्तञ्च पतितं भवेत् ।

रात्रि लेप दित्ते सरि परे अतएव न दातव्यं ।

इति लेपः ।

अथ शोणितस्त्रावः

शोणितं स्त्रावयेज्जन्तोरामयं प्रसमीक्ष्य च ।

प्रस्थं प्रस्थाद्दमथवा प्रस्थाद्दार्द्धमथापि वा ॥

यि सकल व्याधित शोणितस्त्राव कराव लागे सेह व्याधित शोणितस्त्राव कराले शान्त हह । प्रस्थ १ सेर ॥० आदसेर ८ टका, अथवा अर्द्धप्रस्थ ३ पोवा ४ टका, अथवा अर्द्धार्द्ध प्रस्थ । एपोवा १२ टका शोणित स्त्राव कराव ।

वाते— शरत्काले स्वभावेऽपि कुर्याद् रक्तधृतिं नरः ।

त्वग्दोष ग्रन्थिशोथाद्या नश्यन्ति वातदूषिताः ॥

अल्प रक्तवर्णा, फेनयुक्त, शुष्क रुक्ष कपिन वर्गा सेंङ्गारक्त तत्काले ओलाह एह वात दूषित रक्त ।

पित्ते—पीतं हरितं वा नीलं श्यावञ्च रक्तकम् ।

अम्लमुष्णं मक्षिकाणां पिपीलीनामनिष्टकम् ॥

पित्ते—पीतवर्णा, हरिद्रावर्णा, नीलवर्णा शाकवर्णा स्वादमाह अम्ल तपत, मक्षिकां पिपीलीकार अनिष्टकारक ।

शीतलं वहलं स्निग्धं गैरिकोदकसन्निभं ।

मांसपेशी प्रभ स्कन्दी मन्दकं कफदूषितं ॥

कफे चेचा, बियलि याग, गेन्माटि तियोवा येन मङ्गहसिद्ध करा येन । मन्द मन्द वेदना करे, दुह दोषत रक्त मुगन्धि, सर्व्वदोष दूषित रक्त काञ्जिर वर्णा ।

रोगमेदे रक्तस्त्रावमाह—

शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णेऽसृजः श्रुतौ ।

वातरक्ते तथा कुष्ठे स पित्ते दुर्जयेऽनिले ॥

पाणिरोगे श्लीपवे च विषकुष्ठे तथैव च ।

ग्रन्थ्यर्बुदापची क्षुद्ररोग रक्ताधिमन्थिषु ।

विदारी स्तनरोगेषु गात्राणां सावगौरवे ।

रक्ताभिध्यन्द तन्द्रायां पूतिप्रायास्य देहके ॥

यकृत् ग्रीहोः विसर्पं च विद्रधौ पीडकोद्गमे ।
 तथा कर्णोष्ठवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ॥
 उपदर्शे रक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ।
 एषु रोगेषु शृङ्गैर्वा जलौकाऽलावुकैरपि ॥
 अथवापि शिरामोक्षैः कारयेद् रक्तपातनम् ॥

एह सकल रोगत शृङ्ग, जोकेरे वा, अलावु, भागडेरे वा शिराबंधन करि शोणित मोचन करिव ।

न कुर्वीत शिरामोक्षं कृशस्यातिव्यवायिनः ।
 क्लीवस्य भीरोगभिण्याः प्रमेह पाण्डुपीडितः ॥
 पञ्चकर्म विशुद्धस्य पीतस्नेहस्य चार्शसां ।
 सर्वाङ्ग शोधयुक्तानामुदरीश्वामकासिनां ॥
 छुद्ध्यतिसारकुष्ठिनामतिस्त्रिन्नतनोरपि ।
 ऊनषोडश वर्षस्य गत सप्ततिकस्य च ॥
 आधातात् श्रत रक्तस्य शिरामोक्षो न शस्यते ॥

एषु शिरा मोक्षं न कारयेत् ।

गोशृङ्गेन जलौकाभिरलावुभिरपि त्रिधा ।
 वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्रावयेद् बुधः ॥

गोशृङ्ग, जोक, लाउ, वातपित्त कफ एह त्रिनि, द्विदोष त्रिदोषत शोणितार्कषणम् ।

गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाङ्गुलमितं वलात् ।
 जलौका हस्तमात्रन्तु तुम्बी च द्वादशाङ्गुलम् ।

शृङ्गाह तेज आने १० दश आङ्गुल, जोके आने १ एक हस्तर, लाउवे आने १२ वार आङ्गुल

पदमङ्गुलमात्रन्तु शिरासर्वाङ्गशोधनी ।

दोकर नरणि सूत्राह आने १ अङ्गुल, शिरा मेलिले सकलो अङ्गर शोधन करि आने ।

कुतः रक्तं न स्रवेत् तदाह—

शीते निरन्मूच्छूर्तिनिद्राभीतिमदभ्रमैः ।

युतानां न स्रवेद् रक्तं तथा विन्मूत्रमङ्गिनां ॥

शीतकालत, अभोजनत, मूर्च्छितत, अतिनिद्रात, मययुक्त, आफु भाङ्ग खाह भ्रम हावात विद्या मूत्र न चलात रक्त नचले ।

शोणिते न प्रवृत्ते तु कुष्ठ त्रिकटुसैन्धवैः ।

मर्दयेद् व्रणवक्त्रं तेन रक्तं प्रवर्त्तते ॥

कूर, त्रिकटु, सैन्धव पिष्ट्वा घर्षणं रक्तलावम् भवति ।

अति प्रवर्त्तते रक्तं तत्र कुप्यात् प्रतिक्रियां ।

अति प्रवृत्ते रक्ते तु लोघ्न सर्जरसाञ्जनं ॥

यव गोधूमचूर्णैश्च धवधन्वानगैरिकैः ।

सर्पनिम्बोक्त चूर्णैर्वा भस्मना क्षौमवस्त्रयोः ॥

मुखं व्रणस्य रुद्ध्वा च शीतैश्चोपचरेद् व्रणम् ॥

भूमरति, धना, रसाञ्जन, पिष्ट्वा लेपः शोणितं धत्ते । यवधान्य गोमधान्य पिष्ट्वा लेपः । सापर कल्प पिष्ट्वा लेपः, आह्वित लगा रक्त राखिने, तारपरा अन्य रोग जन्मे । अतिशय करि रक्त गलेषो मनुष्य मरे ।

अथ नेत्रप्रसादन-कर्म्मणि

सेक आश्च्योतनं पिण्डी विडालस्तर्पणं तथा ।

पुटपाकोऽञ्जनञ्चैभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत् ॥

सेक, आश्च्योतन, पिण्डी, विडाल, तर्पण, पुटपाक, अञ्जन, एव सप्तविधियेरे चक्षुर क्रिया आचरिव ।

तत्र सेकविधिः—सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ।

मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गलः ॥

एरण्ड मूलर काथ करि, अल्प उष्ण करि, अल्प धारा करि चक्षु मेलि थात्वि, चक्षुर हित सेक बोले ।

स यथा—एरण्डदलमूलत्वक् सूतमाजपयोहितम् ।

सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिष्यन्दनाशनम् ॥

एरण्ड पत्र, मूल, झाल मिलित्वा २ तोला, काथी क्षौर ४ तोला जल १६ तोला, सिद्धेश क्षौर ४ तोला, किञ्चिदुष्णे देयं चक्षुषी संकः ।

अथाश्च्योतनविधिः

काथ क्षौद्रासव स्नेहविन्दूनां यत्तु पातनं ।

यत्कलोन्मिलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्च्योतनं हि वृत् ॥

४। चक्रदत्ते आश्च्योतनमाह—

शुक्तौ प्रलम्बयान्येन पिचुवर्त्याकनीनिके ।

दश द्वादश वा विन्दून् द्वयङ्गुलादवसेचयेत् ॥

पिचुवर्त्या तुलकवर्त्या, कनीनिके, नासिका सन्निहित चक्षुः कोने, द्वयङ्गुलादिति, नेत्रकनी-
निकस्योपरि अङ्गुलमुषोलितया, दश द्वादश वा विन्दून् अवसेचयेदित्यर्थः ।

काथ मधु आसव मधुद, घृत तैल, पद्म औषध सकल चक्षु मेलि २ आङ्गुल उपरर परा तार एकविंशु मान दिव ।

आश्च्योतनं न कर्त्तव्यं निशायां केनचित् क्वचित् ।

आश्च्योनत रात्रित कदाचितो नकरिव ।

तद्यथा—विल्वादि पञ्चमूलेन बृहत्पेरण्डशिमुभिः ।

काथ आश्च्योतने कोष्णोवाताभिष्यन्दनाशनः ॥

बेल, मातधिला, गमारी, गणियरी, पारलि, भेकुरि, परगढ, चजिना एषां मिलि २ तोला, अल ४ पल शेष १ पल किञ्चिदुष्णे चक्षुपोः वि-दुमात्रं देयम् ।

अथ पिण्डीविधिः

युक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।

वज्रखण्डेन संवद्वा नेत्राभिष्यन्दनाशिनी ॥

उक्तः ०५ . तोला सजल खोलके उष्ण करि कानिरे चेपि रसविन्दु मात्र चक्षुपि देयः । वातदोषत क्षिप्त द्रव्य उष्ण करि दिव । पित्ते उष्णशीत, कफे शुक्रान उष्ण करि दिव ।

स यथा— एरण्डपत्रमूलत्वक् निर्भिमता वातनाशिनी ।

एरण्ड पत्र मूल छाल एकत्र वाटि उष्ण करि वस्त्रेरे चेपि उष्ण रस दिव ।

धात्री विरचिता पित्ते शिमुपत्रकृता कफे ।

पित्तदोषत केचा आमलखो वाटि २ तोला उष्ण करि वस्त्रेरे चेपि चेचा करि चक्षुत रस दिव । कफत चजिना पात २ तोला वाटि तप्त करि वस्त्रेरे चेपि रस चक्षुत दिव ।

अथ विडालकविधिः

विडालको वहिलेपो नेत्रे पक्षविचर्जिते ।

तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत् ५ ॥

चक्षुर बाहिरि भ्रुवर समीपत, लेः दियाके विडालक लेप बोले । मुख लेपर विधाने दिव ।

५ । मुखलेप इति चक्रदत्ते पाठः ।

मुखलेपो यथा भावप्रकाशे—

अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखलेपः कनिष्ठिकः ।

मध्यमस्तु त्रिमागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो मवेत् ॥

स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति ।

शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥

स यथा— यष्टिगैरिकं सिन्धुत्थं दाब्धीताह्यं च समशिकैः ।

जलपिष्टैर्वहिल्लैः सव्वनेत्रामयापरः ॥

यष्टिमधु गेरमाटि, सैन्धव, आचुकाठ, रसाञ्जन एतैः समभागैर्जलपिष्टैर्लेपः ।

अथ तर्पणविधिः

वातातपरजोहीने वैशमन्युत्तानशायिनः ।

आधारोमाषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ ॥

समौ दृढावमन्धानौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोषयोः ।

पूरयेद् घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः ॥

सर्पिषा शतधौतेन क्षीरजेन घृतेन वा ।

निमग्नान्यक्षिपद्मणि यावत् स्युस्तावदेव हि ॥

पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ।

भिषग्भिरेषकथितः पुराणैस्तर्पणो विधिः ॥

एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाह वापि तर्पयेत् ॥

बताह रोद् धूला हसकल नहोवा, गृहर मितरत ओपरलै मुख करि शुह माहकलाहर शूर्पात पानी मिहलाह, दुयो चकुर कोषत मगडलाकार औपधर हे येनकै लिपि दिव । तार मयत मगडकाथ, घृत, नबनीत शतधौत घृत पर सकल औषधेरे भ्रुव पर्यन्ते पूराह दिव । चक्षु मेलि दिव । इहात चक्षुर विष, मन्दच्छि, अभ्यन्तरजात नेत्ररोग भ्रूसरा चक्षु फेचकुरियाह, शिरविष, चक्षुष्यथा अन्धकार देवा फुलपरा, चक्षुलोओवा, चक्षुर मांस, चक्षुरोष, चक्षुशूल दाह, तर्पण करिले इसव गुणे ।

इति तर्पणविधिः ।

अथ पुटपाकविधिः

द्वे विल्वे स्निग्धमांसस्य परं द्रव्यं पलं मतम् ।

द्रव्यस्य कुड्कोन्मानं सर्व्वमेकत्र पेषयेत् ॥

तदेकत्र समालोढ्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ।

पुटपाकविधानेन तत् पक्त्वा तद्रसं बुधः ॥

तर्पणोक्तेन विधिना यथावद् विनियोजयेत् ।

दृष्टिमध्ये निपेक्तव्यो नित्यमुत्तानशायिनः ॥

स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ।

कागर, तिप्तिर, बदार, कैर, एह सकलर सपमारित अस्थिरहित क्षिप्र मांस १६ तोला, उरुहले औषध ४ तोला आधाबटा करि, जामुपात पलाश पातदि पुट करि कुशरे मेराठ वान्निष बोकालेपि, अमित, वा करिपामित पाककरि, मृत्तिका अभिवर्ण हने गुचाइ मेलि चेपि रसलै, तर्पण उक्त विधिरे, उपरलै चक्षुकै शुद्ध चक्षुत पूराइ दिव । स्नेहन लेखन त्रण रोपण, चक्षुहित, षट्कारक, पित्त, रक्त, वात, त्रण दोष चक्षुत इसब व्याधि गुचे, इहाक पुटपाक बोले ।

इति पुटपाकः ।

अथाञ्जनविधिः७

अथ संपन्न दोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।

अञ्जनं क्रियते येन तद् द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥

चक्षुत परिपक प्रधान दोष हइ, अञ्जनस्वरूप औषध दिव । ताके अञ्जन बोले । भ्रुवत चक्षुत प्रान्तत आचरिव ।

वटीरसस्तथाचूर्णमिति त्रिविधमञ्जनं ।

यथापूर्वं बलन्तेषु हीनानिस्युर्य्यथोत्तरम् ॥

तत् प्रत्येकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं रोपणतथा ।

स्नेहनञ्चेति लिङ्गानां तेषां विस्तरतः शृणु ॥

षट्पि, स्वरस कायादिर, चूर्ण, एह तिनिविध अञ्जन दिव । अञ्जन तिनि विध—स्नेहन, लेखन, रोपण । घृत तैल मधुर अञ्जन दिने स्नेहन बोले । चार, जला, अम्ल एह सकलर अञ्जनके लेखन बोले । तिक द्रव्यरस, कषाय रस अञ्जनके रोपण बोले ।

शलाकामाह—ताम्र लोहर शला साजिव ।

दीर्घं = आङ्गुल, प्रशस्त बरकला माहर मान डाडर । शलार मूर खनि, मणिर आकार करि ताते औषध लगाइ चक्षुत दिव । स्नेह घृत तैलदिया शलाका रूपर वा सुबगार ।

यथा—तुत्यमान्त्रिक मन्धूत्य सिता शङ्ख मनःशिला ।

गौरिकं सिन्धूफेणञ्च मरिचञ्चेति चूर्णयेत् ॥

संयोज्य मधुना कुर्यादञ्जनार्थं रसक्रिया ।

मर्मरोगात्मतिमिर काचशुक्रहरीपरा ॥

७ । नेत्र रोगे पुनर्वावा प्रयोगः । —आयुर्वेदमग्रहे देवेन्द्रः ।

दुग्धेन कण्डू' क्षौद्रेण नेत्रलावञ्च सर्पिषा ।

पुष्पं तैलेन तिमिरं काञ्चिकेन निशान्धतम् ॥

पुनर्वावा हरत्याशु मास्कर सिमिरं यथा ॥

शोषित तुलिया, शोषित सुबर्या माक्षिक, मैन्धव चिनि, शोषित न.मिश्रक, शोषित मनःशिला,
गेरुमादि, शोषित समुद्रफेन, जालुक सममागचूर्या मधु मिश्रित शलाकया ऋक्षयेत् ।

इति नेत्रप्रसादनम् ।

अथ औषधमक्षणे कालमाह

भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः ।
कषायस्तु विशेषेण तत्र मेदस्तु दर्शितः ॥
श्रेयः पञ्चविधः कालः भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।
किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥१॥
मायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ॥

सूर्योदये, दिवस भोजनत, सायाहकालत, रात्रि भोजनत बारम्बार ।

तत्र प्रथमकालमाह—प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ।

लेखनार्थं च भैषज्यं प्रभातेऽन्नमाहरेत् ॥

पित्तकफप्रकोपत, विरेचनार्थत, वमनार्थत, लेखनार्थत प्रभाते औषध मक्षण करिव । इति प्रथमः कालः ।

द्वितीयकालस्तु— भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।

अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥

[समान वाते विगुणे मन्देऽग्रावति दीपनम् ।

दद्याद् भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥

व्यानकोपे तु भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।]

हिक्काक्षेपकरूपेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥

अपानवायु प्रकुपित हले, अरुचित, घृष्या लगान, रुधिर वान्तिता, रक्तपित्त, आक्षेपक वातत, कम्पवातत भोजन करि पाचे औषध खाव । इति द्वितीयः कालः ।

तृतीयकालस्तु—उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।

ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने ॥

प्राणे प्रदुष्टे सान्ध्यस्य मुक्तस्यान्ते प्रदीयते ।

औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात् तृतीयकम् ॥

उदानवात प्रकुपित हले, मातभागिले भोजनर ग्रासे ग्रासे औषध खाव । प्राणवायु प्रकुपित हले भोजनर अन्तत औषध खाव । इति तृतीयः कालः ।

चतुर्थकालस्तु—सुहृमृहृश्च तृच्छर्दिं हिक्काश्वासगरेषु च ।

साम्नाश्च भेषजं दद्यादितिकालश्चतुर्थकः ॥

पिपासात, बान्धित, हेकडित, श्वासरोगत, विषदोषत तत्काले पुनः पुनः औषध खाव । अन्नर सहित । इति चतुर्थः कालः ।

पञ्चमकालस्तु—ऊर्ध्वं जन्तुविकारेषु लेखने वृंहणे तथा ।

पाचने शमने देयमनन्नं भेषजं निशि ॥

चक्षुर, कर्णार, नासिकार, मुखर, शिरर इसवत, लेखनत, वृंहणत [स्नेहणत], शमनत उपवास करि खाव, रात्रित औषध खाले उपवास । इति पञ्चमः कालः ।

जीर्णौषधलक्षणमाह—अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं लुत्तृष्णा सुमनस्कता ।

लघुत्वमिन्द्रियाणाञ्च एषा जीर्णौषधाकृतिः ॥

सर्वं शरीर वायु शान्त, बुधादृषा, मन इसव लघु स्थ ह्य, शुद्ध उगार आहे । पक्व औषधर लक्षण्य ।

अपक्व औषधस्तु—श्रमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रममूर्च्छांशिरोरुजः ।

अरतिर्व्वलहानश्च अपक्वौषध-लक्षणम् ॥

उत्साह नाश, दाह, भ्रम, मूर्च्छा, शिरःपीडा, अकाम, बलहानि औषध अशुद्ध हले, जोखा करि नेखाले इसव करे ।

अथौषधकरणे भक्षणे च वारतिथिनक्षत्राणि

द्वयङ्गोदये गुरुबुधेन्दुसितेषु तेषां,

वारं रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे ।

भेषूय पन्नग विशाख शिवेतरेषु,

जन्मर्क्षविष्टि रहितेष्वगदः शुभाय ॥

शुभेषु ११।२।०।२।४।१।०।२।६।१६।६ पतेषामितरेषु नक्षत्रेषु ।

इत्यौषधकरणकालः ।

अथौषधभक्षणे नक्षत्राणि

दहनमृगधनिष्ठा रेवतीवात पुष्या,

हरिभमदिति चित्रा मूलशक्रेत्तराश्च ।

दिनकरमनुराधा चाश्विनौभ्यान्ग्रहानि,

हरति सकलरोगान् भक्षणञ्चौषधस्य ॥

इत्यौषधभक्षणे नक्षत्राणि ।

६६ । अथ रोगिणः परीक्षा

दर्शनं स्पर्शनं प्रश्नैः परीक्षा च त्रिधा मता ।
दर्शनं मूत्रजिह्वादेः स्पर्शनं नाडिकादीनाम् ॥
प्रश्नो दूतादि वचनैरिति त्रैध्यामुच्यते ॥

चक्षुः, मूत्र, जिह्वा, एव सकल दर्शनं, नाडिकादि स्पर्शनं, दूतादिर प्रश्न ।

तत्र नेत्रपरीक्षा

वाते—नेत्रं स्यात् पवनाद् रुद्धं धूम्रवर्णं तथारुणम् ।
कोटरान्तः प्रविष्टञ्च तथास्तब्ध विलोकनम् ॥

वात दोषत म्लान धूम्रवर्णं, अल्प रक्त ।

पित्ते—हरिद्राखण्डवर्णम्बा रक्तं वा हरितं तथा ।
दीपद्वेषि सदाहञ्च नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः ॥

हरिद्रावर्णा दीप देखिव नोबारे, चञ्चुत दाह हय पित्तदोषत ।

कफे—चक्षुर्वलास बाहुल्यात् स्निग्धं स्यात् सलिलप्लुनम् ।
तथा धवलवर्णञ्च ज्योतिर्हीनं वलान्वितम् ॥

चक्षुः मेलिवर इच्छा नेयाय, निर्म्मल जल स्रवि थाके, धवलवर्णा, कान्तिहीन एव सकल हय कफ दोषत ।

द्विदोषे—नेत्रं द्विदोषबाहुल्यात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।

दुःख दोष लगहले द्रन्द्रज बोले ।

त्रिदोषे—त्रिदोष लिङ्गसङ्केत तन्मारयति रोगिणं ।
त्रिदोष दूषितं नेत्रमन्तर्लग्नस्तु सम्भवेत् ॥
त्रिलिङ्गे मलीनस्रावी प्रान्ते नोन्मीलस्यपि ।

चक्षुः कोटर प्रवेश इड, जल स्रावे, कालेरे, अल्प मेलिव पारे ।

इति नेत्रपरीक्षा ।

अथ जिह्वापरीक्षा

शाकपत्रप्रभाइच्छा स्फुटना रचनानिलात्ति ।
रकाश्यावा भवेत् पित्तास्त्रिहाराधवलाकफात् ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णादोषत्रयेऽधिके ।

सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितय लक्षणम् ।

शाक पत्रवर्गा स्रग्म, मथ्यत फुटे वात दोषत, रक्तवर्गा, श्यामवर्गा पित्तत, कफपूर्वा भवत्वर्गा जिह्वा कफत, पीराहेन खरखरिया, विरस, कालवर्गा एह सान्निपातिक जिह्वा ।

इति जिह्वापरीक्षा ।

अथ मूत्रपरीक्षा

वातेन पाण्डुरं मूत्रं सफेनं कफरोगिणां ।

रक्तवर्णं भवेत् पित्ते द्रन्द्रेजे मिश्रितं भवेत् ॥

इति मूत्रपरीक्षा ।

अथ नाडी परीक्षा

प्रातःकृत समाचारः कृताचार पग्ग्रहम् ।

सुखासीनः सुखामोर्नं परीक्षार्थमुपाचरेत् ॥

प्रातःकृत पूर्वकं, कृत शौचादिकं, विशिष्टासने उपविश्य । व्याधेः परीक्षार्थं, शरीरस्य शैत्योष्मादि हानार्थं स्पर्शनं कार्यम् ।

पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामकरस्य तु ।

अङ्गुष्ठमूलगा नाडी परीक्षेत मिषग्वरः ॥

तथैवाङ्गुष्ठमूले च कुर्परे मणिवण्धके ।

अङ्गुलीमिस्तु तिसृभिर्नाडीकायाः बहिः स्पृशेत् ॥

तच्चेष्टया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽखिलम् ॥

८ । तथा च नाडीप्रकाशे—

वातं पित्तं कफं द्रन्द्रे सन्निपातं तथैव च ।

साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्व्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥

आदौ च बहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।

अन्ते च बहते श्लेष्मा नाडिकात्रय लक्षणम् ॥

भूलता गमनप्राया स्वास्था स्वास्थमयी शिरा ।

वाताद् बहता नाडी चपला पित्तवाहिनी ।

स्थिरा श्लेष्मवती श्लेष्मा मिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥

तिनि आङ्गुलीयेरे अङ्गुल्युलत धरि, साबहित चित्ते चाव, प्रातःकृत्यादि समापन करि, सुखासीन हव । नाडीर गतिरे, सुख दुःख साध्य, वैधे जानिव ।

सद्यः स्नातस्य सुप्तस्य लुचुष्णातपशालिनः ।

व्यायामभ्रान्तदेहस्य सम्यक् नाडी न वुध्यते ॥

ज्ञानकरि उठात, निद्रानाशत, लुधितर, तृष्णाशुक्तर, रौद्रेपीडितर नाडी बुजिब नोवारि ।

वातेऽधिके भवेन्नाडी प्रव्यक्ता तर्जनीतले ।

पित्ते व्यक्तमध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥

वात प्रकुपित हले तर्जनी अङ्गुलीत सञ्चाल करे । पित्त प्रकुपित हले मध्यमा अङ्गुलीत सञ्चाल करे । कफ प्रकुपित हले तृतीय अङ्गुलीत पाह ।

तर्जनीमध्यमामध्ये वातपित्ते व्यवस्थिते ।

अनामिकायां तर्जन्यां व्यक्तोवातकफे भवेत् ॥

मध्यमानामिकामध्ये स्फूटा पित्तकफाधिके ।

अङ्गुली त्रितयेऽपि स्यात् प्रव्यक्ता सन्निपातिनः ॥

वातपित्त दुःख गोदखाह नाडीचलिले मध्यमातर्जनीत वहे वातरुफ दोषत अनामिका तर्जनीत वहे । पित्तकफ दोषत मध्यमा अनामिकात वहे । सान्निपातिक नाडी तिनि आङ्गुलीत वहे ।

तथा च चरके

वाते— कुटिलाकुटिलारम्भात् तनुते कुटिलां गतिं ।

वातात्मिकां गतिं धत्ते जलोकासर्पयोरिव ॥

वातदोषत नाडी कुटिल करि, सर्पर जोकर गतिर निचिनाकै चले ।

पित्ते— दाहं दधाना सर्वाङ्गे विशिष्टं हस्तपादयोः ।

पित्त प्रकुपिता नाडी काकमण्डूकयोरिव ॥

पित्त प्रकुपित नाडी दाहादि जन्माह हस्त पादादित काउरी, भेकुलीर गतिर निचिनाकै चले ।

कफे— हंसस्येव गतिं धत्ते गतिं पारावतस्य च ।

कफात्मिका स्तम्भरूपा गतिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥

कफ प्रकुपित नाडी आठप दुःख, हाह पारर गतिर निचिनाकै चले ।

त्रिदोषे— गतिं धत्ते त्रिदांषात्मा नाडी तित्तिरीलावयोः ।

सन्निपातिक नाडी, बटा तित्तिरी, ह्यार निचिनाकै अतिभेगे चले ।

स्थित्वा स्थित्वा चलति या सा हन्ति स्थानविच्युता ।
अतिक्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न संशयः ॥

थाकि थाकि नाड़ी बहे स्थान परि मृत्यु करार । क्षीण नाड़ी शीतल नाड़ी हले मृत्यु करे ६ ।

ज्वरवेगे च धमनी सोष्णावेगवती भवेत् ।
अजीर्णे च भवेन्नारी कठिनाविलगामिनी ॥

प्रधान ज्वरवेगत नाड़ी तप्त खरे बहे । अग्निमन्दत धातुक्षीणत कृशत मन्दमन्द गमन ।

चपलाक्षुधितस्यापि तृप्तस्य बहति स्थिरा ।
सुखिनस्तु स्थिरा ज्ञेया तथा वलवती मता ॥

चञ्चल बहे क्षुधितर, सन्तोषित जनर मुखे बहे । सुखिनर, स्थिरधातुर, पुष्टशरीरर गह्वीनि बहे ।

अन्यच्च—कामात् क्रोधाद् वेगवती क्षीणाचिन्ताभयाञ्जता ।
मन्दं मन्दं कुटिलकुटिलं स्पन्दते या च नाड़ी ।
तस्यावश्यं भवति मरणं पञ्चमसाहृतो वा ॥

अमाध्या नाड़ी—प्रातः स्निग्धवती नाड़ी मध्याह्ने चोष्णतां ब्रजेत् ।
सायाह्ने शीतला चैव सा नाड़ी प्राणघातिका ॥

इति नाड़ीपरीक्षा ।

६ । अथ नाड़ीस्पन्दनसंख्या आयुर्वेदसंग्रहे देवेन्द्रः—

षष्टया स्पन्दास्तु मात्रामिः षट्षाशद भवन्ति हि ।
शिशोः सद्यः प्रमृतस्य पञ्चाशत् तदनन्तरम् ।
चत्वारिंशत् ततः स्पन्दाः षट्षिंशद् यौवने ततः ।
प्रौढस्येकोनत्रिंशत् स्युर्वाढ्येऽष्टौ च विंशतिः ॥
पुंसोऽतिस्यविरस्य स्युरेकत्रिंशदत्परम् ।
योषितः पुरुषाणाञ्च स्पन्दास्तुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
प्र द्वाणां रमणीनान्तु द्वयधिकाः सन्मता बुधैः ।
दशपुष्पक्षरोच्चारकालः प्राणः पङ्कात्मकैः ॥
तैः परलं स्यात्सु तुत् षष्टया दण्ड इत्यभिधीयते ॥

१० मात्राय १ प्राण, ६ प्राये १ पल, ६० पले १ दण्ड । १ मात्रा काल १ पल, ६० मागर १ माग
अर्थात् १ विपल । १ पलत स्पन्दनर संख्या ५६ बार प्रकृति ।

अथ दूतादिज्ञानम्

दूताः सजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्म्मलाम्बराः ।
 सुखिनोऽश्ववृषारुदाः शुभ्रपुष्पफलैर्व्युताः ॥
 सजातयः सुचेष्टाश्च ते जीवदिशि सङ्गताः ।
 भिषजं समये प्राप्तास्ते दूता बहुसम्भताः ॥

अथ स्वप्नलक्षणम्

स्वप्नेषु नम्रान् मुण्डांश्च रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ।
 व्यङ्गांश्च विकृतान् कृष्णान् सपाशान् सायुधानपि ॥
 वध्नतो निघ्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् ।
 महिषोष्ट्रखरारुदान् दृष्ट्वा तस्य भवेत् मृतिः ॥
 अधो यो निपतत्युच्चात् जलाम्नौ वा विलीयते ।
 श्वापदैर्दृश्यते योऽपि मत्स्यादैर्गिलितो भवेत् ॥
 यस्य नेत्रे विलीयेत दीपोनिर्व्वर्णतां ब्रजेत् ।
 तैलान् सुरान् पिबेद्वापि लौहम्वा लभते तिलान् ।
 समुत्थो लभते रोगं रोगी यात्येव पञ्चतां ॥
 दुःस्वप्नान्येवमादोनि दृष्ट्वा स्वप्नेषु कस्यचित् ।
 स्नानं कुर्याद्दुषोष्पैव दद्याद्धेम तिलान्वयम् ॥
 पठेत् स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये वसेत् ।
 कृत्वैव त्रिदिनं मर्त्यो दुःस्वप्नात् परिमुच्यते ॥
 स्तोत्राणि महस्रनामादीनि ।

इति दुःस्वप्नः ।

अथ शुभस्वप्नः

स्वप्नेषु यः सुरान् भूपान् याचतः सुहृदो द्विजान् ।
 समिद्धामिञ्च तीर्थानि पश्येत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 तीर्त्वा कलुपनीराणि जित्वा शत्रुगनानपि ।
 आरुह्य सौध गोशैलकरिवाहान् सुखी भवेत् ॥
 शुभ्र पुष्पादि वासांसि मांसमत्स्यं फलान्यपि ।
 प्राप्यातुरः सुखी भूयात् सुस्थो धनमवाप्नुयात् ॥

चिकित्सास्थाने रोगिचिकित्मोपदेशः

४०३

अगम्यागमनञ्चैव विष्टया लिपितो मृतिः ।
आममांशाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः ॥
जलौकाभूमरी चैव मत्तिका दंशयेद् यदि ।
रोगी च भवेदारोग्यः सुस्थो धनमवाप्नुयात् ॥

इति शुभस्वप्नाध्यायः ।

॥ इति वैद्यकसारोद्धारः सम्पूर्णः ॥

भुजाब्धिमुनिचन्द्रेण सारोद्धारप्रवर्तिकां ।
प्रालिखन् नरसिंहः श्रीब्रजनाथस्य पुस्तिकां । १०
दुर्गादेव्याः पदद्वन्द्वं प्रणम्य सततं मुदा ।
पक्षाब्धिमैत्रके शाके श्रीब्रजनाथशर्मणः ।
आयुर्वेदाद्भृतो ग्रन्थः सारोद्धारः प्रवर्तकः ॥

१० । भुजाब्धि मुनयः चन्द्रे वैद्यस्य सारोद्धारकः ।

प्रालिखन् नरसिंहाग्रिब्रजनाथस्य पुस्तिकां ॥ —इति मूले पाठः ।

निर्घण्टः [वर्णानुक्रमिकः]

INDEX

अगस्त्य	८५, २३०	अमावे द्रव्यग्रहणम्	३४१-४५
अगस्त्य-हरोतकी	८४-८५	अभ्रकशोधनमारणम्	३०७-०९
अभिकुमारः	५६	अमृतादिः	२८१
अभिमुखचूर्णम्	५४	अमृतायं घृतम्	१२३
अङ्गारकतैलम्	१५	अमृताष्टकः	६-८
अजापञ्चकघृतम्	७७-७८	अम्लपित्त-चिकित्सा	२२६-३०
अजीर्णाकण्टकोरसः	५६	अरोचकाधिकारः	६३-६५
अजीर्णाजकेशरी	५८-५९	अलसकचिकित्सा	५८
अजीर्णाधिकारः	५३-५९	अबलेहकल्पना	३६१
अङ्गनम् (विधिः)	९, ३९५	अविपत्तिकरं चूर्णम्	२२९
अर्जुनघृतम्	१५४	अतुर्दचिकित्सा	१९३-९४
अतिसारः	३४-३८	अर्शोधिकारः	४७-५२
अनङ्गमुन्दरोरसः	३३६	अरवगन्धादिः	११२
अनामास्यरोगः	२८६	अष्टकटूरतैलम्	५२६
अनास्थाप्याः	३८०	अष्टाङ्गधूपः	२६
अनुबासनवस्तिः	३७९	— लवणम्	१०१
अपचीव्याधिः	१९२	अष्टाङ्गवलेहिका	९
अपरगुडं चौघृतम्	१२२	अष्टाङ्गोरसः	५२
अपरचण्डभैरवोरसः	१०६	अष्टादशाङ्गः	१०
अपरचन्द्रोदयवर्तिः	२५८	— चूर्णम्	२७
अपररक्तपित्तान्तकवटिका	७४	अहिशिडका (रोगः)	२८५
अपरश्वासकुठारः	९२	अहोषं चूर्णम्	११४
अपराजिताधूपः	२६	आगारधूम्राद्यतैलम्	२१०
अपराजितालेहः	८१	आदकपालि	२६४
अपस्मारचिकित्सा	१०७-१०९	आदित्यपाकगुडूचो तैलम् (बटावरोहादि- त्यपाकतैलम्)	२४३
अपामार्गतेतम्	२५३, २६३	आनयदभैरवः	३७
अमयामोदकः	३७८-७९		

भामलक्यादिचूर्णम्	३५८	पलादिगुडिका	७०-७२
— लौहम्	२३१	— चूर्णम्	६६
भामवातचिकित्सा	१२७-३२	पङ्कजादिलेपः	२१७
भाम्रखण्डः (खण्डाम्रकम्)	३२९-३०	भ्रौषधमन्त्रणे (कालः)	३६६-६७
भारणालम्	३६४	कट्फलादिः	८२, २८६
भारुच्योतनविधिः	३६२-६३	कणादिमोदकः	२७
आहारविशेषे गुणविशेषः	३६८	कण्टकाव्यादिः	७
आयुर्वेदसंग्रहः (देवेन्द्रसेनस्य)		कण्ठरोगचिकित्सा	२४९-५०
११५-१६, १६०, १६५, १६७,		कर्णारोगचिकित्सा	२५०-५३
२४५, २७१, १८३, २६४, ३०१,		कनकसुन्दरोरसः	३२-३३
३०५, ३२२, ३२४, ३३४, ३४१,		कफभामशूलः	१३६
३५५, ३६६, ३७४, ३७६, ३७९,		कफकासचिकित्सा	८१-८५
३९५, ४०१		कफकेतुः	२५६
हरिमेदाद्यं तैलम्	२५०	कफपित्तशूलः	१३७
हशोरसः	२५	करञ्जकाथघ्ननम्	२१०
उत्कलेशवस्तिः	३८१	करवीराद्यं तैलम्	२०८, २५५
उत्पलादिगणः	२७४-७५	कलिङ्गादिः	२५५
उत्तरवस्तिः	३८१	कल्कः	३५५-५७
उदकमञ्जरीरसः	२०	कल्याणफलेहः	१११
उदकषट्पलम् घृतम्	५१	कवलः	३८६
उदररोगाधिकारः	१७४-७९	काङ्कयानगुडिका	१४८
उदावत्तचिकित्सा	१४३-४५	काञ्जिकभेदः	३६२
उन्मत्ततैलम्	२१८	काफिङ्गशुद्धिः	३२४
डन्मादचिकित्सा	१०३-०६	कामदेवमोदकः	३३७-३८
उपदंशचिकित्सा	२०९-१३	कामला (चिकित्सा)	६५-६७
उपविषशुद्धिः	३२३	कामिनीमदमञ्जनोरसः	३३६
उपोदिकाक्षारतैलम्	२४०	कामेश्वरमोदकः	४५
उशीराद्यं चूर्णम्	७४	कामेश्वरों रसः	६७
उष्णोदकविधिः	३५०	कालाभिन्द्रोरसः	२०८
ऊरुस्तम्भचिकित्सा	१२५-२७	कालिङ्गमानम्	१-३
एकविंशतिकोगुग्गुलुः	२१९-२०	काशीशुद्धिः	३१८-२९
एकादशायुष्टिकाः	१८६	कासोरोगचिकित्सा	६९-८८
परयत्सप्तकम्	१३७	कौटमर्षोरसः	६०

कीदारिरसः	६०	गर्भरक्षाविधिः	२७६-७८
कुटजपाचनम्	३५	गह्वयानाथः	४०, ११८, १६७
कुटजपुटपाकः	३५-३६, ३४७	गुग्गुलु शोषनम्	३२५
कुटजादिकाथः	३४	गुग्गाथं तैलम्	२४२
कुटजारिष्टः	३६५-६६	गुग्गामद्रोरसः	१२६
कुटजाष्टकः	३६	गुदपाकः	२८४
कुटजाबलेहः	३५, ३८-३९, ५१-५२	गुल्मकालानलोरसः	१५९
कुमारिकावर्षिः	२५६	गुल्मचिकित्सा	१४५-५१
कुशादिघृतम्	१६२	गुडखगडः	३६६-६७
कुशाबलेहः	१५७-५९	गुडाद्रकलेहः	२५४
कुष्ठचिकित्सा	२१५-२४	गुडूचीघृतम्	१२७
कुष्ठादिचूर्णम्	२४५	गुडू च्यादि	७
—त्रेपः	२३४	गोपालः (कृष्णमट्ट)	८६, १२६, २९८, ३१७
कुष्ठोपदंशहरोधुमः	२११-१३	गोक्षुरगुग्गुलुः	१६७-६८
कुम्भाशठकघृतम्	१०८	ग्रन्थिव्याधिचिकित्सा	१९२-९३
कृत्वा (व्याधिः)	१७३	ग्रहणीकपाटः	३३
कृष्णादिलेपः	२६१	ग्रहणीगजेन्द्रवटिका	४६
—चूर्णम्	६३	ग्रहणीरोगाधिकारः	३८-४७
कृष्णाघं तैलम्	२५७	घृततैलकल्पना	३६१-६२
कृष्णाघोमोदकः	१६६	घृतनिर्ययः (गुणाः)	३७२-७३
केतकाथं तैलम्	११४	चक्रदत्तः	५-८, ११, ३०, ३५, ३६, ४८, ४९, ५३, ७०, ७१, ७३, ७४, ८१, ८३- ८५, ९२, ९५, ९६, १०३, १११, ११४, ११६, १२१, १३८, १५१, १५९-६०, १६३-६५, १८१, १९५, २०३-०४, २०६, २१०, २१६, २३७, ३२९, ३६२-६३
केसकृष्णीकरणम्	२४४	—टीका, ७, ८, ४८, ७३, ७६, ८३, ८८, १०६, १२०, १३५, १३७, १४१, १५२, १५७, १६४, १७२, १७४, १७६, १६३, १६६, २०१-०२, २०४, २०७, २१६-१७, २४०, २५२, २६०, २७३, २७६, २८५	
काथकल्पना	३४८	चयडभैरवोरसः,	१०५
क्रिमिकालानलोरसः	६१-६२	चयडेश्वरोरसः	२४
क्रिमिरोगचिकित्सा	५६-६२		
खदिराष्टकम्	२३८		
खर्पर (दस्ता) शोषनमारणम्	३०४		
गयडमालाचिकित्सा	१६१		
गयडूषः	३८६		
गन्धकशोषनम्	३१४		
गरुडबलिः	२६७		
गलगयडचिकित्सा	१६०-६१		
गलरोगचिकित्सा	२४६		

चतुर्दंशाङ्गः	१०	ज्वराधिकारः	३-३३
—पाचनम्	१३	ज्वराशनिरसः	२३-२४
—लेपः	२०२-०३	दङ्कनशुद्धिः	३२१-२२
चतुर्मुखोरसः	३३०	तक्रम्	३७१
चतुःसमलेपः	२३५	तर्पणविधिः	३६४
चन्दनादिचूर्णम्	२६६	तरुणज्वरः	४, ५
—लेपः	२६१	ताम्रशोधनमारणम्	३००-०२
चन्दनाद्य' तैलम्	१६२, २४३-४४	तारकेशरोरसः	१६८
—लौहम्	२१, २७	तालभैरवी	११६-२०
चन्द्रनाथः,	२३, २६६	तालीशाथचूर्णम्	७७
चन्द्रशेखररसः	८७	तिलादिलेपः	२६४
चन्द्रिका (शब्द—चक्रदत्तस्य)	२०२	तीक्ष्णाग्निचिकित्सा	५३
चन्द्रोदयवर्ति'	२५८	तुल्यशोधनमारणम्	३१७
चरकः	१, २६, १७६, ३६३-६४, ३७०, ४००	तुम्बीतैलम्	१६१
चव्यादिचूर्णम्	६२-६३	तुषोदकम्	३६३
चित्रकशोधनम्	३२६	तृणपञ्चकम्	१५५
चित्रकादिः	२६१	तृष्णाचिकित्सा	६७-६८
चित्रकाद्य' तैलम्	२४२	तैलमूर्च्छनम्	११५
चिन्तामणिरसः	१७	तैलवर्गः (निर्णयः)	३७४-७५
चुक्तम् (शुक्तम्)	३६४	त्रयोदशाङ्गः	७६
चूर्णकल्पना	३५८-६०	—गुग्गुलः	११३-१४
च्यवनमन्त्रः	२७६	श्रूषण'	३५६
जलौकाशोधनम्	३२८	त्रिकटादिः	२६२
जयपालशोधनम्	३२३-२४	—लौहम्	१७८
जातीफलादिः	३६	त्रिकण्टकादिः	१५६
जातीफलाद्य' चूर्णम्	४४	त्रिकण्टकाद्य' घृतम्	१५७
जिह्वारोगचिकित्सा	२४८	त्रिदोषनिवारो रसः (ज्वरविलासस्युषम्)	२०
जोर्ण'ज्वरः	११, १२, २८	त्रिनेत्राक्षोरसः	१८६
जौरकाद्यमोदकः	२८-२६	त्रिपुरभैरवः	१६
ज्वरः	६-८	त्रिफला	३५८
ज्वरकेशरी	१६-१७	त्रिफलाद्य' तैलम्	१७२
ज्वरमुरारि	१५	—घृतम्	२५८
		त्रिफलामयटूरम्	१३८

—लौहम्	१४१	धन्वन्तरि	१४२. ३३८
त्रिमदम्	३५६	धातकषादिः	२८७-८८
त्रिभृत्शोधनम्	३२६	धात्र्यरिष्टम्	६६
त्रिभृतादिभोदकः	१३१	धान्यपञ्चकम्	३४
दग्धत्रणचिकित्सा	२०३-४	—पटोलम्	७
द्वद्गुजेन्द्रसिंहोलेपः	२१६	—शुयठी	५४
दधिगुणाः (निर्गायः)	३७०	धान्याम्बलम्	३६४
दन्तरोगचिकित्सा	२४४-४८	धारोष्णादिगुणाः (दुग्धस्य)	३६६
दन्तरोगाशनिचघूर्गाम्	२४७	धुस्तर तैलम्	६१
दन्तवर्तिः	२१६	—यत्रजोलेपः	६०-६१
दन्तीशोधनम्	३२६	—बीजशोधनम्	३२४
दन्तीहरीतकी	१४८	धूमपानविधि.	३८४-८५
दशपाकबलतैलम्	१२३	नखिशुद्धिः	३१६
दशमूलम्	४	नताद्यं तैलम्	२७२
दशमूलघृतम्	८४	नरसिंहमन्त्रः	२६३
—तैलम्	२६५	नवकषायगुग्गुलु	२३५
—शुयठी	३२	नवकार्षिकः	१२२
—हरीतकी	१८६-८७	—गुग्गुलुः	२०७
दशाङ्गकाथः	२०७	नवज्वराकुशोरसः	१६
दशाङ्गोलेपः	२३५	नवनीतम्	३७१
दाधिकं घृतम्	१३७-३८	नवाङ्ग. (गुग्गुलुः)	६, १७२
दाभ्यादिकाथः	२६८	नवायसलौहम्	६४
दास्यादिः	११-१२	नस्यम् (ग्रहणम्)	८, ३८२-८४
दाह चिकित्सा	१०२-०३	नागरादिः	६
दोषिकातैलम्	४१५	नागाङ्गुनः	३४, २६०
दुर्गन्धहालेपः	२३८	नाराचचूर्णम्	१४३-४४
दूर्वादिघृतम्	७२	नाराचोरस	१७८
देवविषशोधनम्	३२६	नारिकेलघृतम्.	२३०
द्रव्यगुणः (चक्रदत्तस्य)	२६७, ३२७	—झारः (लवणम्)	१४०
द्राक्षाघृतम्	६७	नारायणतैलम्	११६
द्राक्षादिः	२६१	नासारोगचिकित्सा	२५३-५६
द्राक्षाघं घृतम्	२२६	नाडीत्रण चिकित्सा	२०५-०६
द्राक्षाषलेहिका	२६१	नाडीप्रकाशः (शङ्करसेनस्य)	३६६

नायिकाचूर्णम्	४३	पटोलादि.	२३८
निर्गुणढीतैलम्	१६१, २०६	पटोलाद्यं घृतम्	२१६-५७
नित्यानन्दरसः	१६७	— चूर्णम्	१७६
निदिग्धिषकादिः	११	पथ्यादिपाचनम्	२६५
निम्बादिः	२३८	पथ्याद्य लौहम्	१३६
निरुहवस्तिः	३८०	परिणामशूलचिकित्सा	१३८-४३
निशाधं तैलं	२०८	परिभाषाप्रदीपः (कृष्णदास सेनस्य)	११५, ३४१
निष्ठोवनम्	८	पलङ्कपाद्यं तैलम्	१०८
नृपतिवह्नमोरसः	३६-४०	पाचनसंग्रहः	११, १३ ३१, १२३
नेत्रप्रसादनकर्माणि	३६२-६६	पागडुरोगापिकारः	६३-६५
नेत्ररोगचिकित्सा	५५६-६०	पादस्फोट (चिकित्सा)	२१८
न्यगोधायं चूर्णम्	१६६	पानीयकल्याणकघृतम्	१०४
पञ्चकर्माणि	३७६-८४	पाषाणभिन्नोरस	१६३
पञ्चकषायाः	५११-१६, ३४६	पिण्डीविधिः	३६३
पञ्चकोलम्	३५६	पित्तकासचिकित्सा	८१
पञ्चकौलाद्यं घृतम्	१-४	पित्तलाकांस्यशोधनमारणम्	३०३-०४
पञ्चगव्यघृतम्	१०८	पित्तशूलं	१३१
पञ्चतिलम्	६	पिप्पल्याद्यं चूर्णम्	१२५, १६६
पञ्चतिलकघृतम्	२२०, २३६	— तैलम्	३०-३१
पञ्चतुणम्	७२	— लौहम्	१७७
पञ्चनिम्बादिचूर्णम्	१०८-१६	पिप्पलीखण्ड (ग्वगडपिप्पली)	१११
पञ्चपल्लवाद्यं घृतम्	२७४	पिप्पलीघृतम्	१४०, २५६
पञ्चमूलीक्षीरम्	१४४	पिप्पलीचित्रकघृतम्	१८०
पञ्चमूल्यादिः	३१	पिप्पलीवर्द्धमानः	१७६, १८०
पञ्चलक्षणम्	३५६	पुटपाकः	३४७
पञ्चबक्रोरसः	२१	— विधिः	३६४-६५
पञ्चार्कतैलम्	१३१-३२	पुनर्वादिः	१६६
पञ्चाननवटी	६७	पुनर्वाघृतम्	१०१
पञ्चाननोरसः	२३, ५२, १११	पुनर्वाद्यं घृतम्	१८३
पञ्चामृतपर्पटी	४१-४२	पुनर्वाद्यामगडुरम्	६६
पञ्चामृतरसः (रातकासे)	८५	पुनर्वाद्यावलेहः	१८५
पञ्चामृत लौहम्	४२-४३	पुरुषवन्ध्याधिकारः	२७६
पटोलाचतुष्टयम्	२२७	पुष्करादि.	२६०

पर्णचन्द्रमोदकः	३३७	ब्राह्मीघृतम्	१०८
या (यूषम्)	५, ३५१	— तैलम्	२५५
तिसारणम्	३८६-८७	मत्कोत्तरीयवटिका	१७
थमार्त्तवः (स्त्रीरोगः)	२७५	मगन्दरचिकित्सा	२०७-०६
पौयठरीकादिलेपः	२३४	मद्रमुस्ताधावटिका	२४७-४८
मध्या	३४७	महातकघृतम्	१५०
मेहचिकित्सा	१६३-७०	— तैलम्	२०६
णदागुडिका	४	महातकशोधनम्	३२५
ोह्यकृच्चिकित्सा	१७८-८१	महातकादिः	१२५
ोहारिरसः	१८१	मार्गीगुड	१०-११
गण्डः	३५२-५३	मार्ग्यादि	११
ालचातुर्भद्रिका	२८७	मानुमती (चक्रवत्सस्य)	२००
ालरसः	१४०	भावनाविधिः	३१३
ालरोगचिन्तिना	२८३-१३	भावप्रकाशः ३, ४, १७६, २२५, २५३, २५६,	
ालरोगान्तकोरसः (रामेश्वर)	२६२	५५८ ३१३-१४	
इहच्छतावरीमगद्वृम	१४१	भावमिश्रः	४, १७६, ३६४
इहज्वराकुशः	२०-२१	भङ्गराजतैलम्	२५६
इहज्वरीरकाथमोदकः	२६	भङ्गराजाघृतम्	६३
इहज्वरक्वथुरतैलम्	३०	भैरवतन्त्रम्	१७६
इहज्वरपाषाणमिश्रोरसः	१५८	भैरवेश्वरोरसः	२०
इहद्वभस्मिकुमारः	१६	भैरवोरसः	२११-१२
इहद्वगङ्गाधरचूर्णम्	३७	भ्रमचिकित्सा	१६-१००
इहद्वगुडपिप्पली	१८	मकरध्वजोरसः	३३४ ३५
इहद्वज्जीघृतम्	२७१-७२	मस्त्रिष्ठाथ' तैलम्	२४१-४२
इहद्वज्जीघृततैलम्	२२४	मगडः	३५२
इहद्वज्जीघृतजगुगुलुः	१२-	मगडूरव वटकः	६४
इहद्वज्जीघृतगुडिका (गुटिका)	७६-८०, ८	मनम्यादिपित्तशोधनम्	३२६
इहद्वज्जीघृतलेहः	७८-७९	मदान्ययचिकित्सा	१००-०२
इहज्ववाङ्गः	६	मथम	३६५
इहज्वागार्जुनावलेहः	१६०	मधुकादिः	१२
इहज्वारिकेलखण्डः	१४१-४२	मधुखण्डः	३६६-६७
इहज्वाहादितैलम्	१६	मधुतैलिकवस्तिः	३८१
मधः	१६६-७०	मध्यमनारायणतैलम्	११६-१७

मन्थः	३५३	मेघनादोरसः	१३-१४
मनःशिलाशुद्धिः	३१६	मेथिमोदकः	५४-५५
मरिचधूमः	८३-८४	मेदरोगचिकित्सा	१७१-७३
मरिचाद्यं चूर्णम्	८३	यमान्यादिचूर्णम्	१४७
मसूरिकाचिकित्सा	२३७-३६	यावागुः	३४६, ३५१
महागङ्गाधरचूर्णम्	३६	यक्ष्माधिकारः	७५-८०
महागन्धकम्	४१	यूपः (पेया)	३४६-५१
महान्बराकुशोरसः	१७	योनिभ्यापञ्चिकित्सा	२७२-७४
महानलोरसः	१६८	रक्तपित्ताधिकारः	६६-७५
महानाराचरसः	१५०	रक्तपित्तान्तकः (वटिका)	७४
महामहातकगुडः	२८०-२१	रक्तार्शः	५१
महाभ्रवटिका	३३२-३३	रक्ताशोलेपः	४८
महालेपः (चर्मचित्रे)	२२२-२३	रक्तशोधनमारणम्	३०३
महोदधिरसः	५६	रत्नप्रदोपः	२४
मार्कण्डेयचूर्णम्	४६-४७	रतिवह्नमोदकः	३३८-४०
मागधपरिभाषा	१-३	रसमक्षणकथनम्	३१३
मागधमानम्	१-३	रसलक्षणम् (शोधनम्)	३१४-१५
मानकधृतम्	१८४	रससिन्दूरविधानम्	३१०
मानपरिभाषा	१-३	रससिन्दूरानुपानम्	३११
मालत्यायुषं तैलम्	२४३	रसाञ्जनशुद्धिः	३१७
माषतैलम्	११७	रसाभ्रवटिका	३२
मुखरोगाधिकारः	२४४-५०	रसायन-वाजीकरणाधिकारः	३०६-४०
मुद्गाद्यं धृतम्	२६५	रसेन्द्रगुडिका	७६
मुस्तादिः	१२, ५६	रसेन्द्रसारसंग्रहः (गोपालस्य)	१३, १६, २०,
मुस्ताद्यं तैलम्	२४७		२३, २७, ३६, ४१, ४७, ४६, ६०,
मूर्धाचिकित्सा	६६		१०७, १५०, १७७, २६७, ३१०, ३१२,
मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	१५५-५६		३१४-१५, ३१८, ३२३, ३३६
मूत्रकृच्छ्रान्तकोरसः	१५७		- टीका (गोपालस्य) २६, ८६, १२६,
मूत्रनिर्णयः	३७३-७४		२६८, २६९, ३१७, ३१८, ३२२
मूत्राघातचिकित्सा	१५६-६१	रसोनपिण्डः (दृष्टम्)	३३१
मूर्द्धतैलविधिः	३८८	रसोनशुद्धिः	३२७
शृतसञ्जीवनी (रसः)	२४, ५८	रामबाणरसः	५५
मेघदम्बरोरसः	८६	रास्नादशमूलकम्	११३

रास्नादिलोहः	८७-८८	वासाखण्ड	७३
रास्नादिः	११३, २७०	वासाधृतम्	७२
रास्नापञ्चकम्	११२	वासाभृतगुग्गुलुः	२६०
—सप्तकम्	११३	वासाबलेहः	७८
रोगिणः परीक्षा	३६८-४०१	वायुच्छायासुगन्धतैलम्	११८
रुद्रवटी	२२०	वास्यादिः	२६०
रौप्यशोधनमारणम्	२६६	विजयचूर्णम्	५०-५१
सधुगङ्गाधरचूर्णम्	३६	विजयभैरवोरसः	८५
सवङ्गाधचूर्णम्	४४, ७६, १५०	विद्रधिचिकित्सा	१६८-२०१
सद्युनाथधृतम्	१०५	विन्दुधृतम्	१७७
सह्यीविलासः (रसः)	१८-१९	विन्ध्यवासियोगः	७७
लेपः	३८६-४०	विमलशुद्धिः (रौप्यमाक्षिकम्)	३१७
लौहकीट्ट (मगडूर) शोधनमारणम्	३०६	विरेचनविधिः	३७७-७६
लौहगुडिका	१५१	विल्वतैलम्	२५३
लौहमारणकगणम्	३०५-०	—पशुकम्	२८८-८९
लौहशोधनमारणम्	३०४-०६	विल्वाषाबलेहः	३५
लौहासवः	३६५	विरवादिः (वृहत्)	१३४
वचादिः	२८१	विषतिन्दुक तैलम्	१२३-२४
—चूर्णम्	१४८	—(मुस्तिक) शोधनम्	३२४
वटिकाकरूपना	३६०	विषमञ्जर.	१०-१५, २०, २६
वमनम्	३७६-७७	विषरोगः	२६४-६६
वराटिकाशुद्धि	३१६-२०	विषशोधनम्	३००
वरुणादिकाथः (गणः)	२००-०१	विष्णुतैलम्	११५
वलातैलम् (शैरीयतैलम्)	११४	विष्यन्दतैलम्	२०८
वस्तिविधिः	३७६	विस्फोटचिकित्सा	२३५-३६
वाणमटः	२१७, ३६२, ३६४	विसर्पचिकित्सा	२३३-३५
वातगजाकुशः	११८-१९	विस्चिकाचिकित्सा	५८
वातरक्तचिकित्सा	१००-२५	विडङ्गादिमोदकः (गुटिका)	१३६
वातरक्तान्तकोरसः	१२४	विडङ्गादिलोहम्	१६७, १७१
वायुव्याधिकित्सा	११०-२०	विडङ्गाध तैलम्	६१, १६७
वातारि गुग्गुलुः	१२६	विडालकविधिः	३६३
वान्धधिकारः	६५-६६	बीजशोधनम् (नानावि)	३२६-२७
वासाकुम्भायडखण्डः	७३	बीरतर्वादिः	१६०

बृहदारकवीजशोधनम्	३२४	शिवदासः	७, ८, ५०, ७३, ७६, ८३, ८४,
बृहत्सन्निचिकित्सा	१८७-६०		८८, १०६, १२०, १३५, १३७, १४१,
वैद्यकपरिभाषा	२		१५२, १५७, १५९-६०, १६४, १७२,
वैश्वानरवटी	१७८		१७४, १७६, १७९, १८८, १९३ १९५-
व्योषादिचूर्णम्	३१, २५४		९६, २००-०२, २०४, २०७, २१०,
व्योषाद्यधृतम्	६६-६७, १४८-४९		२१६-१७, २४०-४३, २४५, २५२,
—चूर्णम्	५०		२६०, २६२, २७३-७४, २७६, २८५,
—तैलम्	१९२, २४८		२९४
व्रणचातुर्भद्रकम्	२०३	शिवामयङ्करम्	१४२-४३
व्रणशोथचिकित्सा	२०१-०३	शीतकल्याणकघृतम्	२६९-७०
शर्कराष्टकचूर्णम्	८६	शीतकपायः	१७-६८
शक्ताशनशुद्धिः	३२७-२८	शीतपित्तोदरकोठचिकित्सा	२२५-२६
शङ्खेन्द्रधवल (रोगः)	२१९	शीतमञ्जीरसः	१७
शतपुष्पाद्यधृतम्	१८८-८९	शुगठीखण्डः	१३०
शतावरीघृतम्	१२२, २२८	—घृतम्	१३०
—तैलम्	२५२	शुगठ्यादिः	१६१
शताह्वाद्यधृतम्	२६२	शुष्कमूलकाद्यधृतम्	१४५
शब्दकल्पद्रुमः	३४६, ३६८	शुष्कमूलाद्यधृतम्	१८५
शम्बुकतैलम्	१५२	शकदोषचिकित्सा	२१३-१४
शरादिपञ्चमूलघृतम्	१६२	शूर्णपियडी	४९
शङ्खीतैलम्	२७३	शलचिकित्सा	१३३-३८
शार्ङ्गधरः	२	शलसिंहयोगः	१४५
शशकघृतम्	२५७	शृङ्गारात्रम्	३३३-३४
शवासः	६०-६२	शृङ्गयादिचूर्णम्	९०
शवासकुठारोरसः	९१	—सप्तकम्	१२९
शिखरीतैलम्	२५६	शोणितस्त्रावः	३९०-९२
शिरः शलाद्रिवज्ररसः	२६५-६६	शोथचिकित्सा	१८१-८७
शिरोरोगचिकित्सा	२६०-६६	शोथशादृतैलम्	१८४-८५
शिलाजतुवःकः	१६१	शोधारिमगङ्करम्	१८४
— शोधनम्	३२१	शोधनप्रयोगः	३१४
		श्रीचन्द्रप्रमाणुगुग्गुलः	१७६
		श्रीपर्णतैलम्	२८१
		श्रीफलादिः	३८

श्रीवेतालकोरसः	२२	सुदर्शनचूर्णम्	१४-१५
श्रीमदन (कामदेव) रसः	३३५-३६	सुधानिधिरसः	७४
श्रीमहानीलकण्ठोरसः	३३१-३२	सुरसादिगणः	१७२
श्लीपदचिकित्सा	१६५-६७	सुवर्णशोधनमारणम्	२६७-६९
श्लेष्मशलः	१३६	सुवर्णन्यासृतीकरणम्	३०६
षडङ्गपानीयकल्पना	३५०	सुश्रुतः	१, ४, १६०, २०१, २१६,
षडङ्गपानीयम्	४, ६६-७०		२८१, ३८६
षडङ्गस्वेदः (शङ्करस्वेदः)	१२७	सृचिकामरणोरसः	२१, २२
षडङ्गोष्ण	७५	सूतमुन्दरः	६३-४६
षड्धरणयोगः	११०	सूर्यवर्त्तः (रोगः)	२६३
षड्बिन्दुतैलम्	२६३	मैन्धवादिचूर्णम्	५४
सन्निपात (ज्वरः)	८-१०, १८-२०	सोमरोगचिकित्सा	२७०-७२
सन्निपातशूलः	१३७	सौभाग्यवटी	२५
समाङ्गगुग्गुलः	२०६	सौभाग्यशुगठी	२८२
समशर्करा चूर्णम्	८३	सौवीरः	३६३
समशर्करालौहम्	७१	स्तनरोगः	२८०
सम्पकमोदकः	२७६	स्नायुरोगः	२३६
सम्पकादिः	१०१	स्तुद्धीक्षीरशोधनम्	३२१
सर्वज्वरहरलौहम्	२२-२३	स्वर्णमाक्षिकम् (शोधनम्)	३१७-१८
सर्वाङ्गमुन्दर	११६	स्वप्नलक्षणम्	४०२-०३
सर्वतोमद्रलौहम्	२३१-३२	स्वरभेदाधिकारः	६२-६३
सर्वाक्षिरोग	२८४	स्वरसकल्पना	३४६-४७
सहचरादिः	२८२	स्वल्पदाडिमाषं धृतम्	१६७
सामुद्राषं चूर्णम्	१७५	स्वल्पभृङ्गराजतैलम्	५४३
सारिबादिलेपः	२६४	स्वल्परसोनपिण्डः	१११
सितोपलादिलेपः	७६	स्वल्परोहितकधृतम्	१८०
सिन्दुराषं चूर्णम्	२८६	स्वल्पलाक्षादितैलम्	१५
सिंहास्यादिः	२२८	स्वल्पमिंहनादगुग्गुलुः	१२६
स्त्रीप्रदर (चिकित्सा)	२६७-७०	स्वेदः	३८७-८८
स्थिरादिः	२८७	हरितालशोधनमारणम्	३१४-१६
सीयठाकी	३६४	हरिद्राखण्डः	२२६
सीसकशोधनमारणम्	३०२-०३	हरिशङ्कोरसः	१६८-६९
सुखप्रसवोपायः	२७८-७९	हलीमक (रोगः)	६८

द्विका	८८-९०	दुताजनोरसः	५५
द्विजाष्टकचूर्णम्	५३	द्वयार्णवोरसः	१५४
द्विज तैलम्	२५१	द्वदोगचिकित्सा	१५२-५४
द्विज लघुभिः	३२०	ईसपादीतैलम्	२०६
द्विज साकृष्टरसः	३२१	क्षीरकल्याणकक्षतम्	१०४-०५
द्विज लेशरसः	१७	क्षीरपाकविधिः	३५०
द्विज शोषनम्	३२५	क्षीरमयङ्कुरम्	१४१
द्विज ादिः	१३६-३७	क्षीरषट्पलकं घृतम्	१४९
द्विज ादिचूर्णम्	१४७-४८, १२३	क्षीरार्णवनिर्णयः (गुणाः)	३६७-७०
द्विमविधिः	३५४	क्षीररोगचिकित्सा	२४०-४४